

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

98

Աստուծոց

ՀԱՄԱՐՈՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Համառոտ բնագր

ԴՊՈՑԱՑ ՀԱՄԱՐ

408 P.

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐՔԵՒՈՆԱՑԻՈՑ, ՕՈՒՆԱՑ, ՀՈՐԱՎԱՐԱՅԵՑԻՈՑ
ԵՒ ՀԱՅՈՑ

ՄԱՍՆ Բ.

ՀԱՏՈՐ Ա.

ՅՕՐԻՆԵՑ

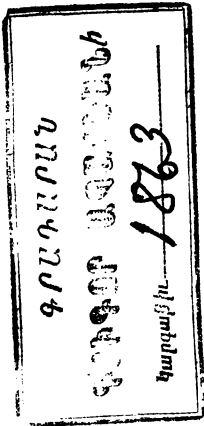
Մ. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

Զմիռնի

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵՏԷԱՆ

1877

6000)

EDEN

381

Reiner

v. 1

GRAD
EREN
381
of 10.99
v. 1

ՀԱՄԱՌՕՑ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

այս

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿԱՐՔԵԳՈՆԱՅԻՎ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Կարգադրողի հիմնարկաբեկի ֆուլ- Սիկլան պարբերականը:

(880—416 Գ. Ա.)

ԿԱՐՔԵԳՐՈՆ. — Ափրիկէի հիւսիսային եզերքը՝ թերակղզի մը վրայ շինուած էր Կարգադրողի որ խիստ ընտիր գիրք մ'ունէր: Լայն ծովածոցի մը վրայ կ'նայէր (Թունուզի) և այս ծովածոցն երկու հրուանդանէ կ'ձևանայ (այժմ Պօն ու Ջէբիդ), թերակղզին գրեթէ Ուրիկէի և Թունուզի միջևը կ'գտնուէր: Ծովուն կողմէն քաղաքը լոկ պարիսպ մ'ունէր, իսկ թերակղզին ցամաքին կապող պարանոցին վրայ Բիլոս բերդը կար:

Գիշեր . Փիլիսեանց բարձր . — Այլ և այլ առասպելներ կ'պատմեն Կարբեդոնի Տիմարկուծեան, փրայս . Ունեք . նոյնպէս և Ալիբաղի իսա, կ'ըսեն թէ այս քաղաքն Ելիսա կամ Գիշեր* (սիրեցեալն) Պիգմալիոնի քոյրը Տիմնեց . այլք կը պնդեն թէ՛ Կարբեդոն անուն փիւնիկեցին շինեց : Բայց բաւական է գիտնալ որ Կարբեդոն փիւնիկեցի զաղթականութիւն մ'էր և մեծ համբաւ ու զօրութիւն ստացաւ երբոր Ասորեստանցիք ու Պարսիկք Տիւրոսի ու Սիդոնի տիրեցին : Ի սկզբան Կարբեդոնացիք ստիպուեցան հարկ

* Կ'պատմուի թէ Տիւրոսի մէջ՝ Պիգմալիոն թագաւորին օրովը՝ իր քեռայրն Մելարտիոսի (Տիւրացի Հերակլէս, Մոլոգ կամ Բաաղ) քրմապետը (Սիկէ) սպաննուելով՝ սորա կինն Ելիսա շատ դանձերով և ազնուականաց ուղեկցութեամբ Ափրիկէ անցեր և Միջերկրականի ափունքը՝ Բիբոս բերդաքաղաքը շիներ էր, որ եղան մորթ կնշանակէ՝ յունարէն լեզուաւ : Այս բառէն առասպել մը հիւսեր են՝ որպէս թէ Գիշեր եղան մորթի չափ տեղ խնդրեր է բնիկ ժողովրդէն և ստանալէ ետև՝ սոյն մորթին մագերէն առասան մը շիներ և սորա երկայնութեամբ հող առեր և Կրտիգանը (նոր քաղաք) Տիմներ է շրջակայ ազգաց տուրք տալ խոստանալով : Սակայն Գիշերու լեղ թագաւորն Արթուս կ'ուզէր որ Գիշերն իրեն կին առնու, և որովհետև Գիշեր իր երկան անդրժեղի հաւատարմութիւն խոստացեր էր, առ երթս միայն կ'հաւանի Արթասի առաջարկութեան և իր երկանը հողոյն հետ հաշտուելու պատրուակաւ ձայն կ'հանէ թէ զո՛հ մատուցանել կ'ուզէ գից : Ուստի փայտակոյտ մը պատրաստել տալով՝ վրան կ'ելնէ և իր հողուստին ներքև պահած դաշունով ինքզինք կ'սպաննէ : Ժողովուրդը գից կարգը կ'անցընէ Գիշերն, թեև արդէն Գիշեր Փիւնիկեցոց գիշուհի մ'էր :

վճարել դրացի բարբարիկ իշխանաց, բայց երբ
 թուով ու հարստութեամբ զօրացան իրենց շա-
 ծը թոթուեցին և սկսան հետզհետէ մտաւայ
 ցեղերուն, Մարիտենացւոց և Նիւմիզացւոց
 վրայ տիրել ու Միջերկրականի եզերքը նոր նոր
 քաղաքներ շինել: Փիւնիկեցի հին գաղթական-
 ներ՝ որ Ա-պիլէ ու Լեպոթիս կ'ընտկէին՝ Կարթե-
 դոնի նիզակակից եղան առանց հակառակութեան,
 մինչդեռ Աի-բէ՛է բնակող յոյս գաղթականներ
 որ առեւտուրով մեծցեր ու զօրացեր էին, սկսան
 անհաշտ աչաք նայիլ նորաշէն Կարթեգոնի, և
 քիչ ատենէն այս երկու վաճառաշահ քաղաքաց
 մէջ բուռն պատերազմ բացուեցաւ: Այս պա-
 տերազմին պատճառը սահմանազլիխ ինդիւր
 մ'էր: Աիւրենէի և Կարթեգոնի սահմաններն ա-
 ւալուտ անապատներու մէջ գանուելուն՝ կարե-
 լի չէր բնական նշանով մ'որոշել և այս առ-
 թիւ երկու ժողովրդոց մէջ կռիւն անպակաս
 էր: Ի վերջէ կ'համաձայնին այս պայմանաւոր
 մի և նոյն օրն երկու քաղքէն դեսպաններ ճամ-
 բայ ելնեն և իրենց հանդիպած վայրն երկու
 տէրութեանց սահմանադիծը համարուի: Կար-
 քեգոնացիք կ'ընտրեն երկու եղբարք Փիլենեան
 և դեսպանութեան պաշտօնը նոցա կ'յանձնեն.
 սոքա այնպէս արագ կ'ընթանան որ Աիւրենացիք
 տեսնելով թէ թշնամի Կարթեգոնացիք պիտի
 անցնին՝ ըստ պայմանի՝ վէճի տակ եղող հողին
^{3/4} մասը, շին ուզեր դաշինքը պահել այլ և
 այլ պատճառանօք, մինչև որ երկու եղբարք Փի-
 լենեանք ողջ ողջ չթաղուին նոյն աեղը՝ ճշմար-
 տութիւնը հաստատելու համար: Փիլենեանք

յօժարակամ յանձն կ'առնուն իրենց կեանքը զսեւ չայրենեաց մեծութեան համար : Կարգեղոնացիք ՚ի յիշատակ այս արիասիրտ երիտասարդաց երկու բազին կանդնել առին , Բագին ֆիլիսեոնց անունով : Այս բազիններն երկար ժամանակ սահմանագլխի տեղ ծառայեց Կիրենէի և Կարգեղոնի մէջ :

Առաջին նաւային պարբերազմ. — Մինչդեռ Պարսից տէրութիւնն երթալով կ'զօրանար Արևելք , Կարգեղոն ալ Արևմուտքի մէջ հետզհետէ իր իշխանութիւնը կ'աւարածէր ու Միջերկրական կղզիները նուաճելու ետեւէ էր : Մագն անուն երեւի ցեղին շնորհիւ : Այս ցեղն՝ որմէ շատ նշանաւոր զօրասլետներ և քաղաքացէտներ ելան , դարէ մ'աւելի Կարգեղոնի տէրութիւնը վարեց : Սակայն յանկարծ վասնպաւոր թշնամեաց հանդիպեցան Միջերկրականի արևմտեան կողմը , և պատմութեան մէջ աւաջին անգամ յիշուած նաւային պատերազմը մղեցին նոցա դէմ : Աւասիկ սոյն պատերազմին պարագաներն այսպէս կ'պատմեն .

Կիրոս՝ Լիւդացւոց Կրեսոս թագաւորը գերի ընելէն ետեւ՝ իր Արթաշ զօրասլետին հրամայեց որ Փոքր Ասիոյ բոլոր յոյն գաղթականութիւնները նուաճէ , և ինք Բարբելոն գիմեց : Արքակ՝ ամենէն առաջ՝ Յոնիոյ Փակեա (Փոչա) քաղաքը զարկաւ : Այս քաղաքին բնակիւներն առևտուրի և նաւային պատերազմի մէջ շատ յաջողակ էին : Ստէպ մինչև Սպանիոյ ծովեզերքն ու Հերակլեան կոթողները նաւարկած էին : Բայց Պար-

որից անհամար զօրաց դիմադրելու բաւական ոյժ
չունէին : Ուստի երբոր Արբակ Փոկէացիք նեղը
ձգելով՝ հրամայեց որ անձնատուր լինին , սո-
քա պայմանաժամ մը խնդրեցին որ խորհին :
Նոյն միջոցին իրենց կանայքը , տղայքը , և շար-
ժական բոլոր ինչքը նաւերը փոխադրեցին և
Թափուր ու ամայի քաղաքը Պարսից թողուցին :

Նախ Փոկէացիք Քիոս կղզին գացին մտաա-
կայ մի քանի կղզիներ գնելու և անդ հաստա-
տուելու յուսով . բայց իրենց յոյսը պարապ ել-
նելով՝ Միջերկրականի արևմտեան կողմերը նա-
ւարկեցին : Այս ուղևորութեան ժամանակ՝ վերա-
տին իրենց հին հայրենի ավանց առջևէն ան-
ցան : Ա՛րսնն թէ նոցա ցանկալի տեսքն այն-
քան գրգռեց իրենց զայրոյթն որ անակնկալս
ցամաքն ելնելով՝ Պարսից պահապան զօրաց
վրայ ընկան և տասաիկ ջարդ մը տուին : Այս
վրէժինդրութեան գործը կատարելէն ետև՝ նո-
րէն նաւերը մտան , ծովը նետեցին հրաչէկ եր-
կաթէ գնդակ մը և երդում ըրին չվերադառ-
նալ մինչև որ այն գնդակն ջրին երեսն անչէջ
չենէ : Այնուհետև Քորսիոս կղզին հասան , ո-
րու մէկ մասն արդէն Վարքեդոնացւոց ձեռքն
էր , և նորա եզերքը բնակելու համար պատ-
րաստուեցան : Սակայն Վարքեդոնացիք և Թէրե-
նիացիք կամ Թոստանները Փոկէացւոց պէս յան-
դաւազն ժողովրդեան մը դրացիութենէ երկնչե-
լով՝ միացան և հարիւր քսան հատ նաւ դրկե-
ցին որ նորեկ գաղթականները Քորսիքայէն վա-
նեն : Փոկէացիք՝ թէև նոցա կիսոյն չափ նաւ
ունէին , մեծ յաղթութիւն մը տարին : Միայն

տեսնելով որ Կարքեղոնացիք նորէն տիտի յարձակին իրենց վրայ՝ Քօրսիքա կղզիէն ելան և Գալլեա դիմելով՝ այն սեղ Մարտիէա քաղաքը հիմնեցին :

Առևարտիան դաշնագրոսթիւն . — Սահայն Կարքեղոնացւոց ծովային ոսոխները միայն Փոփէացիք չէին : Արդէն Իտալիոյ Էպրոսացիք (350 - 330) և Յոյնք սկսեցին նոցա հետ մրցիլ առուտորի համար, և Սէլիէոյ, Սարաէնիոյ, Քօրսիտայի և Միջերկրականի ուրիշ կղզիներուն վաճառականութիւնը գրաւելու ջանալ : Ուստի հարկ եղեր էր առևտրական դաշինք հաստատել իրենց մէջ՝ որպէս զի իրենց շահերն ու պահանջումները կանոնաւորեն : Միւս կողմէ՝ Հառոմայեցիք ևս Իտալիոյ ազգաց մէջ կարևոր դիրք մը ստանալու սկսելով՝ Տէքեբէ՝ գետին բերանը Օտրէո վաճառաշահ քաղաքը հիմնեցին և հին աշխարհի տուրևառին կ'մասնակցէին :

Կարքեղոնացիք իրենց վաճառականութեան օգուտները չկորուսելու համար՝ Հռոմայեցւոց հետ առևտրական դաշնագրութիւն մը հաստատեցին : Այս դաշինքն՝ որ վերջին Տարսիէնի գահընկեց լինելէն տարի մ'եսպ, 309ին տեղի ունեցաւ, երկու կողման առևտրական յարաբերութիւնները սահմանեց, և անկից կ'երևի թէ Կարքեղոնացիք Ափրիկէի հիւսիսային ծովեզրեայ երկիրներուն և Սարաէնիոյ տէր էին, յոյնպէս իրենց իշխանութեան ներքև կ'գանուէր Բալթաբեան կղզիք և Յիկիլիոյ ու Սպանիոյ մեծ մասը : Այս նշանաւոր դաշինքն Հռոմի մէկ կոթո-

դին պատուանդանին վրայ արձանագրուեցաւ և գեռ այս արձանագիրը կ'մնայ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Սէկեան գարեբազմէն ժնչ Փէնիկեան գարեբազմէն :

(480—265)

Հէմերայի պաշարոճը. -- Առաջին ծովամարտէն 'ի վեր՝ Կարբեդոնացիք խեթիւ կ'նայէին Յունաց , որ օրէ օր Սիկիլիոյ և Հարաւային Իտալիոյ մէջ կ'զօրանային : Ուստի երբ Պարսից Քսերքսէս թագաւորը Յունաստան արշաւելու կ'պատրաստուէր , Կարբեդոնացիք յօժարակամ յանձն առին Պարսից հետ դաշնակցիլ և յոյն զաղթականաց վրայ յարձակիլ : Հետեապէս մի մեծ բանակ և նաւատորմ հանեցին , որու համար կ'ըսեն թէ երկու հազար նաւէ կ'բաղկանար և ցամաքային զօրքն ալ երեք հարիւր հազար հոգի էր : Այս բանակին զօրապետ կարգեցաւ Ափէլաբ՝ որ այն ատեն Մագոն անուանի գերդաստանին զլուին էր :

Այս բանակը ցամաքն ելաւ անֆուաս 'ի Պոսորոս (արդի Բալէրմոն) և Հէմերա քաղաքը պաշարեց : Այս քաղաքը դիմակալելու պատրաստութիւն չունէր . Թէրծն կառավարիչն քիչ մը

ատեն պանշտպանեց և Սիբիւրսի մարդ զրկել լով օգնութիւն խնդրեց : Գեւոր՝ Սիրակուսայի թագաւորը՝ այս արշաւանքն իմանալով՝ իսկոյն զօրածողով ըրեր, բայց հազիւ տասն հինգ հազար հետեակ և հինգ հազար այրուծի դումարելու յաջողեր էր : Այս փոքր զօրագունդն առած՝ Կարբեղոնացւոց գէմ գնաց բազդին վստահելով : Ճամբան գրատար մը բռնեց, որ Սելինացւոց կողմէ Ափլիկարի գիր մը կ'տանէր : Սելինացիք այս գրով կ'խոստանային Կարբեղոնացի զօրապետին խնդրած հեծելագօրը քիչ օրէն հասցնել անոր օղնութեան : Գեւոր նամակն Ամիլկարի ուղարկեց, և ինք ընտիր զօրաց գունդ մ'արձակեց Ամիլկարի բանակն՝ որպէս թէ Սելինացւոց կողմէ կ'ըրկուէր : Սիրակուսայիք անարդել մտան Ամիլկարի բանակատեղին . յանկարծ նորա վրանը վազեցին և զինքն իր գլխաւոր սպայից հետ սպաննեցին . ապա նաւահանս գիստը շտապելով՝ նաւատորմը կրակի սուրին : Միւս կողմէ Գեւորն իր զօրքով Կարբեղոնացւոց վրայ յարձակելով՝ մեծ մասամբ կոտորեց ու փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ :

Ճիշտ նոյն օրն էր որ Պարսից զօրքն 'ի Թերսոպէէ (Յունաստան) և նաւատորմիդն յԱրտեմիզ (Էւբէա կղզի) կ'յաղթուէին Յունաց կողմէ (480) :

Այս պարտութենէ ետք՝ Ամիլկարի որդին Գիւգոն ցիր ու ցան զօրքը ժողովեց, բայց անկարելի գտնելով կռիւր շարունակել, ստիպուեցաւ անձնատուր լինիլ : Կարբեղոնի ծերակոյրը յանձն առաւ Գեւորնի հետ խաղաղութիւն կնքել :

մեծագումար տուգանք վճարել և այնուհետև Սիկիլիան շնորհել :

Սելինոն և Հիֆերա Կողմաց արտասը . — Այնուհետև Կարբեգոնացիք գրեթէ եօթանասուն տարի Սիկիլիոյ դէմ յարձակում մը չըրին , այլ ջանացին միայն իրենց առուտուրն ընդարձակել և Ափրիկէի բնիկ ցեղերու վրայ իրենց իշխանութիւնը տարածել :

Սակայն նոր գէտք մը նոցա փառասիրութիւնն ու հին ոխը գրգռեց : Նոյն միջոցին Սիրակուսայի և Աթենքի մէջ մեծ պատերազմ սկսեր էր , վասն զի Սեպտուայի և Սելինոնի (Սիկիլիա) բնակչաց մէջ կոխ մը ծագելով՝ Սեղեստացիք յունաց օգնութիւնը խնդրեր էին , մինչդեռ Սիրակուսացիք Սելինոնի կողմը բռներ էին : Աթենացիք կ'յաղթուին (416) և իրենց դաշնակից Սեղեստացիք Սիրակուսացւոց բարկութենէ վախնալով՝ դեսպան կ'ղրկեն Կարբեգոն և նորա օգնութիւնը կ'հայցեն :

Կարբեգոնացիք յօժարակամ կ'ընդունին այս հրաւերը և Գիսգոնի որդին Աննիքալը շատ զօրքով Սիկիլիա կ'առաքեն : Աննիքալ Սելինոն և Հիմերա քաղաքները պաշարմամբ կ'առնէ կը կործանէ , բնակիչներն՝ որոց մէջ կանայք և տղայք անգամ մեծ արիութեամբ սլատերազմեր էին , սրէ անցընել կ'տայ , և կ'հրամայէ որ երեք հազար զերի իր հաւուն՝ Ամիլկարի սպաննուած տեղը սպաննեն : Այս սոսկալի հրամանը կ'կատարուի : Սիկիլիացիք կ'ստիպուին զինադուլ մը խնդրել ծանր սպամաններով :

Աննիբալ հայրենիքը դառնալուն՝ մեծ պատուով ընդունուեցաւ : Այս արչաւանքին յաջողութենէ սիրտ առնլով՝ Կարբեդոնացիք բոլոր Սիկիլիոյ տիրելու խորհուրդ ըրին :

Ալքադանդի և Գելայի առաջը. — Այս խորհուրդն ՚ի կատար հանելու համար՝ Աննիբալ հզօր բանակի մը գլուխն անցած՝ Սիկիլիոյ Ալքադանդի քաղաքն ելաւ և անկից զնաց Ալքադանդի պաշարելու, որ Սիրակուսայէն ետք կողովն ամենէն նշանաւոր քաղաքն էր : Այս պաշարումը ութ ամիս տևեց. մէկ կողմէ բերդականները սովէ կ'տառապէին, միւս կողմէ պաշարողները ժանտախտէ : Կարբեդոնացիք մի շատ շիրիմներ քանդեր և նոցա քարերով այլ և այլ մարտկոցներ շիներ էին : Ուստի ժանտախտը դիակներու ժահահոտ բուրումէն յառաջ եկած էր : Բայց նոքա կարծելով թէ այս պատուհասը դիք զրկեր էին՝ Պալիդոնի տոհմիկ աղայ մը զոհ ըրին, որպէս զի դից բարկութիւնը մեղմնն : Իսկ Ակրագանդի բնակիչներն համբերութեամբ ամեն նեղութիւն քաշելէն ետև՝ գիշերով թշնամեաց բանակէն անցան և Գելա քաղաքը քաշուեցան, Ակրագանդի մէջ թողլով ծերերը, հիւանդներն ու վիրաւորները : Իմիկոն՝ որ զօրաց հրամանատար եղեր էր իր հօրը Աննիբալի մահաւանէ ետև՝ այս անգէն ու ադիկար մարդիկը ջարդել տուաւ : Յետոյ զնաց Գելա քաղաքն ալ պաշարեց ու առաւ :

(Առ հասարակ բոլոր Սիկիլիայ քաղաքներն, որ Կորնելիոսի և յոնիայի գաղթականաց ձեռքով հաստատուեր էին, հանրապետական կառավարութիւն ունէին: Նոյնպէս կ'իւրաքանչիւր քաղաքում էր Սիրակուսա՝ երբ Գելայի բռնաւորը Գելոն այս քաղաքին տիրեց և իշխանութիւնը հաստատեց՝ կարբեդոնացի Ամիլկարին դէմ մեծ յաղթութիւն մը տանելով: Գելոն՝ թէև թագաւոր՝ իբրև երկրագործ կ'ապրէր և այսպէս բնակչաց սիրելի եղեր էր: Գելոնի յաջորդաց Ժամանակ նորէն հաստատուած հանրապետութիւնը՝ Գրինեպիոս կործանեց: Այս բռնաւորն աննշան մարդու զաւակ և պարզ զինուոր մ'էր: Իր արիական գործերով մեծ անուն և ազդեցութիւն ստացաւ: Երբ կարբեդոնացիք Սելինոն և Հիմերա քաղաքներն առին, Գրինեպիոս՝ այս ձախորդութեան իբրև պատճառ՝ հանրապետութեան զօրապետներն ամբաստանեց և բանակը շահելով ինքզինքը թագաւոր անուանել տուաւ: Բայց վերջէն ժողովուրդն իրեն դէմ ապստամբեցան և զանի գահէն վար առնել ուզեցին: Գրինեպիոս այս ապստամբութիւնը զապեց, և այնուհետև կասկածուած, անդութ դառնալով՝ իր հպատակացն ատելի եղաւ: Ամեն կողմը թշնամիներ կարծէր տեսնել. նոյն իսկ ընտանիքը չէին կրնար համարձակ սենեակը մտնել: Իր ննջարանն խորունկ փոսով մը շրջապատուած էր և շարժուն կամուրջով վեր կ'ելլուէր: Իր սափրիչը սպաննել տուաւ՝ որովհետև ըսեր էր թէ բռնաւորին կոկորդն իր ձեռքն էր: Եւ որպէս զի իր գլուխն օտարի ձեռք չյանձնէ, իր աղջկանց սորվեցուցեր էր իր մօրուքն ածիլելու եղանակը, որ էր՝ բոցավառ ընկոյզի կեղևներով զայն այրել: Գուրս չէր ելնէր առանց զբաժն մը դնելու պատմութեանին ներքև: Իր բանտարկած մարդոց բաժն իր վրայ լսելու համար՝ գետնափոր զնգանին վերի կողմն ականջի ձևով (Գրինեպիոսի ականջը ըստառ) շինել տուեր էր: Թէև Բանաստեղծ Մարտիանոս յապարկութիւններ ալ ունէր. Գամելիոսի ցցուց զեպի նշանով թագաւորական գահ մը ծանր հոգերը: Հետզհետեւ իրեն յաջորդեցին որդին Գրինեպիոս կրտսեր՝ և Ազադակը:)

Իֆիլիւն կ'յաղչուի . — Նոյն միջոցին՝ Սիրա-
կուսայի վրայ կ'տիրէր Գիօնեսիոս երէց, որ Սի-
կիլիացոց բանակը կ'վարէր : Թէև այս բռնա-
ւորը մեծ վնաս հասուց Վարքեղոնացոց, բայց
տեսնելով որ անկարելի է նոցա յաղթել, առ-
երեսս հաշտութիւն հաստատեց (405), որ
թշնամին հեռանայ : Հազիւ թէ Իֆիլիւն Վարքե-
ղոն դարձաւ՝ Գիօնեսիոս բոլոր յունաց դես-
պաններ զրկեց յորդորելով որ Վարքեղոնացիք
կոտորեն, կղզիէն վռնտելու ջանան՝ որպէս զի
կարող լինին իրենց անկախութեան տիրանալ :
Այս հրամաններն զրեթէ ամեն տեղ կատարուե-
ցան, Վարքեղոնացի վաճառականներն անխնայ
ջարդուեցան և իրենց ինչքն աւարի տուին : Իսկ
Գիօնեսիոս Վարքեղոնացոց գլխաւոր բերդէն
առաւ : Այս բաւական չէր . Վարքեղոն դեսպան
զրկելով սպահանջեց նա որ Սիկիլիոյ բոլոր քա-
ղաքներն ազատ թողուն և պատերազմ սպառ-
նաց՝ եթէ չհաւանին :

Վարքեղոնացիք այս կոտորածն ու սպառնա-
լիքն իմանալով սաստիկ կ'զայրանան, խնայն
Իմիլիոնի հրամանատարութեամբ Սիկիլիա բա-
նակ մը կ'ուղարկեն, որպէս զի բոլոր կղզին նուա-
ճէ և Գիօնեսիոս բռնաւորը սլատժէ : Իմիլիոն
ծովէն ու ցամաքէն Սիրակուսան կ'սպաշարէ և
արդէն Ակրագանդ քաղաքն առնլու վրայ էր,
երբ այնպիսի սոսկալի ժանտախա մը կ'սկսի իր
բանակին մէջ ճարակել որ կենդանի մարդիկ
մեռելները թաղելու անգամ անկարող կ'լինին :
Նոյնպէս հրդեհ մը ծաղկելով Ամիլիոնի նաւա-
տորմը կ'այրի : Նոյն սպահան Գիօնեսիոս ալ

Թշնամեաց վրայ կ'յարձակի և Իմիլկոն անձնատուր լինելու կ'ստիպուի, պայման դնելով որ ինքն իրեններով միայն քաշուի՝ օղնական զօրքը Սիրակոսացւոց կատաղութեան թողլով: Իմիլկոն այս պարտութենէ ետև՝ իր հայրենակցաց առջև չուզեց ելնել, և ինքզինք սպաննեց:

Մաքոն . Տէ՛մուլէ՛ծն . — Նոյն միջոցին Դիոնեսիոս մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց իր համանուն սրդին Արաուէրն Դի՛մուլէ՛ծն, որ հօրը խորադիտուածիւնն ու գործունէութիւնը չունէր և զբօսասէր կեանք մը կ'վարէր: Կարքեդոն այս թագաւորին դանդաղութիւնն յարմար առիթ սեպեց վրէժ լուծելու և Մաքոն զօրավարին հրամանատարութեամբ նաւատորմիղ մը գնաց Սիրակոսայի նաւահանգիստը պաշարեց: Կղզեցիք նեղը մտնելով՝ Կորնթացւոց դիմեցին: Տէ՛մուլէ՛ծն՝ կորնթացի անուանի և հայրենասէր զօրավար՝ Սիկիլիա հասաւ և Մադոնն՝ ի փախուստ դարձուց: Մադոն՝ իր հայրենակցաց բարկութենէ ազատելու համար ինքզինք սպաննեց: Կարքեդոն ուրիշ երկու զօրավարներ, Աննիբալ և Ամիլկար, նոր զօրք ուղարկեց Սիկիլիա, բայց հոքա ևս Տիմուլէ՛ծնի զինուոց փորձն առին և Կարքեդոնի ձերակոյտը ստիպուեցաւ խաղաղութիւն կնքելու:

Աննոն . — Մինչդեռ Կարքեդոն այսպէս դրսէն անբաղդ էր, ներսէն մեծ վտանգ մը կ'անցնէր: Աննոն՝ տէրութեան զօրապետներէն մին՝ միտքը գրաւ իր հայրենեաց տիրանալ՝ հանրապետու-

Թիւնք կործանելով: Այս նպատակին դիւրստ հասնելու համար՝ ծերակոյար կոչունքի մը հրաւիրել ուզեց որ նորա անդամները թունաորէ: Այս դաւադրութիւնն երևան գալով՝ Աննօն բացէ ՚ի բաց գլուխ քաշեց, քսան հազար գերի ժողվելով զինեց և Ափրիկէի բնիկ ցեղերն ալ պրզուեց որ իրեն դործակցին: Բայց չկրցաւ իր փառասիրութեան հասնիլ: Կարբեդոնացիք Աննօնին բանակը ցրուելով՝ զինք գերի բռնեցին: Խաչը հանեցին՝ սոսկալի տանջանօք և իր ցեղն ալ բնաջինջ ըրին:

Աֆորիլ. — Սակայն Սիրակուսա նորանոր երկպառակութեանց թատր պարձեր էր: Կարբեդոն նորէն փորձ փորձեց կղզոյն բոլորովին տիրելու: Նոյն միջոցին Աֆորիլ սիրակուսացին, որ խաւնակիչ մարդ մ'էր, մեծ ազդեցութիւն ստացեր և Կարբեդոնացոց օգնութեամբ կառավարութեան գլուխն անցեր էր: Սակայն նա շուտով մոռցաւ իր պաշտպաններն և համարձակ յայտնեց որ իր միտքը զանոնք լիովին կղզիէն վանել էր: Կարբեդոնի ծերակոյտն այս նոր և ապաշնորհ թշնամոյն գէմ Ամիլկարը զրկեց հզօր բանակով մը: Ադապոկլ բոլորովին յաղթուելով՝ Սիրակուսայի բերդը քաշուեցաւ: Կարբեդոնացի զօրապետը քաղաքը պաշարեց և քիչ առեւէն զայն նուաճելու կը յուսար՝ երբ Ագադոկլ իր յոյսը դերե հանեց խիստ յանդուգն խորհուրդ մը կատարելու ելնելով:

Հուտ մ'ազաապիր դերիններէ փութիկ բա-

Կեակ մը և նաւատորմիզ մը կտրեց . գաղտնա-
պէս և թշնամեաց նաւերէն անտես անցնելով՝
Ափրիկէ իջաւ (309) : Յանկարծ արեւը խաւա-
րեցաւ , զօրքը մեծ սարսափ զգաց և ետ դար-
նալ ուղեց , բայց Ազադոկի Համոզեց որ մնան՝
խաւարումն իբրև նպաստաւոր նշան ցոյց տալով :
Եւ որպէս զի իր բանակին վերադառնալու յոյսը
բոլորովին կտրէ , և յաղթելու կամ մեռնելու
եռանդով պատերազմի , Ազադոկի նաւատորմին
այլեւ թուաւ և այլ և այլ քաղաքներ յարձակ-
մամբ առաւ , կողոպուտն իր զօրաց մէջ բաժ-
նելով : Յետոյ Ափրիկէի իշխանները զրզուեց որ
Վարքեղոնի լուծը թոթուեն : Աննոն և Բոսփղիար
կարքեղոնացի զօրապետներն Ազադոկի դէմ ե-
լան և բոլորովին յաղթուեցան :

Երբ այս գոյծը Վարքեղոն հասաւ , բոլոր
բնակիչները սարսափի մէջ ընկան : Գուշակներ
ելան ըսին թէ աստուածները բարկացեր են ,
որովհետև՝ հին ատենուան պէս՝ ազնուական
մարդազոհներ չեն մատուցուիր : Ուստի շան
տոհմիկ պատանիներ անգթաբար զոհուեցան Մ-
լոյի կամ Սափորնոսի բաղիններուն մէջ : Երբ
այսպէս անգութ ակելորդապաշտութեամբ կար-
քեղոնացւոց աղէտքը կ'ձանրանար , Տիրոսէն
նաւեր հասան՝ որոց մէջ արք , կանայք և ման-
կաիք կային և խոյս թուեր էին այս քաղքէն
Մեծն Ալէքսանդրի գալը լսելով : Թէև վտան-
գաւոր վիճակի մէջ էին՝ Վարքեղոնացիք այս ան-
օգնական գաղթականները սիրով ընդունեցան և
նոցա տառապանքը թեթեւցրնելու հոգ տարին :

Ափրիկար Սիրակուսայի պաշարումը տասնիկա-

ցըններու վրայ էր՝ երբ յանկարծ հրաման եկաւ իրեն որ հայրենիք դառնայ զայն պաշտպանելու համար : Մեկնելէն առաջ՝ յետին ճիգ մ'ըրաւ որ քաղաքն առնէ . և որպէս զի Սիրակուսացիք վհատին , ձայն տարածեց թէ Ազադոկլ մեռած է , բայց օգուտ մը չքաղեց և ինք իր մահը գտաւ նոյն կուռին մէջ :

Ազադոկլ կարծելով որ ամեն բան իրեն յաջող է , իր որդին Ափրիկէի զօրաց հրամանատար կարգեց և ինք Սիկիլիա դարձաւ : Բայց իր տարած բոլոր յաշխութեանց պտուղը կորոյս : Իր անփորձ որդւոյն ներքեւ զօրքն անկարգութեան մէջ ընկաւ , ավիրիկեցի իշխաններ վերստին կարքեղոնի հնազանդեցան : Ազադոկլ այս ձախորդութիւնները լսելով՝ Ափրիկէ փութաց որ նոցա դարման բերէ , բայց իր բոլոր ճիպն ապարդիւն ելնելուն՝ իր զօրքն ու որդիքը թողուց և Սիկիլիա փախաւ : Բանակն ալ այն վատութեան վրայ կատաղած՝ իր զօրապետները սպաննեց և կարքեղոնացւոց անձնատուր եղաւ : Իսկ Ազադոկլ քիչ մ'ետք մեռաւ՝ ցաւէն կամ թոյնէ :

Պեւոս , Եպիբոսի Ռաբապրը . — Կարքեղոնացիք նորէն իրենց կորուսած քաղաքներն առին Սիկիլիոյ մէջ : Յոյները՝ Եպիբոսի՝ Պեւոս Ռաբապրն , որ Ազադոկլի մէկ աղջկան հետ կարգուեր էր , իրենց օգնութեան կոչեցին : Նոյն միջոցին Պիւոս Իտալիոյ մէջ՝ Մեծն Յունաստանի դաշխականները Հոմմայեցւոց դէմ պաշտպանելու եկեր էր (277) . ուստի շուտ մը Սի-

կիլիա անցաւ և Կարբեղոնացւոց ձեռքը զանուամբ
քաղաքներն առաւ, բայց ՚ի Լիլիբէօն քաղաքէն և
Բայց քիչ ատենէն Իտալիա դառնալու արտա-
դուելով՝ Կարբեղոնացիք դարձեալ կղզւոցն մեծ
մասին տիրացան, թէև Սիրակուսայի Հիէրօն
Թագաւորն զԻւրազնաբար պատերազմեցաւ ։

ԳԼՈՒԽ Գ .

Փիւնիկեան պատերազմներէն զնշու Կարտեգոնի խորհրդաւորք

(264—146)

Փիւնիկեան պատերազմաց պատճառք ։ — Երբոր
Պիւռոս Սիկիլիայէն կ'Նեոանար՝ իր զօրական-
ներուն լաւ ։ Քիչ աղւոր պատերազմի աս-
պարէզ կ'Թողուիք Կարբեղոնացւոց և Հռոմայե-
ցւոց համար՝ ։ Քիչ ատենէն այս դուշակու-
թիւնը կատարուեցաւ, Հռոմ և Կարբեղոն իւ-
րարու զարնուեցան՝ Մամբրոպոսոց օղնելու բա-
րուրանօք, թէև բուն պատճառն իրենց իրարու
դէմ ունեցած նախանձն էր ։

Ազադուիլ Կամիլիոսի վարձկան զինուորներ
ունէր ։ Իր մահուանէ ետք, սորա Մետակա-
քաղաքին տիրեր և բոլար բնակիչքը սրէ ան-
ցրնելով՝ անգ բնակեր էին՝ Մամբրոպոսի կաշուե-
լով ։ Սիրակուսայի Հիէրոն թագաւորը նոցա
դէմ գնաց և զսպեց ։ Այն ատեն Մամբրոպոսի
էրարու Հեա դժուելով՝ Մէկ մասը Կարբեղոնա-

յւոց օգնութիւնը խնդրեց և միւս մասը Հոռոմայեցւոց :

Հոռոմ Ապոլիոս Կլոդիոս ղորաւարը ղրկեց , որ Մեսսանա բերդաքաղաքն առաւ , մինչդեռ Կարքեդոնացիք՝ Հիէրոն թագաւորին օգնութեամբը զայն ձեռք ձգելու կ'ջանային , բայց մեծ կոտորած կրելով 'ի փախուստ դարձան՝ ուրիշ քաղաքներ ալ թշնամւոյն թողլով : Հիէրոն Հոռոմայեցւոց կողմն անցաւ : Այսպէս սկսան Փիւնիկեան պատերազմանէր , որոց աւելի մանր պարզաններն Հոռոմայեցւոց պատմութեան մէջ պիտի տեսնենք :

Ռեգուլոս . Քաննիպոլոս . — Պատմութեան մէջ այն պատերազմներն որ Կարքեդոն և Հոռոմ իրարու դէմ մղեցին Փիւնիկեան կ'ըսուին , և երեք են . առաջինն 23 տարի տևեց : Կարքեդոն արդէն Միջերկրականի կղզեաց կ'տիրէր , և Իտալիոյ ծովերը բռներ էր , մինչդեռ Հոռոմ Իտալիոյ հարաւային երկիրները նուաճելով Կարքեդոնի ծովային ղորութիւնը կոտորելու կը փափաքէր , բայց նաւեր չունէր : Արդէն Սիւկիլիոյ մէկ մասը նուաճեր և միայն Լիլիբէոն քաղաքը : Կարքեդոնացւոց ձեռքը մնացեր էր , այլ ասով զոհ չէր : Ուստի քանի մ'ամիսուան մէջ մեծ նաւատորմ մը պատրաստեց և Տուլլիոս Նեպոս հիւպատոսին տալով՝ կարքեդոնացի Ափիլար Բարկոս* ծովակալին դէմ արձակեց :

* Բարկոս կ'ընանակէ շանի փիւնիկեցի , նշմպէս եփրայերէն լեզուաւ , որ իրարու յարակից են :

Յուսիլիոս նշանաւոր յաղթութիւն մը տարաւ Միւլէօի մօտ և ՚ի դարձին Հռոմ՝ մեծ պատիւս ներու արժանացաւ :

Այս յաղթութենէ սիրտ առած՝ Հռոմ՝ Ռիփաւա Տիւպատտոսը շատ զօրքով Ափրիկէ դրկեց որ Կարքեդոնի տիրէ : Ռեզուլոս շատ քաղաքներ առնէն ետև՝ դնաց մայրաքաղքէն քանի մը մղոն հեռու իր բանակը գրաւ : Կարքեդոնացիք խաղաղութիւն կ'առաջարկեն, հռոմայեցի զօրապետը ծանր ծանր պայմաններ կ'ընէ, որ անընդունելի լինելով՝ վերստին կռիւր կ'սկսի : Այս անգամ՝ սպարտացի Քանթիպոս արիասիրտ զօրապետը՝ կարքեդոնացի զօրաց կ'հրամայէր : Ռեզուլոսի բանակը կ'յաղթուի և ինքն ևս գերի կ'բռնուի : Քանի մը տարի անցնելէն ետև՝ երբեմն այս երբեմն միւս կողմը յաղթական կ'եղնէ և երբ Պալերմի նաւային պատերազմը կ'կորուսեն Կարքեդոնացիք՝ հաշտութիւն ընել և երկուստեք գերիները փոփոխել կ'առաջարկեն : Ուստի Ռեզուլոսը Հռոմ կ'դրկեն որ հաշտութեան համար խօսի և եթէ իր ջանքն անարդիւն մնայ վերստին Կարքեդոն գառնայ : Ռեզուլոս իր հայրենեաց շահն անձնական ազատութենէ վեր դասելով կ'յորդորէ հռոմայեցիքն որ պատերազմը շարունակեն, և ինք իր խոտաման համեմատ՝ Ափրիկէ կ'դառնայ և սոսկաբի տանջանք կ'սպաննուի : Այն ատեն կռիւր կ'շարունակեն երկու կողմէն Լիլիբեոնի բոլորակը : Ի վերջէ Եգիպտոս կղզեաց մօտ՝ Կարքեդոնացիք կ'յաղթուին բոլորովն և Ափրիկեան Հռոմայեցւոց կ'թողան (241) :

Անտրեյի գաղտնիքը. — Նոյն միջոցին կարօ
 քերտնի մէջ ներքին պատերազմ կ'ըսպի : Իր
 զօրքերն՝ որ մեծաւ մասամբ վարձկան զինուոր
 ներ էին՝ կ'ապստամբին, վտանգի կառավարու-
 թիւնը՝ գրասնական մեծ ներդրեան մէջ դանդա-
 լուն՝ նոցա թռչակը չկրնար վճարել : Այս ահ-
 գեղի կռիւն որ երեք տարի կ'աւել, անտրեյի
 կ'կոչուի, այն պատճառաւ որ երկու կողմէն բան
 մը չէին խնայեր և անվարար զերար կ'ըարն
 գէին : Աւերջապէս Ամիլիար կ'յաջողի վարձ-
 կան զինուորները կիրճի մը մէջ բռնել (Տապարի
 կերճ) ու պաշարել : Սոմի պատամարաց մէջ ըն-
 կաւ այնչափ որ սկսան զիրար սուտել : Այն ա-
 քան նոցա գլուխներն՝ Սպեղիոս կամպանիացին
 և Մախու ամբիկեցին հաշտուիլ ուզեցին : Ա-
 միլիար առ երեսս հաւանեցաւ, բայց բռնեց
 սօսաննեց և ապա իր զօրաց հրամայեց որ առ
 զուսամբ վարձկան զինուորները ջարգեն :

Այս խռովութիւններէն առիթ քաղելով Հռո-
 մայեցիք Բարսիբու և Սարատնիս կողմները գրա-
 շեցին և կարքերոնի իշխանութիւնը Միջերկրա-
 կանի մէջ լիովին տկարացուցին :

Անկիւր. Սաբանդոս. — Սահայն կարքեզո-
 նայիք այս ներքին ու արտաքին կորուստները
 գաբանակելու համար նոր երկիրներ կ'փնտռեն որ
 նուաճեն : Արդէն Ամիլիար՝ մեծ բանակի մը
 գլուխը կ'դրանաւեր, որու զօրութենէ կ'վախ-
 նային : Աւտի ձերակցարդանի հեռաւոր աշխարհ
 մը պատերազմելա զրկեց : Ամիլիար Բարսիս
 Սպանիոյ մեծ մասին քիրեց առակով և գէնքով :

Ազգայնապաշտան իր փեսան Կարբեղանի իշխանութեան հնազանդեցուց Սպանիոյ հարաւային կողմերը և մինչև Իբերոս գետը հասաւ և նոր քաղաք մը հիմնեց Կարբեղանի անուն : Հռոմայեցիք այս յաջողութիւններն չտանելով Սափոնդոն քաղաքին յոյս դադարեցանց հետ գաշնակից եղան՝ որպէս զի Ասորու պալի ընթացքն արգիլեն : Իբերոսս պեան իր յաղթութեանց սահման դրին և Այս զօրսպեսն սպաննուելով՝ նորա տեղն անցաւ Անիքալ Մեծն Ամիլկարի որդին :

Անիքալ հին ազգաց մէջ ամենէն հանճարեղ և հռչակաւոր զօրապետներէն մին եղաւ : Դեռ փոքր տղայ էր՝ երբ իր հօրը քով պատերազմական արտեստին և ամեն տեսակ շարքաշութեան կ'վարժուէր, և հայրն իրեն երգում ընել տաւեր էր խորանին առջև որ հռոմայեցւոց գէմ անհաշտ ատելութիւն տածէ : Եւ իւրօք սնդրդուելի մնաց իր ատելութեան մէջ : Քսան հինգ տարու էր՝ երբ Սպանիոյ կտուավարութիւնը ձեռք ձգեց և զօրաց գլուխն անցնելով մեծ խորհուրդ մը յղացաւ՝ այս է երթալ զարնել Հռոմայեցիքը Հռոմ մէջ : Այս որով իր պատրաստութիւններն ըրաւ՝ թէ և իր ստիան Աննոն՝ որ Խաղաղութեան կտուակից մարդոց գլուխն էր Կարբեղանի մէջ՝ այլ և այլ դժտարութիւններ կ'հանէր նորա առջև : Անիքալ Հռոմայեցւոց՝ հետ գրուած դաշինքն աւրելով կ'երթայ Սադոնդոն քաղաքը կ'պաշտարէ և ութ ամիսէն զայն կ'առնէ կ'կործանէ և Հռոմ դեպպանները դրկեց Կարբեղան քողքելաւ և հատարցում պահանջելու, բայց անոյցուտ

ատեղը : Աննիբալ իր խորհուրդն յարաջ կ'տանկանվեհներ :

Աննիբալի արշաւանդը . — Ահա այն ատեն կ'սկսի երկրորդ գիւնդիկեան պատերազմն որ 17 տարի կ'տեւէ : Աննիբալ 60,000 զօրքով և 37 փեղով Պիրէնեան լեռներէն կ'անցնի՝ և անհնարին դժուարութեանց յաղթելով՝ մինչև Ալպեան լեռանց ստորոտը կ'հասնի : Եւ երբ նորա պազաթը կ'եղնէ իր զօրաց ցոյց կ'տայ Իտալիոյ դաշտերն և նոցա մարտական եռանդը կ'զրգուէ : Սակայն Աննիբալ իր զօրաց կէսը կորուսեր էր այս արշաւանքին ատեն՝ երբ Հռոմ հետզհետէ նորա դէմ զօրք կ'ուղարկէր :

Աննիբալ բոլոր հռոմայեցի զօրապետաց (Սկիպիոն, Սեմպրոնիոս, Փլաշինիոս) զօրութիւնը կ'կտարէ, նշանաւոր յաղթութիւններ կ'տանի, և Իտալիոյ մեծ մասին կ'տիրէ Վալթին հիւզատասին դէմ Կաննիի հռչակաւոր ճակատամարտը շահելով : Եթէ այնուհետև Աննիբալ շիտակ Հռոմ քալէր թերևս այս քաղաքն առնէր. բայց իր դիրքէն օգուտ չքաղեց, Կապուա դնաց ձմեռեց և անկից Իտալիոյ ժողովուրդները Հռոմի դէմ զրգուելու փորձ փորձեց :

Աննիբալի յախորդութիւնդ . — Թէև Հռոմ Կաննիի ճակատամարտին պոյժն առնելուն կ'ստրատափի, սակայն իր բնիկ արիութիւնն աննկուն կը մնայ, նոր զօրք պււմարելով կարգեգոնացի ահարկու զօրապետին դէմ դնելու կ'պատրաստուի, և հետզհետէ բոլոր առած երկիրները

ձեռք կ'ձգէ : Միւս կողմէ Աննիբալ Կարբեդոնէն օդնութիւն կ'խնդրէ , բայց օդնական զօրք չեն հասնիր , Մակեդոնիոյ Փելլապոս Գ թագաւորին հետ կ'դաշնակցի բայց օգուտ չտեսներ : Հռոմայեցիք նորա դէմ կ'ուղարկեն Քապիոս և Վարծն հիւպատոսները , Կապուան կ'պաշարեն ու կ'զրաւեն : Թէև Աննիբալ առածնց վհատելու կ'շարունակէր իր պայքարը , սակայն երբ կ'իմանայ որ Հռոմայեցիք իր Ազգրուպալ եղբայրը սպաննեն և նորա բերած զօրքը կոտորեն , որ Կարծելիս Սկիպիոն Սպանիան կ'նուաճէր և Ափրիկէ արշաւելով Կարբեգոնի վրայ պիտի յարձակէր , որ Նիւմիդացւոց իշխանն Մասինիոս հռոմայեցի զօրապետին միացեր էր , Իտալիայէն ահամայ կ'հեռանայ և իր հայրենիքը վտանգէն անվատելու կ'փութայ :

Չաճայի նակարարարը . — Երբ Աննիբալ Ափրիկէ կ'հասնի Սկիպիոնի հետ կ'տեսնուի խաղաղութիւն հաստատելու մտօք՝ բայց չյաջողիր : Այն ատեն Չաճայի սոսկալի ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ և Աննիբալ յաղթուելով Կարբեդոն կ'քաշուի : Ծերակոյտը հաշտութիւն կ'առաջարկէ և խիստ ծանր պայմաններու գլուխ կ'ծուէ : Կարբեդոնացիք պարտաւորեցան Սպանիան թողուլ , իրենց պատերազմական նաւերը Հռոմի տալ , նորա տարեկան տուրք մը վճարել և Մասինիոսայի իրենց երկրէն մաս մը հանել : Այսպէս վերջացաւ փիւնիկեան երկրորդ պատերազմը :

▲

Աննիբալի մահը. — Չամայի ճակատամարտէն ետև՝ Կարթեգոն իր նախկին մեծութիւնը կորոյս իրաւ, բայց Աննիբալ ամեն ճիգը թափեց որ կառավարութեան մէջ կարգ կանոն դնէ, և քանի մը տարուան մէջ իր հայրենեաց ներքին վիճակը ծաղկեցուց: Հռոմայեցիք տեսնելով որ Կարթեգոն քիչ քիչ կ'զարգանայ ու կ'զօրանայ՝ վախցան ու պահանջեցին որ Աննիբալն իրենց յանձնուի, այնքան ահ ու սարսափ ազդեր էր այս մեծ մարդուն հնարադիտութիւնն ու հանճարը: Որպէս զի իր հայրենակիցները չստիպուին այդ վատ հրամանը կատարելու Աննիբալ կամովին ու ծածուկ խոյս տուաւ և Սիբիոյ Անպիտոս Գ թագաւորին արքունիքն ապաւէն մը փնտռեց: Նոյն միջոցին այս թագաւորն Հռոմի դէմ պատերազմ կ'մղէր և կարթեգոնացի զօրապետին խորհուրդներէն կրնար մեծ օգուտ քաղել: Բայց բանսարկու մարդիկ Աննիբալը նորա աչքէն հանեցին, հետևապէս Անտիոքոս ինքն իր զլխուն կարդագրեց ամեն պատերազմական դործերն ու յաղթուեցաւ: Այն ատեն Աննիբալ հարկ սեպեց ուրիշ տեղ մը փնտռել, նախ Կրեթէ կղզին գնաց, ապա Պիւնտիա անցաւ Պրոսպիաս թագաւորին մօտ: Բայց հռոմայեցիք զինք հանդիստ չթողին: Փլաթինոս զօրապետը զանի պահանջեց: Օրին մէկն Աննիբալ տեսաւ որ իր տունը պաշարեր են. խոյս տալու հնար չկար, ուստի թոյն առաւ ըսելով. «Ազատենք Հռոմ իր սարսափէն»: Պրոսպիաս թագաւորը զինք մասներ էր: Բայց ինքն ևս Հռոմի առջև յանցաւոր դատուելով՝ զլուխն ածիլած և օտրուկի

հարուստ ու զգակ դրած դնաց Հռոմ՝ ծերակոյտին առջև երկիր պահելու : Երկար ատենէ՛ ՚ի վեր՝ Աննիբալ Վատրաստ կ'զանուէր, կ'ըսէ հռոմայեցի մը, քաջ ճանչելով Հռոմն և թագաւորաց խոստումը : (183)

Կարճերոնի կործանումը. — Մասինիսա՝ Հռոմի դաշնակիցն՝ անդադար Կարքեդոնացւոց սահմանները կ'արշաւէր՝ դաշնադրութեանց հակառակ : Կարքեդոն կ'բողոքէր, բայց Հռոմ՝ որ նորա դէմ ունեցած անհաշտ ատելութիւնը կ'պահէր միշտ, այս բողոքները չէր լսեր : Այն ատեն Կարքեդոնացիք զինուք վանելու կ'ելնեն Մասինիսան, և յանցաւոր կ'դատուին Հռոմի ծերակոյտին առջև որ բանակ մը կ'ղրկէ Ափրիկէ և Երբոզ Էլեւիկոն պարբերով կ'սկսի, որ 4 տարի տևեց (149) :

Հիւպատոսներն ծանր ծանր պահանջումներ ըրին : Նախ ազնուական դասէն 300 պատանդ պահանջեցին, ապա բոլոր սպաներազմական զէնքերը . Կարքեդոնացիք հնազանդեցան : Այսպէս զինաթափ ընելէն ետե՛ հիւպատոսներն հրաման տուին որ Կարքեդոնի բնակիչները քաղքէն ելնեն և ներսերը քաշուին : Կարքեդոնացիք չկրցան հանդուրժել այս անազորուն հրամանին և յուսահատութեամբ դիմադրելու պատրաստուեցան : Ըուտ մը զէնքեր շինեցին, արք և կանայք կ'աշխատէին և շարունակ հռոմայեցւոց յարձակումները վանեցին և նոցա նաւատորմին մէկ մասն այրեցին : Սակայն Սիլեպիոն Էլեւիկոն միտքը դրաւ Կարքեդոնն սովով ները ձղել ու

յաղթահարել : Քաղաքը պաշարեց և ահագին թմրով մը նաւահանդիստը գոցեց : Կարճեղոնացիք ապառաժը փորելով դէպ 'ի ծովն անցք մը բացին և իրենց տանց բեկորներով նոր նաւատորմ մը շինեցին , բայց 'ի զուր : Սոֆն ընկաւ իրենց մէջ և թշնամիք քաղաքը մտան պարիսպը փլելով , և զայն կրակի տուին . Պիւրսա բերդաքաղաքն ալ առին , ուր Ասդրուպալ զօրավարն քանի մ'օր ևս դէմ կեցաւ : Սկիպիոն խօսք տուաւ որ եթէ անձնատուր լինի իր զօրօք պիտի խնայէ իրենց կեանքն . Ասդրուպալ զէնքը վար գրաւ : Բայց իր կինն՝ իր էրկանը վատութեան վրայ սրտմտելով իր երկու զաւաակները սպաննեց և բոցերուն մէջ նետուեցաւ տարաբաղդ քաղքին վերջին պաշտպաններուն հետ : 700,000 բնակիչներէն միայն 50,000 հոգի ապրեցան , Կարճեղոն կոյտ մը մախիր դարձաւ : Նոյն ինք Սկիպիոն այս ողորմելի քաղքին վրայ արտաուք թափեց , կ'ըսեն , մտածելով որ թերևս օրին մէկն Հռոմի ևս օրհասը պիտի հասնի (146) :

ԵՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՌՍԻՍԱՍՈՒՆ ԱՓՐԻԿԷ. — Ափրիկէի հիւսիսային եզերքն՝ Միջերկրականին վրայ , յոյն և փիւնիկեցի գաղութականեր բնակելով ծաղկեցուցին և հարաւային Եւրոպայի ու ներքին վայրենի ցեղերու հետ ապաւուրք ընկեց :

լջվ հարստացան: Այս ընդարձակ երկիրն բնապէս երեք մաս կ'ըստնուէր. ա) Ծովեզրեայ մասը, Նիւֆոնտ, Մաւրիտանիա (այժմ Պերպերիստան). բ) Այսրազ և լեռնոս մասն, ուր կ'գտնուի Արլանի շինան (Պետէլ-իւլ-Շէրիա, արմաւենեաց երկիր). գ) Աւազուս մասը, Սահարա:

Աւազին մասերուն սահմանն արեւմուտքէն կ'հասնէր մինչև Հերալիսան խոնջը, և արեւելքէն մինչև Փիլիսիանոյ Բաբիլոն: Գլխաւոր քաղաքներն են, Կարտիդոն, Բիբոս, Ուրիլի, Հիպոնա, Կիբոս, Չամա և այլն:

ՍՈՒՅԻԼԵԱ. — ԳԼ. ք. Սիրիսոս, Կարանի, Գելա, Ախիթոնոյ, Սելիոն, Լիլիթիոն, Միսլիս, Սիփիոսոյ, Պանսիսո, Մասանա և այլն:

Կարաւարոսիան. — Կարբեդոնի կառավարութեան ձեռն ըստ պարագայից՝ փոփոխութիւններ կրեց. 'ի սկզբրան՝ Տիւրոսի պէս՝ միապետական էր, բայց քիչ առեւելն հասարակագետական եղաւ, որու մէջ ազնուականներ մեծ դեր ունէին, թէև ժողովրդեան իշխանութիւնը բոլորովին աննշան չէր: Ազնուականաց պաշտօնավարութիւնը ժառանգական չէր, ոչ ցեղական իրաւանց այլ հարստութեան վրայ կ'կայանար: Գործադիր իշխանութիւնն երկու թագաւորաց ձեռքն էր, որ Սաֆիո կ'ըսուէին, (չփեփին կամ երբայեցւոց դատաւորներ) որ ըստ երեւթիմն՝ Իբրաիմի կողմէ կ'ընտրուէին, և ապա ժողովրդեան ընդհանուր ժողովին կ'ընտրուային հաստատութեան համար:

Երկու ծերակայս կար. մին Սինիլիոս կ'ընտրուէր, և մուսը Գիրսուլիս, որ Սինիլիոսի մէջէն առնուած հարիւր գլխաւոր անգամներէ կ'ըտրուէր, և դատաւորական բարձրագոյն աստանը կ'կազմէր, ուր ամենէն կարեւոր ինքիքները կ'ըտրուէին: Ատենակալի ժ'ընտրութեան եւ

զանակը յայտնի չէ: Ծերակոյտան օրէնսդրական իշխանութիւն կ'վարէր, մինչդեռ Գերապետան կամ առանցին խորհուրդը՝ գործադրին կ'մասնակցէր: Եթէ սուփէաներուն և ծերակոյտին մէջ տարաձայնութիւն ծագէր՝ այն ատեն միայն ընդհանուր ժողովին որոշման կ'դիմէին, որ վճռական էր. ուրիշ պարագայի մէջ ընդհանուր ժողովը ձայն չունէր: Քաղաքային իշխանութիւնը զինուորականէն բաժնուած լինելուն՝ Վարքեղոն հին հասարակապետութեանց յատուկ եղող ներքին վրդովմունքէ ազատ մնաց: Գերուզիան կ'ընտրէր զօրավարները, բայց ծերակոյտը միշտ մասնախորհուրդ մը կ'կազմէր նոցա ընթացքը քննելու և համար տալու համար: Մագոնի, Աննօնի, Բարկանի գերդաստանները շատ երկար ատեն՝ նշանաւոր քաղաքազէտ և զինուորական մարդիկ տուին Վարքեղոնի:

Վարքեղոնի կառավարութիւնը բունական էր ներքին հպատակ ժողովրդոց և գաղթականաց համար, զորս իբրև եկամտից աղբիւր կ'նկատէր, և նոցա ոչ իրաւունք, ոչ արասնութիւն կ'ընտրէր: Իր միակ փափաքն էր նոցա ձեռօք հարստութիւն. ուստի ծանր հարկեր կ'դնէր և կուսակալներն ալ կ'զանալին կեղծքեւ և ահագին գումարներ ուղարկել սէրութեան դանձը: Այս է պատճառն որ երբ թշնամին Ափրիկէի հոգը ոտք կոխէր՝ քաղաքներ ու գիւղեր կ'ընդվիզէին և նորա կողմը կ'անցնէին, ինչպէս որ տեսնք երբոր Ազադուկ և Հռոմայեցիք Ափրիկէ մտան:

Վարքեղոն հզօր նաւատորմիչ և մեծ բանակներ կ'պահէր: Իր զօրաց մեծ մասը վարձկաններէ և սարուկներէ կ'ըազկանար. իսկ քաղաքացիք առուտուրի կ'պարագէին և պատերազմի ներուժիւններն ու վտանգները չէին տաններ: Իբրև է որ միշտ զօրագունդ մը կար բուն կարգեգոնական որ նոսրացնէ կ'ըսուէր: Լիբիացիք հետեակ ու ձիաւոր զօրաց մեծ մասը կ'կազմէին. նոյնպէս զալլիացի, ապանիացի, յոն և իտալացի վարձուոր զինուորներ ունէին: Բալթարեան կղզիներէն պարսաւորներ և թեթեազէն սպրուձի Ափրիկէի հիւսիսային ցեղերէն: Մակոյն այն քանակը սէրութեան հաւատարիմ չէր մնալ միշտ, այն

պէս որ երբ իր բարձր թռչակը շնորհներ իր ծառայութիւնն աւելի սուղ գին պուողին կ'ծախեր:

Կրօն. — Կարբեղոնացւոց կրօնն իրենց փիւնիկեցի հախնեաց կրօնն էր՝ որ վերջէն փոխուեցաւ օսարաց հաղորդակցութեամբ: Արիւնուշա արարողութիւններ ունէր այս կրօնն և մարգարհը սովորական էր, թէև Ռաբահ, Սիկիլիացիք և Յոյնք սակալ ջանացին այս սոսկալի սովորութիւնը ջնջել տալ՝ եղած գաշանց մէջ այդ պայմանը գնելով:

Իրենց գլխաւոր աստուածներն էին, Բաալ կամ Մալդ (զոր լատինք իրենց Սաբաբնասի նմանցուցին), Ասաբդե կամ Ասպիլ, Մելլաբո, Տիբոյի Հերայիս: Օտար աստուածներ ալ ընդունեցան, ինչպէս Ռեփոբ և Պերոբոնի, որոց պաշտօնն Սիկիլիայէն մտաւ Ափրիկէ:

Ինչպէս յԱսիա՝ Ափրիկէի մէջ՝ կրօնական դաս, բուրմեր չկային: Տերութեան գլխաւոր պաշտօնաւորները կը վարէին կրօնական պաշտօնը, և տաճարներն միայն գից յատկացած չէին, այլ կառավարութեան գիւնանագիրներն և կարևոր գիպաց յիշատակարանները պահելու կ'գործածուէին:

Ամառախնայեան. — Կարբեղոնացիք գլխաւորապէս վաճառական ժողովուրդ մ'էին, իրենց գաղթականութիւններն, որ միանգամայն վաճառանոցներ էին, Ափրիկէի հիւսիսային եզերքն և Միջերկրականի կղզեաց մէջ կ'աւարածուէին: Երկու կերպ սուրեառ ունէին — ցամաքային ու ծովային: Իրենց ցամաքային առուտուրն Լիբիացւոց, Եթովպացւոց, Կիւբենէի յունաց և Եգիպտացւոց հետ էր: Լիբիայէն ու Ափրիկէի ներսերէն կ'ստանային ցորեն, արջառ, ձի, սա՛կի, փղոսկր և գերիներ, և փոխարէն աղ, խեցեղէն, զէնք, խաղալիկ կ'աւային և այս խափշիկ ժողովրդոց յարմար ապրանք: Իրենց ծովային վաճառականութիւնն աւելի ընդարձակ էր և շահաւետ: Փիւնիկէէն ամեն տեսակ արևելեան վաճառք Կարբեղոն կ'հասնէին: Արաբիա զմուս, Թանկագին քարեր

կ'մատակարարէր. Ասորեստան՝ գորգ և ազնիւ կտոււ. Հայաստան՝ ձիեր. Հնդկաստան, Համններ, բամբակ, լեղակ, ոսկի, մետաքս և այլն; Յունաստանէն, Իտալիայէն՝ գինի, ձէթ կ'բերէին, փոխարէն ցորեն, տարազ, թուզ, արմաւ և ուրիշ միջոցներ տալով. Սարաենիայէն տեսակ տեսակ մետաղներ և այլն; Արքեդոնական նաւերն մինչև Բաբիլոնիա, Պալթիկ ծովն կ'երթային և Ափրիկէի արևմտեան եզերքն ալ կ'նաւարկէին,

Արքեդոնացիք հողագործութեան և ճարտարութեան ալ վարժ էին. իրենց մէջ արուեստները ծաղկած էին, Արևելեան ճոխութեամբ կ'ապրէին, և հարուստ վաճառականները քաղաքը հղթակապ ապարաններ և դիւղերը զարգարուն ամառանոցներ ունէին, ուր կենաց ամեն հանգստութիւնները կ'վայելէին, մինչդեռ ժողովրդեան ստորին դասն չքաւորութեան և թշուառութեան մէջ կ'տապաւորէր:

ՊԱՅՄԱՆՔԻՆ ԵՐԻՆՆԵ

ԳԼՈՒԽ Դ.

Պելագրեան — ժնկ Գորկոյոց աբշա-անէլ :

(2000—1190 Բ. Ա.)

Պելագրեան . — Յունաստանի առաջին քա-
կիչներն Պելագրեան, եղան , որ ինքզինքնին երե-
քամի կ'անուանէին , որպէս թէ իրենց բնակած
երկրէն ծնած են , Չգիտցուի թէ Պելագրեանք
եքր և ո՞ր ճամբով Յունաստան եկան : Պակայն
ստոյգ է որ Ասիայէն եկան և Բրիտանի 2000
տարի առաջ Եւրոպա բնակեցան : Արեաց կամ
Տոբիա-գերմանահան ժողովրդաց ընտանիքէն
էին : Պելագրեանք փոքր առ փոքր իրենց վա-
րենի վիճակէն ելան , երկիրը մշակեցին , քա-
ղաքներ շինեցին և մեծ շէնքեր կանգնեցին , Ալի-
լոպեան անուամբ . վասն զի կ'կարծուէր թէ
Ալիլոպ անուն հսկայից ցեղի գործեր են սոյն
շէնքերը , որ ժայռի ահագին հատորներ էին ,
երբեմն անտաշ երբեմն տաշուած և իրարու վը-
րայ դրուած էին առանց շաղախի : Այս շէնքե-
րուն մնացորդքը Յունաստանի մի շառ քաղա-
քաց մէջ գեռ կ'տեսնուին :

Գալթեանէ : — Պեղասգեանք Արևելքի հետ
 յարաբերութիւն ունէին . անտարակոյս Արևել-
 քէն բազմաթիւ գաղթականներ գալով Յունաս-
 տան բերին քաղաքակրթութեան առաջին սեր-
 մերը : Վըսուի թէ եգիպտացի մը Վելլոպոս ա-
 նուն , Արևեւտ քաղաքը հիմնեց . ուրիշ մը , Դո-
 նատոս՝ Արևոսի իշխանութիւնը սկսաւ . Վարսոս
 փիւնիկեցին՝ Բելլոպոս մէջ՝ Թեբէի միջնաբերդը
 կառոյց , որ իր անուամբ Վարսոս կոչուեցաւ .
 Պելլոպոս փրիւզացին՝ իր անունը Պելլոպոսի աուաւ :
 Այս օտարականներն իրենց հետ քանի մ'ար-
 ուեսաներ բերին : Վեկրոպս վարուցան ընել
 սորվեցուց և մանաւանդ ձիթենի մշակել , Վար-
 սոսի և Արևեւտոս պաշտօնը հաստատեց , որ Ա-
 թենքի պաշտպան դիցուհին էր , կ'ըսեն թէ իր
 յաջորդներէն մին՝ Տրիպոպոս՝ հնձոց և դաշ-
 տաց դիցուհի Դեմետրէէն հրահանգ առնլով ա-
 բորը կատարելագործեց և այսպէս հողագոր-
 ծութիւնը զարգացուց : Վաղմոս փիւնիկեան այբ-
 տբէնը բերաւ և Յոյները զայն ընդունեցան :
 Քիչ քիչ մարդկային ընկերութիւններ կազմե-
 ցան , թագաւորութիւններ հիմնեցան , որոց մէջ
 երևելի են Աթենքի , Թեբէի և Արգոսի թագա-
 ւորութիւնները . ատեաններ հաստատուեցան .
 նշանաւոր է մանաւանդ Արեֆոֆոսի ատեանը՝
 զոր Վեկրոպս Աթենքի մէջ հաստատեց . այս
 ատեանը քրէական յանցանքներ կ'ըատէր . քուէ
 տալու համար դատաւորներն երկու սափոր կը
 պործածէին , որոց մին ճակատան սափոր և միւսը
 քրտնախնայ սափոր կ'կոչուէր . եթէ քուէները հա-
 ւասար գային , ամբաստանեալը կ'արձակուէր :

այսպիսի պարտոյայի մէջ կ'ըսէին թէ Աթենաս իր քուէն գթութեան սափորին մէջ կ'նետէր :

ՀԵԼԼԵՆԵՔ . — Գրեթէ 1500 տարի Գրիտտոսէ առաջ՝ Հելլեննէ կոչուած ժողովուրդ մը Յունաստան արշաւեց : Այս ժողովուրդը Յունաստանի հիւսիսային կողմերը (Թեսսալիա) կ'ընտկէր և հաւանական է որ Պելասգեանց ցեղէն էր : Հելլենք՝ որ պատերազմատէր և քաջասիրտ էին՝ նուաճեցին Պելասգեան ցեղերն . սակայն այս երկու ժողովուրդներն իրարու հետ խառնուեցան , և այս խառնուրդէն յառաջ պիտի գար Յոյն ազգը : Հելլենաց անուամբ այն երկիրն ալ Ելլադա կոչուեցաւ :

Հելլենական լըր ցեղերը . — Հելլենք չորս ցեղ բաժնուած էին . Ապիացիք , Եպիացիք , Յոնիացիք և Դորիացիք : Սոցա մէջ ամենէն զօրաւոր ցեղն եղաւ Աքայեցւոցը՝ որ Պելոպոնէսի արևելեան մասին կէսը բռնեցին (Արգոլիս և Լալոնիս) : Եւոլիացիք՝ երկրորդ կարգն էին . Հելլադայի և Պելոպոնէսի արևմտեան մասը շէնցուցին (Բէսպիա , Փոնիս , Լոնիս , Եպիլիս , Սթեպիլիս) : Յոնիացիք՝ Պելոպոնէսի հիւսիսակողմը բնակեցան (Ապիա և Արգոլիս) : Իսկ Դորիացիք երկար ժամանակ Յունաստանի հիւսիսային լեռները մնացին :

ԴԻԻՑԱԶՆԱԿԱՆ ԺՄՄԱՆԱԿ . — Հելլենաց արշաւանքը բոլորովին վրդովեց Պելասգեան ցեղերն և մեծ խառնակութիւն պատճառեց Յունաստան

նի մէջ: Այն ատեն երևան ելան յանգուզն աւազակներ, անգութ բռնաւորներ, վայրագ կենդանիներ, մէկ խօսքով ամեն տեսակ պատուհասներ և հանգարտ բնակիչները կողոպտելով ամեն տեղ աւերմունք և սարսափ ձգեցին: Քաջասիրտ մարդիկ այս աղէտից վերջ տալու և իրենց հայրենիքն հելուզակներէ աղատելու համար ամեն ճիւղ թափեցին, և սպա այնպիսի քաջութեան գործեր ըրին որ բոլոր ժողովուրդց երախտապիտութեան արժանի լինելով՝ դիպուկանք կամ կիսապատուած կոչուեցան և պաշտօնեցան նոցա կողմէ: Ամեն պաւառ, ամեն քաղաք իր գիւցազունն ունէր: Ամենէն երևելիներն են Մինոս, Արեւտի թագաւորը, Թեօօս, Աթենքի թագաւորը, Հերակլէս, Պերսէոս, Աստոր և Պոլլէոս: Այս դիւցազանց վրայ այնպիսի բաներ կ'պատմուին որ ըստ մեծի մասին առասպելներ են և աւելի գիցաբանութեան կ'վերաբերին քան թէ պատմութեան:

Արքունատրոսոյ արշաւանք. — Հաւա անպակ գիւցազունք երկարատե ուղևորութիւններ կ'ընէին: Այս ժամանակի անստոյգ պատմութեան գլխաւոր գէպերէն մին ալ Արքունատրոսոյ արշաւանքն է: Բոլորովին յայտնի չէ թէ այս արշաւանքին բուն նպատակն ի՞նչ էր: Այս միայն ստոյգ կ'երևի որ գրեթէ 147 գաբուն (Ք. Ա.) Թեսսալիոյ իշխան մը Յասն Յունաստանի քաջերը ժողովեց, կէս մ'առուտարի և կէս մը անպատակութեան համար, ճամբայ ելաւ ծովով դէպ ի Ադրիա (Պոնտոսի հարաւարեւ)

մտեան կողմը) : Կ'ըսէին թէ այս երկրին թագաւորն (Այեթոս) ոսկեթել բուրդն կամ քսկեգեղմն ունէր : Այս ծովային արշաւանքն Արդոնաւորդաց անուամբ կ'սիշուի : Վասն զի ճամբորդ գիցցազանց նաւն Աբգոն կ'կաշուէր :

Եօնն իշխան, Թեբէի առջև . — Այն ժամանակէ այլ և այլ պատերազմներ տեղի ունեցան : Եթեոկ ու Պոլինիէ երկու եղբարք էին : Իրենց հայրը Եթեոս Թեբէի թագաւորը՝ մեռելով՝ որդիքը նորա գահը կ'ժառանգեն և կ'որորոշուի սր ամեն մէկն յաջորդաբար տարի մը թաղաւորէ : Բայց Եսեոկ այս որոշումը մերժեց և ուղեց ինքնագլուխ իշխել : Ուստի Յունաստանի գլխաւոր իշխաններէն վեց հոգի իրեն օգնութեան կոչեց : Սոցա օգնութեամբը Պոլինիէ Թեբէն պաշարեց : Պաշարումն կրկար պտին տեկց : Ի վերջէ երկու անհաշտ եղբարք մնաւմարտելով միասին սպաննուեցան : Միւս բոլոր իշխաններն այս կռուին մէջ ընկան : Բաւակարն ատեն անցնելէն ետե՛ եօթն իշխանաց որդիքը վերապին Թեբէի դէմն ելան : Այս երկրորդ պատերազմն՝ որ 10 տարի տեկց՝ Եթեոնէն կ'ըսուի : Այնուհետե Թեբէ քաղաքն առին և Պոլինիէի մէկ որդին թագաւոր դրին :

Տրոյիոյ պատերազմը . — Դիւցազնական ժամանակը Տրոյիոյ պատերազմով կ'վերջանայ : Քրիստոսէ 1280 տարի առաջ՝ Փոքր Ասիոյ մէջ Եթեան ծովուն եզերքն զօրաւոր տերութիւն մը կար : Մայրաքաղաքն էր Իլիոն կամ Տրոյն՝ որ

իր հոյակապ պարիսպներուն կողմէ շատ նշանաւոր էր : Տրոյիոյ թագաւորութիւնն Յունաստանի դիմացը կ'ընկնէր . բայց այս երկու երկիրներուն ժողովուրդներն իրարու դէմ սաստիկ ատելութեամբ վառուած էին : Այս ատելութեան պատճառն երկու կողմէն փոխադարձ թշնամանք էին : Ա երջապէս Տրոյիոյ իշխանի մը ըրած նախատինքը պատերազմի առիթ տուաւ :

Բարեղձ Տրոյիոյ Պրիամոս թագաւորին որդին՝ իբրև դեսպան Պելոպոնէս գացեր էր՝ թերևս հաշտութիւն խօսելու համար : Բարիզ Սպարտայի Մենելաոս թագաւորին պալատը հիւր իջեր և նորա կինը հրասուրբելով յափշտակեր տարեր էր : Այն ատեն Մենելաոս այս նախատանաց չկրնալով հանդուրժել՝ բոլոր Յունաստանի իշխաններն ՚ի զէն կոչեց վրէժ լուծելու համար : Անմիջապէս 1000 նաւ և 100,000 զօրք Ագամեմնոնի հրամանատարութեան ներքև գումարուեցան և Տրոյիա գնալու ճամբայ ելան : Ագամեմնոնէն զատ՝ որ Մենելաոսի եղբայրն և Միկենտի (Արգոլիս) թագաւորն էր՝ նոյն բանակին մէջ Յունաստանի ուրիշ երևելի իշխաններ ալ կային , ինչպէս՝ Ախիլլէս և իր Պարթոլլ բարեկամը , Դիոմեդ , Արթոսի թագաւորը , երկու Այաթս , իմաստունն Նեսթոր և խորամանկ Ոդէսոս՝ Իֆուկիի թագաւորը , Փելեոպեդ :

Յունաց բանակը Փոքր Ասիա իջաւ և Տրոյիա քաղաքը պաշարեց : Այս պաշարումը 10 տարի տևեց : Տրոյացիք՝ որ շրջակայ ազգերէն և մինչև անգամ Հայաստանէն օգնութիւն ստացեր էին , ընդ երկար դիմացան : Իրենց հրամանա-

տարներն էին Ենկա, Անդէնոյ և մանաւանդ Պրիամու մէկ ուրիշ որդին վեհանձն և արիասիրտ Հելիոսը : Յունաց մէջ ստեպ կուխ ու երկպառակութիւն կ'ծաղէին, և ասով Տրոյացիք աւելի դիւրաւ կ'յաղթէին : Իսկ երբ Աքիլլէսի և Ագամեմնոնի մէջ վէճ ելաւ և առաջինը բարկանալով իր վրանը քաշուեցաւ՝ Տրոյացիք աւելի սիրտ առին, Հելտոր յունաց բանակն առնաւերը կրակ ձգեց և Պարիսիլը սպաննեց : Այն ատեն Աքիլլէս իր մտերիմ բարեկամին վրէժը հանելու համար՝ զէնքն առնլով ասպարէզ իջաւ, Տրոյիոյ դիւցազնն սպաննեց և նորա գիակն իր կառքին կապելով՝ եօթն անգամ քաղաքին շրջանն ըրաւ : Սակայն քիչ մ'ետքն՝ ինքն ալ Բարիզի ձեռօք նետահար մեռաւ : Աւերջապէս՝ Ադիսեոսի մէկ հնարքով Յոյնք Տրոյիան առին : Ահագին փայտէ ձի մ'որու կողերը մարտիկներ կային լցուած՝ քաղաքը մտցուցին իբրև դից նուէր : Այս յոյն մարտիկները դիշերայն ձիուն մէջէն ելան, դռները բացին որ յոյն զօրքը ներս մտնէ և քաղաքը կրակի տուին : Պրիամ և իր որդիքը սպանուեցան : Իսկ ազատող Տրոյացիք Ենկասի հետ նաւեր մտան և Իտալիա ու Սիկիլիա գաղթեցին :

Յունաց իշխաններն իրենց յաղթութիւնը չվայելեցին, ոմանք՝ իրենց հայրենիքը դառնալու ատեն կորան, ոմանք՝ ի դարձին՝ տեսան որ իրենց դահը բռնակալներ գրաւեր են և հետեւապէս ստիպուեցան Իտալիա և Սիկիլիա երթալ հաստատուիլ :

ԳԼՈՒԽ Ե:

Գործադարձ արշաւանէն ժնէ Լիւարտ:

(1190—898)

Գործադարձ (կերպիւանց) ասպատակութիւնը: Կո
 ճարտ. Թրոյիոյ պատերազմէն ետք՝ Յունաս-
 տաննի մէջ քաղաքական մեծ յեղաշրջումներ
 պատահեցան: Եպիբոսի և Թեսալիոյ լեռները
 բնակիչ ժողովուրդները շարժեցան և իբարտ-
 սիւնի շնորհիւ Լիւարտային ժողովօրոց այս շար-
 ժու մէջ տրամադար: որ Գործադիք իրենց երկրէն
 արտաքստեցան և Պելոպոնէս ասպատակեցին:
 Ինչպէ՞ք արդեն ըսինք, Գործադիք հելլենական
 շարժ մեծ ցեղերէն մին էին (երես. 33), բայց
 միւս յոյներէն աւելի երկար ժամանակ բարբա-
 րոս մնացեր էին: Էսպա լերան ստորտը (Թես-
 տալիոյ և Ելլադայի մէջ) կ'ընտկէին՝ փոքրիկ
 երկիր մ'որու անունն էր Գործիս:

Տրոյիոյ պատերազմէն գրեթէ դար մ'ետք՝
 Թեսալիացիք վճնտեցին Գործիացիքը: Այն պ-
 տեն որքա Ելլադան Պելոպոնէսէն զատող նե-
 ղողցէն անցան: այս վերջին երկիրն արշաւե-
 ցին և Արգոլիսը, Լակոնիան և Մեհենիան նուա-
 ձեցին, որով երեք Թադաւորութիւն կազմեցին ք
 Նոյնպէն Կորնթոսի արեցին:

Այս յանկարծական ասպատակութիւնն՝ բո՞
 լոր Պելոպոնէսը տակնուվրայ ըրաւ: Աքայեցի

ցիք, որ՝ մինչև այն ժամանակ՝ Արզուխն ու Լակոնիան կ'ընակէին, Գորիացոց հպատակեցան : Սակայն հին ժողովրդեան մէկ մասը դաղթեց, Աորնթոսի ծովածոցին երկայնքը բնակող Յանիացիքը վանեց և նոցա տեղը բռնեց : Պեղոպոնէսի հիւսիսային կողմն այս պայեցի ասպատակաց անուամբ Առայե կոչուեցաւ :

Յանիացիք՝ այս վերջին երկրէն վաճառելով Աստիկէ գացին՝ որու բնակիչներն ալ յոնիական ցեղէն էին (երես 35) : Այս երկիրը կերպով մը բոլոր Պեղոպոնէսի փախստականաց ապաւենը դարձաւ : Գորիացիք ուղեցին նոցա ետեւէն հալածել : Աորնթոսի պարանոցէն անցան, Սեբասթի տիրեցին և Աթենքի վրայ քալեցին : Տելփիսէն պատգամ ելեր էր թէ երկու ժողովրդէն այն յաղթական պիտի ելնէ որու թագաւորը պատերազմի դաշտին վրայ պիտի մնանի : Այս պատգամն իմանալով Գորիացիք պատուէր տաին իրենց զորաց որ Աթենացոց թագաւորին շնորհակցան : Բայց այս թագաւորն՝ որ Աորթոս կ'կոչուէր՝ իր արքունական զոյստը հանեց, փայտահաստի հազուստ հազաւ, գաղտնի մտաւ թշնամեաց բանակն և զինուորի մը հետ կուռելով կամովին սպաննուեցաւ : Գորիացիք Աթենքի թագաւորին մարմինը ճանչելով վախցան որ պատգամը չկատարուի և իրենց տեղը գարձան :

Ներքին Անտի. — Գորիական արշաւանքը սակայն հետաքրքիր վերադարձը կ'կոչուի, վասն զի Հերակլէոսի յաջորդներն՝ Պեղոպոնէսէն վաճառելով՝ Գորիացոց մտապաւիններ և այս ժողովուրդը յարգութիւն էին իրենց հայրենիքն արշաւելու :

Այս դորիական ասպատակութիւնն՝ ոչ միայն Հելլեն ժողովուրդները շարժեց, այլ նաև յունական ընկերու-
 թիւնը զրգովեց և ընկերական յեղափոխութիւնն ըստածը
 պատճառեց: Գրեթէ ամեն տեղ հին ընկերները նորերուն
 հնազանդեցան և ստորին վիճակի մը մէջ ընկան: Այս
 պէս Յունաստանի մէջ մարդոց երկու սրոշ գաս կար:
 յաղթողներն՝ որ բարձր կամ ոչնչութեան մասը կ'կազ-
 մէին, և յաղթեալներն՝ որ ազնուապետութեան հպատակ
 մասէն կ'ըրազկանային: Լակոնիոյ մէջ՝ Աքայեցիք հար-
 կատու դառնալով՝ արտերը Յացին և Լաթրեոնոյն ա-
 նուանեցան, մինչդեռ Գորթոյն՝ որ Սպարտա կ'ընակէին,
 և բոլոր երկիրը կ'կառավարէին, Սպարտայի կ'կոչուէին:
 Այս երկու գասէն զսա՝ Յունաստան շատ գերիներ կա-
 յին, որ երեսն տարոց բացարձակ ստացուածքն էին: Լա-
 կոնիա՝ ստրուկներն հիշող կ'կոչուէին:

Ղերջապէս դորիական արշաւանքը ուրիշ արդիւնք
 մ'ալ ունեցաւ. յունական ամենէն կարևոր գաղթականու-
 թիւնները հաստատելու պատճառ եղաւ:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ. — Յոյնք
 ժիր և յանդուգն ժողովուրդ մ'էին: Ատեն ա-
 տեն իրենց ընդի երկրէն ելնելով տար աշխարհ-
 ներ կ'երթային անվեհեր և տեղ տեղ գաղթա-
 կաններ կ'հաստատէին: Չկայ ժողովուրդ մ'որ
 յոյն ազգին չափ գաղթականութիւններ հաստա-
 տած լինի, վասն զի գրեթէ բոլոր Միջերկրա-
 կանի և Պոնտոսի եզերքն յոյն գաղթականներ
 բնակեցուց: Արդէն Բրիտոսսէ մօտ 600 տարի
 առաջ 250 յոյն գաղթականութիւններ կային:

Գաղթականութեան նպատակ և պատճառներ. —
 Ինչպէս Փիւնիկեան նոյնպէս Յունաց գաղթա-
 կաններն նպատակ ունէին թէ առևարական յա-

բարերութիւն հաստատել օտարներու հետ, թէ պարզապէս աշխատութեանս եւ գործունէութեանս նոր նոր տեղեր փնտռել : Այլ և այլ պատճառներ կային զաղթելու : Երբոր քաղաք մի կործանէր բնակիչներն ուրիշ հայրենիք մը փնտռելու կ'ստիպուէին . երբեմն ժանտախտ , պետճաշարով կ'պատահէր և այն ատեն մարդիկ ուրիշ երկիր խոյս կ'տային . շատ մարդիկ ալ ատեսանելով որ իրենց երկիրը թշուառ կ'ապրին , կամ՝ բազմամարդ լինելուն գործ չեն գտներ՝ բազմփնտռելու համար կ'հեռանային : Պերջատէս՝ ուրիշներ ալ քաղաքական պարագաներէ ստիպուելով կ'գաղթէին և մի շատ յունական գաղթականութիւններ ներքին երկպառակութեանց արդիւնքն եղած են :

Այսպէս Դորիացւոց արշաւանքը մեծ սպանախաղութեան մը գրդիւ եղաւ , և Փոքր Ասիոյ արևմտեան կողմերը , Եգեան ծովուն եզերքն ու մծաակայ կղզիները շատ նշանաւոր գաղթականութիւններ հաստատուեցան : Յոյն ցեղերէն եւրեքը՝ Եւոլիացիք , Յոնիացիք և Դորիացիք այս տարադրութեան մասնակից եղան ու Եւսթրակիան , Յուսթակիան և Դորիական անուանի գաղթականութիւնները կազմեցին :

Դորիական արշաւանքէն ետք՝ յոյներն այնքան բազմութեամբ գաղթեցին որ Յունաստան գրեթէ անշէն մնաց . այնուհետև՝ շատ զարեւր գաղթողները քիչցան և հետզհետէ ժողովուրդն աւելցաւ . նա մանաւանդ Քրիստոսէ 700 տարի առաջ՝ Յունաստանի քաղաքներն սկսան ծաղկիլ խաղաղութեան շնորհիւ և ժողովուրդները

բազմանալ այնպէս որ նորէն մարդիկ զաղթեալու ելան և այս անգամ դէպ 'ի հիւսիս և արևմուտ դիմեցին, այսինք Թրակիոյ հարաւային կողմերը, Սիկիլիա և հարաւային Իտալիա: Յոյներն այնքան լեցուեցան Իտալիոյ կողմին որ նորա ստորին մասը Մեջն Յունաստան կոչուեցաւ: Այն ժամանակ՝ իրենց նաւերն արևմտեան Միջերկրականը կ'ըջէին, և Գալլիոյ ու Սարաճիոյ եզերքը յոյն գաղթականներ կ'հաստատուէին:

Այսպէս յունական գաղթականութիւնները Միջերկրականի բոլոր ափանց վրայ տարածեցին հելլենական ցեղին բարքը վարքը, լեզուն և քաղաքակրթութիւնը: Ամանք այնքան ծաղկեցան որ մինչև իրենց հայրենի երկրէն դէր 'ի վեր փայլեցան: Միջոք 100 գաղթականութիւն հիմնեց, մեծ մասը Սև ծովան վրայ. Սիբարիս 100,000 զինուոր հանեց. Սիբակուսա հին ասոն ամենէն նշանաւոր և զօրաւոր քաղաքներէն մին եղաւ:

Գաղթականութիւնները բնաւ մայր երկրին հպատակ չէին, այլ անկախ վիճակ մ'ունէին: Սակայն իրենց մայր քաղքին համար որդիական յարգանք կ'առձէին, նորա բարքը, օրէնքը, կրօնական պաշտամունքը կ'պահէին և նորա թշնամեաց հետ բնաւ չէին միանար:

Գլխաւոր Բաղնախանութիւններն էին,

1. ՓՈՔՐ ԱՍՈՅ ԾՈՎ ԵԶԵՐԱՑ ՎՐԱՑ. — Եւստիան Բաղնախանութիւն, Տրոյիոյ և Միսիոյ մէջ, և մեծ ասակայ Լեսբոս կղզւոյն մէջ. — Յունիան Բաղնախանութիւն, կամ Յունիա Լիգիոյ և մօտաւոր Սամոս ու Քիոս կղզիներուն մէջ. յանրական գլխաւոր քաղաքներն էին, Սամոս, Փոփես, Չփուսին, Եփեսոս և Միլետ. — Դորիան Բաղնախանութիւն, Կարիոյ և Կոս, Հաղոս ու Արեատ կղզիներուն մէջ. գլխաւոր քաղաքն էր Ալեիսոս:

2. ՊՈՆՏՈՍ ՎՐԱՑ (Սև ծով). — Միլետէն ելնող,

գաղթականները մեծաւ մագամբ հիմնեցին Պմնասի քաղաքները. գլխաւորն էր Մէնայ Պապլազանիոյ մէջ :

3. ԹՐԱԿԻՈՅ ԵԶԵՐԱՑ ՎՐԱՑ. — Գլխաւորապէս Մեզարա և Կորնթոս քաղաքներէն գաղթող ժողովուրդն հիմնեց Թրակիոյ եզերքը գտնուած քաղաքները. նշանաւոր էին, Բի-գանդիսն (այսօր Կոստանդնուպօլիս), Պո-րիդի՝ Քաղքնդոնական ըսուած Թերակղզիին վրայ : Ուլիֆոս՝ Պատիզէի մօտ :

4. ՅՈՒՆՈՒԿԱՅՆ ԵՈՒՎՈՒՆ ՎՐԱՑ (Յունաստանի և Իտալիոյ միջև). — Կարիսի :

5 ՍԻԿԻԼԻՈՅ ՄԷՋ. — Նատոս, Կարանի զոր Յոնիացիք հիմնեցին. Սիբիոսոս, որ Կորնթացոց քաղաք էր, Մեոսիս, Գելա, Լիբիանդ, Սելինոն, գորիական :

6. ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՏԱԼԻՈՅ ՄԷՋ. — Սիբարիս և Կարոնա, պքայական. Կամա և Նիպոլիս, եւոլիական քաղաքներ. Տարանդիս, գորիական :

7. ԳԱԼԼԻՈՅ ՄԷՋ. — Մարսիլիս, փոկեական :

8. ՍՊԱՆԻՈՅ ՄԷՋ. — Սփանդոն :

9. ԱՓՐԻԿԷԻ ՄԷՋ. — Սիբիւի, որ մեծ առուտուք կ'ընէր Լիբիոյ և Եգիպտոսի հետ :

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՌՔԸ. — Յունաստան՝ այժմեանին պէս՝ ամբողջ մէկ տէրութիւն չէր, այսինքն մի և նոյն կառավարութիւնը չունէր, այլ մի շատ մանր մուկր տէրութիւններէ կ'բաղկանար, որոց ամէն մէկը հազիւ թէ փոքրիկ զաւառի չափ տարածութիւն ունէր : Կային նաև տէրութիւններ որ լոկ քաղաք մը կ'պարունակէին, նոյն քաղքին բոլոր տիքը պզտիկ հող մ'ունենալով. այսպէս էին Մեզարա, Կորնթոս և այլն :

Գորիական արշաւանքին ժամանակ բոլոր յունաց տէրութիւնները թագաւորներ ունէին : Բայց վերջէն թագաւորութիւնը տապալեցին և հա-

սարակապետութիւններ հաստատեցին : Արդէն Աթենք՝ Աոդրոսի մահուանէ ետեւ՝ միապետութիւնը ջնջեց : Ուրիշ քաղաքներ ալ նոյն ըրին : Միայն Սպարտա պահեց միշտ իր թագաւորները : Բոլոր յունական հասարակապետութիւնները նոյն ձևը չունէին , ոմանք աշխարհագրական էին , այլք առհասարական :

Ըստ յոյն ժողովուրդի այլ թի ազգ . — Ամեն մէկ յունական տէրութիւն ինքնօրէն էր , այսինքն անկախ և ինքն իր յատուկ օրինօք կառավարող է : Ուստի Յունաստան իր ծոցը մի շատ այլ և այլ ժողովուրդներ անէր որոց իւրաքանչիւրն իրենքնիկ շրջանին մէջ անկախ կ'կառավարուէր և կ'զարգանար : Ամենէն երևելիներն էին Աթենացիք , Սպարտացիք , Մեսսենացիք , Արգոսացիք , Կորնթացիք , Թեբացիք : Այս ժողովուրդները՝ որ իրարմէ շատ կ'տարբերէին բնաւորութեամբ և կառավարութեամբ , շարունակ կռուի մէջ էին և շատ անգամ իրենց մէջ կ'պատերազմէին , և կ'ջանային որ զիրար նուաճեն . ուստի երբեմն այս երբեմն այն ժողովուրդն այն ըոց վրայ առաջնաբիւն կամ բերելիանութիւն կ'ստանար :

Թեպէտև՝ Յունաստանի ժողովուրդներն այսպէս երկպառակութեան և հակառակութեան մէջ էին , բայց որովհետև նոյն լեզուն կ'խօսէին , գրեթէ նոյն օսվորութիւններն աւելորդն ունէին՝ ինքզինքնին իբրև համարեւոյցեղ և մէկ ազգ կ'անօրէին : Կոցա մէջ եղբայրական միութեան զարարիարը միշտ տիրեց , թէև կազ աւելի իրենց մէջ անպակաս էին :

Հելլենի և Բարբարոսի . — Յունաստանի բոլոր բնակիչներն մեծ սարժանք կ'սեպէին իրենց հելլեն անունը և օտար ժողովուրդները Բարբարոս կ'անուանէին : Իրաւ է որ Հելլենք կամ Յոյնք մարմնական և մտաւոր մեծ ձիրքեր ունէին : Մարմնական գեղեցկութիւն, իմացական աշխոյժ , գիտութեանց սէր , արուեստից ճաշակ , ազատութեան համար խանդ , եռանդոտ հայրենասիրութիւն . այս ամեն հանգամանքով՝ սոյն փոքրիկ պղըր մարզկութեան մէջ մեծ տեղ մը բռնելու սահմանուած էր :

Աֆիլիսիանի գաղնացիներն . — Յունաստանի ժողովուրդներն երեք կազմով իրարու հետ միացած էին . այս կազմերն էին քաղաքականութիւն , կրօն և ազգային խողեր :

Քաղաքական խողն ամենէն աւելի տկար էր : Յունաստանի զոնազան նահանգներն անկարող եղան , Հելլէտիոյ գաւառաց , Ամբրիկայի Միացեալ-Նահանգաց պետ' իրենց մէջ դաշնակցութիւն մը կազմել , որ՝ ամեն մէկ մասնաւոր դատարի իր յատուկ կեանքն ու ինքնօրինակութիւնը թողլով հանդերձ , նորա անկախութիւնն ապահովէ թէ՛ միւս գաղնակից նահանգաց թէ՛ օտարաց դէմ : Իրաւ է որ քանի մ'անգամ փոքր փոքրեցին այս քաղաքական միութիւնը հաստատելու . ամենէն երևելի է Աֆիլիսիանի գաղնացիներն , որ իր մէջ տարաներկու նահանգ կամ տերութիւն կ'պարունակէր , և նպատակ ունէր իրենց մէջ ծաղած վեճերն հաշտարար կերպով վերջացնել և Գեղիփիսի ազգային տաճարը պաշտպանել :

Պիսիա . — Կրօնական խողն շատ աւելի զօրաւոր էր քան թէ քաղաքականը : Թէև ամեն յունական քաղաք իր յատուկ պաշտպան աստուածն ունէր , բայց կային նաև պնակիսի կրօնական պաշտամունք որոց ամենքը կ'ժամանակ

քեին և առնարհներ՝ զոր իբրև բոլոր ազգին սասցուածքը կ'համարէին (Ապուռնի մահեանն 'ի Դեւլիխ, Արամազդայ մահեանն յԱլիսիա): Դեւլիխի պարտաւ կրօնական իշխանութեան ամենէն բարձր ազգային գրողն ունէր: Ամեն ծանր պարագայից մէջ ժողովուրդները նոյնպէս մասնաւոր անձինք Ապուռնէ խորհուրդ ու պատգամ կը հարցընէին: Այս աստուծոյն քրմուհին, Պիւթիա (հարցուկ) անուամբ, եռոտանիի մը վրայ նստած՝ իր պատասխանները կ'տար: Այս եռոտանին փոսի մը մօտ էր, ուսկից գուրդիներ կ'եղնէին: Քրմուհին անոր վրայ ելած՝ կ'փրփրար, կ'գեղներ, բոլոր մարմինը կ'զողար՝ նախ արտանմաններ և հնծեծանքներ կ'հանէր բերնէն, ապա կ'սկսէին աչքերը շողալ, մազերը անկուիլ, և կցիտաբ խօսքեր չնուիլ. այս խօսքերը կ'ընդունէին իբրև պատգամ: Քուրմերն ամեն հասարակային և մասնաւոր գործոց անդեակ լինելով՝ այնպիսի երկդիմի խօսքեր արտասանել կ'ապին Պիւթիայի որ կարելի էր պատգամահարցին փափաքին համեմատ մեկնել:

Արդայն հանդիսներ. աւ Այս հանգէսներն երբորդ ազգային կայսն էին և կրօնական հանգամանք ունէին: Յոյնք շատ կ'սիրէին տեսարաններն ու խաղերը: Ամեն քաղաք իր հանդիսի օրերն ունէր. այս հանգէսները շքեղ արարողութեամբ և ամեն տեսակ փայլուն տեսարաններով ու խաղերով կ'կատարէին: Ոմանք ազգային հանգէսները գարններ եին, ինչպէս 'Նեմեան խաղեր' որ 'ի պատիւ Հերակլէսի՝ Արգոլիս կ'կատարէին. իսթեան խաղեր, որ 'ի պատիւ Պոսիդոնի՝ 'ի Արնիթոս կ'հաշակէին. Պիւթիան խաղեր, 'ի Դեւլիխ՝ 'ի պատիւ Մայրոնի, և 'ի վերջե՝ ամենէն երեւելի խաղերն, այս է Ուլիսիա՛ուն՝ Արամազդայ մահեանին մօտ՝ Ելիսիոյ Ալիսիա քաղքին մէջ:

Ալիսիական խաղերն չորս տարին անգամ մը կ'կատարուէին. այս չորս տարուան շրջանն Ուլիսիոյ կ'կոչուի Յունաց Թուական էր այն. առաջին ոլիսիադը 776էն (-Ք. Ա-) կ'սկսէր: Այս խաղերը տեսակ տեսակ մարմնական վարժութիւններ էին (սքիւորչաւ, ձիարչաւ, կռուարչ

կրօն-պատում, ըմբռանաբառութիւն, կոփամարտութիւն, կարածչառութիւն, բանաստեղծութիւն): Ո՛վ որ յաղթանակեալ ելնէր գափնիէ կամ ձիթենիէ նմակ մ'իբրև մրցանակ կ'ընդունէր: Մեծ պարծանք էր յաղթելը, ոչ միայն յաղթողին այլ իր ընտանեաց և բնիկ երկրին համար: Յինուեցան հայրեր որ իրենց յաղթական որդիքը դրկելով ուրախութենէ մեռան:

Ազգային խաղերն եռապատիկ արդիւնք ունեցան. Յունաստանի բոլոր ժողովրդոց համար կազմեղան շատ անգամ հանդէսներու առթիւ գծտեալ քաղաքացիք հաշմառելով գաղնակցութիւն բրած են: Մարզանաց ճաշկն արժարձեցին՝ որ որչափ հողւոյն նոյնչափ մարմնոյն օգտակար էին: Ա երկապէս ազնիւ փառասիրութիւն մը ներշնչեցին հելլենաց, այսինքն արժանաւորութեան և հանձարի պատկն ընդունիլ իրենց քաղաքակցաց ձեռք:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Լիւրճաւոր Ժնչե Դրսոն:

(598—624)

ԼԱՄՐՆԱ. — Պելոպոնէսի այս դաւառն հոգիւս մ'է որ երկու լեռներու շղթայի մէջ կը գտնուի, ուսկից կ'անցնի Եւրոպոս գետը: Լեռներէն մին Տայֆեփն է որ Լակոնիան Մեսսոնիայէն կ'զատէ: Այսպէս բնական պատուարներով շրջապատուած Լակոնիան դիւբին էր պաշտպանել ամեն արտաքին թշնամիներու դէմ:

Լակոնիան Գորիացոց իշխանութեան ներքև ընկաւ : Այս նորեկ յազթականները նուաձեցին հին ընակիչները, որ ցիր ու ցան եղան և Լաւերի-ճեռայի սնուամբ շրջակայ աւանները բնակեցան : մինչդեռ Գորիացիք Յպարտան իրենց կայան ըրին և Սպարտայի կոչուեցան : Սպարտացիք միայն քաղաքական իշխանութիւն կ'վարէին : Լակեդեմոնացիք հարկատու էին : Սակայն Գորիացիք քիչ քիչ իրենց հին պարզ ու չարքաշ կեանքը թողլով մեղկացան : իրենց մէջ գործուոր գերդաստաններ յառաջ եկան և սյլք իրենց ստացուածքէն զրկուեցան . այնպէս որ հարուստ և աղքատ ընտանեաց մէջ կռիւներ պակաս չէին : Ասկից զատ՝ Սպարտա միշտ երկու տարբեր ցեղէ թագաւոր ունենալով սոքա շատ անգամ իրարու դէմ թշնամաբար կ'վարուէին : Այս ամեն պարագաներն ստէպ մեծ խռովութեանց պատճառ կ'լինէին :

Այս խռովութեանց մէջ երևցաւ Լիւրգոս՝ որ Սպարտացի թագաւորաց միոյն եղբայրն էր : Իր հայրն նոյն ատենի անկարգութեանց զոհ դացեր էր . վասն զի օր մ'ուզեց զատել երկու մարդ որ կ'կուռէին և դանակի հարուած մը ընդունելով մեռաւ : Իր եղբայրն ալ մեռաւ այրի կէտը յղի թողլով : Այս կի՞նն առաջարկեց Լիւրգոսին որ զաւակը ծնելուն սպաննէ՝ այս սպանանաւ որ իրեն հետ կարգուի : Լիւրգոս սոյս առաջարկութիւնն առ երեստ ընդունեց, որպէս զի մանկիկն ազատէ : Երբոր ծնաւ Լիւրգոս զանի թագաւոր հրատարակեց և նորա խնամապաշտ եղաւ : Բայց իր նուն այսպէս վաւ

քուելուն վրայ զի պահեց և սուս ձայն հանեց թէ իր տապըրը նորաստի Թագաւորին զէմ կ'դու-
 րադրէ : Այն ատեն Լիկուրդոս՝ ամեն կարկած
 ցրտելու համար՝ Ապարտայէն հեռացաւ :

Լիկուրդոս . — Այս հայրենաւեր մարդը մեծ
 մեծ խորհուրդներ ունէր : Իր հայրենեաց վե-
 րանորոգիչ օրէնագիրը կ'ուզէր լինիլ . մանա-
 լանց ազգային հին սովորութիւնները վերահաս-
 տատելով : Այս նպատակաւ երկար ճամբորդու-
 թիւնէր քրտ՝ որպէս զի օտար ազգաց օրէնքն
 ու բարքը քննէ և անկից օգուտ քաղէ : Կաթի
 կրտ՝ կզզին գնաց . որաւ բնակիւնքը Բարեպաշտ
 էին . և որ իրենց նախնեաց օրէնքն ու սովո-
 րայթը հաստատութեան պահեց էին : Մանգու-
 րայէս Միտի օրէնքը քննեց այս կզզոյն մէջ .
 Մինաս որ հին ժամանակաց ասիւնէն քնտարի
 օրէնագիրներէն մին էր : Կոյնպէս եզրկատու Թ-
 Փարը Ասիա ճամբորդեց Լիկուրդոս :

Տալն տաղի պարտէն ետե՛ կը հայրենիցը
 վերադարձաւ : Ապարտա միշտ նոյն անկարգու-
 թեան ու անկշխման թեան մէջ կ'գտնուէր : Այն
 ատեն իր հայրենակիցներն՝ այս երկպառակ վի-
 ճակէն տաղակացած՝ աղաչեցին զինքն որ կտրե-
 կանան գնէ : Թայց Լիկուրդոս այս մեծ գործին
 ձեռք զարնելէն առաջ՝ անձամբ 'եւելիս գնաց'
 Ապոլոնէն պատգամ խնդրեց : Այն ինչ միջեա-
 նը մտնելով զո՛ր մատոյց՝ որ Պիւթիան գուշեց .
 ՏՈ՛ Լիկուրդոս . զից բարեկամը . չքիպեմ՝ թե-
 րեզ երբե պարզ մահկանացուի մը բարեկեմ
 թէ ոչ երբե երկնային էակի մը : Այս պատ-

գամէն սիրտ առած՝ Լիկուրգոս Սպարտա դարձաւ և օրէնքներ հաստատեց :

Ապատմութիւնը երբ Լիկուրգոս աեսաւ որ իր օրէնսդրութիւնն քաղաքակիցներն յօժարակամ ընդունեցան, ամենուն երդում ընել տուաւ որ մինչև իր վերադարձը բան մը չփոխեն : Ապա գնաց Գելպիս և պատգամ հարցուց : Պատմիա պատասխանեց թէ Սպարտա բոլոր մուս քաղաքները պիտի դերազանցէ եթէ օրէնքն անթերի պահէ : Լիկուրգոս այս պատգամը Լակեդեմոն ուղարկեց, և ապա կամովին անթերի մնալով մեռաւ, որպէս զի Սպարտացիք իրենց երդման կապուած մնան :

Լիկուրգոսի օրէնսդրութիւնը. — (888) Լիկուրգոսի գլխաւոր նպատակն էր ուժեղ ու կորովի մարդիկ, անշահախնդիր և հայրենեաց անձնուէր քաղաքացիներ պատրաստել : Ի՞նչ միջոց բանեցուց — այն բաներն որ մարդուս մարմինը կ'ըլատէին կամ հոգին կ'ապականէին քաղքէն հեռացուց և նոցա ոյժ ու կորով տուող բաները գործածեց : Գիտէր որ հարստութեանց սէրն շատ շարեաց աղբիւրն է, ուստի նախ սարսուռաց հաստատութիւն հաստատեց : Նախորդ թագաւորաց օրովն՝ քանի մը զօրաւոր մարդիկ բոլոր երկրին տէր եղեր էին, և ժողովրդեան մեծ մասը թիզ մը տեղ չունէր . Լիկուրգոս այս անհրաւրեան վերջ տալու համար՝ Լակոնիան 39,000 հաւառար մաս բաժնեց, որոց 30,000ը Լակեդեմոնացուց մէջ բաշխեց և 9,000 մասերն՝ որ աւելի ընդարձակ և

ամենէն լաւ հոգերն էին, Սպարտացոց տուաւ : Սպարտացին իր բաժինը չէր կրնար ծախել, պարտաւոր էր իր անդրանիկ որդւոյն թողուլ, և եթէ որդի չունենար, իր անդրանիկ դստեր :

Այս կերպով՝ Լիկուրգոս կ'յուսար որ ոչ ոք պիտի կարող լինէր հողային հարստութեան տիրանալ : Նոյնպէս ուրիշ ամեն տեսակ հարստութիւն ուզեց ջնջել : Այսպէս ոսկի ու արծաթ դրամները ժողովեց և նոյա տեղ ծանր երկաթե փակ դրաւ, որմէ պզտիկ գումար մ'անգամ սայլերով կարելի էր փոխադրել, ապա վաճառականութիւնն ալ արգիլեց, որ հարստութեան աղբիւր է : Նոյնպէս կանոն դրաւ որ Սպարտացիք, օտարաց հետ չհաղորդակցին՝ որպէս զի իրենց մէջ վատթար դաղափարներ մուտ չդտնեն : Օտարականները միայն որոշեալ օրեր Սպարտայցիներու հրաման ունէին, և Սպարտացիք ալ առանց մասնաւոր արտօնութեան չէին կարող բնիկ երկրէն դուրս ողևորիլ :

Այնուհետև Լիկուրգոս ջանաց իր հայրենակիցները պարզութեան, չարքաշութեան և անձնուիրութեան վարժեցրնել : Մտածեց որ եսականութիւնը ջնջելու և եղբայրսիրութիւնը գրգռելու միակ միջոցն էր հասարակ կենսացոյցի մը հաստատել : այսինքն ամեն քաղաքացի, մեծ ու պզտիկ նոյն կեանքը վարեն, նոյն շահն ունենան : Ուստի ջնջեց բնտանիք, մասնաւոր շահ, և պահանջեց որ ամեն մարդիկ լոկ հայրենեաց հօմար ապրին :

Լիկուրգոս մեծ կարևորութիւն կ'տար դատարանութեան : Իր օրէնսդրութիւնը գրեթէ բո-

լուսման կոթական էր. այսինքն միշտ նպատակ
ունէր մարտիկը կրթել, մարզել. Երբ մանկիկը
ծնէր, ծերունիները զանի կ'ընէին, և եթէ
միայն. հաշման գտնէին, Տայցեաի լերան վա-
րայ կ'ձգէին կամ փոսը, գետը կ'նետէին: Իսկ
եթէ մանկիկը կայտաւ ու քաջառողջ լիներ՝
իւր հորը կ'յանձնէին որ մինչև վեց տարու վե-
նէլա պահէ: Այսուհետև իր բնասանեաց ծոցէն
կ'տանէին տղան և դաստիարակներու հսկողու-
թեան տակ կ'ընէին: Այս դաստիարակութիւ-
նը կ'տրուէր մարմինը մարզելու համար: Մաք-
մանօրոյցութեանն ու զմեզքէութեանն էական բա-
նէր էին: Ամեն փոքրածեղով մարմինը չարքա-
շութեան կ'վարժեցնէին, տղայք մուշակ չէին
հագնէր, ուսում ձմեռ նոյն հարգուաբ կ'ընէին.
նոյնց անկողինն եղէգներ էին զոր տղայք Ե-
զրպոսին քովն կ'կտրէին. շատ քիչ կերակուր
կ'տալէին որ ձուժկալ լինին: Նեղութիւն ա-
ցաւ տանելու համար այլ և այլ վարժութիւն-
ներ կ'ընէին. գուազմաններով կ'ծեծէին, և սով
որ շատ գեմանար մրցանակ կ'ընդունէր: Եր-
բեմն տղայք առանց տրամանջ հանելու, ծեծի
տակ կ'մեղնէին:

Այս երես է որ Սպարապետ տղայք ուսմանց
չէին վարժեր. նորա միայն սրինք և խոր անել ու
հրդել կ'տարվէին, նոյնպէս նուիրական օրհներգ-
ներու մարտական նուագներ երգել, շեռեա-
պետ անձ էր Սպարապետցոց տղիւութիւնը: Ըն-
դէ ու Խորանի լինելու համար միայն նոյն
մարտը կ'զորոտեցնէին: Ներքին էր Սպարապ-
ետի մը գործաւ, ուսեցիք նարելու համար. բայց

ձգ որ բռնուէր, կ'սպառնուէր չէ թէ իբրև յոնցաւոր, այլ իբրև անձարակ: Այս է աւրիշ պահապուծիւններ ունէր Եպարտացոց դատարակութիւնը: Ինչպէս անցոսնել անխաւտութիւնը և ձեռարուեստները, էիլզաները նեղել և պատերազմի վարժելու համար՝ Լոցոս դարձաններ լարնը, մինչև անդամ սպաննել:

Եւ ծ հոգ կ'տանէին Սպարտա՝ աղոց բնաւորութիւնը շտկելու, այնպէս որ մեծահոգի, արիւտ հայրենասէր լինին: Սպարտացոց նշանաւոր մէկ առաջինութիւնն էր ծերոց համար յարգանքը: Առաի երբոր պատանիք փոխոցը ծերունիի մը հանդիպէին մէկ գի կ'բաշտէին և զանի կ'ողջունէին: Օր մը ծերունի մ'Աթենքի Թամարոնը գտնուելով՝ նստարաններուն վրայ անգ մը կ'գնաւէր և չէր գտնուիր. ոսմայ կ'հրէին զինք, այլք կ'ծաղրէին: Նոյն միջոցին լակեդեմոնացի որսորդամատրներ այդ ծերունին անստն և նշմայր ըրին որ գայ իրենց մէջ նստի: Բոլոր հանդիսականները ծափ զարկին: Այն ատեն ծերունին ըսաւ. «Կ'նայիմ որ Աթենացիք գեղեցիկ բանը կ'անուշեն, բայց Լակեդեմոնացիք միայն կը գործածեն»:

Եւ աշին դաստիարակութիւնն աւարտելէն ետեւ՝ ըսան տարու պատանին՝ բանակը կ'ընդունուէր: Սպարտացիին կեանքն ամեն բանէ առաջ զինուորական աւարտական կեանք մ'էր: Պատերազմի ժամանակներն իրեն համար ամառ խոջութեան օրեր էին: Բոլոր Սպարտա բանակատեղի մ'էր ուր միայն զինուորական կարգ ա կանոն կ'տիրէր: Բոլոր քաղաքացիք միասին

կ'ճաշէին: սեղանն հասարակաց էր: նոյն իսկ թաղաւորներն, ժողովրդեան սեղանակից կ'ընէին: Ամենքը յետին ծայր ժուժկալ էին: Գլխաւորապէս պանիր, ձիթապտուղ, թուզ կ'ուտէին, այլ իրիւց սիրական կերակուրն էր «ն հաժժ», այսինքն աղով, քացախով, խոզի ճարպով խառն մօխ յօշուածք: Եթէ պատերազմ չլինէր՝ Սպարտացիք որսի կ'ելնէին, հրապարակը գումարուելով կ'խօսակցէին և կարճ ու վճռական ոճ մ'ունէին, զոր Լակոնական կ'կոչուի:

Լիկուրդոս պարտ դրաւ որ օրիորդներն ալ մարդոց պէս չարքաշու թեամբ դաստիարակուին: Ուստի նոքա ևս տղոց պէս մարմնամարդութեան կ'վարժէին, և քաջութեան ու հայրենասիրութեան կողմէ վար չէին մնար: Սպարտացի կանայք լակոնական ոճով կ'ըսէին իրենց որդոց՝ պատերազմի վահանը տալով. Աահանովք դարձէր կամ նոքա վայ, այսինքն յաղթական կամ մեռած:

Սպարտայի խոզուորդը. — Լակոնիոյ ժողովուրդն եւ քեք դասի բաժնուած էր. Սպարտայի, Լաթրտիւնայի և Հիլտիւնի: Առաջիններն ազնուական դասը կ'կազմէին և միայն հասարակային գործերով կ'պարապէին: Լակոնացեմնացիք՝ երկրագործութեան, վաճառականութեան և ճարտարութեան մէջ գործունեայ, ճարպիկ մարդիկ էին և զինուորական ու նաւային պաշտօններ ալ կ'վարէին: Իսկ Հիլտիւնիք սարուկներ էին, որ հողը կ'մշակէին և առանին ծառայութիւններ կ'ընէին: Ստեպ Լաթրտիւն Սպարտայի համանիշ էր:

Աստուծոյ խնայեալսն . — Լիկուրգոս Հին կառավարութեան ձեռ պահեց, Երկու ժողով կար, որ վեհապետական պաշտօնն ունէին. Ժողովրդային խողով և Ծերայոյր : Առաջնոյն անդամներն էին ըստ 30 տարեկան սպարտացիք . իր գլխաւոր պաշտօնն էր ծերակոյտին առաջարկութիւններն ընդունել կամ մերժել առանց վիճարանութեան . միայն այր կամ սէ քուէ կ'տար : Ծերակոյտը 60 տարեկան եղող 28 հաս ծերերէ կ'ըտղկանար և ամեն կարևոր գործերը կ'անօրինէր : Այսին նաև երկու Խոհասարներ՝ որ բանակին կ'հրամայէին, քրմապետի ու գառաւորապետի պաշտօնն կ'վարէին և պարտաւոր էին Հերակլեանց ցեղէն լինել : Պատերազմի ժամանակ բացարձակ իշխանութիւն ունէին : Լիկուրգոսէն շատ ետք ուրիշ Հինգ պաշտօնաւորներ կարգեցան, Եփուրս (պարեա) անուամբ, որ ամեն բանի վրայ կ'հսկէին և օրէ օր իրենց իշխանութիւնն այնքան մեծցաւ որ մինչև անգամ Թագաւորները կ'ամբաստանէին և բանա կ'գնէին :

Մեսսենիական արաջին պարերազէր . Արիստոքեմ . — (744-724) Քանի որ Լիկուրգոսի օրինօք Սպարտացիք պատերազմասէր ժողովուրդ մը գարձան, ՚ի հարկէ ուրիշ ժողովրդոց վրայ տիրելու, և Լակոնիան ընդարձակելու պիտի ջանային : Արգարե՝ հաղիւ թէ Լիկուրգոս մեռաւ որ Սպարտացիք Մեսսենիացւոց ոգէմ պատերազմի ելան : Այս երկու ժողովուրդներն ալ Դորիական ցեղէ էին, բայց իրարու թշնամի . ինչ էին այս թշնամութեան պատճառները . ա) Երբ Դորիացիք Պելոպոնէսը նուաճելով իրենց մէջ բաժնեւր էին՝ Սպարտացիք մեծ և բնափր մասը պահէր էին . բ) Երբ սպարտացի աղջկուհի Արտեմիայ տաճարը կ'երթային, որ երկու ժողովրդոց սահմանազլուխը կ'գտնուէր,

Մեսսենիացւոց կողմէ նախատինք ընդունելու էին և Ուստի երկար և արիւնալի պատերազմներ կը ծագին զը քսան տարի կ'տեւեն : Մեսսենիացիք նեղը կ'մտան և կ'ստիպուին Իբու՛ լերան վրայ եղած բերդը քաշուիլ որպէս զի ինքզինքնին պաշտպանեն : Յետոյ զից պատգամ հարցրնելով կ'խմանան որ պիտի արտայայնուի աղջիկ մը զորնել տարտառնոց Բարիստիանը հանգարտեցընելու համար և Այն ատեն Արիստոտէ՛ իր գուսարը կ'զօճէ ձեռքն որ պատգամը կատարէ և միանգամայն Բազաւոր լինի : Յակայն այս զոհը Մեսսենիայի չպզարեց : Փառասէր Արիստոտէ՛ որ խղճին ցաւէն կ'տանջուէր և երազներով կ'խոռովէր՝ իր աղջկան գերեզմանին վրայ ինքզինք սպաննեց յուսահատ : Սպարտացիք Իթունը կ'պաշարեն կ'առնուն և Մեսսենիացիքը կ'նուաճեն, որոց շատերը գաղթեցին Արգոս, Սիրակուզա :

Մեսսենիայի երկրորդ պատերազմը . 'Արիստոտէ՛ն՝
 — (684—668) քառսուն տարի Մեսսենիացիք Սպարտայի բռնաւորութիւնը կրեւէն ետև՝ ապստամբեցան : Արիստոտէ՛ի զօրապետութեամբ, որ իրենց հիմ թագաւորաց ցեղէն էր : Արիստոտէն յանդուգն ու անվեհեր զօրապետ մ'եղաւ և քաջութիւններովը Սպարտացւոց սարսափ ազդեց : Օր մը մինակ ճամբայ կ'եւնէ, լեռ ու ձոր կ'անցնի, զիշերայն Սպարտա կ'մտնէ և Աթենասայ տաճարը վահան մը կ'հախէ այս արձանագրով . «Արիստոտէնի նուէրն առ Աթենաս, Սպարտացւոց աւարէն» : Սպարտացիք այս յանդուգնութենէ վախնալով Դելֆիս պատգամ հար-

ցուցին : Պատգամաբանը պատմաբանն էր որ Սպարապետը պարսաւոր են Աթենքէն զորապետ մը ինզրել որ իրենց զորաց հրամայէ : Աթենք Սպարապայի ոտին էր և չէր կամեր նորա անծուծեան օգնել : քայց Ապոլոնի կամքը պէտք էր կատարել . ուստի հեզնօթէն Տիրոհոս անուն աննշան և կող բանաստեղծ մ'ուղարկեց Սպարապետ : Բայց Տիրոհոս ցոյց տուաւ որ միայն մարմնական այժն արժէք չունի . իր պատերազմական երգերով Սպարապետը եռանդը զրգոցեց , որ վերստին պատերազմի սկսան , Մեսենիացիքը ստիպեցին որ Իրոս բերդն ապաւէն մը փնտռեն և բոլոր երկիրն անապատ դարձուցին : Արիստոմեն քանի մը յարձակումներ ըրաւ իր զորաց ուսելիք զանելու :

Ապատմութի որ անգամ մը Սպարապետը իր յիսուն ընկերներովք զինք բռնեցին և Ահարա վերապը նետեցին , ուր չարագործները կ'ենտէին : Բոլոր ընկերները մեռան , մինակ Արիստոմեն անմնաս ընկաւ , վասն զի արծուի մը թևերուն վրայ իջեր էր : Երեք օր խոր վերապը մնաց , անտէրի , ծարաւ և մահուան կ'ապասէր՝ երբ յանկարծ թեթեւ շշուկ մը լսեց և աղոճէս մը նշմարեց որ դիակները կ'ուտէր : Իսկոյն նոյն աղոճէսին օրջեն կ'բռնէ Արիստոմեն , ծակէ մը դուրս կ'ելնէ և սկսաւ Իրոս բերդը կ'դառնաց :

Սպարապետը մատնութեամբ աւտին Իրոս բերդը և մորկելի գիշեր մը ներս մտան : Այն ատեն Արիստոմեն յայտնեց որ իրենսկրուն հեռաքաշով կ'ուզէ : Սպարապետը չհամարձակեց ան աչս աղիտարտ դիւցապելիս խնդիրը մը :

ժել : Արիստամն իր մարդիկը չորս դին ժողովեց , գունդ մը ձեացուց , նոցա մէջ գրաւ ծերերը , կիներն ու տղայքն և այսպէս Իրա բերդէն ելաւ :

Սպարտացիք Մեսսենիոյ տիրեցին . Արիստամն իր հայրենիքն ազատելոս անոյոյ՝ Հռոդոս կղզին և անկից Սարգիկէ քաշուեցաւ : Բազմաթիւ Մեսսենիացիք Յիկիլիա գացին և Մեսսանա (Մեսսինա) քաղքին իրենց անունը տուին :

ԳԼՈՒԽ Է.

Գրականի փոքր Պէտրոս :

(624—560)

Արդիկէ . — Այս նահանգը փոքրիկ թերակղզի մ'է որ Եգեան ծովուն մէջ կ'երկննայ . աջ կողմէն Եֆէս երկար կղզին և ձախ կողմէն Սալաֆէ և Եփէնէ կղզիները կ'գտնուին : Մարդկային ազգի պատմութեան մէջ Ատտիկէ ամենէն նշանաւոր երկիրներէն մին է : Ընդհանրապէս իր քարուա հողը շատ արդասաւոր չէ , սակայն իր բերքն է որթետունկ և ձիթենի : Իր զլխաւոր հարստութիւնն էին Հիմար լեռին մեղուներն , Պանոպէլի մարմարի և արծաթի հանքը : Արովհետև Ատտիկէի գրեթէ ամեն կողմը ծովը կը

պատէ, աղւոր նաւահանգիստներ ունի և դիմացը շատ կղզիներ կան, վաճառականութեան համար դիրքը սքանչելի է, որ Ելլադայի, Պելոպոնէսի, Փոքր Ասիոյ կղզիներուն և դաղթահանութեանց մէջ գտնուելուն՝ յոյն ազգին բնական կեդրոնը դարձեր էր։ Այս պատճառաւ Ատտիկէ ամէն տարագիր ու ճնշեալ յոյն ցեղերուն ապաւէնն եղաւ։ Թէև իր ժողովուրդն յոնիական ցեղէ էր, իր երակաց մէջ միւս հելլենական բոլոր ցեղերուն արիւնն ունէր։

Արիւն. — Ատտիկէի մայրաքաղաքն Աթէնէ էր։ Աթենացիք Յունաց մէջ գերազանց մասն էին, հելլենական ցեղին բոլոր բնաիր ձիրքն ունէին։ Աթենք մղոն մը հեռու կ'գտնուէր ծովէն, որու վրայ նաւահանգիստ մը կար, Սալամինէ և Եգինէ կղզիներուն դիմացը։ Շատ ատեն թագաւորներ նորա վրայ տիրեցին։ Բայց Կոդրոսի (երես 41) մահուանէ ետք՝ Աթենացիք իրեն արժանի յաջորդ մը չգտան և թագաւորութիւնը ջնջելով՝ պես մ'ընտրեցին Արիւն անուն, որ ցկեանս պաշտօն կ'վարէր։ Վերջէն Բն արիւն հաստատեցին, որ միայն տարի մը պաշտօն կ'վարէին։

Դրօկոն. — Սակայն Աթենքի մէջ ինչպէս ամեն յունական երկիրներն՝ զօրաւոր ազնուապետութիւն մը կար որ բոլոր հարստութեան տէրն էր և երկիրը կ'կառավարէր։ Ժողովրդեան մեծ մասը շատ աղքատ էր և բռնութեան տակ կը տառապէր։ Այն ատեն անկարգութիւններ ծա-

զեցան : Դրակն անուն մարզն էք արխոն , որ Աթենքի առաջին օրէնագիրն եղաւ : Այսն զի այս անիշխանութեան վերջ ապառ համար՝ ժողովուրդը Դրակոնին առաջարկեց որ օրէնքներ հաստատէ : Դրակոն զգօն , այլ անաչառ ու անպառ մարդ մ'էր : Տեսնելով որ իր հայրենակիցներն վայրագ մարդիկ են , զսպելու մտք այնպիսի խիստ կանոններ գրաւ որոց համար կ'ընէին թէ արիւնով զրուած են : Ամենէն թեթեւ և ծանր յանցանքի մահուան պատիժը դրեց էր . եթէ մէկը մարդ սպաննէր , պտուղ մը գողնար , կամ ծոյլ լինէր , մահուան կամ աքսոր երթալու կ'ընթացարտուէր : Աթենացիք թէև առաջ այս օրինաց հնազանդեցան , բայց վերջէն զլուծ վերջուցին և Դրակոնը քաղաքն վճնտեցին :

Ալեոն . Էպիֆանիոս . — Աթենքի հարուստ բնակիչներէն Ալեոն՝ միտքը դրաւ թագաւոր լինիլ : ուստի կուսակիցներ ժողովեց և Աթենքի միջնաբերդին տիրեց : Այն ատեն ժողովուրդն օտք ելաւ , Ալեոնը սպաննեց : մահուանէ առաջապա իր կուսակիցներէն ոմանք Աթենասոց տաճարն ապառիկեցան , որ իբրև նախակամ տեղ՝ անբունարարելի էր : Աթենացոց խոստման վրայ՝ փախածականներն անձնատուք եղան , բայց ամենքն ալ չարգուծեցան : Այնուհետև անկարգութիւնները նորէն սկսան և Աթենացիք Էպիֆանիոս անուն իմաստուն ծերունին կանչեցին՝ Դեռլիսի պատգամին համեմատ , որպէս զի այս չարեաց դարման մը բերէ և Աթենա-

նայ թարգմտութիւնն իջնցքն՝ Եպիմնիդէս և որ կրեաացի էր, յորդարեց ժողովուրլը միացանութեան և զգապտութեան և իր յորդորներն առեն մ'արդիւնք ունեցան; Իմաստուն ծերունին ամեն պարզ և մերժեց և՛ Աթենացւոց խորե երախաագիտութեան նշան՝ ձիթենիի ճիւղ մը առնլով իր տեղը դարձաւ ։

Մտք՝ — Եպիմնիդէս մեկնելէն ետե՛ անկարգութիւնները նորէն սկսան և դարման մը փնտտելու իլան Աթենացիք ։ Այն ժամանակ՝ Աողորոսի ցեղէն նշանաւոր անձ մը կար Աթենք՝ Սուլս անուն; որ նախ վաճառական եղաւ և ապա սկսաւ ինքզինքն ուսման տալ ։ Հատ ճամբարդութիւններ ըրաւ ։ Այ մեծ համբաւ ստացաւ իր իմաստութեան համար; այնպէս որ Յունաստանի Եօթն Իսոպոսոց* կարոն սնկաւ ։ Եր համբաւն աւելցաւ հայրենասիրական զանմանալի գործով մը ։ Մեզարացիք Սալամինէ կղզին գրասւեր էին ։ Աթենացիք՝ նոցա թշտամբներն; չէին ուզեր որ Աատիկէի արքան մտա գանուող կղզի մը Քեզարացւոց ձեռքը մնայ ։ Ուստի երկար պատն պատերազմեցան որ Սալամինէն առնուն ։

* Միւսներն էին; Քիլոն; Պելոպոնոս; Ռիան; Պերթոլոն; Կոր; Ալքարուլոց; Իւոլիո; Ազա; ոչ գիտուն էին և ոչ փիլիսոփայ; այլ ռամիական իմաստութեան տէր մարդիկ; որ մարդկային բարքն ու վարքը և բնակչութիւնը քննելով՝ այլ և այլ բարոյական խրատներ կ'հանէին և ժողովքեան մէջ ասրածելով՝ լաւ ճամբաւ մէջ գնելու կ'ըսանային; Բաց ՚ի Թալէսն; միւսները կրօնավարութեան մարդիկ եղան ։

բայց չյաջողեցան : Այս պայքարէն տաղաղա-
նալով Աթենացիք որոշեցին որ նոյն կղզին առ-
նելու համար ուրիշ փորձ մը չընեն . նա մա-
հաւանդ վճիռ տուին թէ ո՛վ որ այդպիսի ա-
ռաջարկութիւն մ'ընէ՝ սպաննուի : Սուրն այս
վճիռն իր հայրենեաց նուաստութիւն սեսեց ,
ինչպէս նաև բոլոր Աթենացի երիտասարդներն ,
և հնար մը մտածեց որ զայն արէ : Ուստի
քաղաքին մէջ ձայն հանել տուաւ որ խենթա-
ցեր է : Յետոյ՝ օրին մէկը հրապարակը գնաց ,
ամսօրինն ելաւ , և՛ բոլոր ժողովրդեան առջև՝
մկսաւ քանի մը սափաւորներ արծասանել և
գրգռել որ Սալամինէն զինուք առնուն : Իր ե-
ւանդոս խօսքերէն բոլոր ժողովուրդը կ'յու-
զուի , ազջի վճիռը կ'ջնջէ և Մեգարայի գէմ-
արշաւելու կ'որոշէ : Սուրն այս պատերազմին
մէջ զօրապետ կ'լինի և Մեգարացիք յաղթուե-
լով Սալամինէն Աթենացւոց ձեռքը կ'իյնայ :

Սուրն , օրէնսդէք Արկնիք . — Աթենացիք՝ Սու-
րնի հայրենապիտութեան վրայ սքանչանալով
զինք արխոն զնարեցին և խնդրեցին որ իրենց
նոր օրէնքներ տայ : Սուրն յանձն առաւ , իր
օրէնսդրութիւնը՝ թէ և Լիկուրգոսի օրինաց չափ
նշանաւոր եղաւ , բայց անկից բոլորովին տար-
քեր էր : Սուրն՝ Լիկուրգոսի պէս հողերն հա-
ւասար չբաժնեց քաղաքացւոց մէջ , պարտքերը
չջնջեց ինչպէս որ պարտապանները կ'ուզէին ,
այլ ստակին տոկոսը նուազեցուց , և արդիւնց
որ պարտատէրն իրեն զերի ընէ պարտապանն՝
երբ այս իր տալիքը չէր կարող վճարել , ինչ-
պէս որ առաջները կ'ընէին :

Սոլոն ընտանիքի կապն ալ չջնջեց՝ Լիկուրոս գոսին պէս, այլ նորա իրաւունքը յորպեց Գարտաւորեց ծնողքն որ իրենց զաւակները գաստիարակեն. այս գաստիարակութիւնը թէ մարմնական և թէ մտաւորական էր: Նոյնպէս քաջալերեց Սոլոն ճարտարութիւնը, վաճառականութիւնը, արուեստները և ինք Աթենքի ժողովոյն զօրութեան հիմունքը դրու: Ոչ միայն աշխուստ թիւնը չէր անդոսներ Սոլոն, ինչպէս Սպարտայիք կ'անկոսնէին, այլ կ'պատուէր և իր օրինօք իբրև պարտաւորութիւն դրած էր ամենուն վրայ: Եթէ հայր մ'իդ որդւոյն արուեստ մը սորվեցրնել չստար, իրաւունք չունէր պահանջելու որ որդին զինք հոգայ և խնամէ իր ծերութեան տան, և անուանի տանան մը, Արքայագոծի տանանն ամեն քաղաքացիի անորուստի միջոցները կ'քննէր և ով որ անգործ նստէր՝ կ'զատապարտէր: Ընդհանրապէս Սոլոնի օրէնքն աւելի անուշ, ազատական և մարդասիրական էին քան թէ Լիկուրոսի օրէնքը. օտարականաց հետ յարաբերութիւնը չէր արդիւնք, օտար փախուսականներ և անարագիրներ Աթենքը կ'քնդուներ և կ'պատուիրէր որ սարուկներու հետ բարեարտութեամբ վարուին քաղաքացիք:

Արեւի տալաւան օրէնք. — Սոլոն շորս դասի բաժնեց ժողովուրդն՝ իրենց հարստութեան համեմատ: Առաջին երեք դասերը միայն քաղաքացին պաշտօններու կրնային հասնիլ, շորբորդ աղքատ դասն անկից զրկուած էր: Սակայն ունեւոր դասերը աւերութեան ամենէն ծանր տուրքերը կ'կրէին: Նոքա միայն կ'վճարէին հողային տուրք և զինուորական ծառայութիւններ կ'կատարէին:

Վաւաժարութիւնն շորս մարմններ կ'ըլարէին, այսօր
ինքն՝ ժողովրդային ժողովը, ծերակոյտը, արխաղանդանն
և արքանները:

Ժողովրդային խաչով. — Այս ժողովն զերին իշխանու-
թիւնը կ'ըլարէր, Ամն քանաձայն քաղաքացի այս ժո-
ղովն կրնար անգամ լինիլ, սրոյ թիւն 15—20 հազարի
կ'հասնէր: Բայց սովորաբար 5—6 հազարէն աւելի չէին
լինէր*: Ժողովը կ'ընտրէր պաշտօնաւարները, գաւա-
ւուր, զօրապետ, գետպան և այլն, ծերակոյտին առաջար-
կած օրինաց զբաց կ'իտարհարածէր և ձեռամբարձ իր հա-
ւանութիւնը կամ մերժումը կ'յայտնէր. ամեն անգամներն
թէ՛ աղքատ և թէ՛ հարուստ՝ անխախտ քուէ կ'ապային:

Ծեր-խոյր. — 400 անգամէ կ'ըտղկանար ծերակոյտը:
Սորա առաջին երեք գասերէն կ'ընտրուէին ամեն տարի.
պետք էր որ ասենակալ մը 30 տարեկան լինէր, զինճա-
կաւ կ'որոշուէր, բայց ընտրելիներն անաշառ քննութենէ
մը կ'անցնէին: Ծերակոյտը օրինաց հիմնադիրներ կ'պատ-
րաստէր և ընդհանուր ժողովին հաւանութեան կ'յանձ-
նէր. առ հասարակ ժողովրդեան առաջարկելի ամեն իշխ-
դիք ինքն առաջ զինճարանութեան տակ կ'ըլէր:

Արխաղանդ. — Այս բարձրագոյն աստան մ'էր, որ
անպաշտօն արքաններէ կ'ըտղկանար և կարևոր գասերը
կ'նայէր, մահուան պատիժը կ'արձակէր, և օրինաց զոր-
ծադրութեան, բարուց, կրօնի, գաւառիարակութեան զը-
բայ կ'հսկէր: Մինչև անգամ ժողովրդեան ապօրինաւոր
զճիւղները կրնար կտրել: Իր նիստերն մեծ հանգիստով
գիշերները կ'ընէր (երես 34):

* Ատտիկէ ընկալող 100—150 հազար ստրուկ-
ներն այս հաշուին մէջ չկան. վասն զի՝ ինչպէս այլուր՝
հին ժամանակն Աթենքի մէջ ստրուկները քաղաքա-
կան իրաւունք չէին վայելեր:

Արտաներ. — Սորա ինն հոգի էին և փայն սարի մը պաշտօն կ'ըմբռնէին. այս պաշտօնը գործադիր իշխանութիւն էր. սակայն դասաւարական պաշտօն ալ ունէին և քանի մ'ատեաններու կ'նախագահէին; Մահուան վճիռ կ'ընդունէր արքուն մը եթէ հասարակութեան մէջ արբած էրէր: Առաջին արքանը պատիւ ունէր տարգան իր առեւնը տալու:

Սուրնի օրէնագրութեան հանդիմանիչ. — Այս օրէնագրութիւնն կէս մը ազնուապետական կէս մը հանրապետական էր, սակայն հանրապետութեան աւելի կ'մտնէր: Ժողովրդեան վիճակը բարձրեց, անհաստական սեպհականութիւնը յարգելով: Յեզական ազնուապետութիւնը ջնջեց, բայց հարսագութեան վրայ հիմնուած ազնուապետութիւն մը հաստատեց: Աշխատութեան սէրը գրգռեց և մտաւոր զարգացումը բաշխելից, որով Աթենք յառաջ դնաց-ճարտարութեան, արուեստից և գրականութեան մէջ, և այս աւելի սեպհական փառք մ'էր քան թէ պատերազմական փառքը:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Պիտոքուրդին փնջ Մարտինի Գալատարդը:

(560.—490)

Պիտոքուրդ. Բանաստեղծութիւն. — Սուրն Աթենացիքը երգմանցուց որ տասն սարի իր գրած օրէնքը յարգեն: Յետոյ մեկնեցաւ և զէպ'ի Արեւելք երկարատե ուղևորութիւն մ'ըրաւ: Ե-

գիպտոս և Փոքր Ասիա դնաց և այն ատենն էր որ Լիւդիոյ կրեստոս երևելի թագաւորին արքունիքն այցելեց՝ Սարդիլիէ մայրաքաղքին մէջ (Ա. Մաս. երես 152) :

Երբոր տասն տարիէն ետք՝ Աթենք վերագարձաւ իր հայրենիքը նորէն մեծ երկպառակութեան ու անկարգութեանց մէջ դատու, ազնուականներն ժողովրդեան գէմ կ'կռուէին : Ասօղուա տեղը ջանաց կուսակցութիւնները հաշտեցընել : Շատ մը մեծամեծներ իշխանութիւնը ձեռք ձղելու կ'աշխատէին : Մին՝ որ Պիստորապ կ'կոչուէր՝ ժողովրդեան կողմը բռնելով՝ նորա ջերմ սլաշտպան եղեր էր : Ազնուականը հին կառավարութեան ձևը կ'ուզէր, ժողովուրդը ռամկավարութեան կռսակից էր. իսկ վաճառականներն ու նաւորներն միջին ճամբայ մը գտնելու կ'ջանային : Պիստորատ անուշ, խորագէտ բնաւորութիւն մ'ունէր, առատաձեռն էր և աղքատաց օգնելով՝ ամբոխին վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'բանեցընէր : Օր մը՝ իր մտքովնը դիտումս կ'վերաւորէ, հրատարակը կ'իջնէ՝ արիւնլուայ : Ժողովուրդը զարմանալով նորա չորս դին կ'սլաշարէ և այս վիճակին պատճառը կ'հարցընէ : Այն ատեն Պիստորատ կը պատմէ թէ իր թշնամիները զինք սպաննել կ'ուզէն, և թէ կեանքը վտանդի մէջ է : Ժողովուրդը կ'հատայ, այս դատաճանութեան վրայ կը զայրանայ և Պիստորատի մէկ կուսակիցն անմիջապէս կ'առաջարկէ՝ որ ժողովրդեան այս բարեկամին յիսուն թիկնասլահ տան : Բայց ծեբունին Սոլոն այս անցած դարձածն իմանալով

շուտ մը վաղեց հասաւ հրապարակն և քնդու-
նայն ջանաց համողելու ամբոխն որ Պիսիստրատ
խորամանկութեամբ իշխանութեան համինիլ կ'ու-
զէ : Հարուստները մտիկ չըրին , խուժանք սպառ-
նաց , ուստի Սոլոն ստիպուեցաւ հեռանալ : Ժ-
ողովուրդը Պիսիստրատի տուաւ ինդրած թիկ-
նասպահները : Սոլոն՝ իր տունը դառնալով զէն-
քերն առաւ և իր տանը դրան առջևը գրաւ , բ-
սելով վհատութեամբ . « Որչափ որ հնար էր՝
հայրենիքն ու օրէնքը պաշտպանեցի » :

Պիսիստրատ քանակաւ . — Սակայն Պիսիստրատ
ստացած զօրքով Աթենքի միջնաբերդին տիրեց
և ինքնիշխան տէր եղաւ ու քանաօր : Յոյն հա-
սարակապետութեանց մէջ քանաօր կ'անուանէին
կառավարութիւնն յափշտակող և մինակը կա-
ռավարող մարդը : Բայց բռնաւոր անունը միշտ
բուռն ու անգութ թաղաւոր մը շէր նշանակեր ,
այլ պարզապէս քանակաւ իմաստն ունէր : Պի-
սիստրատի քանաօրութիւնը շատ մեղմ եղաւ :
Սոլոնի օրէնքը պահեց . մինչև անգամ իմաս-
տուն ձերունիին հաւանութիւնն աւ պաշտպա-
նութիւնը շահելու ջանաց . բայց Սոլոն այդ
բռնաւորին խնդիրը մերժեց և գործերէն հեռու
մնաւոր կեանք մ'անցուց . քիչ մ'ետեք մեռաւ
(359) :

Սակայն Սոլոն չմեռած տեսաւ որ ազատու-
թիւնը նորէն հաստատութիւն գտաւ իր հայ-
րենեաց մէջ : Իրաւի Պիսիստրատ՝ թէև քար-
տար էր և խոհեմ՝ հազիւ տարի մը կրցաւ իշ-
խանութիւնը պահել : Ժողովուրդը զմանի մը քն-

տեց, վերջէն կոչեց, ապա դարձեալ արտօրեց և Երկար արտօրէ մը դառնալէն ետև՝ մինչև մասհը տէրութեան գլուխը մնաց։ Իր կառավարութիւնը փառաւոր եղաւ։ Աթենքն այլ և այլ շէնքերով զարդարեց, վաճառականութիւնը ծաղկեցուց։ Պիսիստրատ գրականութիւնը կ'սիրէր։ առաջին անգամ՝ Յունաստանի մէջ գրքատուն հիմնողն ինքն եղաւ։

Իպպարքոս . Իպպիոս . — Պիսիստրատին յաջորդեցին իր երկու որդիքը Իպպարքոս և Իպպիոս, որ իրենց հօր փառաւոր իշխանութիւնը շարունակեցին։ Իայց երբեմն շատ անգութ և բռն գործեր կ'ընէին։ Այսպէս անգամ՝ մը հրապարակաւ նախատեցին Արմոսիոս անուն աթենացիին քոյրը։ Այն ատեն Արմոսիոս իր Արէսօփէթոսն բարեկամին հետ գաղտնի դաւ գրին երկու բռնաւորները սպաննելու համար։ Եւ իրաւի՛ Իպպարգոսը հանգիսի օր մը սպաննեցին. իսկ Իպպիոս կարող եղաւ փախչելու և իր եղբորը մահուան վրէժը լուծելու համար անցթաբար կ'տանջէր Աթենացիքը և կասկածելի մարդիկը սպաննել կ'տար։ Արդէն իր թիկնապահներն Արմոսիոսը զարկեր էին։ Արիտապիտոն տանջանաց դատապարտեցաւ որ իր գաւակիցները յայտնէ։ Այս ալ բռնաւորին ամենէն սիրական բարեկամները ցցուց, զոր անմիջապէս մեռցուցին։ Երբ Իպպիոս հարցուց Արիտապիտոնին թէ ուրիշ գաւակիցներ ունի՞. «Միայն դու մնացիր, պատասխանեց երիտասարդը, և քու մահդ կ'ուզէի. գէթ քու սիրած բոլոր անձերդ

տղաննել տուի հրամանովդ : Լէվա կինն ալ տանջանք կրեց և որպէս զի ցաւէն անուն մը շմատնէ՝ ակուաներովը լեզուն կտրեց : Այս գէտքերն Աթենացոց ազատութեան սէրը զրգուեցին : Արիստոգիտոնի, Արմոսիոսի և Լեւնայի ՚ի պատիւ արձաններ կանգնեցին, և ազգային երգեր յօրինեցին :

Իսկ Իպպիաս՝ որ երկշտ ու կասկածոտ ընաւոր մ'եղեր էր, իր անդթութիւններն այնչափ շատցուց որ բոլոր ժողովրդեան ատելի դարձաւ : Արդէն մի շատ ազնուականներ իր հրամանով Աթենքէն աքսորուեր էին : Պղքա տեսնելով որ ժողովուրդը ընաւորին ձեռքէն ազատելու հ'փափարի՝ իսկոյն Սպարտա մարդ ղրկեցին խնդրելով որ Էպպիասը վճարելու համար օգնութեան գան : Սպարտացիք՝ որ Պիսիատրատեանց օրով Աթենքի ստացած բարօրութենէ կ'նախանձէին՝ շուտ մը Իպպիասի գէմ՝ զօրք ղրկեցին : Բոնաւորը քողքէն փախաւ և գնաց Պարսկաստան՝ Դարէհ թագաւորին արօքունիքը :

Ալէֆեբէ . -- Աթենայի ազնուականները կը յուսային որ Լակեդեմոնացոց օգնութեամբ ազնուապետական կառավարութիւնը պիտի կարենան հաստատել : Բայց ժողովուրդը դէմ կեցաւ և իր կալքը յառաջ տարաւ : Փժոհճ ազնուական մը, Ալէֆեբէ անուն, Սուլոնի օրէնքը վերաքննեց, չորս դասը տասը դասի բաժնեց և ժողովրդեան իրաւունքն աւելի ընդարձակեց : Ծերակոյտի անդամոց թիւը մինչև 500ի հասուց :

Մըսն թէ այս Արիւթենէսն էր որ ինչեզնիսն հազարաւոց : Երբ ժողովուրդը անսնէր որ քաղաքացի մը զորանալով հայրենի ազատութեան վտանգաւոր կ'դառնար, ինչեզնիս կ'արձակէր նորա դէմ, այսինքն փոխանակ քուէ նետելու՝ ամբաստանեալ մարդուն անունը խեցիի մը վըրայ կ'դրէր, և եթէ վեց հազար խեցի գումարուէր, այն մարդը սասն ստորուան համար կ'արարուէր :

Գրեմարտի գաղատեան վեճը. առ Աթենքի մէջ չէր մնայն որ Բունաւորներ ելան. ուրիշ շատ քաղաքներու մէջ ժողովուրդը ստատադերտան կառավարութեան մեղօք կ'անշուէր, այսինքն սակաւաթիւ ընտանեաց մեղօք : Այս ազնուապետական լուծը թո՛ւմուելու համար՝ ժողովուրդը փառասէր ազնուական մ'իրեն գլուխ կարգօց : Այս խղճեցողութեւ, ստեպ իշխանութիւնը գրաւեց և իր հայրենեաց Բունաւոր դարձաւ : Յունաց մէջ ամենէն նշանաւոր բանաւորներն եղան Պերիանդրոս 'ի Աոլընթոս, թէև իժապեաց մին՝ որ զեղարուեստից սեր ունէր և մանբամայն յետին ծայր անշութ էր : Պոլիկրատ 'ի Սամոս և Պիսիստրատ՝ որու վրայ արգէն խօսեցանք : Ի սկզբան բանաւորներն ժողովրդեան օգնութեամբ պաշտօնի կ'համեմէին, ըայց միշտ՝ Իպսիլասին պէս, վերջէն նորա ատելի կ'դառնային : Այն ասան ժողովուրդն սոգ բանաւորները կ'տապալէր և ոսակապետութիւնը կ'յաջըթանակէր :

Սպարտայթև Աթենքիի հակառակօթիւնը. — Սակայն Բունաւորտանի բարբ ատելութիւններն ոսակավարական կառավարութիւն չունէին : Սպարտա և դորիական նահանգներն աւելի ազնուապետական իշխանութիւն կ'որրեթին, մինչդեռ Աթենք բոլորովին ինքզինք ոսակավարութեան տուաւ : Այսպէս Սպարտա և Աթենք, մին դորիական

միւսը յոնիական, ոչ միայն երկու տարբեր ցեղեր ներկայացուցին, այլ կառավարական երկու տարբեր մեեր: Սակայն Սպարտա՝ որ ցամաքային զօրանոր իշխանութիւն մ'էր, Աթենքի նաւային զօրութեան վրայ կ'նախանձէր: Դարէ մ'ի վեր՝ և Մեսսենիոյ երկու երկարատև ու արիւնալի պատերազմներէն ետև, Սպարտացիք բոլոր Մեսսենիոյ տիրեր էին (երես 58): Այնպէս ստիպեր էին Արգիտցիքն որ իրենց գերագահութիւնը ճանչեն: Հետևապէ՛ս Սպարտա Պելոպոնէսի վրայ կ'տիրապետէր և գերիշխանութիւն ունէր: Բայց այս գերիշխանութիւնն բոլոր Յունաստանի վրայ տարածել կ'ուզէր: Ռոտի մը ունէր միայն որմէ կ'վախնար, և այս էր Աթենք: Սպարտա ուզեց որ այս քաղքին մէջ ազնուապետութիւն և միջև անգամ Իպպիասի բռնաւորութիւնը հաստատէ: Բայց չյաջողեցաւ: Անտարակոյս այս երկու հակառակորդ քաղաքաց մէջ ուսքարը սլիտի ծագէր, երբ հասարակ վտանգ մը, այս է Պարսից արշաւանքը՝ զամենքը միացուց առ Ժամանակ մը, որպէս զի բարբարոսութեան դէմ յունական հայրենիքը պաշտպանեն:

Յոնիոյ ապտորածքութիւնը Պարսից դէմ. — Պարսիկներն Ասիոյ մէկ մասին տիրելէն ետև՝ կը մտածէին Եւրոպա անցնիլ և զոյն նուաճել: Ամենէն առաջ Յոյներն այս զօրաւոր թշնամիներուն հարուածը պիտի կրէին: Արգէն Կիրոս Փոքր Ասիոյ յոյն գաղթականութիւններն իր իշխանութեան ներքև առեր էր: Այնուհետև՝ Դարէհ Թրակիան և Մակեդոնիան նուաճելով՝ Յունաստանի մօտեցիր էր, և յարմար առթի մը կ'սպասէր այս երկիրն արշաւելու: Արգէն Ասիա և Եւրոպա իրարու դէմ հին աստեղութիւն մ'ունէին, որ Տրոյիոյ պատերազմէն կ'սկսէր: Այս հակառակութիւնն ասելի

սոսկալի պատերազմի պատճառ պիտի լինէ՞ք
(560) :

Ամենէն առաջ՝ Փոքր Ասիոյ յոյն գաղթականներն սկսան կռիւր : Շատ ծանր էր իրենց համար բարբարոսաց լուծն և կ'փափաքէին զայն թոթուել : Միլէտ, այս հարուստ և զօրաւոր քաղաքն՝ ապստամբութեան առաջին նշանը սուաւ և մայր երկրին օգնութիւնը խնդրեց : Ուստի նախ զեսպան զրկեց Սպարտա, և ապա Աթենք : Սպարտա օգնելու մերժեց, վասն զի իր շահուց հակառակ կ'սեպէր հեռաւոր երկիրներ արշաւել և վտանգի մէջ մտնել : Բայց՝ ընդ հակառակն՝ Աթենացիք Միլէտցոց առաջարկութիւնը եռանդազին ընդունեցին, վասն զի Պարսից թագաւորին դէմ ելնելու լաւ պատճառներ ունէին : Նախ՝ Դարէհ պատսպարան տուեր էր Իպպիասին՝ հրաման զրկելով Աթենացոց որ իրենց հին բռնաւորը նորէն ընդունին . երկրորդ՝ Միլէտ՝ յոնիական գաղթականութիւն մ'էր, և Աթենք՝ որ ինքզինք բոլոր յոնիական երկիրներու մայրաքաղաքը կ'համարէր, կարծէր թէ պարտաւոր է այդ յունական երկիրները պաշտպանել : Երրորդ՝ Աթենացիք կ'գուշակէին որ վաղ կամ անագան Պարսիկները Յունաստանի վրայ պիտի յարձակէին : Այս զանազան պատճառներով Աթենացիք որոշեցին օգնել Յոնիացոց և նոցա նաւատորմիղ մը և զօրք զրկել :

Աթենական զօրքը քիչ ատենէն Սուրբիէի վրայ քալեց : Լիւդիոյ այս մայրաքաղաքն առաւու կողոպտեց : Տուները եղէգէ շինուած լինելուն՝ զինուոր մը տան մը կրակ տուաւ և բո-

ըրբ քաղաքը հրդեհեց : Բայց Պարսիկներն՝ որ մեծ բանակ մը պատրաստեր էին , Աթենացուց յաղթեցին . սոքա ստիպուեցան իրենց նաւատորմիդը և վերջապէս Աթենք վերադառնալ , վասն զի այս հեռաւոր պատերազմէն ձանձրացեր էին : Թէև Փոքր Ասիոյ Յոնիացիք այսպէս անօգնական մնացին , կռիւր շարունակեցին քաջութեամբ : Բայց ամէն կողմէն յաղթուեցան : Պարսիկները Միլէտն ալ առին կործանեցին և բոլոր Փոքր Ասիոյ քաղաքներն իրենց իշխանութան տակ ընկան :

Ասիոյ յոյն քաղաքներուն այս աւերումն բոլոր Յունաստանի մէջ ընդհանուր վիշտ պատճառեց : Մանաւանդ Աթենք ողբաց այս կործանման վրայ : Բանաստեղծ մը՝ թատրի վրայ Միլէթի առաջը ներկայացնել տալուն՝ բոլոր հանդիսականներն ողբ ու կոծ արձակեցին , և հեղինակը 1000 դրախտ (դրեթէ 900 Ֆրանք) տուգանք վճարելու դատապարտուեցաւ , վասն զի , կ'ըսէին , առտնին դժբաղդութեանց յիշատակը նորոգեր էր :

Յոնիական ապստամբութիւնն՝ մարտն կամ պարսիկն ըսուած պատերազմներուն ուղղակի պատճառը կ'համարուի : Երկու մարտկան պատերազմ կայ . առաջինը Դրակոնի մէջ , երկրորդը Քերտոսի , թէև սոցա յաջողներուն օրովն ալ այս պատերազմները շարունակուեցան :

ԳԼՈՒԽ Բ.

Մարտինի պարերգի մեջ՝ Բերտուտի արևածայր :

(490—495)

Մարտինի հակադոմարտը . Մելքիսեդեոս . — Յոնիան նուածելէն ետև՝ Գարեհի միաբը դրտու եւ ընդպիոյ յոյները պատժել նորա համար որ իր հպատակայն ապսամբութեան ձեռնառու գրտուներ էին : Որպէս զի իր վրէժը չմոռնայ՝ իր մէկ սպասաւորին պատուիրեր էր որ ամեն օր ճաշի ատեն իրեն ըսէ . «Մեծդ թագաւոր, յիշէ Աթենացիքը» : Սակայն երկար ատենէ ՚ի վեր՝ Իսպաիաս որ Գարեհի ապաւիններ էր, կը գրգռէր այս թագաւորն որ Յունաստանը նուածէ : Գարեհ ղեսպաններ ուղարկեր էր Յունաց որ իր կողմէ հողն ու ջուրը պահանջեն, այսինքն՝ հնազանդութիւն : Մի շատ յունական քաղաքներ առ ահի հնազանդեր էին, բայց Սպարտա և Աթենք Պարսից թագաւորին այս յանդուգն պահանջման վրայ սրդողելով՝ ազգաց իրաւանց դէմ՝ նորա մէկ ղեսպանը ջրհոր մը նետեր էին . միւսը խորունկ փոսի մը մէջ՝ ըսելով . «Հողն ու ջուրը կ'պահանջէք՝ գացէք առէք» :

Գարեհ այս անարդանքն իմանալով՝ սաստիկ զայրացեր և իր փեսային՝ Մարտինիոսի բանակ մը տալով Յունաստան ղրկեր էր : Բայց իր նաւատորմիդն Աթենք ընդին մօտ փոթորկի մը հանա-

դիպելով ջնջուեր և Մարտոնիոս ցամաքային բանակով Մակեդոնիոյ տիրելէն ետև՝ չկրցեր էր Յունաստան մտնել, վասն զի Թրակացի նորա ընթացքն արգիլեր էին զօրացը մեծ ջարդ տալով և զինքն ալ վիրաւորելով :

Շատ չանցաւ՝ Գարեհ նոր արշաւանք մը պատրաստեց և այս անգամ բանակն՝ որ 100 հազար հետևակ և 10 հազար ձիաւոր զօրք կը պարունակէր, Գաթ և Արտաֆէռն զօրապետաց յանձնեց, որ Ատտիլէ ելան և Մարաթի դաշտը հասան : Նոյն ինք Իպպիաս այս դաշտն՝ իբրև յարմար տեղ՝ ցոյց տուեր էր իբր հայրենեաց թշնամիներուն : Երբ այս գոյժն առին՝ իսկայն Աթենացիք այլ և այլ քաղաք սուրհանդակ հանեցին և օգնութիւն խնդրեցին : Սպարտացիք օգնելու խոստացան, բայց կրօնական օրէնք մը կ'արգիլէր իրենց պատերազմի երթալ՝ լուսինը լրանալէն առաջ : Աթենացիք չէին կարող սպասել : Թէև միայն 10 հազար զինուոր ունէին, բարբարոսաց դէմ քալեցին : Պլատացիք միայն 1000 հօգի ղրկեցին : Յունաց այս պղտիկ բանակին մէջ տասը զօրավար կար որ ըստ կարգի մէյմէկ օր պիտի հրամայէին : Սոցա մէջ երկու երևելի մարդիկ կ'գտնուէին, այս է Մելարտոս և Արիստիդէս : Այս տասը զօրավարները համաձայն չէին. հինգը կ'ուզէր որ օգնութեան սպասեն, միւս հինգը կ'պնդէր որ անմիջապէս պատերազմին : Միլտիադէս՝ այս վերջին կարծիքէն էր : Արիստիդէս իբր պաշտօնակիցները յորդորեց որ իրենց հրամայելու կարգը Միլտիադէսին թողուն, որ ամենէն աւելի

փորձառու ու ճարպիկն էր : Այս զօրավարն ըն-
դունեց և սակայն սպասեց որ իր օրը գայ :

Միլսիադէս իր զօրքը յարդարեց բլրի մը
ստորոտը, որով իր բանակին կռնակը ապահո-
վեց . ձախ թեւն երկնցուց թշնամի բանակին դի-
մացն, իսկ ճակատը պաշտպանեց ծառերու կոճ-
ղերէ պատնէշ մը շինել տալով, Պարսից այր-
ուձիին զօրութիւնը կտորելու համար : Աթե-
նացի քաղաքացիներն աջ թեւը կեցեր էին՝ Պլա-
տէացիք ձախ թեւը, մինչդեռ նորակիրթ գերի-
ներ կեդրոնը բռնեց էին : Դատ դիտեց որ այս
դիրքը շատ նպաստաւոր էր Աթենացուց, բայց
իր զօրաց շատութեան վրայ վստահ ճակատա-
մարտի նշանը սուսաւ : Պատերազմն սկսաւ . Պար-
սիկներն կեդրոնը կ'զարնեն և կ'յաջողին Յու-
նաց բանակին դիժը ճեղքելու, երբ Աթենա-
ցիք երկու թեւերուն կողմն յաղթող կ'եւնեն և
կեդրոնին կողմը շրջելով թշնամին ետեւէն կը
զարնեն, այնպէս որ այս յանկարծական շար-
ժումէն շուարելով՝ Պարսից բանակը կ'ցրուի
և խառն 'ի խուռն դէպ 'ի նաւերը փախչելու
կ'սկսի : Յոյներն նոցա ետեւէն վազելով՝ սաս-
տիկ ջարդ մը կ'աւան, եօթը նաւ կ'այրեն, շատ
առ ու աւար կ'առնուն ու այն շղթաներն՝ զոր
Պարսիկները բերեր էին Յոյները կաշկանդելու՝
բռնուած դերիները կապելու կ'գործածեն :

Մեռնող Պարսից մէջ կ'գտնուէր Իպպիաս
մասնիչը : Այս փառաւոր յաղթութենէ ետք՝
զինուոր մը նետի պէս Մարաթոնէն Աթենք կը
թռի, շնչասպառ կ'հասնի հրապարակն և այս
խօսքն ըսելէն ետե՛ւ՝ «Յաղթող ենք» շունչը կը

փչէ կ'մեռնի : Պատերազմին միւս օրն 2000 Սպարտացիք հասան Աթենացւոց զօրավիդ՝ երբեք օրուան մէջ : Երբոր կուոյ դաշտը մեռելներով ծածկուած տեսան՝ դովեցին Աթենացւոց արիութիւնն և իրենց տեղը դարձան : Աթենք իր քաջերուն համար սիւնազարդ շիրիմ մը կանգնեց և նոցա անուններն արձանադրեց : Մինչև այսօր Մարաթոնի դաշտին մէջ այս դամբանական բլրակին հետքը կ'տեսնուի :

Միլտիադէս կ'դատապարտուէ : — Միլտիադէս Պարոս կղզին Պարսից ձեռքէն առնել ուզեց որպէս զի Էգեան ծովն նոցա նաւատորմիդներէն ազատ պահէ : Աթենացիք նաևեր տուին այս զօրավարին, որ գնաց նոյն կղզին պաշարեց : Բայց կղզեցիք ուժղին դիմագրելով՝ Միլտիադէս ստիպուեցաւ պաշարումը վերցընել ծանր վէրք մը առնլէն ետև : Իր ապերախտ քաղաքացիք զինքն ամբաստանեցին՝ իբրև այս ձախորդութեան պատճառ և կաշառակեր, և դատաստանի կանչեցին՝ մահուան վճիռ արձակելու սպառնալով : Միլդիատէս՝ առած վէրքէն՝ չկրցաւ ժողովրդեան ատեանն ելնել և իր բարեկամները զինք պաշտպանեցին, Մարաթոնի փառաւոր յաղթանակը յիշեցին և յաջողեցան նորա զլուխն ազատել ժողովուրդը շահելով : Սակայն գարձեալ Միլտիադէս 50 տաղանգ (275,000 Ֆրանք) տուցանք վճարելու դատապարտուեցաւ : Այս տուցանքը վճարելու անկարող գտնուելուն՝ զինք բանտ գրին, ուր վէրքէն մեռաւ : Աերջէն իր որդին Աիսոն տարաքաղղ հօրն այս պարքը վճար

րոց : Այս գառնապարտութիւնն մեծ արատ բերաւ Աթենքի , որ զայն որբելու համար Մարտիոնի դաշտին մէջ Միլտիադէսի շիրիմ մը կանդնեց :

Արիստիդէսի ատարը . — Աթենքի մէջ մեծ մարդիկ պակաս չէին և Միլտիադէս յաջորդ մը ունեցաւ : Երկու քաղաքացի՝ Արիստիդէս ու Թեմիստոկլէս շատ մեծ անուն և ազդեցութիւն ունէին ժողովրդեան վրայ : Արիստիդէս նշանաւոր էր մանուաւնդ իր վեհանձն բնաւորութեան , և արդարասիրութեանը կողմէ , այնպէս որ զինք Արգաքն Արիստիդէս կ'անուանէին : Ճշմարտութիւն կ'օրէր , ժողովուրդը չէր շողոքորթեր , և ազդին օգուտն անձնական շահէն վեր կ'դասէր : Թեմիստոկլէս ոչ այնքան իր ուղիղ բնաւորութեան որքան իր տաղանդին համար անուանի էր . փառասէր , քաղաքագէտ էր նա և իշխանութեան հասնելու համար ամեն միջոց կը դործածէր : Միլտիադէսին տրուած զովեստներն իր նախանձը կ'զրդուէին և ստէպ կ'ըսէր . « Միլտիադէսի յաղթանակները չեն թողուր որ հանդ չիմ » : Օր մը Թեմիստոկլէս ըսաւ որ Աթենացւոց համար շատ օգտակար խորհուրդ մը ունէր մտքին մէջ՝ բայց թէ չէր կրնար հրապարակաւ յայտնել : Այն ատեն ժողովուրդն իր կողմէ Արիստիդէսը սահմանեց որ խնդիրն իրեն հաղորդէ : Այս խորհուրդն էր Սպարտայի նաւատորմիդը դադունի այրել : Արիստիդէս Աթենացւոց ըսաւ : « Անտարակոյս Թեմիստոկլի խորհուրդը մեզի շատ օգտակար պիտի լինէր , բայց

չեանին ծայր անիրաւ խորհուրդ մ'է : Այս իմանալով՝ ժողովուրդը չուզեց նորա խօսքն ընել :

Արիստիդէսի յարգն ու համարումը օր ըստ օրէ կ'աւելնար Աթենացւոց մէջ : Այս բանս Թեմիստոկլէսի նախանձն այնչափ շարժեց որ պազտնի ձայն հանել ասուա թէ՛ իր ոսոխն թագաւոր լինելու կ'փափայքի : Այն ատեն ժողովուրդը յուզուելով՝ հաստաց և խեցեվձուով (երես 72) Արիստիդէսը յաքսոր դատապարտեց՝ այս հայրենասէր մարդուն ըրած ծառայութիւնները մոռնալով : Կ'պատմին թէ երբոր ժողովուրդը հրապարակը դումարուած նորա աքսորի քուէն կ'պատրաստէր, դիւղացի մ'որ գրել չդիտէր Արիստիդէսին մօտեցաւ և խնդրեց որ նորա անունը խեցիին վրայ գրէ : Այն ատեն Արիստիդէս հարցուց միայն. « Ի՞նչ յանցանք կ'զտնես այն մարդուն վրայ » : — « Եանցանք մը չեմ գտնիր, պատասխանեց կոշտ դիւղացին, և ոչ իսկ զինքը կ'ձանչեմ. բայց ձանձրացած եմ Արքայ անունը լսելէն » : Այս վճռոյն վրայ Արիստիդէս իր հայրենիքէն հեռացաւ և աստուածներէն խնդրեց որ Աթենացիք իր աքսորին վրայ չզղջան իրեն կարօտ մնալով :

Թեմիստոկլէս . — Արիստիդէսին աքսորը բաց աստարեզ կ'թողուր Թեմիստոկլէսին որ իշխանութիւնը ձեռք ձգէ և ամեն բան տիրաբար կատարէ : Այս իրաւ է որ Թեմիստոկլէս իր իշխանութիւնը հայրենեաց մեծութեանը համար գործածեց : Մարտթոնի պատերազմէն ետք՝ Աթենացիք կ'կարծէին թէ Պարսից հետ նորէն

կուռի շպիտի սկսին : Միայն Թեմիտոկլէս հաս-
կըցաւ որ այս կռիւը նոր սկսեր էր : Յունաս-
տանն ապագայ վտանգէ զերծ պահելու և ան-
կախութիւնն ապահով վիճակի մէջ դնելու հա-
մար մտածեց որ պէտք էր նաւային զօրութիւնն
աւելցընել, և յորդորեց ժողովուրդն որ ար-
ծաթի հանքաց արդիւնքն՝ որ մինչև այն ատեն
քաղաքացւոց մէջ կ'ըածնուէր, ցուկանաւեր շի-
նելու դործածուի : Այնուհետև Աթենքի նաւա-
տորմիղը Յունաստանի ամենէն զօրաւոր նաւա-
տորմիղն եղաւ : Քիչ ատենէն կազմ և ծովային
պատերազմի վարժ երկու հաքիւր նաւ քսեցըսե-
սի դէմ պիտի հանէր :

ՔԼԱԻԿ Ժ.

Քսեթսեոյ արշաւանէն գնլև Աթենք վերադառնալ :

(485—479)

Քսեթսեոյ արշաւանքը. — Դարեհի արդին ու
յաջորդը՝ Քսեթսեո՝ իր հօրը վրէժը լուծելու
համար մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ : Այն-
պիսի ահագին բանակ մը կազմեց և անթիւ նա-
ւերէ տորմիղ մը՝ որոց նմանն երբէք տեսնուած
չէր : Վախնալով որ իր նաւատորմիղն Աթոս
լեռին թերակղզիէն անցնելու ատեն նոր ձա-

խաղաղածքի մը չհանդիպի (երես 76) նոյն լեռին մէջէն ջրանցք մը փորել՝ առաւ որպէս զի անփնաս անցնին նաւերը : Իսկ բանակին համար՝ Ելլեսպոնատոսի (այսօր Տարտանէլ) վրայ կամուրջ մը ձգեց որ պարանով իրարու մօտ ամուր կապուած նաւերէ շինուած էր : Մորիկ մը շէնելով այս կամուրջը կործանեց : Քսերքսէս ծովուն դէմ զայրացաւ՝ և հրամայեց որ խաղաղանով զայն ձեռնն ու շղթայեն : Այս յիմարական գործը բաւական չսեպեց և հրաման հանեց որ այն կամուրջը շինողներն սպաննեն : Յետոյ կամուրջը նորէն շինեցին և բանակը եօթն օր ու եօթը յիշերուան մէջ դիմացը՝ Երոպա անցաւ :

Երբոր Քսերքսէս Թրակիոյ գաշտերը հաստ իր զօրքը համբել առաւ : Աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ երկուք ու կէս միլիոնէն աւելի էին, նոյնչափ սպասաւորներ, գերիներ և կանայք կային որպէս թէ բոլոր Ասիոյ ժողովուրդներն այս արշաւանաց մասնակցեր էին՝ իրենց զանազան հազուստով և գէնքով : Այս ահագին բանակն՝ որու անցած տեղերն աւեր ու ամայի կը դառնային, Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ մէջէն ասպատակելու ասեն՝ զօրաւոր նաւատորմից մը՝ որ 1000 ցուկանաւէ և 3000 բեռնակիր նաւէ կ'բազկանար, նոյն ծովեզերքը կ'շրջէր :

Արտեմիդն. — Յոյն ժողովուրդներէն շատերն այս անթիւ հրոսակներուն գալն իմանալով՝ ահ ու սարսափ զգացին և Պարսիկ թագաւորին հնազանդեցան : Բայց Սպարտա և Աթենք

յուսահատօրէն պատերազմելու համար սլառաբաստուեցան, և այսպէս ցոյց տուին թէ արիւռ թեամբ, ազատասիրութեամբ և հայրենասիրութեամբ միացած ժողովուրդ մը անսլարտելի կ'մնայ: Աթենացիք Գեղփիս դեսպան ուղարկեցին որ պատգամ խնդրեն: Պիւթիա պատասխանեց որ սլարտաւոր էին փայտէ սլատուաքներու ետին ինքզինքնին պաշտպանել: Թեմատակէս հասկըցաւ սլատղամին միտքը՝ որ կ'հրամայէր նաւերն ելնել, և իր տուած խորհրդոյն վրայ՝ Աթենացիք իրենց նաւատորմն աւելցուցին և մինչև անգամ իրենց բնիկ երկրէն հեռանալու համար պատրաստուեցան:

Սակայն կային յոյներ որ մահը գերութենէ նախադաս կ'համարէին և սոքա Աթինթոսի պարանոցն եկան դուրսուեցան: Լեոնիդաս, Սպարտայի թագաւորն՝ Թերմոպիլէի կիրճը պաշտպանելու ղրկեցին: Այս կիրճէն կարելի էր միայն: Յունաստան մտնել՝ հիւսիսային կողմէն: Յունական նաւատորմիլն ալ իրեն պիտի օգնէր: Այս նաւատորմիլն իրօք Աթինթոսի հրուանդանը զնաց, որ Եւբէա կղզիին հիւսիսակողմը կ'ըլտնուէր և Թերմոպիլէի մօտ: այս տեղ Պարսից նաւատորմիլն սպասեց: Այս նաւատորմիլն՝ որ Եւբէա կղզին պաշարելու կ'երթար՝ փոթորկի մը հանդիպելով՝ 400 նաւ կորոյս: Աւերջապէս Արտեմիսիոնի առջևը հասաւ և այն տեղ նաւային մեծ կռիւ մը սկսաւ: Յոյք յաղթող ելան, բայց վախնալով որ թշնամիք նորէն չգան. կղզին չսլաշարեն՝ քաշուեցան, մանաւանդ երբ լսեցին որ Պարսից բանակը Թերմոպիլէի կիրճէն անցեր է:

Թերմոպոլիսի պատերազմը. Լեւոնիդոս. — Քսերքսէս՝ Թեսսալիայէն անցնելով Թերմոպոլիսի առջև հասեր էր : Անդ դտաւ Լեւոնիդոսի փոքրիկ բանակն , որ գրեթէ 4000 հոգի ունէր և որու 300 Սպարտացիք նորա հոգին էին : Քսերքսէս չէր կարծեր որ այս ասի մը մարդիկ իր ահապին բանակին դիմադրելու պիտի համարձակին . կ'յուսար որ Յոյներն անմիջապէս անձնատուր պիտի լինին : Չորս օր այս յուսով սպասեց : Պարսիկ ձիաւոր մ'ուղարկեց որ Սպարտացւոց դիրքը քննէ : Այս ձիաւորը տեսաւ որ Յոյներն մարտական կրթութիւններ կ'ընէին կամ իրենց երկար զիսակը կ'սանարէին , ոչ ոք իրեն ուշադրութիւն ըրաւ : Քսերքսէս այս հանգարաութեան վրայ զարմանալով Լեւոնիդոսին գրեց . « Եթէ հնազանդիտ , Յունաստանի տէրութիւնը քեզի պիտի տամ » : Անվեհեր Լեւոնիդոս պատասխանեց . « Աւելի կ'ընարեմ իմ հայրենեացս համար մեռնիլ քան թէ նորա վերայ իշխել » : Այն ատեն Պարսից թագաւորը դեսպան զրկեց Լեւոնիդոսին որ զէնքերը տայ . « Եկուր ան » պատասխանեց Լեւոնիդոս :

Աերջապէս Քսերքսէս այս խրոխտ պատասխանին վրայ զայրանալով հրամայեց իր զօրաց որ Յունաց վրայ յարձակին և ողջ ողջ բռնելով իրեն քերեն : Բայց Լեւոնիդոս ամուր գիրք մ'ունէր , և թշնամեաց բազմութիւնն նոյն նեղ կիրճին դէմ անօդուտ էր : Սպարտացւոց զէնքերն աւելի ընտիր էին , երկար նիզակներով և խոշոր վահաններով զինուած էին , ուստի յաղթող ելան : Պարսպ տեղը Քսերքսէս իր

Մատենան գրեցին առաջ քշից : ապա ևս մեծ ջարդ կրելով եւս գարձան :

Լեւոնիդոս Կ՛մարնոսի : — Այն ատեն Քսերքսէ տեսաւ որ իր բանակին մէջ շատ մարդ այլ քիչ զինուոր կային : Աւարանեալ կ'մնար և գրեթէ յուսահատ եւս պիտի դառնար՝ երբ մասնիչ մը (եփեպետ) ըսեին վրայ ճամբայ մը ցոյց . այս ճամբան բռնելով կարելի էր Յունաց դիրքը շրջել և նոցա կռնակէն զարնել : Քսերքսէս մեծ տրախտ թին զգաց և իսկոյն հրաման տուաւ Մատենան կոչին որ մարտիչին հետեւ մուտք հասնելուն : Փոկէացիք՝ որ կիրօք կ'պահպանէին՝ այս անակնկալ յարձակման վրայ եւս քաշուեցան ահարեկ : Առաւօտուն՝ պահապաններ լեռներէն իջան շուտ ընդ փոյթ և Յունաց իմաց տուին որ թշնամին կ'մտանայ դաղանի ճամբով մը : Երբ Լեւոնիդոսս այս լուրն աւաւ՝ իր կնիքն մեծ մասն արձակեց , և բաւոր ատելի յաջող ժամանակի սպասեն : Բայց իր 300 քաղաքակիցներն իր քովը պահեց՝ յայտնելով որ պարսաւոր են իրենց յանձնուած սրաշարձը մինչև վերջը կատարել : Թէ սպիտակիք ուզեցին Սոլարուսացիք վիճակակից լինիլ : Լեւոնիդոս 400 Թերուցիքն ալ շթողաց որ երթան , նոցա հաւատարմութեան վրայ չփութահելով :

Երևը նոր ելեր էր : Լեւոնիդոս իր զինուորներուն հրամայեց որ զօրանալու համար թեթեւ ճաշ մ'ընեն : «Այս իրկուն , բաւալ , Պլուտոնի մօտ պիտի առնենք մեր կերակուրը» : Եկան իմաց տուին որ Պարսիկները կ'յառաջա-

նան : Յունաց արքայուհի զօրքն իսկոյն ելաւ
 և թշնամեաց վրայ քարեց : Տիրպէս զի աւելի
 մեծ կոտորած մ'ընէ կիրճէն դուրս պատերազմի
 գաշտը գրմեց : Այն ատեն ահագին կռիւ մը
 կ'սկսի . երկու կողմէն մուգեցնաբար կ'սլաւե-
 րազմին : Սպարտացիք այնքան մնորդ կ'ջարդեն
 որ իրենց նիզակները կ'կոտորին , բայց սրով կը
 շարունակեն պայքարը : Քիւրաւոր Պարսիկներ
 գեաթին կ'զլորէին , իրենց զօրավարներն մարտ-
 կէտով յառաջ կ'քշէին վերենք : Յակայն Յու-
 նաց թիւն երթալով կ'պահսի . նոյն ինք Աեո-
 նիդաւ շնչասպառ գեաթն կ'մտաւալի : Իր դիտ-
 կին վրայ կատաղի կռիւ մը կ'սկսի : Յոյներն
 իրենց արիասիրտ զօրապետին մնարմնը կ'պաշա-
 պանէին երբ Պարսիկներն լեռնէն վեր ելնելով
 յետուստ Բրեցան : Այն ատեն մինչև կիրճին
 մտաքը եւս կ'քաշուին : Ահա այս տեղն ամեն
 կողմէ պաշարուելով Յունաց վրայ քարեր և
 նետեր կ'տեղան : Պային այնպիսիներ որ իրենց
 զինքն կորուսած լինելով ձեռքով և ակռանե-
 րով ինքզինքնին կ'պաշտպանէին : Եւ ոչ Սպար-
 տացի մը , ոչ Թէսպիացի մը կենդանի չմնայ :
 Միայն քանի մը Թեբացիք անձնատուր եղան :
 Քսերքսէս խաշը հանել տուաւ Աեոնիդասի մար-
 միր : — Յունաստան Թերմոպիլէի գիւյտղուն-
 ներուն ոսկորաթը ժողովեց և շիրիմ մը կանդ-
 նեց նոցա յիշատակին՝ այս պարզ այլ վնամ
 արձանագրով . «Յիցորդ , դնա՛ Սպարտա ըսէ
 որ իր օրինաց հնազանդելու համար այս տեղ
 ընկանք » :

Սալամինի նաւամարտը . Թեփոսոկլէս : — Թերմոպիլէն առնելէն ետև՝ Գսերքսէս Յունաստան մտաւ և բոլոր երկիրն անապատ դարձուց . Բազաքներն այրեց , բնակիչները կոտորեց : Յետոյ Աթենքի վրայ քալեց , որպէս զի Մարաթոնի վրէժն առնու : Այս իմանալով՝ Աթենացիք իսկոյն իրենց քնիկ երկիրը թողուցին և Էդինէ ու Սալամինէ փոխադրեցին իրենց ընտանիքը . Գսերքսէս միայն քանի մը ձերեր և քաղաքացիներ գտաւ քաղաքը , որ պատգամը սխալ մեկնելով (երես 84) փայտէ պատնէշներու ետին՝ միջնաբերդը՝ պատսպարուեր էին , ուր յուսահատ արիութեամբ ինքզինքնին սլաշտպանեցին : Ամենքը շարդուեցան և քաղաքը մոխիր դարձաւ :

Նոյն միջոցին յունական նաւատորմիդն Արտեմիսիոնէն ելնելով՝ Սալամինէի մօտ խարխախեաներ էր : Աթենքի հրդեհին գոյժն բոլոր յոյն զօրավարաց սարսափ ազդեր էր . ամեն մարդ կ'ուզէր որ իր բնիկ երկիրն երթայ պաշտպանէ . շատերը իրենց նաւերը մտան , առազաստները բացին և մեկնելու եղատրաստուեցան : Իսկ թեմիստոկլէս կ'պնդէր որ մնան : Էդիպիապէս լակեղեմանացին՝ որ նաւատորմիկն կ'հրամայէր՝ բոլոր զօրավարները դումարեց խորհրդակցելու համար : Այն ատեն բուռն վիճարանութիւն մը ծագեցաւ : Պելոպոննոցիք ոտք կոխեցին որ իրենց տունները դառնան և իրենց բոլոր զօրութիւնը Վորնթոսի պարանոցին վրայ ժողովելով հայրենիքը պաշտպանեն : Ընդ հակառակն՝ Թեմիստոկլէս կ'պնդէր որ Սալամինէի նե-

դուք մնան, ուր թշնամեաց բազմութիւնը չէր կարող զիրենք յաղթահարել: Բայց ընդունայ՛ն կ'ջանար համոզել իր բանաւոր և ճարտասան խօսքերով հակառակորդները, որ սաստիկ վայրացած կ'աղաղակէին: Նոյն ինք Էրիպիտակէս գաւազանը վերցուց և սպառնաց թեմիստոկլէսի սր իր կարծիքը յառաջ տանի: «Չարկ, բայց մտիկ ըրէ՛» ըսաւ թեմիստոկլէս ծոգապետին: Բայց ոչ ոք կ'ուզէր մտիկ ընել Աթենայի՛ն զօրավարին: Մինչև անգամ գլխաւորներէն մին այնքան կ'բարկանայ որ կ'զոչէ. «Ինչո՞ վիճարանինք այս մարդուն հետ սր ալ հայրենիք չունի»: «Մեր հայրենիքը, կ'պտուայ թեմիստակլէս, աստ է, այս երկու հարիւր նստերուն մէջ՝ որ պատրաստ են Յունաստանի ծառայել, եթէ կամենայ թէ ոչ, մեր ընտանիքները կ'աւան ենք և դէտլ 'ի Իտալիա կ'նաւարկենք»:

Այս ազդու խօսքն ու սպառնալիքը մեծ ներգործութիւն ըրաւ միւս զօրավարներուն վրայ, քայց բոլորովին չհամոզեց: Այն ատեն թեմիստոկլէս վախցաւ որ Պելոպոնեսցիք դիշխում խոյս չտան իրենց հայրենիքը և մասածեց որ այդ բանն արդիւլէ: Աւստի հնարք մը գտաւ: Իր զաւակաց պաստիարակը Բսերքուսին տղարկեց յայտնելու թէ Յայները ցրուելու կ'պատրաստուէին և թէ տէտք էր այն միջցին սր նոյն տեղը գումարուած էին 'ի Սալամինէ, յաւձակիլ նոցա նստերը սրաշարել և մէկ հարուածով պատերազմը վերջացընել: Բսերքուս կարծեց թէ այս խորհուրդն անկեղծ էր և հրաման տուաւ իր ծովապետին որ խկոյն երթայ և

նաց նառատարմը պաշարէ : Թեմիստոկլէս այժ ազդը դաղտնի Բսերքսէսին զրկելէն ետև՝ նորէն միւս զօրապետներուն մօտ դացեր էր , երբ մարդ մ'եկաւ զինք տեսնելու : Դոյն ինք տարածողիւր Արիստիդէսն էր , որ թշնամի նառատորմէն անցնելով եկեր էր իր հայրենակիցներուն հետ պատերազմելու : «Միշտ մրցող լինինը , ըսաւ Արիստիդէս . բայց ցոյց ասնք թէ ո՞վ աւելի եռանդով կ'մրցի հայրենեաց փրկութեան համար» : Եւ իմացուց Թեմիստոկլէսին որ Պարսիկներն յուռական նառատորմը պաշարելու հը պատրաստուին : «Գիտեմ , ըսաւ Թեմիստոկլէս , և այս բանս անուղղակի տուած ազգարարու թեանս համեմատ կ'կատարուի» :

Հետևագէտ Յոյները պարտաորեցան մնալ և հետևեալ օրը նառային պատերազմն սկսաւ : Ունէին 300 նաւ , մինչդեռ Պարսից տորմիդն 1000 նաւէ կ'բաղլանար : Քուերքսէս Վալամինէ կ'զգին՝ բարձր տեղ մ'ելիւր էր որպէս զի հեռուէն նայի կուրին : Պարսիկները չկրցան իրենց բալոր նախըրը նեղուցէն անցրնել , որ միանդամայն ծանր էին , իրարու կ'զարնէին և հովն հակառակ էր , մինչդեռ յոյն նաւերն թեթեւաշարժ էին և Եհասին ակիշներ տնէին որով թշնամին կ'հարուածէին : Իսկ երբ Պարսիկ ծովակալը սպաննուեցաւ մեծ խառնակութիւն մը ծագելով թշնամիները սկսան փախչիլ և Բսերքսէս յուսահատութեամբ կ'զլտ'ր իր ռահուն վրայ նստած՝ Յունաց այս նառային յաղթութիւնը :

Այս կոուրն մէջ իր արիասրտութեամբն երկելի եղաւ Վարլոյ թաղուհին Աբոթիս , որ

տեսաւ թէ իր նաւուն ետեւն ավթենական ցուկանաւ մ'ընկած էր, յանկարծ պարսիկ նաւու մը վրայ նեւաուելով՝ զայն լնկղմեց : Աթենացին կարծելով որ սխալմամբ վաշնակից նաւ մը կ'հալածէ, դարձաւ և ուրիշ նաւու մը ետեւէն ընկաւ : Քսերքսէս, որ կարծեց թէ Արաբմիս Թադուհին յոյն նաւ մ'ընկղմեր էր, ըսաւ թէ՛ այն օրն կիները մարդու արիտ թեամբ կուտեր էին և մարդիկ կիներու պէս (480) :

Քսերքսէսի փախուստը. — Սակայն Պարսիկները միայն 200 ցականաւ կորուսեր էին, և Քսերքսէս միշտ ահագին բանակի մը գլուխը գտնուելուն՝ կարող էր պատերազմը շարունակել : Բայց Թեմիստոկլէս Պարսից բռնաւորն ահաբեկելու համար զսղտնի մարդ ղրկելով ձայն հանել առաւ որ Յոյներն իր շինած կամուրջը կործանելու միտք ունին : Քսերքսէս այս իմանալով՝ փութաց ճամբայ ելնելու, որպէս զի Եւրոպա չարդիւտի, և շուտ մը Թրակիա հասաւ : Կամուրջը փոթորկէ կործաներ էր և Քսերքսէս՝ իբրև փախստական ձկնորսի մը նաւակով անցաւ Ելեասպոնտոսէն Ասիա, մինչդեռ քիչ մ'առաջ իբրև յաղթող անցեր էր :

Պլաթեայի ճակատամարտը. Պասանիաս. — Քսերքսէս Ասիա դառնալու ատեն՝ իր Մարտոնիոս զօրապետին 300 հազար զօրաց բանակ մը թողուց որպէս զի պատերազմը շարունակէ : Բայց Մարտոնիոս ջանաց Աթենացիքը շահիլ, և առաջարկեց Աթենքը շինելու եթէ իրեն միանան :

Աթենացիք այս առաջարկութիւնը գոռոզաբար մերժեցին : Իրաւ է որ նոյն անհամաձայնութիւնը կ'տիրէր Յունաց մէջ : Ամեն մարդ իր քաղաքն ազատելու հոյն ունէր . Սպարտացիք Պելոպոնէսի մուտքը զոյցելու համար որոշեցին Կորնթոսի պարանոցին վրայ մեծ պարիսպ մը կանգնել և թոյլ տուին որ Պարսիկներն երկրորդ անգամ Աթենք ասպատակեն : Աթենացիք այս անտարբերութեան վրայ սրտմտելով սպառնացին Սպարտացուոց որ Մարտոնիոսի հետ պիտի հաշտուին : Սպարտա զղաց որ եթէ Աթենացիք Պարսից միանան Յունաստան պիտի կորսուի , իսկոյն 40,000 զօրք ուղարկեց Աթենք , իր Պաւսանիոս թագաւորին հրամանատարութեամբ :

Իբր Մարտոնիոս լսեց որ Սպարտայէն օգնութիւն կ'հասնի , Ատաիկէն թողուց և Բէովտիա գնաց , որու ընդարձակ դաշտերն հեծելազօրին յարմար էին : Պաւսանիոս Կորնթոսի պարանոցէն անցնելով Պարսից զօրապետին ետևէն ընկաւ , մինչդեռ Արիստիդէս ուրիշ բանակով մը նորա միացաւ : Ճակատամարտը Պլատէա քաղքին մօտ եղաւ : Յոյներն 100 հազար էին , 50 հազար յոյն զօրք՝ որոց մէջ Թեբացիք կային՝ բանակին օդնելու եկեր էին : Սոսկուրի եղաւ պատերազմը , գրեթէ ճակատ առ ճակատ կ'իռուէին : Երկու կողմէ ալ քաջութիւն ցոյց տուին . բայց Պարսիկներն անվարժ էին և անկարգ կ'պատերազմէին : Մարտոնիոս սպիտակ ձիու մը վրայ հեծած՝ արիարար կը խիլախէր և որչափ ատեն որ կենդանի մնաց

Պարսիկները կարող եղան Յունաց գիմնադրել ։ Բայց երբոր ընկաւ և իր թիկնապահները շար-
դուեցան՝ մնացած զօրքը կռնակը դարձուց և
սկսաւ փախչիլ ։ Յոյները սոսկալի կոտորած մը
ըրին , Կարտանիոսի բանակէն հաղիւ թէ 50
հազար հողի ազատելու յաջողեցան և Բիւզան-
դիոնի նեղուցին Ասիա անցան ։ Արաւ աւար
դասն Յոյներն Պարսից բանակատեղն , մէկ մասը
Դելփիոի մահեանն ու զարկեցին , և մեծ մասն ի-
րենց մէջ բաժնեցին ։

Մէկուէի նաւահարը . Բաանդուպուս . — Նոյն
օրը Յոյներն Փոքր Ասիոյ ծովեզերքը՝ Մէկուէ
հրումանդանին մօտ՝ նոր յաղթութիւն մը սարին
Պարսից վրայ և այսպէս Յոնիան ըզա մառնե-
աղատեցին ։ Իրենց հրամանատարն էր Բաան-
դուպուս , Պերիկլէսի հայրը ։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Արեւելէ լերանիւնսն — Բուն Պերսիկէսի Կարաւ

(479—449)

Արեւելէ լերանիւնսն . — Պարսիկներն Յունաստա-
նէն քաշուելէն ետև՝ Աթենացիք իրենց քա-
ղաքը վերաշինելու ձեռք զարկին , բայց երբ

նոյն քաղքին պարիսպներն ալ շինելու ելան , Սպարտացիք՝ որ նոցա նաւային զօրութեան վըրայ կ'նախանձէին , զւզեցին արգելիլ . ինչ պատճառաւ . վասն զի , կ'ըսէին , եթէ Պելոպոնէսէն դուրս ամուր քաղաք մը շինուի , բարբարոսները պայով կ'ախրեն և նորա մէջ ամբարաւով Յունաստանի մեծ վտանգ և աղէտ կը բերեն : Աթենացիք անհիմն գտան այս պատճառն , և նորէն Թեմիստոկլէսի խորհրդով իրենց պարիսպները շինելու փոյթ աարին : Բայր ժողովուրդը մեծ ժրութեամբ գործն ՚ի կատար հանելու ջանաց :

Այն ատեն Սպարտացիք բարկանալով դեպսան զրկեցին Աթենք պահանջելու որ շէնքը պաղրեցրնեն : Թեմիստոկլէս՝ Սպարտա գնաց իրլև պատգամաւոր այս գործին վրայ խորհրդակցելու համար . բայց որպէս զի ժամանակ չահի , ծանր ծանր ճամբորդեց , և հրբ հասաւ , իր պաշտօնակցաց սպասեց որպէս զի Սպարտացուց հետ բանակցի : Նոյն փջոցին՝ Աթենքի մէջ՝ այր , կին , տղայ , ծեր , ամենքը մեծ եռանդով կ'աշխատէին պարիսպները լմնցընելու : Այս լուրն որ Սպարտա հասաւ , Թեմիստոկլէսէն բացատրութիւն խնդրեցին : Աթենացի զօրապետը պնդեց որ այդ լուրերը սուտ էին , և եփորոսներն աղաչեց որ գործը ստուգելու համար յատուկ պատգամաւորներ ուղարկեն Աթենք , սակայն դաղանապէս իր հայրենակցաց իմացուց որ այն սպարտացի պատգամաւորներն իրրև պատանդ պահեն մինչև վերադարձը : Վերջապէս երբոր Թեմիստոկլէս իմացաւ որ պա-

իրսպր բաւական առաջ գայեր է և կրնայ անտաքին յարձակման գէմ գնել՝ և քաղաքը պաշտպանել : Սպարտայի ծերակոյսին առջևն ելաւ և գուռզարար ըսաւ . « Աթենացիք իրենց քաղքէն ելնելու և նաւերը քաշուելու համար ձեզի խորհուրդ չհարցուցին , նոյնպէս իրենց պարիսպները կառուցանելու համար , զոր Յունաստանի թշնամիները կործանեցին , ձեր խորհրդէն պէտք չունին » : Սպարտացիք անսան որ Թեմիստոկլէս ժամանակ շահելով զիրենք խարեր էր , բայց իրենց ոխը ծածկիցին և առ ելեստայս բացատրութենէ գոհ երեցան :

Պատանդութիւնը . — Սակայն Սպարտա քիչ ատենէն պիտի ստիպուէր Աթենիք գերիշխանութիւնը ճանչել : Պարսկաց գէմ սպաներագմը կ'շարունակուէր , բայց այս պատերազմը բոլորովին ծովային էր : Սպարտացիք յաջողակ չէին ծովուն վլայ , և մանաւանդ այս կռիւներէն զլուեցան երբոր իրենց Պատանդութեան որին մասնութիւնն իմացան :

Այս թագաւորն Պարսիկները Թրակիայէն վանելու վրայ էր , երբ գաղտնի իմացուց Քսերքսէսի որ եթէ իր ազգիւն իրեն կնութեան տայ , բոլոր Յունաստանը նուաճելու կ'իտոստանայ : Քսերքսէս այս առաջարկութիւնն ընդունեց : Այնուհետև Պատանդաս , որպէս թէ արդէն արքայից արքային փեսան եղեր էր , յունական զոհասը թողուց , պարսկական պատմութեան հազար , և սկսաւ արևելեան պերճութեամբ ապրիլ , և մարզսանի վր գուռզութեամբ վարուել :

իր գաշնակցաց հետ, որ զայրանսն լով շուղեցին հնազանդիչ Պառսանիասին, և Արիստարքէս ու Միխիաղէսի որդի՝ Կիսանին հրամանին սակ մտան :

Երբոր Սպարտա իմացաւ Պառսանիասի մատնութիւնն՝ իսկոյն զինք սրաշատնէ հանեց և դատաստանի կոչեց : Ասան զի ծերակոյսն նորա մէկ գիրն առ քսեքքսէս ձեռք ձգեր էր գրատար պերիի մը ձեռք : Այս գրատարը պիտեր էր որ իրմէ առաջ Պարսից արքունիքը գայող սուրհանդակներն ետ չէին գարձեր, կասկածի երկմալով՝ նամակը բացեր և Պառսանիասի մէկ նյատ էրը կարգալուն թէ գրատարը պէտք է սպաննել, զիրը պարէաներուն զրկիւ էր : Պառսանիաս ինքզինքն արդարացընելու համար Սպարտա գնաց և երբ իր ջանքն ածողուտ եղաւ՝ Աթենասայ սաճարը փախաւ : Եւ սրով հետեւ չէին կարող զինքն այն նախական տեղէն բռնութեամբ հանել, դուռը մեծ քարերով գրտն պոցիցին որպէս զի անթոթութենէ մեռնի : Կըսեմ թէ Պառսանիասի մայրն՝ բոլոր Սպարտացւոց հետ այնքան զայրացեր էր իր որդւոյն վատութեան գէմ, որ առաջին քարն ինք գրաւ : Երբոր մեռնելու մտ էր Պառսանիաս, դուրս հանեցին որպէս զի սաճարն ինք մահուամբը շարբապղծի :

Թէ՛ Թորոսիլէտի տառը. — Սպարտացիք տեսնելով որ հետաւոր սպաներազմներն իրենց բարուց և օրինաց վրայ վնասակար ազդեցութիւն մ'ուէին, քաշտեցան աստարիզէն և յունա-

կան զօրաց հրամանատարութենէ : Այն ատեն Աթենացիք Յունաստանի գործոց զլուխն անցան և Պարսից դէմ պատերազմը շարունակեցին, մինչդեռ Սպարտա՝ Պելոպոնէսի ժողովրդոց զլուխն անցած՝ հեռուէն անտարբեր կ'դիտէր : Աթենացի զլխաւորներն՝ Թեմիստոկլէս, Արիստիդէս և Կլեմոն իրենց բոլոր ճիգը թափեցին որ Աթենք Յունաստանի գերիշխանութիւն վարէ :

Թեմիստոկլէս Աթենքի նաւային իշխանութիւնը զօրացուց և նորա պարիսպներն ամրացրնելէն ետև Փալէրէոս հին նաւահանգստին տեղ՝ Պէրէոն ընդարձակ նաւահանդիստը մայրաքաղաքին միացուց երկու մեծ պատով, այնպէս որ Պէրէոն երկրորդ քաղաք մ'ու իր գիւղերով թէ վաճառականութեան և թէ ծովային զօրութեան ընտիր կեդրոն մը դարձուց : Բայց Թեմիստոկլէս իր փառաւէր ընթացքով և պերճասիրութեամբն հայրենապყաց կասկածները գրգռելուն՝ խեցեղձուով պիտի դատապարտուէր երբ Պելոպոնէս քաշուեցաւ : Այս յարմար առիթ մը սեպելով Սպարտացիք իրենց ոխն առնլու համար զինք ամբաստանեցին որպէս մասնակից Պաւսանիասի մատնութեան և դատաստանի կոչեցին : Այս ամբաստանութիւնն անիրաւ էր, բայց Թեմիստոկլէսի կեանքը բոլորովին անարար չէր : Ուստի իր հայրենակցաց արդարասիրութեան վրայ չվստահելով՝ Կորէի-րէ կղզին, անկից Եպիրոս և ապա Պարսկաստան փախաւ՝ Բսերքսէսի մահաուանէ ետք, որու յաջորդեր էր Արտաշէս : Յիրով ընդունեց Արտաշէս այս Պարսից ահարկու թշնամին, որ նոյն միջոցին խոտաացաւ Յու-

նաստանն արքայից արքային յանձնել : Սակայն երբ Արտաշէս ստիպեց զինք որ իր խոստումը կատարէ և պարսիկ զօրաց սպարապետութիւնը վարէ , Թեմիստոկլ իր վազեմի փառքը չաղարտեց , իր հայրենեաց ազատութիւնն զոր այնքան սուղ գներ էր , իր անձնական մեծութեան զոհել չուզեց և աւելի սիրեց մեռնիլ քան թէ մատնիչ լինիլ . ուստի թոյն խմեց ու մեռաւ : Իր ոսկորտիքը գաղտնի Աթենք փոխադրեցին :

Արիստիդէի մահը . — Սակայն Արիստիդէս իր արդարասիրտութեամբն աւելի օգնեց Աթենքի գերիշխանութեան՝ քան թէ Թեմիստոկլ իր հնարագիտութեամբը : Յունաստանի և Փոքր Ասիոյ կղզիներն Աթենքի հետ նիզակակցութիւն մը կազմեր էին բարբարոս թշնամիները վանելու համար : Այս գաշակցութեան գլուխն ու կեդրոնն էր Աթենք : Արիստիդէս բոլոր գաշակցաց հաւանութեամբ որոշեր էր թէ ամեն մէկ նիզակակից ժողովուրդ որչափ մարդ , ստակ և նաւ պիտի մատակարարէր : Արիստիդէս մինչև վերջը իր հայրենակցացը համարումն ու վստահութիւնը վայելեց : Այնքան աղքատ մեռաւ որ տէրութիւնն նորա թաղման ծախքը քաշեց և նորա աղջիկներն օժտեց :

Կիմոնի խառնը . — Նիզակակից ժողովուրդները շուտով տաղտկացան այս պատերազմէն զոր Պարսից դէմ կ'մղէին : Առաջարկեցին որ ստակ տան միայն փոխանակ զինուոր և նաւ տալու : Աթենք յանձն առաւ և ամենուն կողմէ պայքարը շա-

բունակեց : Նոյն միջոցին Արիստիդէսին աեղը՝
 Արիստիդէսին որդին անցեր էր զօ-
 րապետութեան պաշտօնին մէջ : Աեհանքն և
 մարդասէր էր Արիստիդէսն ու իր հայրենակցացը շատ
 սիրելի . իր մեծ հարստութիւնն Աթենքը զար-
 դարելու համար կ'գործածէր : Իր պարտեզները
 ժողովրդեան և սեղանն ամենուն համար բաց
 էին : Արիստիդէսն Պարսիկները թրակիայէն
 և Եգեան ծովուն կղզիներէն : Մինչև անգամ
 Ասիա անցաւ և թէ ցամաքի և թէ ծովու վը-
 րայ Եւրիպոսն զետին բերանն (կարիա) նշանա-
 ւոր յաղթութիւն մը տանելով՝ Փոքր Ասիոյ բո-
 լոր յունական քաղաքները Պարսից լուծէն ա-
 զատեց :

Սակայն Արիստիդէսն, Թեմիստոկլի և Արիստիդէսի
 պէս՝ իր հայրենակցաց նախանձն ու կասկածնե-
 րը գրգռեց իր վրայ : Նա կ'սիրէր Սպարտան
 ու նորա օրէնքը : Աթենացիք ծուռ աչքով կը
 նայէին այս ազնուապետական համակրութիւնն
 և Սպարտացւոց վրայ ունեցած սէրը . իսկ Արի-
 ստիդէսի թշնամիներն ալ կարծեցին որ իր առա-
 տաձեռնութեամբ ժողովուրդը շահիլ և իշխա-
 նութեան հասնիլ կ'ուզէ : Այս գաղտնի ատե-
 լութիւնն աւելի սաստկացաւ՝ երբ անգամ մը
 Արիստիդէսն յորդորեց Աթենացիքն որ Սպարտայի օգ-
 նեն Մեսսենիացւոց դէմ, որ ապստամբելով Ի-
 թում լեռը քաշուեր էին (Մեսսենիական երրորդ
 պատերազմն էր այս որ տասն տարի տևեց) : Արի-
 ստիդէսն մեծ բանակով մը Պելոպոնէս անցաւ, բայց
 քիչ ատենէն Սպարտացիք՝ չվստահելով Աթե-
 նացւոց՝ Արիստիդէսը ձամբեցին : Այս ծանր նախա-

տինքը չկրցաւ կրել ժողովուրդն, Կիմոնը բու-
լորովին աչքէն հանեց և խեցեմէճուով դատա-
պարտեց :

Բայց հինգ տարի ետք՝ Աթենացիք նորէն կան-
չեցին Կիմոնն որ իր ասպարէզը փառաւոր կեր-
պով լմնցուց : Կիպրոս կղզիին դէմ արշաւեց
և քաղաք մը պաշարելու ատեն մեռաւ : Աթե-
նական նաւատորմիդն՝ Կիմոնի դիակն Աթենք
տանելու ատեն՝ Փիւնիկեցւոց և Պարսից նաւա-
տորմին հանդիպեցաւ Կիպրոսի առջև և բոլո-
բովին յաղթեց : Այս եղաւ մարական պատե-
րազմաց վերջին կռիւր : Վերջնապէս Պարսիկ-
ներն ու Յոյները խաղաղութիւն կնքեցին և դա-
շինք գրին (զոր ոմանք Կիմոնի դաշնագրո-ւթիւն
կ'անուանեն) այս պայմաններով որ Պարսկաս-
տան Փոքր Ասիոյ Յունաց անկախութիւնը կ'ձան-
չէր և Եգեան ծովուն վրայ պատերազմական
նաւեր չհանելու կ'խոստանար :

Աթենիի քառտն մարտիւն պարերազմաց ութիւն.— Սպար-
տա՝ Քսերքսէսի արշաւանաց ժամանակ՝ Յունաստանի ա-
ռաջնութիւնը վարեց : Իր թագաւորները կամ զօրա-
պետներն էին որ ցամաքի կամ ծովային զօրաց վրայ կը
հրամայէին : Սակայն Յունաստանի ազատարարն Աթենք
կ'սեպուէր, վասն զի Աթենացիք յաղթական ելեր էին
'ի Մարաթոն, իր նաւատորմը Արտեմիսիոնի, Սալամի-
նէի և Միկալէի յաղթութիւնները տարեր էր, և Սպար-
տայի հետ այս պայքարին մէջ համբաւ ստացեր էր : Ա-
թենքի մեծ մարդիկը, Միլտիադէս, Թեմիստոկլ, Արիս-
տիդէս, Քսանդիպպոս, Կիմոն իրենց անունն ու հայրե-
նիքը փառաւորեր էին, և իրենց հայրենասիրութեամբ,
քաղութեամբ ու տաղանդովն Յունաստանի ազատութիւնն
ապահովեր էին : Մանաւանդ Թեմիստոկլ ընդհանուր

պըննչացման առարկայ եղեր էր և երախտագէտ Յոյներն ձիթենիի պսակ մը պարզեւեր էին նմա, որ հանճարի և փառաց նշանակն էր:

Մարական պատերազմէն ետև՝ Աթենք տիրապետութիւն մը հիմնեց որ տեսակ մը պետութիւն գարձեր և մինչև բոլոր Եգեան ծովը տարածուեր էր: Այս պետութիւնը կ'ամփոփէր ողջ ծովուն կղզիներն և Փոքր Ասիոյ դազթականութիւնները. դաշնակիցներ, հպարակներ և էալիականներ կ'պարունակէր: Աթենքի առաջնութիւնն ճշմարիտ գերիշխանութեան մը փոխուեցաւ, այնպէս որ իր հին գաշնակիցներէն շատերն իրենց ինքնօրէնութիւնը կորուսին. վասն զի իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգելու համար գլուխ քաշող ժողովուրդներն ընկճեցան և Աթենքի հպատակ եղան:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պերթիլէոսի դարը — Ժնշ Պելոպոնէոսի պարտապահ օկուբը:

(449—431)

Պերթիլէոս. — Մարական պատերազմէն ետք հասաւ ժամանակ մ'որ Յունաց պատմութեան մէջ ամենէն պայծառ ու փայլուն ժամանակն եղաւ: Աթենք նոյն միջոցին գրեթէ Յունաստանի մայրաքաղաքն և քաղաքակրթութեան կեդրոնը գարձեր էր: Մեծ հանճար մը, Պերթիլէոս՝ նորա ղըայ կ'տիրէր: Այս է պատճառն որ նոյն ժամանակը՝ Պերթիլէոսի դար կոչուեցաւ:

Պերիկլէս՝ Քսանդիդպոսի, Միկալէի յաղթականին որդին էր : Ըստ ընտիր ձրից տէր էր, թէ պատերազմի և թէ կառավարութեան գործոց մէջ ճարտար ու յաջողակ : Թէ և ՚ի ծնէ ազնուական, ժողովրդեան կուսակից եղաւ և Աթենքի կառավարութիւնը բոլորովին ռամկապետական ըրաւ : Թողովրդեան համարումը շահելու համար ամեն ձիգը թափեց և երբէք մարդ մը Պերիկլէսին չափ ազդեցութիւն և յարատե իշխանութիւն բանեցուցած չէ հանրապետութեամբ մը մէջ : Բայց չէր մոռնար երբէք որ պարզ քաղաքացի մ'էր . միշտ անշուք և ժուժկալ կեանք մ'անցուց և ամենուն հետ սիրով կ'վարուէր : Քաղաքական կենաց մէջ իր ճարտասանութեամբը և իմաստութեամբն Աթենացոց պատկառանք կ'ազդէր և չէր վախնար այս գիւրափոփոխ և թեթե ժողովուրդը սաստելու : Այսպէս մերթ ընտանի և պարզ, մերթ խրոխտ և մեծանձն երևելով Պերիկլէս՝ ամենուն սէրն ու վստահութիւնը գրաւեց, և թէ և մի շատ թշնամիներ ունեցաւ, բայց՝ իր անուանի նախորդներուն պէս՝ խեցեվճուով դատապարտութիւն չկրեց :

Պերիկլէսի օրով Աթենք իշխանութեան գերագոյն աստիճանն հասաւ, և իր դաշնակցաց վրայ բաւարովին տիրեց : Պերիկլէս բաւական չսեպեց Աթենքի նաւային զօրութիւնն դաշնակից ժողովրդոց դրամովն աւելցնել, քաղաքը Պիրէոնի կցող երկու մեծ պարիսպներն աւարտեց : Այս ստակով Աթենքը շքեղ շէնքերով զարգարեց : (Աթենասայ անուանի տաճարը, Պարթենոն անուն, Օգոն կամ Պրոպիլէ) : Հա-

տարակաց շէնքերն սքանչելի քանդակներով զարդարուած էին : Հռչակաւոր արձանազործ մը , Փէրիաս այս շինութեանց վրայ կ'հսկէր : Բայց ժողովուրդը տեսնելով որ սոցա համար ահագին գումարներ ծախք կ'լինին , Պերիկլէսն ամբաստանեց իր շռայլութեանը համար : Վատ տրեմն , ըսաւ Պերիկլէս , բոլոր այս ծախքերն եւս պիտի քաշեմ , բայց այս յիշատակերտաց վրայ իմ անունս միայն պիտի գրուի : Այս հպարտ խօսքին վրայ՝ ժողովուրդն զգաց որ գծուծ շահերը պէտք է ազգային փառաց զոհէ և օրոշեց որ Պերիկլէս՝ առանց բան մը խնայելու՝ շարունակէ քաղաքը զարդարելու :

Սպարբա և Աթենք իրարս նախանշորդ . — Աթենքի զօրութիւնն ու փառքը չափէն աւելի գրգռեցին Սպարտայի նախանձը : Ուստի հելլենական այս երկու քաղաքաց մէջ տիրած սոսիութիւնն Պերիկլէսի ժամանակ անշնորհատ շարունակուեցաւ : Սպարտացիք կեդրոնական Յունաստանի մէջ Աթենքի նախանձորդ իշխանութիւն մը հաստատել ուզեցին : Մարական պատերազմին մէջ Թերաքոնց բռնած անարժան ընթացքը մեռաւով՝ Սպարտացիք այս ժողովրդեան օգնեցին որպէս զի Բեռովաքոնց վրայ տիրապետէ : Աթենացիք գեմ կենալ ուզեցին , բայց Տանալիքի մէջ յազթուեցան Ասկերեմնացոց կողմէ : Սակայն շատ չանցաւ նորէն զօրացան , և Բեռովոյ , Փոլկէսի և Լոկրիսի մէջ ռամկապետական կառավարութիւնը նորէն հաստատեցին : Այս փլուզիս աթենական իշխանութիւնն իր բարձրագոյն կէտն է : Աթենք ցամաքի ու ծովու վրայ կ'տիրէ կեդրոնական Յունաստանի և կղզիներուն վրայ : Իր մէկ նաւատորմը՝ Սպարտայի նաւահանգիստը՝ Գիթիոն կ'երթայ այրելու , կ'օրնթոսն նոյն իսկ իր ծովածոցին մէջ նախատելու , և Նապոպոլիսը գրաւ

ւելու (յետառիւ) : Այն միջոցին Մեակեհիական երբորդ պատերազմը կ'աւարտէր : Աթոսի պաշտպաններն Պելուպոնեսէն ելնելու հրաման ստանալով, Աթենք զայնս ընդունեց և Նաւպակտսը նոցա տուաւ :

Սակայն Աթենքի գերիշխանութիւնը ցամաքի վրայ քիչ տեւեց : Բէնովտիոյ մէջ ազնուապետական կուսակցութիւնն յաղթանակեց և Աթենացիքը կորսնկայի մէջ հարուածեց : Այս պարտութիւնն Աթենքի տիրապետութիւնը սասանեց : Եւբէա կղզին և Մեգարա ապստամբեցան նոցա դէմ Սպարտացւոց օգնութեամբ, որ Ատտիկէ արշաւեցին : Պերիկլէս Եւբէա կղզին նուաճելու յաջողեցաւ, բայց վերջապէս Սպարտայի հետ երեսուն տարուան զինազուլ մը կնքելու ստիպուեցաւ, որով Աթենք Պելոպոնէսի եզերքն ունեցած բոլոր տեղերն Սպարտայի կ'իջողուր : Այս զինազուլը Պերիկլէսի իսպառնութիւն կոչուեցաւ : Այնուհետեւ գերիշխանութիւնն Աթենքի և Սպարտայի մէջ բաժնուեցաւ. առաջինը էապէս ծովային, մինչդեռ Սպարտայինը ցամաքային եղաւ : Այս քաղաքներէն ամեն մէկն զատ գաշնակցութեան մը դուրսը կ'զանուէր : Աթենական գաշնակցութեան մէջ էին Եգեան ծովուն կղզիները և Փոքր Ասիոյ յոնիական քաղաքները : Միւս դաշնակցութիւնն որ Պելոպոնէսումն կ'կոչուէր դուրս ունէր Սպարտան, և դորիական ու եւտրիական մի շատ գաւառներ կ'պարունակէր : Աթենք հանրապետական օրինաց ձեռնտու էր, մինչդեռ Սպարտա ամեն տեղ ազնուապետական կուսակցութեանց կ'օգնէր :

Սպարտայի և Աթենքի մէջ հակառակութիւնն այնքան սաստիկ էր որ Պերիկլէսի հաստատած իսպառնութիւնը չէր կրնար երկար առեն տեւել : Երկպառակութեան շատ պատճառներ կային Յունաստան, այնպէս որ այս փոքրիկ երկրին մէջ մեծ և սոսկալի քաղաքային պատերազմ պիտի ծագէր. այս եղաւ Պելոպոնէսի պատերազմը :

Պելոպոնէսի պատերազմին պատճառները. — Կորնթոս Պելոպոնէսի ամենէն ծաղկած քաղաքն

էր : Իր վաճառականութեան և ծովային զօրութեան կողմէ՛ Աթենքին նախանձարդն էր , ինչպէս որ էր Սպարտա իր զինուորական զօրութեան համար : Կորնթոս ալ մի շատ գաղթականութիւններ հիմներ էր , որոց մեծ մասն բաւական ծաղկեցան , քինչպէս Սիրակուսա՝ Սիկիլիոյ մէջ , Կորկիրէ՛ համանուն կղզիին մէջ , և Պոսիդէ : Նոյն միջոցին Կորնթոսի և Կորկիրէի մէջ վէճ ծայելով՝ այս վերջինն Աթենքէն օգնութիւն խնդրեց : Պերիկլէս՝ գուշակելով որ Սպարտայի հետ պիտի դժտի , չուզեց գաշնակից մը շահելու առիթը ձեռքէ հանել , քանի որ այս դաշնակիցն իրաւ զօրաւոր նաւատորմիւ մ'ունէր , և Կորկիրեցւոց օգնութիւն ուղարկեց :

Հաա շանցաւ՝ Աթենացիք իրենց դաշնակիցը՝ Պոսիդէն պաշարեցին որ իրենց դէմ զլուխ քաշեր էր : Աւերջէս Աթենացիք որ Մեգարայի դէմ մեծ կռտի մէջ էին , նորա նաւահանդիւարը գոցել տրին : Կորնթոս և Մեգարա , որ պելոպոնէսեան դաշնակցութեան մէջ էին , Աթենքն ամբաստանեցին որպէս թէ Պերիկլէսի խաղաղութեան դաշանց դէմ գործեց : Ուստի Պելոպոնէսի ժողովոց սպասդամաւորներ Սպարտա փամարտելով՝ զնոց հանուր ժողով մը կազմեցին որ առաջարկեց Աթենացւոց՝ Կորկիրէ կղզին թողուլ և Պոսիդէի պաշարումը վերջընել : Պերիկլէս մերժեց այս առաջարկութիւնը :

Նոյն միջոցին պատերազմի ուրիշ գրդիւ մ'ալ ծայեցաւ : Թեբացիք՝ Սպարտայի դաշնակիցներն՝ մութ գիշեր մը յանկարծ Պլատեա , Ա-

Թեքի դաշնակից քաղաքը մտնելով՝ զայն առ
 ուին : Բայց՝ առտու՝ բնակիչներն այդ ասպարա
 շտակները պաշարեցին և բողոքն ալ Չարգեցին օ
 Աթենք անտիջապէս օրնու թիւն զրկեց Պլատարա
 ցոց : և գուշակելով որ Թշնամիք նորէն պիտ
 տի յարմակին սոյն քաղաքն զրայ՝ նորա մէջ
 գանդուղ կանանց և աղոց պանսօպարան տուաւ :
 Այն ամեն երկու կողմէն սկսան զկրար ամբաս
 տանել իրրե խանդարող երենամայ զինադաւ
 լին : Աթենացիք իրենց հակառակորդները կը
 մեղադրէին Թեբացոց անիրաւ յարմակման հար
 մար : Սպարտացիք ալ Թեբացոց կոտորածը և
 Աթենացոց զրկած օգնութիւնը Պլատարացոց :

 ԳԼՈՒԽ ԺԳՅ

ՊԵՆՏՈՒՆԻ ԳՆՏՄՈՒՆԻ ԳԼՈՒԽ ԱՅԻՆԻ ԱՅԻՆԻ :

(431—434)

Պերկլէսի մահը : Սպարտացոց Արքաանու
 Թադուորը բազմակի զօրքով Ատտիկե արշա
 ւեց, կողոպտեց և շատ աւարով Պելոպոնէս
 դարձաւ : Միւս կողմէ Պերկլէս նաւատորմիչ
 մը զրկեց Պելոպոնէսի ծովեզրեայ քաղաքներն
 աւերելու համար : Նոյն միջոցին Ատտիկեի
 պիղաղիներն մայրաքաղաքն ապարինելու էին ի

քեց կիները, զբաղենքն և կաս խորոյն մէ-
տեզ քերկլով: Յանկարձ սակաւի ժանտամոհ
մը ձագեցաւ այն գամարում ժողովրդեան մէջ
և թե՛ հապարած ըրաւ: Դայն ինք Պերկիլէո
ժանտամոհէն մեռաւ: Իք Տակառակարգները
պատերազմի ազէտից պատճառ Պերկիլէոսը կը
Տամարէին և պահ մ'իք ձեռքէն իշխանութիւնն
տուր էին: Բայց ժողովուրդը նորէն յանձնեց
այդ իշխանութիւնն: Երբոր Պերկիլէոս մահատն
անկողնոց մէջ էր՝ բարեկամներն կ'իշխէին նորա
գապացած մեծ փառքը: ԱՄ մոռնար, ըրաւ անանց
Պերկիլէոս. թէ իմ առպարիզիս մէջ զքն է առ
վնէն մեծ գործս, այս է որ երբէք քաղաքացի
մը սուգի մէջ չըթի՞ն:

Ալե՛ս: Դիլե՛ս. — Ենթարմանելի կորստս
մ'եզաւ Պերկիլէոսի մահն Ալեկնքի Տամար: Այս
մեծ մարգը մշտք իր Տայրենակցոց ազնի զգա-
ցումերը զբզրելով՝ գործ մ'առաջ կ'առնէր: Բայց
երբէ՛ երբ՝ անկարող և միանգամայն սնա-
փառ Եռեկոյնէն, որոց մէկն էր Ալե՛ս, ժողովուրդը
զբզեցին և նորա կրից Տամանաղ քա-
լիցին: Անորաւս անգը՝ խաղաղութեան կուսա-
կիցներն՝ որոց մէջ էր և Դիլե՛ս, պարկեշտ
որտով այլ ազար ըստորութեամբ մարդ մը,
կ'ընեսք ժողովրդեան երանգը մեզմէ և խա-
զազութեանը Տասապտել: Ամսբաստանէին զինք
որ Սպարապի ծախումս է, և պատերազմն՝ որ
ըստ որե՛ զայսմալով՝ կ'ըստանախուէր: Եւնն
տարի Արաքատացիք Ըստիկէ կ'արշաւէին, մինչ-
զեռ ամենակիսն նաւատորմիդ մը Պելլագոնէոսի
ձովեզեայ կողմերը կ'աւերէր:

Երկու կողմէն ամեն բան 'ի սուր և 'ի հուր կ'մատնէին . քաղաքներ կ'կործանէին , գերիներ կ'ջարդէին : Աթենացիք Պոտիդէն առնլով բնակիչներն անկից վաճակեցին : Քիչ մ'ետք՝ Միպիլիէի բնակիչներն՝ Սպարտացւոց գրգմամբ՝ իրենց դաշնակից Աթենացւոց դեմ ապստամբեցան , բայց չկրնալով երկար ատեն դիմանալ՝ անձնատուր եղան և հազար հոգի գերի բռնուելով՝ Աթենք տարուեցան ու գլխատուեցան : Ալէանք այնքան կատաղեր էր որ բոլոր Միտիլիէի ժողովուրդը սրէ անցընելու պատուէր տուեր էր , բայց հեռեկալ օրը զղջալով այս անօրէն վճիռը ետ առեր էր : Յակոբն արդէն նոյն վճիռը տանող նաւն առջի օր Քամբայ ելեր էր , և հեռակապէս հակառակ հրամանը տանող նաւն յետին ծայր շուտ հասնիլ պէտք էր՝ որպէս զի նախորդ հրամանին դործադրութիւնն արդիւնէ՝ Երդէն Միտիլիէի հրապարակին վրայ սոսկալի վճիռը կարդացուեր էր և քիչ ատենէն պիտի դործադրուէր , երբոր երկրորդ ցուկանալը նաւահանդիստը մտաւ : Այսպէս՝ բնակիչներն մահուանէ ազատեցան , բայց դարձեալ անտանելի գերութեան դատապարտուեցան : Իսկ Սպարտացիք աւելի անգութ եղան : Ղլատեան առնլով երկար պաշարմանէ մ'ետք՝ նորա բոլոր պաշտպաններն սպաննեցին , կիներն ու տղայքը գերի վարեցին և քաղաքը հիմնայառակ ըրին , որու հողը վերջէն Թերացւոց տուին :

Ըստ չանցաւ՝ աթենացի Գեմաթիմէս՝ զօրապետը Պիլոս կղզին առաւ , որ Մեսսենիայի մէկ նաւահանդիսան էր (Սփակտերիա կղզին գիմացք

և Նալբարինի այժմեան ծովախորշին վրայ) : Այս յայթաթեան լուրն իմանալուն՝ Ապարտա ահ սարսափ զգաց, վասն զի Աթենացիք նոյն Պիլոս կղզիէն կարող էին Մետեմիան ոտք հանել և Լափանիոյ մէջ արշաւել : Ուստի իր բանակը Ատտիկէէն կոչեց և Պիլոս կղզին ծովէն ու ցամաքէն պաշարել առաւ : Բայց աթենական նաւատորմը մը վրայ հասաւ, Սպարտացի նաւատորմը զարկաւ և Սփակտելէա կղզին պաշարեց, որու մէջ չորս հարիւր Սպարտացիէ աւելի կային : Սպարտա զարհուրելով հաշտուիլ աւելեց ինկոյն Աթենքի հետ, որ՝ Ալէոնի խորհրդով այդ հաշտութեան առաջարկութիւնը մերժեց : Այս միժարան ռամկավարը զօրապետներն իբրև անկարող կ'ամբաստանէր և պարծենալովէ կ'ըսէր թէ ինք կրնար քսան չորս ժամու մէջ Սփակտելիան նռանել : Այն ատեն ժողովուրդը խնդրեց որ նաւատորմըին հրամանատարութիւնը Ալէոն առնու, թէև իրօք այս յաջողակ էր, և նա ևս ստիպուեցաւ կամայ ակամայ ընդունիլ այս պաշտօնը : Բայց երբ Սփակտելիոյ դիմացը հասաւ, խոհեմութիւն սեպեց Գեմնոսթենէսին խորհրդովը շարժիլ և այս զօրապետին շարժու յաջողեցաւ Սպարտացիքը գերի բռնել :

Այս յաջողութեան վրայ Աթենացիք աւելի սիրտ առնլով պատերազմն աւելի զօրութեամբ առաջ մղեցին : Արդէն Պիլոսպոնէսի շատ անդերը գրաւէր էին և Սպարտան կ'գողացրնէին, երբոր Բրասիդաս անուն լակեդեմոնացի ճարտար զօրապետ մը՝ յանդգնարար աղեց Թրակիոյ մէջ

Որքանացոց անկցած երկեաներուն տերիչ : Դաս
կից նաւերու շինութեան համար Աթենք պէտք
եղած փայտերը կ'հանէր : Ապարասիք հարսնա-
ւոր յաղթութիւն մը տարին Աթենքի մէջ :
Այս կուսին մէջ Բուսիցոս արարած կցաւ :
բայց Կլէոն փախչելու ատեն՝ ընկաւ մեղա : Ե
տն ատեն Որքանք մէջ ետադարձեալ կուսու-
կիցները նկնիտի յորդարանոց անուարժ Գաւա-
րացոց հետ հարջողելու յանձն ատեն : Ապար-
աս կ'Որքանք յետն արարան գինացողք մը
կնքեցին , որ նկնիտի ետադարձեալ ետադարձ :
Ե այս գաշադարձեալ վրայ երկու կողմն
բռնուած գեղեցիկն ու արեւուած կրկնիկն ետ
գարձուցին :

Բայց այս հարջողութիւնը երկար պետի չտեղ-
վան զի երկու կողմն ալ անկեց ձեռ : Եւ
երբ եօթը տարեկն ետք՝ արարանն նորեկ
սկսաւ :

Աթենք արջաւանդ : Աթենք — Կլէոնի մա-
հաւանէ կարճ ժողովոցեան աչքը Աթենքի վրա
բայ գարձաւ , որ Պերիկլէսի քննարկին էր :
Այս երթաստարան շատ ընտել յատկութեանց
հետ , ծանր պակասութիւններ ունէր : Երբեմն
առարկի , հպարտ և վեհանձն կ'երկէր , երբեմն
մտի , վատ և թեթեամիտ : Այն քանի մէջ յա-
ջողակ և ծարաւ էր : Անձ հարջողութեան տէր
էր , և թէև շուրջը զգոյն , պատեցաւ զաշակն
վրայ գիւրան մը կ'աւանդ : Եւ մանկութեան
քան տարւ թէ որչափ յանդաւն ի քննար-
հարդ էր :

Օր մ'ուրիշ անոց հետ փոխադր զէք խաղալու ասեն : նայլորդ մը դիմացէն բողաւ և քիչ մը խառութեամբ հրամայեց անոց որ մէկ դէքաշուին : Ալիքիբադ գետինը փռուեցաւ ապին արեւուն նման : պիտալով : ձեռքէ կարող եւ Գեղիկէսի քերտրդին կոխէ անցիր : Ուրիշ անգամ մը անձնային շուն մը կենք էր . բոլոր Աթենացիք նորա գեղեցիկութեան վրայ կ'հիասնային : Ալիքիբադ այն շան պէջը կարեց : որ աստեղն աղար կնիգն էր : սինէն զի նորա վերայ խօսին : ձեռքը : լամա իր մէկ բարեկամի : բոլոր բնակչաց բերանն է նոյք ըրածով և քիչ կը անդադրեն : — « Էլ նոյնք ալ նոյք կ'սկզբի , պատահականեց նա , որչափ ասան որ Աթենացիք իմ շանս վրայ խօսին : իմ միտս շարտի ծաննս : Ալիքիբադ իր անխաթեամբը , տաղանդով ու վեհանձնութեամբը բոլոր ժողովրդեան պաշտելի մարդ մ'եղաւ : նորա նյլանդով գործերուն և մտքութեանդուն զայն անգամ կ'զմայլէր : Յակոբն ոչ Գեղիկէսի հոգւոյ անմութիւն ուսնէր : ոչ նորա բարձր խորհուրդները : ոչ հայ բնաստիութիւնը :

Ալիքիբադ որ փառք ստանալու անչափ տենչունէր , անհամբերութեամբ կ'տնտնէր Յիկիասի հաստատան խաղաղութիւնն և հետեւապէս ասան մըչոյ բնեցոյց որ նորէն պատերազմ գրգռէր Սիկիլիոյ յանրական Սէրիտոս քաղաքին բնակիչներն Աթենի սպանութիւնը խողովր էին Սելլեմեր և Սերիպուսայի գործական քաղաքացիքէմ : Ալիքիբադ ժողովրդեան յայտնեց որ յարմար առիթ մ'էր այս Սիկիլիանն նստանլու : Սի-

կիսա դէմ կեցաւ, այս արշաւանքին վաճակը ները ցցօց, քայց մտիկ ընող չեղաւ, և ահագին պատրաստութիւններ ընելով՝ Պերտնէն խիտա շքեղ, նաւատորմից մը ճամբայ հանեցին գէպ ի Սիկիլիա, մինչդեռ ժողովուրդը ծովեզերքը կեցած ցնձութեան ձայներով յաջողութիւն կ'մտղթէր նաւատորմին, որոս հրամանատարներն էին Նիկիտա և Ալիբիազ: Լաօզիւ թէ նաւերը Սիկիլիա հասեր էին, որ Ալիբիազ Աթենք կոչուեցաւ, վասն զի նորա գէմ մեծ ամբաստանութիւն մը կար: Գիշեր մը նաւատորմին մեկնելէն քիչ մ'առաջ, Լերմէսի բուր արձանները կործանած և կարուած պանտեր էին: Ալիբիազի թշնամիներն՝ որ նորա ազգեցութեան վրայ կ'նախանձէին, այս արբաղածութեան իբրև հեղինակ Ալիբիազն ամբաստանեցին: Այն ատեն ժողովուրդը զինք Աթենք կանչեց: Բայց այս զօրավարն՝ վախնալով որ մահուան շղատապարազի, Ապարտաս փախաւ և Ապարտացիքն իր հայրենի երկրին գէմ գինեղու ջանաց, յոքոքեցով որ Ապարիկէի Գիկելա աւանը դրաւեն, ուսկից դիւրին էր Աթենք մտնել:

Նիկիտա՝ որ սկիւմայ Սիկիլիոյ պատերազմին հաւաներ էր, թող կերպով վարուեցաւ այս պարագային մէջ: Իբրև է որ Սիբակոտան պաշարեց և թերևս զայն առնուր եթէ ամելի ուժով յարձակէր նոյն վրայ: Բայց այս բողաքն սաստիկ դիմացաւ և Ապարտացիք Գիկելոյ զօրավարն այս կզղին ազարկեցին: մինչդեռ Աթենայիք ալ իրենց կողմէ Գեմոսթենէսը նող

զօրքով Նիլիասին՝ օգնելու համար ճամբայ հանեցին : Գեոսթենէս ինքն իր գլխուն թշնամեաց վրայ քալեց և յաղթուեցաւ, ինչպէս նաև իր նաւատորմիղը : Այն ատեն ակենական բանակին բեկորները պաշարումը վերուցին, բայց Գիլիպոս չթողուց որ խոյս ամեն և նոցա ետևէն գնալով ստիպեց որ անձնատուր լինին : Սիրականսացիք անդթաբար սպաննեցին Նիլիաս ու Գեոսթենէս զօրպայեաները : Ջինուորներն ալ խորունկ քարաբովները նետեցին, ուր անօթի ու թշուառ մեռան : Մինակ քանի մ'ակենացի գինուորներ յաղթուներուն գութը շարժեցին Եւրիպիդէս անուանի բանաստեղծին օտանաւորները կարողալով, և իրենց ազատութիւնը ձեռք ձգեցին :

Ալիքեիդի դարձն ու կրկն ասորը. — Սիկիլիոյ արշաւանաց ձախող և ազէտալի ելքն Աթենքի մէջ սարսափ ու սուգ պատճառեց : Ժողովուրդը սկսաւ սատտիկ գանգատիլ այն անձերէն որ զինքն այս պատերազմին ձեռնարկել փութր էին : Բայց այս գանգատներն օգուտ չունէին : Աթենքի դաշնակիցներն այս առթիւ ապստամբեցան, ու Եւբէա, որ քաղքին համբարանօյն էր, Պելոպոնեսացոց ձեռքն անցաւ : Սպարտացիք՝ որ Գեկելիան առնլով՝ նորա մէջ ամրացեր էին, Ատտիկէն անասլատ դարձուցին, և Աթենք՝ պաշարէ զուրկ մնալով՝ մեծ վտանգի մէջ կ'զրտնուէր : Աւերջապէս Սպարտա Պարսից թագաւորին հետ միացեր և նորա թողեր էր Յսիոյ յոյները : Այս ընթացքով Սպարտա կ'մատնէր

Յունաստանն և Աիմոնի դաշնադրութիւնը կը շնջէր, որ մարական պատերազմաց վերջին փառաւոր արդիւնքն էր : Բայց Տէօֆէօն՝ Փոքր Ասիոյ մարդպանն, Սպարտացոց նաւատորմիչ մը խոստացիր էր որպէս զի Աթենքի նաւային զօրութիւնն՝ որ դեռ մեծ էր, բաւորովին կործանեն :

Այսպէս Աթենքի կրած բոլոր ձախորդութիւններն Ալկիբիադին երեսէն էին : Այս մարզն որ աթենական ճշմարիտ տիպար մ'էր. թեթեքնաւորութեանը կողմէ, Սպարտացի մէջ Սպարտացի եղեր էր և զարմանալի դիւրութեամբ սոյն քաղքին խստամբեր բարքն ու սովորութիւններն առեր էր : Սակայն 'ի վերջէ՝ այս ծանր կեանքէն տաղտկանալով՝ իր անկարգ ընթացքն սկսաւ և Լակեդեմոնացիք զինք վռնտեցին : Այն ատեն Ալկիբիադ՝ Պարսից Տէօֆէօն կուսակալին քուք փախաւ և յորդորեց զանի որ Սպարտայի չօզնէ այլ թողու որ երկու ժողովուրդներն՝ Աթենացիք և Սպարտացիք՝ կուուելով տկարանան : Միւս կողմէ մարդ զրկեց Աթենացոց բանակն՝ որ Սամոս կղզին կ'գտնուէր՝ որպէս զի իր հայրենեաց հետ հաշտուելու ճամբայ մը գտնէ : Ալկիբիադ բանակին և նաւատորմին մէջ հին բարեկամներ ունէր որ իրեն համար թաքսիսու եղան և աքսորէն դարձը խնդրեցին Աթենքէն :

Նոյն միջոցին այս քաղքին մէջ ապստամբութիւն մը ծագեցաւ : Աղնուապետական դասն որ խաղաղութեան կուսակից էր, բոլոր ռամկավարներն՝ իբրև պատճառ պատերազմի՝ կ'ամբաստանէր : Աւերջին աղէտքն յարմար առիթ հա-

մտրելով այդ ազնուապետականներն հանրապետական կառավարութիւնը տապալեցին և սակաւապետական իշխանութիւն մը հաստատեցին ։ Բայց այս սակաւապետական իշխանութիւնը քիչ տեւեց , իր բռնաւորական գործերուն և մանաւանդ խիստ ամօթալի պայմաններով Սպարտացոց հետ հաշտուելու առաջարկելուն կործանեցաւ ։ Աթենական բանակն ազնուապետական դասուն մատնութեանց վրայ սրամտելով՝ Ալկիբիադը վերադարձուց , որ շուտ մը Նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ ։ Աթենացի ժողովուրդը՝ չափազանց ուրախանալով որ վերջապէս բաղդն իրեն նպաստաւոր կ'դառնայ , Ալկիբիադն արսորէն կոչեց , և այս յանդուպն զօրապետը վերստին իր բնիկ երկիրն առօք փառօք մտաւ ։ Այս եղաւ Ալկիբիադի վերջին փառաւոր վայրկեանը ։ Երբոր Ասիա դարձաւ որ պատերազմը շարունակէ , իր տարակայութեան ատեն նաւատորմիղը իր մէկ տեղակալին յանձնեց տատուիրելով որ մինչև գալը պայքարը չսկսի ։ Բայց տեղակալն անաստեց , պատերազմ մղեց , յաղթուեցաւ ու ինքն ևս սպաննուեցաւ ։ Աթենացի ժողովուրդը կարծեց թէ Ալկիբիադ նորէն կ'մատնէ զինք և նորէն ձեռքէն զօրաց հրամանատարութիւնն առաւ ։ Սակայն Ալկիբիադ երկրորդ անգամ արքոր պնաց , վերջէն Փոքր Ասիոյ մէջ մեռաւ Պարսիկ կռսակալի մը հրամանին վրայ ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Լիֆանդի ախարի փնչի նահանգ Բիւրաս :

(404—401)

Լիֆանդր . — Երբոր Աթենք իր մէկ ընտիր զօրավարը կ'կորուսէր , Սպարտա իր զօրաց զլուխը դրաւ Տնարապէտ և քաջասիրտ մարդ մը , այս էր Լիֆանդր՝ որու համար կ'ըսէին թէ աղուէսի սէս խորամանկ , ու միանգամայն առիւծի պէս քաջ էր : Ահա այս զօրապետն էր որ Ալկիբիադի տեղակալին վրայ յանկարծ յարձակելով զարկեր յաղթեր էր : Սակայն Սպարտացիք զինքը քիչ մ'ատեն պաշտօնէն հեռացուցին : Նոյն միջոցին տասն ակննացի զօրապետներ որ Ալկիբիադի տեղն անցեր էին , Սպարտացուոց վրայ մեծ նաւային յաղթութիւն մը տարին Արգինասս (Լեսբոսի մօտ) կղզիին քով : Բայց նաւամարտէն ետք՝ փոթորիկ մ'եղնելով զօրապետները չկրցան նաւաբեկեալներն ու մեռելները վերցընել , և այս մեծ մեղք կ'համարուէր : Ուստի ժողովուրդը տաս զօրապետներն ամբաստանեց և մահու դատապարտեց :

Եգոսի նաւամարտը . — Լիւսանգը նորէն նաւատորմին հրամանատար կարգուեցաւ : Նա յաջողեցաւ Պարսից թագաւորին որդին՝ Կրասերն Կիւրոսը՝ որ Փոքր Եսիոյ կ'հրամայէր , շահել որ Սպարտայի

օգնէ : Երկու թշնամի նաւատորմիղներն Ելլես-
պոնտոսի մօտ՝ Եփեսոս գետին բերանն իրարու հան-
դիպեցան : Աթենացիք որ իրենց վերջին պա-
տերազմին վրայ կ'պարծենային , չորս օր հետ-
զհետէ եկան պատերազմ առաջարկել Լիւսան-
դրի , բայց նա ամեն անգամուն ալ մերժեց : Ա-
թենացիք կարծելով որ թշնամին վախէն կը
մերժէ կռուելու , անհոգ կեցան , նաւերէն դուրս
ելան որ ասդին անդին պաշար փնտռեն : Ալկի-
բիադ որ շրջակայքը կ'գտնուէր՝ շուտ մը Յու-
նաց բանակը գնաց որպէս զի իր հայրենակից-
ներն յորդորէ որ արթուն մնան : Այս յորդորը
մտիկ չըրին :

Հինգերորդ օրը՝ Աթենացիք վերստին դալով
առաջարկեցին Լիւսանդրի որ պատերազմին .
բայց հազիւ թէ քաշուեր և ասդին անդին ցրուեր
էին՝ որ Լիւսանդր նոցա նաւատորմին վրայ յար-
ձակեցաւ , պարասպ նաւերը դրաւեց և խումբ
խումբ վազող անդէն զինուորները կոտորեց :
Այս պատերազմ չեղաւ , այլ տոսկալի ջարդ մը .
3000 Աթենացի գերիներ անդթաբար ջարդուե-
ցան : Այսպէս Աթենքի վերջին բանակը ջնջուե-
ցաւ : Գիչ ապենէն Լիւսանդր այս քաղքին առ-
ջերը հասաւ իր բոլոր նաւատորմով և զայն
ցամաքէն ու ծովէն պաշարեց : Այնուհետև Պի-
րէոնի մէջ նաւ մ'անդամ չկար , և ոչ զինուոր
մը նորա պարիսպները պահպանելու համար :
Սակայն դարձեալ Աթենքի բնակիչներն գիւ-
ցաղնաբար կռուելէն ետեւ՝ ստիպուեցան սովէն
անձնատուր լինիլ թշնամեաց : Սպարտացիք հիմ-
նայատակ ըրին նորա պարիսպներն յաղթական

երգեր երգելով : Այս եղաւ Պելոպոնէսի սոսկալի պատերազմին վերջին արարուածը (404) :

Երեսուն բռնաորդ . Թրասիպուլ . — Սպարտացիք Աթենքն առնլէն ետև՝ Սոլոնի դրած օրէնքը ջնջեցին և նոր կառավարութիւն մը հաստատեցին , իշխանութիւնը երեսուն իշխանաց յանձնելով : Այս եղաւ Երեսուն բռնաորաց կառավարութիւնն , որոց գլուխն էր Արիստաս : Սորա խորհրդով բազմաթիւ մարդիկ սպաննուեցան և սոսկալի անդթութիւններ եղան Աթենքի մէջ , այնպէս որ շատ բնակիչներ քաղքէն խոյս տուին և այլ և այլ տեղեր ապաւէն փնտռեցին : Աերջապէս Թրասիպուլ աթենացին իր հայրենիքն երեսուն բռնաորաց ձեռքէն ազատեց : Մի շատ փախստականներ ժողովեց և Ատտիկէ մտնելով Փէլէ ամրոցին տիրեց : Հետզհետէ Թրասիպուլի զօրագունըը մեծնալով կարող եղաւ նա Պիրէոնն ալ առնուլ և Աթենքը պաշարել : Արիստաս այս կուտին մէջ մեռաւ : Երեսուն բռնաորները նեղը մտնելով՝ անձնատուր եղան և մահուան դատապարտուեցան : Աերջապէս Թրասիպուլ Սոլոնի հին սահմանադրութիւնը հաստատեց , և անյիշաչարութեան հրովարտակ մը հրատարակեց որով Աթենք իր խաղաղութիւնը գտաւ (403) :

Ստիրաքայ ճակը . — Յունաստանի մէջ՝ մուլութիւնն ու նախապաշարմունքն սկսեր էին առելու նալ : Պելոպոնէսի պատերազմն ժողովրդեան բարքն աւերեր ու ապականեր էր : Սուտ իմաս-

տուններ, որ սփեփ կ'ըսուէին, շատ փաստա-
կար վարչապետութիւններ կ'քարոզէին, որով
երիտասարդութեան միտքն ու սիրտը կ'խանդա-
րէին: Այս սոփեսաներն ճշմարտութեան գոյ-
ներով մոլորութիւնը ծածկելու արուեստը գի-
տէին:

Այն ատեն Աթենքի մէջ Սփեփ անուն ճշմա-
րիտ փելիսոփայ մը կար, արձանագործի մը (Սփե-
րոնիսկոս) որդին, որ ինքզինքն ուսման տալէն
առաջ՝ պատերազմի մէջ մտեր ելեր և քաջ զի-
նուոր մ'եղեր էր: Ճակատամարտի մը մէջ Ալ-
կիբիադի կեանքն ազատեր էր, նոյնպէս Քսե-
նոփանի: Սոկրատ ամեն բանէ օտելի ճշմարտու-
թիւնը կ'սիրէր և ամենուն որտին մէջ կրօնա-
կան ու բարոյական զգացում մը գրգռելու կը
ջանար, սոփեսաներու մոլոր կարծիքները ջրե-
լով: Մի շատ պատանիներ, որոց մէջ հա-
րուստ ընտանեաց զաւակներ կային (Ալկիբիադ,
Կրիդիաս) իր դասերը մտիկ ընելու կ'պային:
Աթոռի մը վրայ նստած բարձրէն իր դասերը
չէր օտանդեր, այլ ամեն մարդու հետ կ'խօ-
սակցէր: Իր սփան մէջ՝ իր բարեկամներուն և
աշակերտներուն հետ, հրապարակն՝ որ և է
մարդու մը հետ: Երբոր գօւրս ելնէր՝ շուտ մը
չորս կողմը կ'զուամարուէին մարդիկ որպէս զի
նորա վիճաբանիլը մտիկ ընեն, և երբեմն պարզ
գործաւորի՝ երբեմն սոփեստի մը հետ կ'վիճա-
բանէր:

Թէպէտև Սոկրատ ուղղակի կռասպաշտութեան
դէմ չէր խօսեր՝ գոեհիկ պաշտամունքն ալ չէր
սիրեր, և իր ժամանակին նախապաշարումները

կ'անդոսնէր : Իրաւ է որ սոփեստներն իր կ'ծուխօսքերէն սրտմտեր էին : Աերջապէս զինք առքաստանեցին որպէս թէ նորահաստատ առակապետական իշխանութեան հակառակ էր , և իրեն յանցանք կ'համարէին մի շատ ազնուական դասէ աշակերտներ ունենալը : Իր թշնամիները զինք ամբաստանեցին ըսելով որ կրօնից դէմ կ'խօսի և անաստուած է : Ի վերջէ դատաստանի կանչուեցաւ . անձամբ ժողովրդական ատենի մ'առջև ելաւ , ինք պաշտպանեց ինքզինք ազնիւ և պարզ սճով իր ընթացքն արդարացրնելու համար : Գոռողաբար ջրեց այն ամբաստանութիւնն որով զինք անկրօն կ'համարէին , յիշելով Պիւթիայի այն պատգամն որ կ'ըսէր թէ՛ մարդկան մէջ ամենէն արդարն ու իմաստունն ինքն է , և խնդրեց որ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները փաստով հաստատեն : Թերևս զինք արձակէին դատաւորները եթէ խօսք սար իր պաշտօնէն ետ կենալու : Բայց Սոկրատ յայտնեց թէ չպիտի հնազանդի եթէ զինք բուն լուծեան դատապարտեն . վասն զի իր ներքին ձայնին հնազանդելու պարտաւոր էր : Այս իր վեհ և աներկիւղ ընթացքը ժողովին դժգոհութիւն պատճառեց , ուստի յանցաւոր դատուեցաւ , և պատիժ մ'որոշելու ելան : Ամբաստանները մահուան պատիժն առաջարկեցին : Բայց Սոկրատ գոչեց . « Ես , Աթենացիք , կառավարութեան ձախքովը կերակրուելու կ'դատապարտուիմ , վասն զի իմ քաղաքակիցներս առաքինի ընելու համար անդադար աշխատեցայ » : Այս գոռոզ պատասխանին վրայ ասեանը բար-

կացաւ : Ժողովին մեծ մասը մահուան պատիժը վճռեց : Իր աշակերտներէն մէկ քանին, մահաւանդ Աբիֆոն՝ խոյս տալու միջոցներն նմացոյց տուին, այլ ընդունայն : Սոկրատ չուզեց այդ օրինական դատապարտութեան հակառակիչ : Ամիս մը բանտ մնաց Սոկրատ և այս ամիսն անցուց բարեկամաց հետ հոգւոյ անմահութեան և հանդերձեալ կենաց վրայ խօսելով : Աերջապէս մահուան օրը հասաւ : Արևը մարը մտնելու ատեն՝ մոլեխինդ բերին Սոկրատին, որ զայն անվրդով խմեց՝ իր արտասուալից բարեկամաց մէջ և մեռաւ :

Մեջոք. — Այս իմաստասէրն ինքզինք գիտնական մը չէր համարեր, ոչ և իբրև ճշմարտութիւնը փնտռող մարդ մը, խնդրակ մը՝ ինչպէս որ ինք կ'ըսէր : Նախ այնպէս կ'կեղծէր որ իր խօսակցին գիտութեան վրայ մեծ վստահութիւն ունի և կ'փափաքէր նորա մօտ բան ունիլ : Քանի մը պարզ ու մտացի հարցումներով՝ իր խօսակիցը կ'ստիպէր որ քանի մը սկզբնական ճշմարտութիւններ ընդունի, ապա՝ միշտ խօսակցութիւնը շարունակելով՝ անակնկալ հեռանկներ հանել կ'սար խօսակցին և քիչ քիչ նոր նոր ծանօթութիւններ կ'հաղորդէր : Այս մեթոտն՝ որու նպատակն է, ճարտիկութեամբ խօսակցութիւնը շարունակելով՝ խօսակիցը մէկ ճշմարտութենէ ուրիշ ճշմարտութեան մը տանիլ, կերպով մը միաքը զբաւել նոր գաղափարներ ստանալու : Քշանաւոր եղած է սկիտոսեան մեթոք անուամբ : Ըշմարտութիւնը ճանչելու համար՝ Սոկրատ իր գիտնականած էակին իշխանութիւնն օգնութեան կ'կոչէր : Այս դէն կամ ընտանի ոգին պարզապէս իր խղճին կամ բանականութեանը ձայնն էր, որ՝ զժուարին պարագաներու մէջ՝ զինք ուղղելու համար կը հասնէր : Սակայն Սոկրատ Գելլիփիսի տաճարին ճակատը այս խօսքը կարգացեր էր. Ծանօն : զի :

իր վարդապետութեան հիշե եղաւ : Իբ յասուկ հոգին
քննելով՝ Արարչին նորա մէջ գրած քանի մը մեծ ճշմար-
տութիւնները գտնեւ յազոզեցաւ, 'ի մանաւորի՝ միակ
Աստուծոյ գոյութիւնը :

Սոկրատ բնաւ գրաւոր գործ մը չթողուց, բայց իբ ու-
մնէն անուանի աշակերաններէն երկուքը, Պլատոն փիլի-
սոփոսն և Քսենոփոն զօրավարը՝ իրենց ուսուցչին բնասո-
րութիւնն ու վարդապետութիւնները նկարագրեցին, մին
արամախոսութեանց մէջ, միւսը յիշատակագիրներու մէջ :

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Նահանգ Ինքոս — Բիւն Թեթի ապստամբութիւնը :

(401—388)

Արքայքն Կիւրոս . — Մարտկան պատերազմէն
'ի վեր՝ Պարսից տէրութիւնն օր ըստ օրէ կը
տկարանար : Արքունեաց մէջ մեծ անկարգու-
թիւններ և գաւառներն շարունակ ապստամբու-
թիւններ կ'պատահէին : Այն ատեններն՝ Արքայքն
Կիւրոս՝ Արքայէօ Ռաշեղ եղբայրն գահէն վար ձգել
ու ինք նորա տեղ անցնիլ ուզեց : Աւտի Սար-
դիկէ քաղաքը բանակ մը կազմեց, որու մէջ
100,000 բարբարոս և 13,000 վարձկան յոյն
զինուորներ կային : Այս բանակն առնելով Պարս-
կաստանի վրայ քալեց : Արդէն Փոքր Ասիայէն
անցեր և Եփրատի մօտ հասեր էր, երբոր Ար-

տաշէն անհամար զօրօք Կիւրօսի գէճ ելաւ իր թագը պաշտպանելու համար : Մեծ ճակատամարտ մը տեղի ունեցաւ 'ի Կունուրտ , Բարեւանի մօտ : Յոյներն ջիւր ու ցան ըրին Պարսից զօրքն , Կրասերն Կիւրոս յաղթութիւնը պիտի տանէր , և արդէն իր թիկնապահներն իբրեւ թագաւոր կ'ըսարեւէին զինք , երբոր իր եղբօրը հանդիպեցաւ խոտնուրդին մէջ և նորա ձեռօք սպաննուեցաւ : Այս լուրն առնլով Կիւրօսի զօրքն սկսաւ փախչել , Յոյները միացն կռիւր շարունակեցին և ամեն յարձակում վանելով պատերազմի դաշտին տիրացան , մինչդեռ երկու պարսիկ բանակներն , մին դաշնակից , միւսը թշնամի , 'ի փախուտս կ'դառնային : Կունաքոսայի յաղթութեան վրայ Յոյներն մեծ շքութեան մէջ մնացին : Ընդարձակ տէրութեան մը մէջ առանձին մնացեր էին և իրենց թիւը 10,000ի իջեր էր : Արտաշէն հրաման զրկեց որ անձնատուր լինին . զօռօզաբար մերժեցին : Այն ատեն Տիւսափեռն մարդպանն՝ որ Պարսից բանակին հրամանատարն էր , խորամանկութեամբ յոյն զօրավարները հրտիրեց որ հաշտութեան վրայ խօսին և ամենքն ալ սպաննել տուաւ :

Նախնիք Բիւրսան . Քօնստնտն . — Այս կատարածն՝ որ ազգաց իրաւանց գէմ էր , Յունաց փորձիկ բանակին զայրոյթ ու վհատութիւն ազգեց : Արդէն անձնատուր լինելու վրայ կ'խորհէին՝ իրենց չորս կողմը դանտած վաճանգներէ վախնալով երբ Քօնստնտն պատմիչն՝ որ զօրաց մէջ կամաւոր զինուոր մ'էր , յառաջ կ'անցնի ,

Յոյները կ'քաջալերէ որ աներկիւղ մնան և հայա-
րենիք վերադառնալու պատրաստուին : Ուստի
ինք բանակին գլուխը կ'անցնի և իր առաջնոր-
դութեամբ կ'սկսի այն նշանաւոր վերադարձն
որ պատմութեան մէջ Նահանջ Բիւրոն անուամբ
կ'յիշուի : Նոյն ինք Գսենոփոն այս նահանջին
նկարագիրը մանր գրեց :

Յոյները Բարեւոնէն մինչև Պոնտոս գնալու
համար անձանօթ երկիրներէ և տաժանելի ճամ-
բաներէ անցան՝ ստէպ բնիկներու դէմ կռուե-
լով և շատ անգամ առանց պաշարի ու կրակի
մնալով : Շատ տառապանք կրեցին, մանաւանդ
Հայաստանի ձիւնապատ լեռներու մէջ շատեր
ցրտէն մեռան : Պարսից զօրավարը՝ Տիսափեռն՝
նոցա ետեէն ընկնելով կ'հալածէր, բայց տես-
նելով որ պիտի չկրնայ նոցա հասնիլ ու կո-
տորել, ետ դառնալու ստիպուեր էր : Յոյնք
անդու շարունակելով իրենց ճամբան՝ կ'հաս-
նին բարձր լեռ մ'ու անկից Սև ծովը կ'նշմա-
րեն : ամենքը միաբերան կ'գոչեն «Ծով, ծով»
և ցնծութեան աղաղակներ կ'արձակեն որ իրենց
նեղութեանց վերջը հասաւ : Քանի մ'օր ևս
քալելէն ետև՝ կ'մտնեն Տրապիզոն, յոյն դազ-
թականաց մօտ ատեն մը հիւր կ'մնան և իրենց
ազատումը հռչակելու համար զօհեր կ'մատու-
ցանեն զից և հանդէսներ կ'կատարեն : Հայրե-
նիք դառնալու համար նաւ չգտնելով Սև ծո-
վուն եզերքը կ'բռնեն և իրենց ընթացքը կ'շա-
րունակեն՝ շատ անգամ շրջակայ բարբարոսնե-
րու դէմ մաքառելով : Աերջապէս երբ Բիւ-
զանդիոն կ'հասնին հանգիստ և ապահովութիւն

կ'զտնեն : — Այս արշաւանքն ունահանջն տառն հինգ ամիս տևեր էին : նոյն միջոցին բիւր զօրականներն 1300 մղոն տեղ շրջեր էին , բայց իրենց թիւը գրեթէ 8000ի իջեր էր :

Աբեօիլա . — Արտաշէս իր Տիսափեռն մարզ պանին հրամայեց որ Փոքր Ասիոյ յոնիական քաղաքները նուաճէ , վասն զի իր եղբօր՝ Արտսերն Կիւրոսի՝ օգներ էին : Սպարտացիք յարմար առիթ մը սեպեցին Պարսից դէմ՝ սպատերազմը նորոգելու և Ասիոյ վրայ իշխելու , մահաւանդ գիտելով որ ափ մը վարձկան յոյն զինուորներ մինչև Պարսկաստան գացեր և յաղթանակաւ դարձեր էին , կ'յուսային որ պիտի կրնան դիւրաւ իրենց փառասիրութեան հասնիլ : Ի սկզբան լակեդեմոնացի զօրքը քանի մ'աննշան կռիւներ ըրին Պարսից դէմ , վասն զի իրենց նախկին արիութիւնն ու մարզանքը կորուսեր էին , բայց երբ Աբեօիլա թագաւորն , որ ճշմարիտ սպարտացի , թէպէտ տձև մարմնով այլ հանձարեղ զօրապետ մ'էր՝ զօրաց հրամանատար կարգեցաւ , կարգ կանոն մնցոց նոցա մէջ , և նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ : Սարդիկէի պարտոյաց առջև՝ Տիսափեռնը հարուածեց և այս խեղճ մարզպանը՝ Պարսկաստանէն կանչուելով իր սպարտութիւնը քաւեց գլուխը տալով : Իսկ Ագեսիլաս Փոքր Ասիան արշաւելով յառաջ կ'անցնէր գէսլ ի Պարսկաստան , որու տիրելու կ'յուսար (397) , երբ Սպարտացիք զինք Յունաստան կանչեցին , այն տեղ ծագած խռովութեանց սպառնալու :

Դաշնակցութիւն Սպարապի դէժ. — Պելագոս նէսի պատերազմէն ետք՝ Սպարտա Յունաստանի վրայ ստացած գերիշխանութիւնը շատ խստութեամբ վարեց : Թէ՛ թշնամի և թէ՛ բարեկամ յոյն ժողովուրդները կ'ճնշէր : Իր կուսակալներն ամեն տեղ կ'հարստահարէին, և մէյմէկ բռնաւորներ դարձեր էին : Այս բռնաւորութիւնն անասնելի կ'երևէր Յունաց, մանաւանդ նորա համար ար Սպարտա այլ ևս օրէնք և արքաութիւն չէր յարգեր, իր պարզ և արիսկան բարքն ու վարքը ապականեր էին : Իր թագաւորներն ու զօրապետներն անգամ օտարին սակիով հայրենեաց շահերը կ'մտանէին : Աղետիլա սկոպն այս ընդհանուր կաշառակերութեան մէջ՝ անաղարտ մնացեր էր : Թէև կաղ, կարճահասակ ու սղիղ՝ մեծ հողի, աննկուն սիրտ ունէր և հայրենի օրինաց հնազանդիլ իրեն նուիրական պարտք կ'սեպէր :

Յունաստանի միւս ժողովրդոց մէջ՝ արդէն Աթենք՝ իրեն նախանձորգ Սպարտայի սիրապետութիւնը խախտեր էր՝ այս ամօթալի լուծը թո՛թուծ լալ : Այն ատեն՝ միւս հարստահարեալ քաղաքները, 'ի մանաւորի՝ Կորնթոս և Թեբէ՝ ար Սպարտայի հին դաշնակիցներն էին, Աթենքի հետ դաշնակցեցան լազնդեմնական գլխաւորութիւնը կործանելու համար :

Պարսից թագաւորն այս երկպառակութիւնները գաղանի կ'գրգռէր : Դրամ՝ ղրկեց գաշնաւոր ժողովրդոց որպէս զի զօրք պատրաստեն : Ախանգր սղեց այս փոթորիկն առաջն առնալ, արտ գլխաւոր պատճառն էին իր բռնութիւնս

ներք : Շուտ մը Բեռլինիս վաղեց բանակով մը՝ բայց յաղթուելով սպաննուեցաւ (Ալիարտեսի Ճակատամարտին մէջ) : Ահա այն ատենն էր որ Սպարտա զարհուրելով՝ Ագեսիլասը փութով կանչեց Ասիայէն : Ագեսիլաս իր յաղթութիւններն ակամայ կիսկատար թողուց, դէպ ՚ի Ելլ շեպոնասս դարձաւ, Թրակիայէն և Յակեդոնիայէն արագօրէն անցաւ և Յունաստան հասաւ : Քաշնաւորաց բանակին՝ ՚ի Կորնէս (Բեռլինիս) հանդիպեցաւ Ագեսիլաս : Յոսիպլէ եղաւ պատերազմը : Եոյն ինք Ագեսիլաս քանի մը տեղէն վէրք տաւ, բայց յաղթեց : Սակայն այս յաջողութեամբ Սպարտա վտանգէ չէր ազատեր : Իր նաւատորմն Կնիդոս հրաւնդանին մտա՝ (Փոքր Ասիա) յաղթուեր էր Աթենացոց Կունն և Պարոսից Փոռնոսառ զորապետաց ձեռքը : Այս ճախորդութեամբ Սպարտացիք իրենց նաւային մեծ իշխանութիւնն՝ զոր Եգոսի նաւավարտէն ետք ձեռք ձգեր էին, բոլորովին կ'կորուսէին : Այս յաղթութեան վրայ՝ Աթենացիք պատեհ տոխթ դասն որ Աթենքի պարիսպները վերականգնեն, իրենց նաւատորմիչը զօրացնեն, որպէս զի Թրակիայ և Փոքր Ասիայ մէջ իրենց նախկին տիրապետութիւնը ստանան, Արատչէս թագաւորին հրամանով և ստակովը :

Անտալիերոսի դաշնագրութիւնը (387) . — Ագեսիլաս Պելոպոնէս դարձաւ : Այն ատեն պատերազմի թաւրն եղաւ Կորնթոսի շրջակայքը : Այս պայքարը շատ տարիներ տևեց և Կորնթոսի դատերազմ կոչուեցաւ : Իբիկատ Աթենացի զորա-

վարը մեծ համբաւ ստացաւ, քանի մ'անդամ՝ Սպարտացիքը զարկաւ ցրուեց և Պելլոպոնէսի ներսերն առպատակեց : Սպարտա տեսնելով որ իր ցամաքային գերիշխանութիւնն ալ ձեռքէն պիտի ելնէ՝ Պարսից թաղաւորն որսալու ելաւ . ոչ այնքան Յունաստանի ազատութիւնն ու պատիւը որչափ իր տիրապետութիւնը կ'մտածէր : Աւստի Անուպլիդաս անուն խորամանկ մարդն Արտաշէս թաղաւորին ուղարկեց որպէս զի նորա և Աթենացւոց մէջ եղած բարեկամութիւնը քակէ : Արտաշէս՝ որ արդէն ծուռ աչքով կ'նայէր Աթենքի նաւային զօրութեան՝ սպարտացի պատգամաւորին յորդորը յօժարակամ մտիկ ըրաւ . և նորա հետ դաշնագրութիւն մը կնքեց : Այս դաշնագրութեան ուժով, մէկ կողմէ՝ Փոքր Ասիոյ բոլոր յոնիական քաղաքները Պարսից իշխանութեան ներքե պիտի մնային, միւս կողմէ՝ Յունաստանի բոլոր քաղաքներն ազատ և անկախ պիտի լինէին : Արտաշէս պիտի պարտաւորէր այս դաշնագրութեան դէմ ելնողները Սպարտացւոց հետ հարուածել : Հետեւապէս Սպարտայի թշնամիներն ստիպուեցան բուռն զօրութեան առջև դլուխ ծուել : Աթենք իր իշխանութեան տակ մտնող քաղաքներն ետ գարձուց և Սպարտա թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ իր գերիշխանութիւնը ստացաւ :

Անուպլիդասի դաշնագրութիւնը . — Այս դաշնագրութիւնը կիմոնի հաստատած գաշանց հակադարձն էր : Սպարտա Յունաստանը մասնեց, երբոր յանձն առաւ որ մարական պատերազմէն յառաջ եկած օգուտները ընչուին : Իրաւ է որ այլ և այլ հեղինական քաղաքներ անկախ

պիտի լինէին, լայց նիզակակցութիւն մը կազմելու չպիտի կարենային, վասն զի այդ նիզակակցութիւնը կրնար Սպարտայի կամ Պարսից դէմ սպառնալ: Այսպէս Յոսեփն ոչ միայն ներքին ազատութենէ կ'զրկուէին այլ և արտաքին զօրութենէ, այսինչն՝ անհնար պիտի լինէր իրենց դաշնակցիլ թէ՛ Սպարտայի բռնութեան և թէ՛ Պարսից փառամնլութեան դիմադրելու համար:

Անտալիիդասի դաշնադրութեամբ Պարսից թագաւորն Փաբր Ասից ապահով տէրը կ'դառնար և Սպարտա՝ Յուսաստանի դերիչխանութիւնը կ'ստանար. քան զի ոչ Սպարտա և ոչ Պարսից թագաւորը կարող չէին Յուսաստանի դէմ մարտիլ, եթէ նորա քաղաքները նիզակակցէին, մինչդեռ դիւրին էր մէկուն կամ միւսին՝ տիրել զան զատ ամեն մէկ քաղաքին:

Աւարչիան զօր. — Անտալիիդասի դաշնադրութենք միանգամայն մեծ անկման նշան մ'էր: Յոյները գրեթէ մոռցեր էին որ համասեռ ազգ մը կ'կազմեն, և Պարսկաստան իրենց հասարակ թշնամին էր: Ներքին անընդհատ կռիւներն հայրենեաց սերը տկարեր էին և քաղաքացին ալ չէր ուզեր նորա համար իր արիւնը թափել: Ատեն մը զլիւսւորադէս քաղաքացիներէ կ'բաղկանար բանակը. իսկ Անտալիիդասի դաշնադրութեան ժամանակ գրեթէ բոլորովին վարձկան զինուորներէ կ'բաղկանար, որ հոյրենաստիրակն զգացումէ զուրկ լինելով՝ միայն գրասի համար կ'պատերազմէին:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԹԵՔԷԻ ԿԱՐԱՊԵՐՆԵՐԸ ԲՆԼԵ ԺԱՅԻՐՈՆԱՎԱՆ ԻԼԻՈՆԱՅԻՆԷ

(352—360)

ԹԵՔԷԻ ԿԱՐԱՊԵՐՆԵՐԸ. — Սպարտացիք բոլոր Յունաստանի տէր եղեր էին և՛ Անտալիդասի դաշնադրութեան համեմատ՝ ամեն նիզակակցութիւն, ամեն դաշնակցութիւն կ' ջնջէին և շատ տեղ ազնուապետական կառավարութիւն կ' հաստատէին : Թեքէ քաղաքն ալ իրենց ճանկին տակ մտաւ : Օր մ' որ Թեքացիք Դեմոքր դիցուհւոյն տօնը կ' տօնէին, յանկարծ լակեղեմոնացի բանակ մը հասաւ և Կարմէս միջնաբերդին տիրեց : Թեքացիք չկրցան դիմադրել և հնազանդեցան : Բայց մի շատ քաղաքացիներ աւելի լաւ սեպեցին տարագրիլ քան թէ իրենց հայրենեաց ստրկութիւնը տեսնել : Գրացի ժողովուրդներն՝ որ սաստիկ սրտմտեր էին Սպարտայի այս խորամանկ ընթացքին դէմ, սիրով ընդունեցին այն հայրենասէր տարագիրները : Սոցա մէջ կը դտնուէր Պելլոպոնէս անուն պատանին՝ որ ազնուական և հարուստ գերդաստանի մ' որդին էր : Գործունեայ, քաջասիրտ Պելլոպիդաս յուսալով որ օրին մէկը Թեքէ իր ազատութիւնը պիտի ձեռք ձգէ՝ բաղմամբ բարեկամներովն Աթենք գնաց և անդ սիրալիր ընդունեւ լութիւն մը գտաւ, ինչպէս որ Թրասիպուլ ակննային գտեր

էր երբ իր թշուառ ընկերներով Թերէ քա-
շուեր էր :

Պելոպիդաս և Եպամինոնդ . — Թերէի մէջ Պե-
լոպիդաս բարեկամ մ'ունէր՝ Եպամինոնդ անու-
նով, որ թէև իրեն պէս հարուստ չէր, բայց
իմաստուն, համեստ, արգարասէր մարդ մ'էր
և իր քաղաքական և պատերազմական հանձա-
րին համար բոլոր քաղաքացւոց վստահութիւնը
կ'վայելէր : Պելոպիդաս շատ անգամ իր տա-
րազիր ընկերներուն հետ հայրենեաց թշուա-
ռութեան վրայ կ'իսուէր, և օր մ'առաջարկեց
նոցա որ երթան Սպարտացիքն անկից վճնտեն :
Յանդուզն էր այս խորհուրդը . բայց այս մար-
դիկ՝ թէև սակաւաթիւ՝ հայրենասիրութեան և
ազատութեան ոգւով վառուած՝ զայն արիու-
թեամբ 'ի գործ դնելու ելան : Չմեռատեն որ-
տորդի պէս ծպտեալ՝ ճամբայ ընկան և Թերէ
հասան երեկոյին, երբ սպարդացի բռնաւորներն՝
Փէլիդաս թերացիին տունը խնջոյքի հրաւիրուած
էին : Այս Փիլիդաս Եպամինոնդի հետ՝ արդէն
տեղեակ էին Պելոպիդասի ձեռնարկութեան և
անհամբեր գալուն կ'սպասէին :

Պելոպիդաս և իր ընկերներն կանանց հա-
զուտաներ կ'հաղնին՝ որոց ներքե իրենց գէնքերը
պահեր էին, և իմաց կ'տան բռնաւորներուն որ
օտար կանայք կ'ուզեն զիրենք տեսնել : Այն ինչ
ոտք կ'երնեն այս հիւրերն ընդունելու՝ որ Պե-
լոպիդաս և իր ընկերներն իրենց կանացի հա-
զուտը կ'հանեն, և սուր 'ի ձեռին սպարտացի
իշխաններուն վրայ յարձակելով կ'սպաննեն : Ե-

տոյ տարարիքները ջահերով քաղաքը կ'ըստին՝ բոլոր Թերացիքն ՚ի զէն կ'կոչեն յանուն տղատութեան, մինչդեռ Եպաթինոնդ՝ զօրագնդի մը զչուին անցած՝ մնացած Սպարտացիքը կ'կոտորէ՝ այնպէս որ հազիւ թէ քանի մը հոգի խոյս կ'տան :

Լեւորայքի հակառակօրէ. — Այն ատեն Սպարտացւոց և Թերացւոց մէջ պատերազմն կ'սկսի : Աթենացիք այս վերջիններուն կ'օղնեն, Սպարտայէն վրէժ լուծելու համար, վասն զի նա ուրիշ էր Պերսոսի տիրել՝ ինչպէս որ յանկարծակի տիրեր էր Աաղմէայի : Երկու կողմէ կը պատրաստուին : Եպաթինոնդ գաշնակիցներ կը շահի, զօրքը կ'կազմաւորէ, Պելոպիզաս 300 կորովի և արիասիրտ երիտասարդներ կ'ժողովէ և Խուլքուած ըսուած զունդը կ'կազմէ, որ հանգիստակէս երգում կ'ընին մինչև ՚ի մահ հայրենեաց համար պատերազմիլ : Այս նուիրական Կնդին զօրավարն էր Պելոպիզաս, մինչդեռ իր բարեկամն Եպաթինոնդ Թերացւոց մեծ բանակին հրամանատարն էր : Սպարտացիք իրենց Ալեոսքոս թագաւորը Թերացւոց դէմ կ'ղծկեն : Երկու կողմէ կատաղօրէն կ'կուռին Լեւորայքի գաշտին մէջ (Բեոպտիա) և Թերացիք յաղթական կ'երնեն (371) : Արդէն Աթենացիք ալ նաւային յաղթութիւն մը տարեր էին Սպարտացւոց դէմ (Նաքսոսի մօտ) և այսպէս թէ ցամաքի և թէ ծովու վրայ Սպարտա իր գերիշխանութիւնը կը կորուսէր :

Սպարտա երբէք այսպիսի պարտութիւն մը

կրած չէր : Երբ սորա լուրը հասաւ ազգային հանգէս մը կ'կատարէր : Ազեսիլաս՝ որ արդէն առած վերջին պատճառաւ՝ Լեւկորայի ճակատամարտին ներկայ չէր գտնուած , հրամայեց որ հանդէսը շարունակուի . մինչդեռ մեռնալինքուն ծնողքն ուրախ զուարթ հրապարակը կ'երևէին , փախտական զինուորներուն ազգականներն իրենց առները փակուեցան և սուգ ըրին :

Եպափինոնդ և Պելոպիդոս Պելոպոնէս կ'որչտուեալ .
 — Լեւկորայի ճակատամարտին վրայ Յունաստանի բոլոր ժողովուրդներն Ապարտայի լուծը թոթուելու համար կ'ապստամբին : Նոյն խնդիրը Պելոպոնէսի ժողովուրդները Թեբացւոց կ'միանան : Արկադիոյ քաղաքներն սնգամ՝ որ մինչև այն պահն բաժնուած էին , և այս երկպառակութեան պատճառաւ միշտ Ապարտայի հպատակ մնացեր էին , միութեան կեդրոն մ'ունենալու համար՝ Մելլուպոլիսը (մեծ քաղաք) կ'հիմնեն : Մինչդեռ Ազեսիլաս կ'ջանար ապստամբները զսպելու , Եպափինոնդ ու Պելոպիդոս Պելոպոնէս կ'արշաւեն և մինչև Ապարտայի գուռը կը հասնին : Այս քաղաքը կ'սարսափի : Երբէք լաւ կեդեմնացի կանայք թշնամի բանակի մը մոտը տեսած չէին : Այս սպառնալից վտանգին արաջն առնելու համար Ազեսիլաս ամեն քան հողաց և իր զօրքն այնպէս կարողադրեց որ Եպափինոնդ չհամարձակեցաւ աւելի յառաջ քաշել և Ապարտան զարնել , այլ բառական սեպից բոլոր Լակոնիան աւերել : Սակայն Պելոպոնէսն չեւրած՝ Եպափինոնդ մեծ անգրկ նութիւն մը ջնջեց

և Սպարտայի կարեվէր հարուած մը տուաւ Մեսսենիոյ անկախութիւն տալով և Մեսսինոս քաղաքը հիմնելով՝ որպէս զի նոյն երկրին միութեան կեդրոնը լինի (ինչպէս Մեկալոպօլիս Արկատիոյ եղեր էր) :

Այս արշաւանքն երկար քշեր էր . օրէնքը չէր ներեր որ զօրավար մը պայմանեալ ժամանակէն աւելի բանակը վարէ : Երկու Թերացի զօրապետներն այս պայմանաժամէն աւելի հրամանատարութիւնը պահեր էին : Ուստի երբ որ Թերէ դարձան դատի կոչուեցան : Եպամինոնդ ժողովրդեան ըսաւ միայն . «Գրատապարտեցէք զիս և գերեզմանիս վրայ գրեցէք : Եպամինոնդ մահուան պատիժը կրեց Լակեդեմոնացոց ՚ի Լեկտրա՝ յաղթելուն , Սպարտան պաշարելուն և Մեսսենիան վերականգնելուն համար » : Այս պատասխանին վրայ ժողովուրդն ամօթապարտ ձնաց և երկու զօրապետներն անպարտ հրատարակեց :

Թեբէի գերիշխանութեանը . Մանտինեայի ճակատամարտը . — Լեկտրայի յաղթութեան վրայ Թերէ Յունաստանի վրայ գերիշխանութիւնը ստացաւ : Աթենացիք նորա զօրութենէ վախճալով Սպարտայի կողմը դարձան , և երբ ծովու վրայ ալ տկարացան Պարտից օգնութեան գիմնցին : Այն ատեն Պելոպոնէզոս Արտաշէս թագաւորին դիմեց և նորա նիզակակցութիւնը խնդրեց : Արտաշէս Թերացիքը պաշտպանեց , որ այնուհետև սկսան տարածել Թեսսալիոյ և Մակեդոնիոյ վրայ իրենց իշխանութիւնը : Պելոպոնէզոս

քանի մ'անգամ Թեստալիա արշաւեց և Եպամինոնդ Պելոպոնէս : Առաջինն մեռաւ՝ Թեստալիոյ Փէրէ* քաղքին բռնաւորին (Ալէքսանդր) գէմ ըրած մէկ պատերազմին մէջ . իսկ երկրորդը չորրորդ անգամ արշաւեց Պելոպոնէս՝ և Մանդինէյի մօտ սպարտացի և աթենացի զօրաց հանդիպեցաւ , որոց ծերն Ագեսիլաս կ'հրամայէր (ՅՅՅ) : Իրարու ճակատեցան թշնամի բանակներն և կռիւը շատ երկար ու արիւնահեղ եղաւ : Ի վերջէ Թերացիք յաղթական ելան , թէև Եպամինոնդ կուրծքին ծանր վէրք մ'առաւ : Աիրարոյցներն ըսին որ եթէ սլաքն՝ որ վէրքին մէջ մնացեր էր , հանեն՝ իսկոյն պիտի մեռնի : Սակայն Եպամինոնդ անհամբեր սպասեց որ իմանայ թէ ո՞ր կողմն յաղթեր էր : Երբոր եկան ըսին որ իր բանակը յաղթող էր . « Հիմակ կրնամ մեռնիլ » ըսաւ և սլաքը վէրքէն քաշել տուաւ : Իր չորս դին գտնուող բարեկամները կ'ցաւէին որ անզաւակ կ'մեռնի : « Մի վշտանաք , ըսաւ , երկու անմահ զաւակներ կը թողում , այս է Աեկտրայի և Մանտինէյի յաղթութիւնները » :

Եպամինոնդի մահուամբն Թերացւոց իշխանութիւնն ալ ընկաւ : Աթենացիք նորէն սկսան ծովու վրայ զօրանալ և քանի մը տարուան մէջ Տիմոթէոս , Քաբրիաս և Իփիկրատ զօրավարներն Եպեան ծովուն կղզիներուն տիրեցին , և ընկերական պարէրազմն սկսաւ :

Ներքին երկարատևութեանց վրայ՝ Յունաստանի Կայսրութիւնն . — Յոյներն մարտական սպատերազմաց մէջ գիւցազնաբար իրենց անկախութեան համար կռուելէն ետև՝

սկսեմք էին իրարու վրայ տիրապետելու ջանալ. մեծ քաղաքները կ'ուզէին փոքրները նուաճել. Արգաս՝ Արկուլիսի մէջ և Թեբէ՝ Բեռլինի մէջ իշխել կ'ուզէր, ինչպէս Աթենք՝ Ատտիկէի և Սպարտա՝ Լակոնիոյ մէջ: Հազիւ թէ Մեկալոպօլիս հիմնուեր էր, որ Արկատիոյ միւս քաղաքներուն վրայ տիրելու կ'ջանար: Իրաւ է որ ստեպոյլ և այլ քաղաքներ իրարու հետ միանալով տեսակ մը գաշնակցութիւն կ'կազմէին, լայց գաշնակցական քաղաքն կ'փափաքէր ճշմարիտ մայրաքաղաք մը գառնալ և միւսները հպտանակեցընել: Այսպէս Աթենք, Սպարտա, Թեբէ իրենց գաշնակիցներն անտանելի լծի ներքե կանխույազդեր էին: Թեբացւոց գլխաւորութիւնն իր երկու նախանձորդ քաղաքաց գլխաւորութեան շափ անիրաւ եղեր էր: Թեբացիք շատ քաղաքներ կործանեցին, 'ի մէջ այլոց Պլատէա, որ հազիւ իր աշերակներէն վերականգնեւր էր: Այս ներքին երկպառակութիւններն երկար և աղէտալի եղան. սովորական բաներ էին, քանզեւ, հրդեհ հել կ'ջարդէր: Ամեն տեղ ուրիշ բան չէր տեսնուեր այլ կիսակործան քաղաքներ, կիսով ջնջուած ժողովուրդներ: Եունաստան բոլորովին քայքայած էր: Ուստի Աթենքի, Սպարտայի և Թեբէի գերիշխանութենէ ետէ՛ չկար քաղաք մ'որ գլուխը կարենար բարձրացընել: Գունէ այս անգօրութիւնը դաս մը լինէր: Եթէ Յոյներն հասկընային որ պարտաւոր էին իրենց փոխադարձ անկախութիւնը յարգել և հաւասար իրաւունքի վրայ ճշմարիտ գաշնակցութիւն մը կազմել, թերևս այս իրենց վատթար վիճակէն վեր ելնէին և գարձեալ օտարին դէմ դնելու կարող լինէին: Բայց նոքա բնաւ այսպէս չբրին: Տեղական ինքնասիրութիւնն և մասնաւոր փառասիրութիւնն հին հակառակութեան ճարակ տուին: Սպարտա Մեսսենիոյ անկախութիւնը չուզեց ճանչել, ոչ Թեբէ՝ Բեռլինի, և Աթենք միշտ իր ծովային տիրապետութիւնը պահելու կ'փափաքէր: Եունաց քաղաքներն ալ այս և այն ժողովրդեան գերիշխանութենէ զրուած՝ չուզեցին գլուխ ծռել այն քաղաքաց որ անկարող էին իրենց վրայ բռնանալ:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Մակեդոնիան իլիւնոսիան — Բնէն Բհենիան պարերազ
 Գն Վերլէ :

(360—336)

Մակեդոնիա . Կարանոս . — Լեւոնոտ և անտա-
 ուուա երկիր մ'էր Մակեդոնիա Թեսսալիոյ հիւ-
 սիսային կողմը : Բրիստոսէ 796 տարի առաջ
 Արգոսէն զաղթականներ ելնելով Մակեդոնիոյ
 կողմերը հաստատուեցան : Այս թագաւորութեան
 առաջին հիմնադիրն եղաւ Կարանոս , որու յա-
 ջորէներն շրջակայ ժողովրդոց հետ շարունակ
 պատերազմի մէջ էին : Պարսիկները տիրեցին
 Մակեդոնիոյ՝ երբոր Յունաստան արշաւեցին և
 զայն հարկատու ըրին : Միայն Պլաւէայի ճա-
 կաամարտէն ետև՝ Մակեդոնիա իր անկախու-
 թիւնը ձեռք ձգեց բայց նշանաւոր դեր մը չխա-
 զաց մինչև Փիլիպպոս թագաւորին ժամանակը :

Փիլիպպոս . — Անդամ մը Պելոպոնէս Մա-
 կեդոնիա երթալով՝ որպէս զի այն տեղ ծագած
 կռիւները գազրեցընէ՝ ՚ի գարձին իր հետը բե-
 բեր էր իբրև պատանդ Փիլիպպոս անուն մակե-
 դոնացի իշխանազուն մը , որ Եպամինոնդի տան
 մէջ մնաց : Փիլիպպոս յունական կրթութիւն
 ստացաւ և այն հռչակաւոր զօրապետին խնամօք
 զինուորական արուեստը սորվեցաւ և յունաց

քաղաքականութեան մէջ վարժեցաւ : Ի դարձին հայրենիքը՝ Փիլիպպոս Մակեդոնիոյ դահն ելաւ : Թէև նորահասակ՝ Փիլիպպոս ճարտար, զործունեայ, նենդամիտ էր, և իր ուսուցչին՝ Եպամինոնդին պէս՝ մեծ քաղաքադէտ և մեծ զօրապետ եղաւ : Ինք կազմեց մակեդոնական փալանդ ըսուածն, որ տեսակ մը քառակուսի վաշտ մ'էր 1600 հոգիէ բաղկացած, առկուն վահաններով և երկայն նիզակներով զինուած : Խրօք այս գունդն երկաթապատ պատուար մ'էր :

Փիլիպպոս նախ դրացի բարբարոս ժողովուրդները նուաճեց, և Եպեան ծովուն կղերքը զրանուած յոյն քաղաքները մի առ մի իր իշխանութեան ներքեւ առաւ : Ինչպէս, Աֆիդոլէս, Պարիդէ, Օլիմփոս : Այս ծովեզրեայ տեղերը զրաւելէն ետև՝ զօրաւոր նաւատորմիդ մը շինեց : Երբ Աթենացիք սարսափելով տեսան որ այն ծաղկած քաղաքներն իրենց ձեռքէն ելան, ամեն ճիգ թափեցին որ Մակեդոնիոյ փառասէր Թագաւորին խորհուրդներն 'ի դերև հանեն, բայց չյաջողեցան : Այս յաջողութեանց միջոցին Փիլիպպոս՝ Եպիրոսի Թագաւորին դուստրն Ուլթայէան իրեն կին առաւ, որմէ ծնաւ Ալեքսանդր : Մի և նոյն օրուան մէջ երեք կարևոր լուր հասաւ Փիլիպպոսին. պատգամաւոր մը գալով իմացուց իրեն որ Պարմենիոն զօրավարն մեծ յաղթութիւն մը տարեր է Լիդիացոց դէմ. ուրիշ մը նորա ետեէն եկաւ ու ըսաւ թէ՛ Չիերն Ալիմպիական խաղերուն մէջ յաղթեր են : Երրորդ մ'ալ աւետեց թէ՛ Արու զաւակ մ'ունեցեր է : Այն ատեն Փիլիպպոս խնդութեամբ

այս իմաստով նամակ մը գրեց՝ Արխատտել փիլիսոփային . « Աստուածոց շնորհապարտ եմ որ ինձ զառակ մը պարզեցին . բայց աւելի շնորհապարտ եմ որ քու կեղանութեանդ ատեն ըրին այս պարզելը : Ասան զի՛ յուսամ որ քու խնամզբոց կրթութիւնով՝ այս որդիս Մալեգոնիոյ արժանաւոր ժառանգ մը գառնայ » :

Փիլիսոփայոս Յունաստանի մէջ տիրած երկպառակութիւնները տեսնելով՝ անկից օգուտ քաղելու ելաւ . Իր փառասէր ողին ծածկելով՝ ամենուն սիրար չափաւորութեամբ շահելու կ'ընար : Որովհետեւ իր տէրութեան մէջ ոսկիի հանք ուներ , ամեն տեղ կուսակիցներ շահելու իր նաւատորմիդ զօրացրնելու միջոցներ կը գտներ : Մինչև անգամ Աթենքի մէջ Եսթիէս ճարտասանն իր հայրենիքը կ'մասնէր Մակեդոնիոյ թագաւորին համար :

Դեմոսթենէս ճարտասանը . -- Սակայն Յունաստանի մէջ հայրենապիրական զղացումը բոլորովին մարած չէր , և Փիլիսոփայոս իրեն արժանի հակառակորդ մը գտաւ , որ էր աթենացի Իսթոսթենէս : Այս մարդն որ Յունաց ամենէն մեծ ճարտասանն եղաւ , ի սկզբան մեծ դժուարութեամբ կ'իսուէր , թոթով էր , բայց յարասեւ աշխատութեամբ իր բնական պակասութիւններն ուղղեց : Երբեմն շուտ շուտ բլբլ մը վեր կ'ելնէր՝ բարձրաձայն ոտանաւորներ արտասանելով , երբեմն ծովեզրը կ'կենար՝ բերանը գայլախաղնէր կ'լեցընէր որպէս զի լեզուն բացուի և կոհակներուն ձայնին դէմ ինք կ'մաքսուէր : Երբոր

Դեմոսթենէս քաղաքական գործերու մէջ մտաւ ։ Մակեդոնիոյ թագաւորին փառասիրութիւնն ամենէն մեծ հոգն եղաւ և հայրենեացն ազատութեան անձանձիր ախոյեան մը դարձաւ ։ Քաջ ըմբռնեց Փիլիպպոսի զաղանի խորհուրդներն և նոցա առաջն առնելու համար իր բոլոր ճարտասանական տաղանդը գործածեց Աթենացոց երուանդը զրգուելու համար ։ Բայց իր վեճմ ճառերն (Փիլիպպեանս, Փիլիպպոսի դէմ, Ուլիսիսեանս, Ալինթոսն ազատելու համար) անգործողան խորամանկութեան և զօրութեան յաղթելու, և Փիլիպպոս օր ըստ օրէ իր տէրութիւնն ընդարձակեց դէպ 'ի Թեսսալիա և Եւմէա, և քիչ ատենէն Յունաստանի սահմանները հասաւ ։

Մեկնական պատերազմեանս ։ — Յոյներն իրենց ներքին կռիւներով Փիլիպպոսի փառասէր խորհրդոց յաջողութեան պատճառ եղան և նորա առիթ տուին Յունաստանի ներքին գործոց խառնուելով՝ զայն նուաճելու ։ Երբ արդէն Մակեդոնիոյ թագաւորին իշխանութիւնը կ'զօրանար, Փոկիսացիք Դելփիսի մէհենին պատկանող նուիրական հողը կտոր մ'առեր մշակեր էին ։ Այս գրաւումը սրբապղծութիւն մ'էր, վասն զի Ամփիլիսիոնի ատեանն (երես 47) օրէնք դրած էր որ ոչ ոք այն հողը ոտք կոխէ ։ Ուստի սոյն ատեանը՝ որ Ապոլլոնի տաճարին շահերը պաշտպանելու պաշտօնն ունէր, Փոկիսացիքը մեծ տուգանք մը վճարելու դատապարտեց, և օրովհետեւ այս տուգանքը վճարելու կ'մերժէին, Թեսսալիք այս վճիռը գործադրել տալու ելան ։

Այսպէս սկսաւ արաջին Ռհենական պատերազմը : Փոկիսացիք՝ իրենց Փիլիպէլ զորավարին դրդամտք՝ զօրք ժողովեցին և Դելփեան տաճարին զանձերը կողոպտելով տասն տարի դէմ կեցան , Սպարտացոց և Աթենացոց օգնութեամբն որ Թերացոց վրայ կ'նախանձէին : Այն ատեն այս վերջիններն Փիլիպպոս թագաւորին օչնութիւնը ինդրեցին : Փիլիպպոս այս առթիւն կ'սպասէր որ Յունաստան մանէ , և իրօք՝ Թերմոպիլէէն կ'անցնի : Փոկիսացիքը կ'զսպէ և Ամփիկտիոնի ատենին մէջ նոցա ունեցած երկու ձայնն ինք կ'առնէ , ինչպէս նաև այս ժողովին նախագահութիւնը :

Քերսէլայի նահապետարքը . — Այնուհետև Փիլիպպոս թագաւորն Յոյներն որաւլու ջանաց և Թրակիոյ կողմն իր զէնքը դարձուց և անշուշտ Բիւզանդիոնը պիտի առնուր եթէ Փոկիսն որ հայրենասէր , և քաջ աթենացի զորավար մ'էր , զայն չպաշտպանէր : Երկրորդ Ռհենական պատերազմն ծագելով՝ Փիլիպպոս Յունաստանի տիրեց : Լոկտրիացիք ալ Դելփիսի հողերը մշակել ուզելով՝ տուգանքի դատապարտուեցան և վճարելու մերժեցին : Փիլիպպոս՝ աթենացի Եսքինէս ձարտասանին առաջարկութեան վրայ՝ Լոկտրիացիքը պատժելու կ'երթայ և զայնս կը զսպէ : Բայց Բէովաիոյ Եւրդէ քաղաքն յանկարծակի զրաւելէն ետև՝ Ատտիկէ մտնելու կ'սպառնայ : Այս գոյժն իմանալով Աթենացիք կ'զարհուրին և արտորնօք ժողով կ'կազմեն որ վտանգին առաջն առնուն . բայց սովորական

Ճարտասաններէն և ոչ մէկը կ'իշխէ խօսիլ : Այն ատեն ամենքն իրենց աչքը Գեմոսթենէսին վրայ կ'դարձնեն : Այս անուանի ճարտասանն ամպիոն կ'եյնէ , իր հայրենակցաց սիրտը կ'բորբոքէ և կ'յորդորէ որ ազատութեան համար վերջին կռիւ մ'ընեն : Անմիջապէս Աթենք իր բոլոր զօրքը կ'հաւաքէ , Թերացիք տեսնելով որ իրենք ալ վտանդի մէջ են , Աթենացոց կ'միանան , և ամենքը Փիլիպպոս թագաւորին դէմ կ'քալեն , և զանի Քերոնէայի դաշտին վրայ (Բէոպտիա) կ'զտնեն իր բանակով : Բայց աթենացի զինուորները չէին կարող մակեդոնական ահարկու փառնդին դիմադրել , ուստի յաղթուեցան և այսպէս կորուսին Յոյնք իրենց անկախութիւնը Քերոնէայի մէջ (338) :

Փիլիպպոս ընդհանուր սպարապետ . իր մտքը . — Այս պատերազմէն ետք՝ Փիլիպպոս Յունաց , մանաւանդ Աթենացոց հետ անուշութեամբ վարուեցաւ և բաւական համարեց Յունաստանի գերիշխանութիւնը ստանձնել : Եւ որպէս զէ Յունաց սիրտը շահի Կորնթոսի մէջ Ամփիլիտիոնեան ժողովը գումարեց և առաջարկեց որ Պարսից դէմ պատերազմը նորոգեն : Ինքն արդէն Յունաստանի զօրաց սպարապետ կարգուեր էր երբքը իր մէկ անձնապահ զինուորը զինք սպաննեց : Յունաստան Մակեդոնիոյ լուծէն զրեթէ ազատ մնաց . բայց Փիլիպպոս թագաւորին մահուանէ ետք՝ իր անկախութիւնը չկրցաւ ձեռք ձգել :

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Մեքն Ալեքսանդր — փնէ Ժահէ :

(336—323)

Ալեքսանդր էր հօրը կ'աջրդէ . — Մակեդոնիոյ Փիլիպպոս թագաւորին յաջորգեց իր որդին Ալեքսանդր , 21 տարեկան պատանի մ'որու դաստիարակն եղեր էր Արիստոտել փիլիսոփայն : Այն ինչ աթոռն ելեր էր որ ամեն տեղ ձայն հանեցին թէ մեռեր էր : Անմիջապէս յոյն ժողովուրդները գլուխ կ'քաշեն . Թեքացիք մակեդոնացի պահապան զօրաց հրամանատարներն անգամ կ'սպաննեն : Բայց Ալեքսանդր կայծակի պէս Յունաստանի վրայ կ'յարձակի , Թեքէն կ'առնէ և հիմն 'ի վեր կ'տապալէ , բնակիչները կ'ջարդէ կամ կ'ծախէ . յաղթողը միայն տաճարները , Կադմէան և Պեդագորոսի տունն անփեաս կ'թողու : Այս սոսկալի գործերն Յունաստանի ահ ու սարսափ կ'ազդեն : Բայց նորատի թագաւորին զայրոյթը կ'իջնէ , ապտամբաց կը ներէ և իր հօրը պէս՝ կ'խնդրէ որ Պարսից դէմ արշաւեն և զինք զօրաց սպարապետ կարգեն : Կորնթոսի մէջ գումարուած ժողով մ'ուր Յունաստանի ժողովրդոց կողմէ երեսփոխաններ եկեր էին , Ալեքսանդրը դաշնակից զօրաց սպարապետ կ'անուանեն և Պարսկաստան արշաւելու կ'պատրաստուին :

Այն միջոցին Դեպիէն երեւելի փիլիսոփայն

Կորնթոս կ'զանուէր : Ալեքսանդր ուզեց զանի տեսնել : Գիողինէս պատի մը ստորոտը պառկած արևուն կ'տաքնար : Ալեքսանդր հարցուց թէ արդեօք բանի մը կարօ՞ւ էր . — Այո՛ , ըսաւ Գիողինէս , կ'խնդրեմ միայն որ քիչ մը անդին երթաս և արևս չխափանես » : Կ'ըսեն թէ Ալեքսանդր այս մարդուն պարզութեան վրայ զարմանալով՝ իր քովի մարդոց դառնալով ըսեր է . « Եթէ Ալեքսանդր չլինէի , կ'ուզէի Գիողինէս լինիլ » :

Ալեքսանդր Ասիա կ'անցնի . — Ալեքսանդր դարձնան մէջ իր պատրաստութիւններն ընելով՝ Մակեդոնիոյ կառավարութիւնը Ադրիպարոսի յանձնեց և Ելլեսպոնտոսէն անցաւ 35,000 զօրաց բանակով մը : Երբ Տրոյիոյ եզերքը հասաւ՝ հին դիցազանց յիշատակին համար , մանաւանդ Աքիլլէսի համար , որու հետևիլ կ'փափաքէր , այլ և այլ խաղեր խաղալ տուաւ : Անկից քիչ մը հեռու՝ Գրանիկոն գետին քով՝ Պարսից վրաց առաջին յաղթութիւնը տարաւ : Քիչ մնաց այս կռուին մէջ պիտի սպաննուէր՝ երբ Պարսից իշխանի մը հետ կ'մնամարտէր , եթէ իր բարեկամը Ալեքսանդր չհասնէր և արիաբար նորա կեանքը չազատէր : Այս յաղթութեան վրայ՝ Ալեքսանդր բոլոր Փոքր Ասիոյ տիրեց և յոյն քաղաքաց մէջ հանրապետութիւն հաստատելով՝ Փոլիզիա և Ալիլիա անցաւ ու այս երկիրները նուաճեց :

Գորդեան հանգոյց . — Փոլիզիոյ մէջ՝ Գորդեան քաղաքը հին կառք մը կար որու ղեկին վրաց

այնպէս ճարպիկութեամբ կապուած հանգոյց մը կ'գտնուէր որու ծայրերը կարելի չէր տեսնել : Այս կ'կոչուէր Գորշեան հանգոյց : Պատգամ մ'եւ չեր էր թէ զայն քակող մարդը բոլոր Ասիոյ պիտի տիրանայ : Ալեքսանդր փորձ մ'ըրաւ զայն քակելու՝ ի զուր, և ապա թրովը կտրեց և այսպէս կարծեց թէ պատգամը կատարեց :

Կիլիկիոյ Տարսոս քաղաքը դէպք մը պատահեցաւ որ քիչ մնաց Ալեքսանդրի բաղդը պիտի վճուէր : Թագաւորը քրտնած Կիւրնոս գեարդ մտաւ որ լուացուի . պաղ ջրին մէջ յանկարծ տենդային դող մ'առաւ զինք . կիսամեռ գետէն հանելով՝ վրանը տարին . կեանքը վտանգի մէջ էր : Այն ատեն իր Փիլիպպոս բժիշկն ըմպելի մը պատրաստեց որ թագաւորը պիտի բուժէր : Նոյն պահուն Ալեքսանդր իր Պարթէնոն զօրապետէն նամակ մը ստացաւ, որով կ'յայտնէր թէ չվստահի բժշկին, որ Պարսից Դարեհ (Գոտոման) թագաւորին ծախուած էր, կ'ըսէր : Ալեքսանդր մէկ ձեռքով բժշկին ներկայացուց այն ամբաստանիչ նամակը, մինչդեռ միւսով բաժակն առաւ և անվրդով խմեց դեղը : Փիլիպպոս ըսաւ թագաւորին այլայլելով : «Տէր իմ, բժշկութիւնդ պիտի արդարացընէ զիս» : Եւ իրօք Ալեքսանդր քանի մ'օրէն բոյժ գտաւ, և այսպէս իր կեանքն ազատեց . վասն զի բարեկամութեան վրայ վստահ էր և առաքինութեան վրայ հաւատ ունէր :

Իստոյ ճակատամարտը . Տիւրսոյ պաշարումը . —
Սակայն Դարեհ ահագին բանակով մը Ալեք-

սանդրի դէմ՝ ելնելու համար Յորո լեռներու կիրճերը մտաւ և Իսսո քաղաքին մօտ նորա գօրաց ճակատ տուաւ : Ալեքսանդր յաղթեց (333) : Դարեհ խոյս տուաւ՝ իր մայրը, կինն ու զաւակները յաղթողին ձեռքը թողլով, որ շատ մարդասիրութեամբ վարուեցաւ նոցա հետ : Ալեքսանդր չուզեց հալածել փախստական թշնամին, այլ նախ ծովեզրեայ քաղաքները նուաճեց որպէս զի Դարեհ չկրնայ Յունաստանի հետ հանդորդակցիլ :

Իսսոսի ճակատամարտէն ետք՝ Ալեքսանդր Սիրիա մտաւ, Դամասկոս քաղաքը գրաւեց, ուր Դարեհի զանձերը կ'զանուէին և ապա Փիւնիկէ մտնելով՝ Տիւրոս քաղաքը պաշարեց : Այս քաղաքը միայն յաղթականին դիմադրելու ելաւ . կզգեկի մը վրայ շինուած լինելով՝ կարծէր թէ անառիկ է : Ալեքսանդր թուժք մը շինել տուաւ որ կզգեակը ցամաքին միացնէ : Տիւրացիք ի զուր գօրծաւորները նեղեցին . թումքը լմնցաւ և այն ատեն քաղաքին պաշարումն սկսաւ . բարաններն նորա բարձր պատերը փլեցին . ի վերջէ քաղաքն առնլով՝ Ալեքսանդր հիմնայատակ ըրաւ : Այս նշանաւոր պաշարումը եօթն ամիս տևեր էր :

Այնուհետև Ալեքսանդր Պալեստինէն անցաւ և ուզեց հրէայքը պատժել որ Պարսից հաւատարիմ մնացեր էին : Բայց երբ Երուսաղէմ գնաց՝ Յաղոս քահանայապետն հանդիսով զանի դիմաւորեց և նմա ներկայացուց Գանիէլի մարգարէութիւններն որ կ'իմացնէին թէ Պարսից տէրութիւնն օրին մէկը Յունաց մէկ թագաւորին

ձեռք պիտի կործանէր : Ալեքսանդր անկից Խ-
 գիտոս գիմեց և Նեղոսի բերանն Ալեքսանդրիա
 քաղաքը հիմնեց, որ օրին մէկը Տիւրոսի տեղը
 պիտի բռնէր և բոլոր Եւրոպայի վաճառակա-
 նութեան վաճառատեղին պիտի դառնար : Ալեք-
 սանդր Լիբիոյ օվասիսն երթալով ուզեց Աբա-
 ժաղդայ Ամնի տաճարը տեսնել : Պատգամախօսը
 յայտնեց թէ այս աստուծոյն որդին է, որով
 Արևելեան ազգաց առջև մեծ յարգ ստացաւ :
 Եգիպտացիք իբրև ազատարար ընդունել էին
 Մակեդոնացի աշխարհակալն, վասն զի մեծ ա-
 տելութիւն ունէին Պարսից դէմ որ իրենց կրօնքն
 ու ազգային զգացումները միշտ նախատել և
 արհամարհել էին :

Արթելայի ճակատամարտը : — Եգիպտոսը նուա-
 ճելէն ետև՝ Ալեքսանդր Միջերկրականի բոլոր
 ծովեզրեայ քաղաքաց տէրն եղաւ և Ասիա վե-
 րադարձաւ՝ որպէս զի Դարեհի դէմ քալէ : Նո-
 րէն Սիրիա մտաւ, Եփրատ և Տիգրիս գետե-
 րէն անցաւ և Պարսից անհամար բանակն Ար-
 թելայի դաշտերուն մէջ գտաւ, որ հին նինուէ
 քաղքէն հեռու չէր : Այս տեղ երրորդ անգամ
 յաղթեց Դարեհին, և Պարսից տէրութեան տի-
 րեց, որու մայրաքաղաքներն՝ այս է Բաբելոն,
 Շոշ, Պերսեպօլիս, Եկբատան, անբաւ գան-
 ձերով իր ձեռքն անցաւ : Բայց չկրցաւ Դարեհը
 բռնել որ շարունակ կ'փախչէր : Ի վերջէ այս
 տարաբաղդ թագաւորն իր մէկ մարզպանին (Բե-
 սոս) ձեռք սպաննուեցաւ : Ալեքսանդր նորա մա-
 հուան վրայ լացաւ, մարդասպանը բռնեց և

Դարեհի ազդականաց յանձնեց, որ սուկալի տանջանօք զանի սպաննեցին :

Ալեքսանդրը Հնդկաստան կ'արշաւէ . — Ալեքսանդր ուղեց նաև Հնդկաստանի տիրել : Ուստի Հինդոս գետին հովիտն իջաւ, և նոյն կողմի ժողովուրդները նուաճեց : Սակայն Պորոս՝ երկրին ամենէն զօրաւոր թագաւորը՝ չուղեց հնազանդիլ և պատերազմի մէջ գերի ընկաւ : Ալեքսանդրի առջև տարին զինք վիրաւոր : «Ի՞նչպէս կ'ուզես որ հետդ վարուիմ» հարցուց Ալեքսանդր : Պորոս հպարտութեամբ պատասխանեց . «Ինչպէս որ կ'վայլէ վարուիլ թագաւորի մը հետ» : Ալեքսանդր նորա մեծասրտութեան վրայ զարմաւ նալով վերստին աթուր նստեցուց և նորա հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ : Յետոյ իր ընթացքը շարունակեց մինչև Հինդոսի արևելեան ծայրը : Այս գետէն անցնելով բոլոր Հնդկաստան արշաւել ուղեց, բայց մակեդոնացի զօրքը աւելի յառաջ քալելու մերժեցին, անսաստելով Ալեքսանդրի յորդորանաց : Ալեքսանդր ստիպուեցաւ ետ դառնալ՝ Հինդոս գետին եզերքը 12 կրթող կանգնելէն ետև՝ իբրև սահմանադիմ իր արևելեան պետութեան : Հնդկային ովկիանոսը հասնելուն՝ իր նաւատորմիղը Նէաբոն ծովակալին յանձնեց որ Պարսից ժովէն Պարսկաստան դառնայ, և ինք ցամաքային զօրաց զլուխն անցած՝ Կրմանի վրայէն Բաբելոն հասաւ :

Ալեքսանդրի պարտութիւնը . — Ալեքսանդր 22 տարեկան էր երբ Ելլեսպոնտոսէն անցաւ և 10

տարուան մէջ Պարսից տէրութիւնը նուաճեց : Իր այս արշաւանաց ատեն՝ ոչ միայն զիւցազ նական յատկութիւններ ցցուց, այլ քաջ զօրապետի տաղանդն և վեհապետի մը հանձարը : Պատերազմաց մէջ միշտ առաջինն էր յարձակողն և շատ անդամ վէրք ստացաւ : Զինուորի պէս չարքաշ էր : Հետիոտն կ'քալէր, անօթութեան և խոնջէնքի կ'զիմանար : Օտոտի անպատին մէջ՝ երկար արշաւէ մ'ետք՝ ծարաւցաւ, քայց չուզեց իր մէկ զօրապետին գտած ջուրը խմել, վասն զի իր զինուորները ծարաւի էին :

Ալեքսանդր ընդարձակ պետութիւն մը հաստատեց որ Եւրոպայի մէջ՝ հելլենական թերակղզին էր մինչև Գանուբ (Թրակիա, Մակեդոնիա, Լիւրիկէ, Թեսսալիա, Եպիրոս և Յունաստան) . արևմտեան Աօիա՝ մինչև Ինդոս, և վերջասկէս Եգիպտոս : Բաւական չսեպեց Ալեքսանդր զինու զօրութեամբ ժողովուրդները նուաճել, այլ նոցա սիրտը շահեցաւ քաղաքակրթութեան օգուաները սփռելով : Ամեն տեղ քաղաքներ կ'հիմնէր, որոց շատերն՝ իրեն անունը կ'կրէին և որ վաճառականութեան կեդրոններ դարձան :

Ալեքսանդրի մահը . — Ալեքսանդր նուաճած ժողովրդոց հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ և ջանաց նոցա սիրտը շահիլ : Վ'փափաքէր որ յոյն և ասիացի մէկ ազգ ընէ . իր հիմնած քաղաքաց մէջ միշտ բնիկներուն հետ յոյները կը խառնէր և նոցա մէջ խնամութիւն կ'հաստատէր . նոյն ինք Գարեհի մէկ դուստրն (Ստա-

տիրա) իրեն հին ըրաւ : Մինչև անգամ յունա-
կան սովորութիւններն ասիական սովորութեանց
հետ միացընել ուզեց . ինքն ալ Պարսից պէս
կ'ապրէր , կ'հագուէր և կ'իփօսէր : Այսպէս յոյն
և պարսիկ մի և նոյն աչքով նայելուն՝ Մակե-
դոնացիք դժգոհ եղան , վասն զի սոքա կ'պա-
հանջէին որ իբրև յաղթող խստութեամբ վա-
րուին Պարսից հետ : Այս է պատճառն որ բա-
նակին մէջ ստեպ տրտունջներ կ'լսուէին և ա-
պստամբութիւններ կ'պատահէին : Պարմէնիոնի
մէկ որդին՝ որ թագաւորին կենաց դէմ եղած
դաւաճանութեան մը տեղեակ էր , Ալեքսանդր
քարկոծել տուաւ , վասն զի դիտնալովը երևան
չէր հանած զայն : Նոյն ինք Պարմէնիոն՝ որ Փի-
լիպպոսի և Ալեքսանդրի ամենէն ընտիր զօրա-
պետն էր , իբրև դաւակից ամբաստանուելով՝ իր
ձերութեան ժամանակ զլիսատուեցաւ :

Ալեքսանդր այս յաղթութեանց վրայ շփա-
նալով սկսաւ ասիական պերճութիւն և բռնու-
թիւն գործածել : Անտանելի դարձաւ իր զուո-
ղութիւնն և իր փարթամ կեանքն աննման . կար-
ծէր թէ շատ բարձր է միւս մարդերէն և ինք-
զինք իբրև աստուած պաշտել կ'աար : Այս ըն-
թացքը սաստիկ վիրաւորեց իր հին զինակիցնե-
րը : Իր բարեկամաց դէմ անգամ դաժան եղաւ :
Արդէն իր Կլէոս բարեկամն , որ համարձակե-
ր էր Փիլիպպոսի գործերն իր օրդւոյն գործերէն
վեր դասել , զինովութեան ժամանակ սպաննեց :
Չղջաց ըրածին վրայ . իր կեանքն 'ի Գրանիգոն
ազատող մարդուն մահն սաստիկ վշտացուց
սիրտն և ուզեց ինքզինքն սպաննել : Ալեքսանդր

իր կատարութեան ժամանակ. ուրիշ գլուխներ
ալ կերաւ (կալէպիկնէն) : Իրաւ է որ փառաւոր
կերպով կատարել տուաւ Եփեսոսի բարեկամին
Թաղումը : Ինք ալ այնուհետև շատ շապրեցաւ :
Արդէն ինքզինք զեղխութեան և զինեմոլութեան
տուեր էր, որպէս զի ժամանակէ մ'ի վեր իր
միտքը պաշարող տխուր տեսիլները փարաաւէ :
Մեծ խնջոյքի մ'ատեն՝ քանի մ'անգամ Հերա-
կլէսի բաժակով զինի խմելէն ետև՝ վրան դող
եկաւ և անշունչ գետինն ընկաւ : Այս տեսլէն
չկրցաւ բժշկուիլ : Աւերջին անգամ զօրքը կը
փափաքէր զինք տեսնել : Լալով եկան նորա
ձեռքը պաղին : Ալեքսանդր իր մատնին հանեց
և Պերդիկկոս զօրապետին տուաւ : Հարցուցին
իրեն թէ որո՞ւ սխալ թողու տէրութիւնը . —
«Ամենէն արժանաւորին, ըստ նա . բայց կ'վախ-
նամ որ իմ թաղումս արիւնահեղ պիտի լինի» :
Այնուհետև մեռաւ Ալեքսանդր Բարեւոնի մէջ
երբ դեռ 33 տարեկան չկար (323) :

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Ալեքսանդրի յաջորդները — Դիւն Ալեքսանդրոսի Գալիստրոսի

(323—330)

Ալեքսանդրի տերութեան քաջամասը . — Ալեք-
սանդր մեռնելու ատեն զաւլակեր էր որ իր յու-

ղարկաւորութիւնն արիւնասեղ պիտի լինի : Իսրաիլ իր տէրութիւնը գրեթէ քսան հինգ տարի շարունակ խռովութեան մէջ մնաց , որով իր բոլոր ընտանիքը և մի շատ զօրապետները բնաջինջ եղան :

Ալեքսանդր իր ընդարձակ տէրութեան արժանի ժառանգորդ մը չլծողուց : Իր մահուանէ քանի մ'ամիս ետք՝ որդի մ'ունեցաւ , և ապուշ եղբայր մը : Առջա միասին թագաւոր անուանեցան : Այն ասէն զօրապետներն Ալեքսանդրի տէրութեան այլ և այլ գաւառներն իրենց մէջ բաժնեցին : Անդիպարոս Մակեդոնիան առաւ , Անդիբոն՝ Փոքր Ասիոյ մէկ մասը , Եւֆրէս՝ Կարպաղովկիան , Սելեւկոս՝ Բաբելոն , Պողոտեոս՝ Եգիպտոս : Պերդիկկաս՝ որ Ալեքսանդրի ձեռքէն մատնին աւեր էր , բոլոր Պետութեան ընդհանուր վարչութիւնն իր վրայ առաւ : Բայց զօրապետներն այս բաժանումով գոհ չեղան , ամեն մէկը կ'ուզէր բացարձակ վեհապետ լինիլ և ամենքը Պերդիկկասի գերազահտութիւնը ճանաչելու մերժեցին :

Իպսոսի ճակատամարտը . — Ահա այն ատեն այս փառասէր զօրավարաց մէջ պատերազմը ծագեցաւ : Երբոր Պերդիկկասի զինուորները զինք սպաննեցին , Անտիպատրոս և Եւմենէս Ալեքսանդրի ընտանեաց իրաւունքն և Պետութեան միութիւնը պաշտպանելու ելան : Բայց որչափ որ Եւմենէս շատ ճարտարութիւն գործածեց և ստէպ յաղթութիւններ տարաւ , արդիւնք մը չունեցան , և վերջապէս զօրքը Անտիպոսի ձեռքը

մատենցիին զինքն և Անտիգոնի հրամանաւ մահուան դատապարտեցաւ : Այն ատեն արքայական ցեղն անոր ու անօղնական մնաց և հետզհետէ բնաջինջ եղաւ իրեն թշնամեաց ձեռօք : Բաւական ատեն Անտիգոն և իր Դեմոքրիտոս որդին , որ Պոլիքսիէր (քաղաքառու) կոչուեցաւ , յաջողեցան Ասիոյ մէջ զերիշխանութիւն մը վարել , բայց այս յաջողութիւնն երկար չտևեց : Միւս զօրավարներն իրարու հետ նիզակակցելով նոցա դէմ ելան : Այս նիզակակցութեան զլուին էին Պաղոմէոս և Սելևկոս : Այն ատեն տակալի պատերազմ եղաւ : Անտիգոն և Դեմոարիտոս ինքզինքնին թաղաւոր անուանեցին . իրենց ախոյեաններն ալ նոյնն ըրին : Աերջապէս Փաքթ Ասիոյ Իպսոս քաղքին մօտ մեծ ճակատամարտ մը մղեցին : Դաշնակից զօրավարները յաղթեցին : Անտիգոն սպաննուեցաւ և Դեմոարիտոս փախուստ տուաւ : Այս Իպսոսի ճակատամարտին (301) վրայ Ալեքսանդրի պետութիւնն երկրորդ անգամ վերջնական կերպով բաժնուեցաւ : Նորա բեկորներէն երեք գլխաւոր տէրութիւն կազմուեցաւ , այսինքն , Սիրիոյ , Եգիպտոսի և Մակեդոնիոյ :

Պոլիքսիէանդ և Սելևկեանդ . — Պաղոմէոս և Սելևկոս Ալեքսանդրի յաջորդաց մէջ ամենէն յաջող թագաւորներն եղան : Ամեն մէկը տէրութիւն մը հաստատեց որ երկար ատեն պիտի տևէր , այս է Պոլիքսիէանդ տէրութիւնը յԵգիպտոս և Սելևկեանդ տէրութիւնն ՚ի Սիրիա : Առաջին թագաւորութեան իշխաններն ամենքը Պաղոմէոս կ'անուանին , որ իրենց մականունով իրարմէ կ'որոշուին : Պաղոմէոս Ա Սոպեր (ազատիչ) , Պաղոմէոս Բ

Փիլադելֆիա (եղբայրասեր), Պաղոմէոս Գ Էմբրեֆ (բարերար) և այլն: Սեւեկեանց գալով՝ ոմանք Սեւեկոս կոչուեցան, այլք Անտիոքոս:

Եգիպտոս՝ առաջին Պաղոմէոսեանց օրով՝ մեծ յաջողութիւն ստացաւ և նաւային ու զինուորական զօրաւոր թագաւորութիւն մ'եղաւ: Այն ատեն Ալեքսանդրիա ոչ միայն աշխարհիս վաճառականութեան կեդրոնը դարձաւ, այլ և նոյն ժամանակի մտաւորական զարգացման կեդրոնը: Պաղոմէոսեանք իրենց արքունիքը կոչեցին գիտուններ, գրականութիւնն ու արուեստները քաջալերեցին և թանգարան մը հիմնեցին, տեսակ մը ճեմարան, ուր գիտունները կ'ընակէին և որ հին ատենի ամենէն փառաւոր մատենագարանը կ'ալարունակէր. բայց այս գիտուններն արքունի ընտանեաց պէս օտարներ էին Եգիպտոսի համար (յոյնք և հըէպք): Ուստի ալեքսանդրեան մշակութիւնն օտար բոյս մ'էր՝ որ ժողովրդեան մէջ արմատ չունէր: Հետեւապէս շատ քիչ փայլեցաւ: Իրաւ է որ Պաղոմէոսեանց արքունիքն իր ցոփութեան, անբարոյականութեան և անգթութեանց կողմէ այնքան նշանաւոր եղաւ որչափ իր ճոխութեամբ և գրական փառքով: Ասկից յառաջ եկաւ արագ քայքայում մը, որ իրենց հարստութեան և պետութեան կործանմամբը ըմբացաւ:

Ի սկզբան Սեւեկեանք շատ զօրաւոր եղան: Իրենց պետութիւնը մինչև Հինդոս կ'տարածուէր: Քառասունի չափ քաղաքներ հաստատեցին (որոց մէջ կ'գտնուէր Անտիոքոս Օրոնտեսի վրայ և Սեւեկի Տիգրիսի վրայ), որ բոլոր Արևելքի մէջ յունական քաղաքակրթութիւնը սփռեցին: Բայց ինչպէս յԵգիպտոս նոյնպէս այս տեղ ցոփ և անզգամ թագաւորներ տիրեցին: Հարստութեան հիմնագրէն ետք՝ Սեւեկոս Նիլոսը (յաղթական) մականուանեալը, Սեւեկեանց մէջ ամենէն նշանաւորն եղաւ Միծն Անտիոքոս, որ Եգիպտոսի Պաղոմէոսեանց և Հռոմոսյեցոց դէմ մղած պատերազմներով անուանի հանդիսացաւ: Այս իրաւ է որ Պաղոմէոսեանք և Սեւեկեանք անգուլ կռուի մէջ էին և իրարու ձեռքէ յափշտակել կ'ուզէին այնպիսի երկիրներ որ երկու տէրութիւններ կը

ասհմանափակէր (Պալէոսին, Փիւնիկէ և մինչև անգամ՝ Եգիպտոսի ու Եփրատայ մէջ գտնուած երկիրները)։ Սեւեակեանց շուպտութիւնն իրենց միապետութեան կործանածանուրը պատճառեց, որոց մէջէն մի շատ պզտիկ քաղաքներ զատուեցան (Պերգամայի թագաւորութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ, Պարթևաց թագաւորութիւնը)։

Յունաստանի ապստամբութիւնը. Լաթիական պատերազմը. — Յոյները տեսնելով որ՝ Ալեքսանդրի մահուան վրայ՝ իր ընդարձակ պետութիւնը կը բեկանի, պատեհ առիթ սեպեցին Մակեդոնացւոց լուծը թոթուելու։ Արդէն այս աշխարհակալին կենդանութեան ժամանակ՝ Սպարտացիք զլուխ քաշեր էին իրենց Ագէո քաջասիրտ թագաւորին ներքեւ։ Բայց չկրցեր էին բան մը ընել, վասն զի Յունաստանի միւս ժողովուրդներն իրենց չօգներ էին, քանի որ իրենք ալ Քերոնէայի ճակատամարտին ժամանակ Աթենացիքն անօգնական թողեր էին։ Ուստի Մակեդոնիոյ կուսակալն՝ Անտիպատրոս՝ Ադիսի դէմ քալելով յաղթեց։ Սակայն երբոր Ալեքսանդրի մահուան լուրը Յունաստան հասաւ՝ ամենքը զէնք առին, ինչպէս նաև Աթենացիք Լեոթիենէիսի գրող գոութեամբ։ Անտիպատրոս ապստամբեալ ժողովրդոց դէմ դնաց և յաղթուեցաւ Լաթիոս (Թեսսալիա) անուն քաղքին մէջ պաշարուելով։ Բայց այս պատերազմն որ Լաթիական կոչուեցաւ, վերջապէս անյաջող դարձաւ Յունաց, որ Կրանծնի մօտ յաղթուեցան։

Աթենացիք ծանր պայմաններով հաշտութիւն ըրին։ Անտիպատրոս Աթենքի մէջ պահապան ջուրք դրաւ, հանրապետական կառավարութիւ-

նը կործանեց, Փոկի՞ն աթենացւոյն յանձնեց քաղքին պահպանութիւնն և Գեմոսթենէսին զլուխը պահանջեց : Այս մեծ ճարտասանը Կալարէն կղզին փախաւ և Պոսիդոնի տաճարն ապաստէն մը փնտռեց : Բայց երբ մակեդոնացի զինուորները գացին տաճարը պաշարեցին՝ Գեմոսթենէս խօսք տուաւ անձնատուր լինելու իր կտակը գրելէն ետև : Այն ատեն զրոցին մէջ պահած թոյնն առաւ՝ իր դահիճներուն ըսելով . «Մահը վեհանձն ապաւէն մ'է, նախատքնքէ ղերծ կ'պահէ մարդս» : Եւ ապա մեռաւ :

Քանի մը տարի ետք՝ հանրապետական դատնք սկսաւ զօրանալ Աթենքի մէջ : Այն ատեն Փե՛ն կիոն՝ որ մեծասիրտ մարդ մ'էր և մակեդոնացւոց կուսակից, ամբաստանուեցաւ իբրև բռնասէր : Ժողովուրդը զինք մահուան դատապարտեց : Փոկիոն մոլախինդն առաւ և ՏՊ տարեմկան մեռաւ : Մեռնելէն առաջ՝ իր բարեկամները հարցուցին իրեն թէ արդեօք իր որդւոյն պատուէր մ'ունի՞ տալու . «Ըսէք որդւոյս, արտասխանեց այս ձերունի քաղաքացին, որ Աթենացւոց անիրաւութիւնը չսիշէ» : Այնուհետև Աթենքի մէջ կուսակցութեան ոգին քիչ մը գարարեցաւ, բայց հայրենասիրութիւն, ազատութիւննը վերցան : Աթենացիք հետզհետէ վատթարացան և իրենց տիրապետող բռնաւորները պաշտելու չափ նուաստացան :

ԳԼՈՒԽ Ի.

Ահայտան դաշտայնութիւնն — Գնլն Փիլոսոֆի, Յունաց
Վերջնն :

(1880—1883)

Արարտոս — Բոլոր Յունաստանն օրէ օր կը
կործանէր : Մակեդոնիոյ բռնաւորներ կամ թա-
գաւորներ Յունաց այլ և այլ քաղաքաց տիրեր
էին : Սակայն Յունաստանի անկախութիւնը
ձեռք ձգելու համար արիասիրտ երիտասարդ մը
փորձ փորձեց : Այս էր Արարտոս, բնիկ Սիկոնի,
քանն տարեկան կարիճ մը, որ իր հայրենիքը
Մակեդոնացոց լուծէն ազատելու ելաւ քանի
մը փախաւասակամներով : Եւ իրաւի՞ գիշեր մը
յանկարծ Սիկիոնի պարոսպէն ներս մտաւ, ժո-
ղավարդն ոտք հանեց, Նիկիէ բռնաւորին
պաշտաւին կրակ տուաւ և քաղքին տէրն եղաւ :
Այս քաջութիւնն ընելէն ետէ՛ Արատոս ուղեց
նաև բոլոր հայրենի երկիրն մակեդոնական բռնու-
թենէ ազատել : Այս խորհուրդը յաջողութեամբ
կատարելու համար՝ պէտք էր բոլոր յունական
քաղաքները միաբանել, մարական պատերազմին
ատենուան պէս, օսարականը դուրս վաճառելու
համար :

Արդ՝ Աքայիոյ փոքրիկ քաղաքներն ՚ի վաղուց
փութիւն մը կազմեր էին, որ թէև զորաւոր
չէր, բայց կրնար ՚ի հարկին միծնալ : Տեսակ

մը դաշնակցութիւն էր այս որ կրնար Արատոսի խորհրդին օգնել : Ուստի Արատոս այս Ափայեան դաշնակցութիւնը քաջալերեց և բոլոր Յունաստանն նորա հետ կապելու ջանաց : Մի շատ բռնաւորներ վանեց , Կորնթոսն ազատեց Լակեդեմոնացոց պահապան զօրքէն , շատ քաղաքներ նոյն դաշնակցութեան մէջ մտցուց և մինչև անպամ Աթենքի աջակցութիւնը ստացաւ :

Եփուսիան դաշնակցութիւն . — Նոյն միջոցին Մակեդոնացոց մէջ ներքին կռիւներ կային այնպէս որ չէին կարող իրենց իշխանութիւնը պաշտպանել ՚ի Յունաստան : Բայց Ափայեան դաշնակցութիւնն երկու զօրաւոր թշնամի ունէր . մին էր Եփուսիան դաշնակցութիւնը հիւսիսային կողմէն , միւսն էր Սպարտա՝ հարաւային կողմէն : Եփուսիայի կոշտ ժողովուրդ մ'էին և աւազակութեամբ կ'ապրէին . շարունակ ասպատակութիւններ կ'ընէին , կողոպտելով ցամաքի և ծովու վրայ : Մոքա, ևս դաշնակցութիւն մը կազմեր էին , չէ թէ քաղաքական նպատակի համար , այլ իրենց կողոպուտները պաշտպանելու համար : Քիչ մ'աանն Ետոլիացիք Ափայեցոց դէմ կռուելէն ետև՝ նոցա հետ միացան : Ամեն քան կ'յաջողէր Արատոսի՝ երբոր Սպարտայի նախանձը նորէն վտանգի մէջ դրաւ Յունաստանի վիճակը :

Աքիս . Կլեոսիս . — Մինչդեռ Արատոս Յունաստանը բռնաւորութենէ ազատելու կ'աշխատէր , Սպարտա ներքին խռովութիւններով կը

տառապէր և վատթար վիճակի մէջ ընկեր էր : Իր կործանումը մտալուա էր՝ երբ Ազի նորաստի թագաւորն ամուսն ասաւ և ջանոց Լիկուրգոսի օրէնքը վերահաստատել : Ազիս առաջարկեց նաև պարտքերը ջնջել և հողերը վերստին բաժնել : Հարուսաներն այս առաջարկութեան դէմ կեցան և Ազիսը սպաննել առին : Քիչ մ'ետք՝ ուրիշ թագաւոր մը Ալէոմէն անուն գահն ելաւ և Ազիսի խորհուրդները կատարելու ձեռնարկեց : Բայց որպէս զի նախ ժողովրդեան սիրտը շահի և ապա սկսած բարեկարգութիւնը գլուխ հանէ, Լակեդոնացոց զինուորական փառքն աւելցնելու առիթ մը փնտուեց ու գտաւ : Որովհետև Սպարտացիք խեթիւ կ'նայէին Աքայեան դաշնակցութեան յառաջ երթալը, Ալէոմէն նորա դէմ գնաց և քանի մ'անդամ Արաւոսին յաղթեց : Այս յաղթութեամբ ժողովրդեան համարումը ստացած՝ Ալէոմէն Սպարտա դարձաւ և Լիկուրգոսի օրէնքը գործագրելու սկսաւ : Այս յեղափոխութեամբ Սպարտա նոր սիրա առաւ և Ալէոմէն Պելոպոնէսի ղլխաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար ամեն ճիգը թափեց : Այն ատեն Արատոս՝ Ալէոմէնի փառասէր խորհրդէն վախնալով՝ Մակեդոնացոց դիմեց և օգնութիւն խնդրեց : Այսպէս Յունաց աղետաբեր պառակառամներն առիթ կ'տային օտարին դիմելու : Սելուսի քաղքին մօտ (Լակոնիա) մեծ ճակատամարտ մը մղեցին մէկ կողմէ՝ Ալէոմէն, միւս կողմէ՝ Արատոս Մակեդոնացոց հետ : Առաջինը յաղթուեցաւ և Եգիպտոս գնաց Պտղոմէոսէն օղնութիւն խնդրելու : Բայց չկրցաւ :

իր նպատակին հասնիլ և Ալեքսանդրիոյ ժողովուրդն ոտք հանել ուզեց պապոս-Ռեան պոռած լով : այս բառէն տխմար ժողովուրդ մը շէր կրնար բան մը հասկընալ և անբաղդ Ալէոմէն ինքզինքն սպաննեց որ Պտղոմէոսի զօրաց ձեռքը գերի չմնայ :

Արաբոսի ճանը . — Արատոս ալ Ալէոմէնին պէս իր կեանքը լմնցուց : Սելասիոյ ճակատամարտէն ետք՝ պատերազմ սկսաւ Աքայեցուոց և Ետոլիացուոց մէջ, որ Մակեդոնիոյ տեղ՝ ամեն մէկը կ'ուզէր Յունաստանի վրայ տիրել : Այս եղաւ երկու դաշնակցութեան պարբերազմը : Աքայեցիք յաղթուեցան և երկրորդ անգամ Մակեդոնացուոց դիմեցին, որոց վրայ այն ատեն Փիլիպպոս Գ կ'իշխէր : Բայց Արատոս օտարին դիմելով իր մահը գտաւ, վասն զի, կ'ըսեն թէ՛ Փիլիպպոսին հրամանաւ Արատոսին թոյն տալով սպաննեցին և այս թագաւորը ժամանակ մը Յունաստանի գերիշխանութիւնը վարեց :

Փէլոպեօն . — Յունաստանի անկախութեան համար ուրիշ մեծ մարդ մը բոլոր ճիգը թափեց՝ ընդունայն : Այս էր արկատիացի և Մեակալոպօլսի բնիկ Փէլոպեօն, որ Եպամփրոնոսի օրինակին հետեիլ կ'փափաքէր : Պարզասէր, քաջ զօրավար և ազատութիւն սիրող անձ մ'էր : Աքայեան բանակին ղլուխն անցաւ, զայն կարուորեց և Սպարտան ալ սոյն դաշնակցութեան մէջ մտցուց : Հռոմայեցիք՝ որ արդէն դէպ 'ք Արեւելք իրենց աչքը դարձուցեր էին, չէին ու-

զեր որ Յունաստան զորանայ, և նորա դէմ Մեսսանիացիքը գրգռեցին: Փիլոպէէն, թէև 78 տարեկան ծերունի մ'էր, Մեսսանիոյ վրայ քակց, բայց զերթ բռնուելով սպաննուեցաւ: Բոլոր Յունաստան ողբաց այս քաղաքացիին վրայ, և զանի Յունաց վերջինն անուանելով պատուեց:

ԵՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԱԿԱՆ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ. — Բուն Յունաստան շատ սահմանափակ էր. միայն 100 մղոն էր հիւսիսէն հարաւ, և միջին լայնութիւնն 50 մղոնէն աւելի չէր: Բայց՝ թէև սահմանաւոր՝ Յունաստանի աշխարհագրական դիրքը մեծ աւակելութիւններ ունէր. խորունկ ծովածոցեր, պատուարներ նաւահանգիստներ՝ որ նաւարկութեան շատ յարմար էին: Հին աշխարհի կեդրոնը գտնուելուն՝ Յունաստան կերպով մը Ասիան և Լիբիկէն Եւրոպայի հետ կը կապէր: Արդարև՝ արևելեան քաղաքակրթութիւնն իւրացնելէն ետև՝ զարգացուց և Եւրոպայի աւանդեց:

Յունաստանի սահմանն էր, հիւսիսէն Լիբիկէ և Մակեդոնիա, հարաւէն՝ Միջերկրական ծով, արևելքէն՝ Եգիպտոս ծով, արևմուտքէն՝ Յոնիական ծով:

Յունաստան երեք մաս կ'ըստնուէր.

ա) Հիւսիսակողմը՝ ԹԵՍՍԱԼԻԱ և ԵՊԻՐՈՍ. բ) կեդրոնը, ԵԼԼԱԴՆԱ, որ կ'պարունակէր զխառորապէս՝ Արգոլիս, Բեոտիա, Փիլիս, Լոբիս, Տարիս, Եպորիս, Աթոնանիա: գ) Հարաւակողմը, ՊԵՆՈՊՈՆԵՍ, որ կ'պարունակէր՝ Արգոլիս, Լոբիս, Մեոնիս, Ելիս, Աթոլիս և Արգոլիս:

Պելոպոնէս (Պելոպոսի կղզի) թերակղզի մ'էր որ եւ

լազայի կ'միանար Կորնիսոսի պարանոցով. Կորնիսոս կ'պարտւնակէր Մեծարա, Կորնիսոս և Սիլիսոս քաղաքները:

Յունաստանի շուրջը շատ կղզիներ կային: Ամենէն նշանաւորներն էին. Եւբոս, Մալափոս, Եփէն, Կիփոս, Կիփերա, Կորֆուրէ, Լեպոս, Կիլլարտանոս (Գիլլոս, Նատաս, Պարոս և այլն):

Յունաստանի գլխաւոր ծովածոցն էր Կորնիսոսի ծովածոցը: Գլխաւոր նեղուցներն էին. Ելլեպոնոսոս (Տարասանէլ) որ Եգէան ծովն Պրոպոնտիդէ (Մարմարա) հետ կ'միացընէ, և Թրակիոյ Բոսփորոսն (Կ. Պոլսոյ նեղուց) որ Պրոպոնտիդէն Սև ծովու հետ կ'միացընէ:

Գլխաւոր հրսանդրաններն էին. Տեոբոս (Մագարան) և Մալթա, Լակոնիոյ հարաւային դին. Սաոնիոն, Ատտիկէի հարաւ — արևելեան դին. Արտիփոնոն, Եւբոս կղզիին հիւսիսակողմը:

Գլխաւոր գետերն էին. Հելլոսոս (Մարիցա) որ Թրակիայէն կ'անցնի. Պելոս, որ Թեսսալիայէն կ'անցնի: Անգիոն, որ Փոկիսէն կ'անցնի և Կոպոն լիճէ կ'լծակի, ՚ի Բենդաիա. Ալփոս, որ Արկատիայէն և Ելլէսէն կ'անցանի. Եւրոպոս, որ Լակոնիայէն կ'անցնի:

Գլխաւոր լեռներն էին. Ուլփոս, Թեսսալիոյ և Մակեդոնիոյ մէջ. Ուլիմպոսի գիմացը, Օսոս. Էոսոս, Թեսսալիոյ հարաւակողմը. Պարնոս՝ Փոկիս. Հելլէսոն՝ Բենդաիա. Հիմփո՝ Ատտիկէ. Տայփո՝ Լակոնիոյ և Մեծանիոյ մէջ:

Գլխաւոր քաղաքներն էին.

Պելլոպոնեսի մէջ՝ Սպարթա, Մեգալոպոլիս, Մանթինիա: Ելլոն, Արփոս, Սիլիսոն, Կորնիսոս, Մեծարա և այլն:

Ելլապոսի մէջ՝ Աթենոս և Ելլաթոն, Թեբէ, Պլոսթոն, Լեպոս, Թեսսալիա, Կորնիսոս, Բերոնիա (՚ի Բենդաիա) Գիլլէսոն:

Թեսսալիոյ մէջ՝ Փարալա, Փերեոս և Լարիսոս. Մակեդոնիոյ մէջ՝ Պիտոն և Թեսսալոնիկէ. Բալկիդէի մէջ՝ Պոպիդէ և Ուլիսիոս. Թրակիոյ մէջ՝ Ափիպոլիս և Բիւզանդոն. Եւբոսի մէջ՝ Բալլիս և Երեբրէոս:

ՅՈՒՆԱՅ ՔԱՂԱՔԱՅՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ. — Ինչպէս որ արդէն տեսանք՝ ստեն ատեն Եդիպոսէն և Փիւնիկէն փկող զաղթականներ Յունաստան բերին արուեստից և գիտութեանց տարբքը. բայց Յոնք հետզհետէ իրենց գործունէութեամբ ու խելքովն կրօն, արուեստ ու գիտութիւնն այնքան զարգացուցին որ բոլոր արևելեան ազգերը գերազանցեցին, և մահաւանդ գրականութեան այլ և այլ ճիւղերը գրեթէ կտարելութեան հասուցին:

Կրօն. — Յոյներն շատ աստուածներ ունէին, որ մարգոց պէս առաքինութեանց և մոլութեանց, խելքի ու տկարութեան տէր էին: Մարգկային ամեն կնքը և բնութեան ամեն երեւցիւթներն աստուածացոցեր էին. հետեւապէս անհամար աստուածներ ունէին: — Աւաթիկ Յունաց գլխաւոր աստուածները. Սարաբնոս (Կրօնոս) կամ Ժամանայ՝ դից հացրն էր: Եը որդին Աբամուզո, երկնից աստուածը, որու դասն Ուլիսթի լեռին վրայ էր, ուր տասն երկու դէք կ'ընակէին: Այս տասն երկու դէք էին, Արամազդէն զառ՝ Հերո, իր կինը. — Պոսիդոն, իր եղբայրը, ծովու աստուածը. իր բայրերը՝ Իեփորէ՝ հննոց զիցուհին, և Աեոսո, որ կ'հսկէր լոնային առաքինութեանց վրայ. — Ապոլոն, բանաստեղծութեան և արուեստից աստուածը, Արամազդայ որդին, ինչպէս նաև Արեո, պատերազմի աստուածը. — Եփեսոսո, օգտակար արուեստից աստուածը, և Հերփո՝ վաճառականութեան և ճարտասանութեան աստուածը. — Ափեմոս՝ իմարտութեան զիցուհին, որ Արամազդայ գուարն էր, ինչպէս նաև Սորդի, գեղեցկութեան զիցուհին, Անահիտ, որ սորգութեան զիցուհի: — Բաց ՚ի այս տասն երկու Ուլիսթեան աստուածներէն՝ կային նաև Պլուտոն, դժոխաց թագաւորը, և Արամազդայ ու Պոսիդոնի եղբայրը. Բատո, գինիի աստուածը. Ասիլթոլոս՝ բժշկութեան, — Բազմութիւ էին նաև երկրորդ կարգի աստուածներ, ինչպէս ինն Մոսայտ, որ գրականութեան և բանի մ'ուրիշ արուեստից զիցուհիք էին. երեք Պարթայտ, որ մարգկան ճակատագրին կ'հսկէին. Յատիբհարոսանտ, որ ան-

տառները, գեաները, լիճները կ'աւհապանէին. Նայապփ կամ աղբիւրներու յաւերժ-հարուստը և այլն: — Ամեն մէկ քաղաք իր պահապան աստուածն ունէր. Աթենքիին էր՝ Աթենաս, Արգոսիին՝ Հերաս, Գելիփիսիին՝ Ապոլոն, Կիպրոսիին՝ Ասաղիկ: — Յոյնք կ'հաւատային որ հանգեր-ձեալ կեանք մը կայ և պատիժ՝ չարերուն, վարձք՝ ար-դարներուն համար: Սաորեքրեայ աշխարհն՝ ուր մեռե-լոց հոգիները կ'երթային կամ ասուերններն՝ երկու մաս կ'բաժնուէր. Ելիսիան դաշտ, արգարոց բնակարանը, և Տարտարոս՝ չարերուն բնակարանը:

Գրայնանախան. — Յոյնք անուանի քերթողներ ու-նեցած են, որոց մէջ ամենէն նշանաւորն է Հոմերոս՝ կոյր պիպասան մը, որ Քրիստոսէ 1000 տարի առաջ ապրած պիտի լինի: Կ'ըսուի թէ երկու մեծ դիւցազնական քեր-թուած յօրինած է, Ելիսիան և Որդիսիան: Ելիսիանը կ'հաշտէ Աթէսի բարկութիւնը: Տրոյիոյ պարսպաց ներքև մշուած կռիւներն՝ պատերազմին վերջին յիսուն օ-րուան մէջ մինչև Հեկտորի թաղումը: Ոգիտականը կը պատմէ Ոգիտեսի արկածները Տրոյիոյ առուակն ետք:

Դարեր անցնելէն ետև՝ երբ բանասիրներ կ'ախրէին այլ և այլ քաղաքաց վրայ (երես 72) Յունաստանի մէջ քնարերգի բանաստեղծներ ելան, և այս անուամբ կ'յի-շուէին, վասն զի քնարի ձայնով իրենց քերթուածները կ'երգէին: Ամենէն ծանօթներն են Պերդարոս, որ գե-ղաներ և աղգային խաղերու մէջ յաղթողներն երգեց, կին մը Սոփոյ, և Անաիթոն՝ որ գինին ու զուարճութիւն-ներն երգեց:

Մարական պատերազմներէն ետք՝ և Պերիկլէսի գա-րուն էր որ յունական գրականութիւնը մեծ փայլ ստա-ցաւ: Ուրբերգի քերթողներն, ինչպէս՝ Եոսիփոս, Սոփոլ, Եւրիպիդէս խիստ ընտիր ողբերգութիւններ շինած են: Արիստոփանէս՝ կատակերգութիւններ յօրինեց որոց մէջ իր ժամանակի մոլութիւնները կ'ծաղկէր. նոյնպէս հեղ-նեց Լամպակարները (Ալէոն) և սոփեստները. Սոկրատես

անգամ չի նսոյեց՝ զոր սոփեառներուն հետ շփութեց և զա-
ծի ժողովրդեան կասկածելի ըրաւ :

Այն ասան Յունաստան նշանաւոր մատենագիրներ,
պատմաբաններ և ասենաբաններ ալ ունեցաւ . ինչպէս՝
Թէ-Իրիտի, որ Աթենքէն արտուած էր՝ Պելոպոնէսի
պատերազմին ժամանակ, վասն զի Ամփիպօլիսը Սպարտա-
ցոց դէմ չկրցեր էր պաշտպանել, և այս արտումն ժա-
մանակն անցուց այն պատերազմին պատմութիւնը գրելով:
Իր այս գործն աւարտելու ասան շունեցաւ, վերջէն Քոն-
նոփոն զայն շարունակեց . պատմութիւնը Եպոմոնոնդասի
ժամանակէն մինչև Մանտինէայի ճակատամարտին հաս-
ցնելով . Քսենոփոն գրեց նաև Կոհոնդ Քիւրոսն, զոր
ինք առաջնորդեր էր . վերջապէս նա Աիւրոսի դատարա-
կութեան հեղինակն է . տեսակ մը վէպ է այս, որու մէջ
Աիւրոսի դաստիարակութիւնը կ'նկարագրէ :

Արդէն խօսեցանք յայն անուանի ասենաբաններու վը-
րայ, այս է Դիմոսիէնի, ինչպէս նաև սորա նախանորդ
Եսթիլի վրայ :

Յունաստանի մէջ նշանաւոր իմաստասէրներ ալ ծաղ-
կեցան : Ամենէն հիններուն մէջ՝ յարգանք կ'յիշուին Եօթն
իմաստուններն (եր. 63) որոց մէջ ամենէն երևելիներն էին
Միլթոքի Թուլոս ու Սուլոն : Բայց ամենէն երևելի փի-
լիսոփաներն Սոկրատի դպրոցէն ելան : Պլատոն, որ սորա
աշակերտն էր, Պերիպատիանոց դպրոցը հիմնեց, հին ա-
սենի ամենէն կարևոր փիլիսոփաներն են : Սակայն պէտք
է նաև յիշել Չեոսն, որ Սոյսիէանց դպրոցին հիմնա-
դիրն է, և Եպիւրոս՝ Եպիւրեանց դպրոցին հիմնա-
դիրը : Առաջինները հռչակաւոր էին իրենց աննկուն բնա-
ւորութեամբ, երկրորդները՝ հեշտասիրութեան համար,
Վերջապէս Դիոփիլէս՝ որ շնտան կ'մականուանուի, բա-
ւական համալու ստացաւ՝ ամեն երկրպային հարստութիւն
անդոններով :

Արտոս . — Արուեստներն՝ մանաւանդ ճարտարապե-
տութիւնն ու քանդակագործութիւնը՝ Յունաստանի մէջ
գրականութեան չափ մշակուեցան : Իրաւ է որ ճարտար-

բաղեւածութեան գործերը՝ Արեւելքի բարթամ մեծու-
թիւնը չունին, բայց այլ և այլ մասերուն կատարելու-
թիւնն ու զայելլութիւնը՝ անմասն գեղեցկութիւն կ'ըն-
ծայեն տաճարներուն և թատրոններուն, Տաճարները միշտ
չքեղ սիւներով շրջապատուած էին, Յունական ճարտա-
քապետութիւնն՝ սիւններուն ձեւն և 'ի մասնաւորի խոյակ-
ներուն զարդարանքին համեմատ երեք կարգ կ'ըստնուէր.
Գորիսիան խորի, հոծ և առանց զարդի, Յոնիսիան խորի,
աւելի թեթեւ և շնորհալի, Արեւելքի խորի, հարուստ
և շատ այլազան զարդերով:

Յունաց քանդակագործութիւնն շատ մասամբ կատարե-
լութեան հասաւ: Այն հրաշակերարերն՝ որ մնացած են,
դեռ ևս շնորհաց և գեղեցկութեան կողմէ իբրև օրինակ
կ'սեպուին: Յոյն քանդակագործաց մէջ ամենէն անուանին
Փիդիսոն է:

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈՐՄԱՆՆԵՐԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Իտալիոյ նախկին ժողովուրդ — Քիչև Հաստատու

(796—754 Գ. Ա.)

ԻՏԱԼԻԱ. — Երկար ու նեղ թերակղզի մ'է Իտալիա՝ որ Միջերկրական ծովուն մէջ կ'ձգուի. արևելեան դին կ'դանուի Ադրիական ծովն, արևմտեան կողմն ունի Տիրենիան կամ Դոստանայի ծովն. հարաւային կողմը՝ Յոնիական ծովն, որով Յունաստանէն կ'գատուի. իսկ հիւսիսային կողմէ Ալպեան լեռանց ահագին շղթայով կ'ըջապատուի, և մէջ տեղէն կ'անցնի ուրիշ շղթայ մ'որ է Ապենինեան լեռը:

Իտալիա երկու որոշ մաս կ'ըաժնուի, ցամաքային մասն՝ դէպ 'ի հիւսիս (Հեադերիա), որ ընդարձակ դաշտավայր մ'է և մէջէն կ'անցնի Բոյ գետը: Բուն թերակղզին կամ ստորին մասը, շատ լեռնոտ է:

Նախկին ժողովուրդ. — Իտալիոյ նախկին պատմութիւնը շատ մութ է: Յունաստանի հին բնակչաց պէս Իտալիոյ ժողովուրդներն ալ ինք-

զինքնին երկրօշին կ'անուանէին : Բնիկներն Պեւ
լասպեանց սերունդէն էին և հնդկա-դերմանա-
կան մեծ ցեղէն կ'սերէին : Սովորաբար կ'կար-
ծուի թէ այս Պեւլասպեանք՝ որ Յունաստան ի-
ջեր էին, Իտալիա գալով տարածուեր էին :

Իտալիոյ նախկին գլխաւոր ժողովուրդներն
էին, Սաբինացիք, Մաթիցիք, Սամնիացիք, Էկու-
ցիք, Վոսիացիք և Լաթինացիք : Այս ժողովուրդ-
ները քիչ շատ բարքով և սովորութեամբ իրա-
րու կ'անանէին, թէ և իրենց մէջ նշանաւոր տար-
բերութիւններ ալ կային :

Սակայն ատեն ատեն ուրիշ օտար ժողովուրդ-
ներ եկան ու Իտալիոյ քանի մը տեղերը բնակե-
ցան, ինչպէս, Եթրուրացիք, որ Եթրուրիա ա-
նունը տուին (այսօր Գոստանա) իրենց հաստա-
տուած երկրին, Օմպրիացիք, Գալլիացիք, Լիգու-
րացիք և այլն : Ետրուրացիք՝ հիւսիսային երկիր-
ներէն գալով՝ Իտալիոյ բնակչաց մէջ արուեստ-
ներն և ճարտարութիւնը ծաղկեցուցին : Իրենց
իշխանութիւնն ատեն մը մինչև Բոյի դաշտն ու
Կամպանիա տարածեցին : Նոյնպէս Լատինացիք
մեծ ազդեցութիւն ունեցան Իտալիոյ վրայ : Յոյ-
ներն ալ շատ զաղթականութիւններ հաստա-
տեցին հարաւային Իտալիոյ մէջ, որ իրենց ա-
նուամբ Մեթն Յունաստան կոչուեցաւ : Տեսակ մը
դաշնակցութիւն կ'կազմէին այլ և այլ քաղաք-
ներէ որոց գլխաւորն էր Ալբա-լա-Լանկ :

Նոստրոք և Անուլիոս . — Աւանդութեամբ կը
պատմուի թէ՛ Տրոյիոյ պատերազմէն ետք՝ Ե-
նեաս անուն արոյացի զօրապետ մ'իր հայրենի-

քէն ելեր և իր Ասիանազ որդւոյն Տեա Իտալիա
գալով Լատինի մէջ բնակեր է : Աոյն երկրին
Թագաւորը Լատինս սիրով ընդուներ է Ենէասն
և նորա որդւոյն իր աղջիկը կնութեան տուեր
է : Իր Տօբը մահուանէն ետք՝ Ասկանազ Ալքս
շո-Լոնկ քաղաքը շիներ և տասն երկու Թագաւ
որաց ցեղին հիմնադիրն եղեր է :

Այս Ալքայի Թագաւորներէն մին երկու որ
դի Թողուց, Նուսիտոր և Ասուլիոս՝ որ խօսքը
մէկ կ'ընեն տարուէ տարի կարգաւ իշխելու :
Քայց Ամուլիոս՝ թէ և կրտսերն էր, Թաղը
յափշտակեց և իր եղբօքը միայն քիչ մը կա
շտած տուաւ : Նոյն միջոցին Նուսիտորի որ
դին մեռցուց և նորա դուստրն ալ՝ Ռէա Սիլվիա՝
Վեստիան կուսանաց քովը գրաւ : Այսպէս կը
կոչուէին Վեստայի քրմուհիներն որ այս գի
ցուհւոյն տաճարին մէջ նուիրական հուրը գի
շեր ցերեկ անշէջ պահելու պաշտօնն ունէին :
Այն որ այդ կրակը մարելու կ'Թողուր՝ ողջ ողջ
կ'Թազուէր : Այս Վեստեան կուսանք շատ մեծ
պատիւներ կը վայելէին : Եթէ իրենցմէ մին
դիպուածով մահապարտ յանցաւորի մը հան
դիպէր, կարող էր նորա կեանքն ազատել :

Որովհետև Վեստեանք չէին կրնար կարգուիլ,
Ամուլիոս այնպէս կ'կարծէր թէ իր եղբայրն ոչ
ժառանգորդ պիտի ունենայ և ոչ վրիժառու :
Քայց՝ Հռոմայեցւոց առասպելական աւանդու
թիւնները կ'ըսեն թէ՝ Արէա պատերազմի աս
տուածն առեանդեց Ռէա Սիլվիան և հետը
գաղանի կարգուեցաւ : Ռէա Սիլվիա երկու եր
կուորեակ որդի ծնաւ : Այս լսելով՝ Ամուլիոս

կատեցաւ և հրամայեց որ երկու նորածին մանկիկները Տիրբը դեարը նետեն : Սակայն նոյն միջոցին գետը յորդելով՝ գնալտերը ծածկեր էր, մանկիկներն օրսրոցի մը մէջ գրին և ծանծաՊռտտ տեղ մը ձղեցին : Զրեմն առին օրսրոցն ու մինչև Պալատին լեռը վայրի թզենիի մը տակ քշեցին : Ա՛րսեն թէ էգ գայլ մը աղոց աղաղակները լսելով՝ լեռնէն վար իջեր և այս մանկիկները սնուցեր է :

Աերջէն թագաւորին մէկ հովիւն այս հրաշքը տեսեր, աղոց վրայ գթացեր և ստեր իր կնոջը բերեր է : Այս երկուորեակները Հռոմուլոս և Հոսէժոս կոչուեցան : Իրենց մանկական օրերն հասկններուն հետ անցուցին և երբ մեծցան քաջասիրտ ու կորովի երիտասարդներ գարձան : Աորսորդութիւն երբեմն ալ աւաղակութիւն ընելով իրենց ընկերներու վրայ իշխանութիւն ստացան : Օրին մէկն երկու եղբայրներ՝ Նումիտորի հովիւներուն հետ կռուի բռնուեցան Ավանդին լեռին վրայ : Նումիտորի պահապանները յաջողեցան Հռեմոսը ձերբակալ ընել և թագաւորին առջևը տանիլ :

Երբոր Հռոմուլոս իմացաւ որ իր եղբայրը գերի ընկեր է և թէ ինք Աէա Յիլվիայի որդին է, սաստիկ զայրոյթ զգաց և միտքը դրամ վրէժ լուծել : Աստի իր ընկերները ժողվեց, խումբ մը կազմելով Ալբա քաղքին վրայ քաղեց և Ամուլիոսը սպաննեց : Յետոյ իր պապը՝ Նումիտորն՝ որ քառսուն տարիէ՛ ի վեր բունտն էր, ազատեց և հրաման խնդրեց որ իր եղբոր Հռեմոսի հետ իրենց մեծցած տեղը քաղաք մը

Տիմնեն, պայինքն Պալատին լեռին վրայ : Նու-
 միտոր հրաման տուաւ, բայց՝ երբոր քաղաքը
 շինեցին՝ երկու եղբարց մէջ վէճ մը ծագեցաւ :
 Թէ ո՞վ պիտի տիրէ առաջ նոյն քաղաքին վրայ :
 Նումիտոր յորդորեց որ Թուչնոց Թուիչէն իմա-
 նան աստուածոց կամքը : Այն ատեն Հռոմու-
 լոս Պալատին լեռն ելաւ և Հռեմոս Ավանտին
 լեռը : Նախ Հռեմոս վեց անդղ տեսաւ, ապա
 Հռոմուլոս տասն երկու հաս տեսնելուն՝ իրենց
 ընկերներն ըսին թէ՛ պէք Հռոմուլոսի կողմը կը
 բռնեն և այս պատճառաւ նորաշէն քաղաքն իր
 պնտամբը Հոտո՛ կոչուեցաւ : Այնուհետև Հռո-
 մուլոս քաղաքին բոլորտիքը պարհսպ մը քաշել
 տուաւ : Հռեմոս ծաղրելով պարսպին վրայէն
 ցատկեց քաղաքը մտաւ : Հռոմուլոս կատղելով
 իր եղբորը վրայ ընկաւ և զանի սպաննեց ըսե-
 լով. «Այսպէս պիտի մեռնի ո՞վ որ իմ՝ նոր
 քաղաքիս պարհսպներուն վրայէն անցնելու յան-
 դրոնի» :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Հրոմուլոսն Գին Ցարին հասուց :

(354—534)

Հրոմուլոս . — Նորաշէն քաղաքին ընակիչներն
 տեղընեցելու համար՝ Հրոմուլոս հրաման հանեց

Թէ ո՞վ որ կամի կարող է գալ Հռոմ՝ բնակիլ ազատօրէն : Ուստի շատ տեղերէ՝ գողեր , մարդասպաններ , պարտատէրներ , փախստական զերիներ եկան և Հռոմի մէջ պատսպարան մը գտան : Բայց որովհետև այս եկողներն անկին էին , Հռոմուլոս մտակայ ժողովրդոց գետաբաններ ղրկեց և խնդրեց որ խնամութիւն ընեն իր քաղաքացիներուն հետ : Ամեն տեղ իր դեպքաններն անարգութեան և իր առաջարկութիւնն անընդունելի եղաւ : Հռոմուլոս իր բարկութիւնը զսպեց և ինչ որ բռնութեամբ չէր կրնար ձեռք ձգել միտքը դրաւ նենգութեամբ ստանալ : Էրամայեց որ Ամասս կռուքին տօնը հանդիսադէպ կատարուի Հռոմի մէջ : Իրացի ժողովուրդները՝ մանաւանդ Սարինացիք՝ խմբովին այս հռչակաւոր հանդէսը տեսնելու համար Հռոմ եկան : Յանկարծ՝ նշան մը տրուելուն՝ Հռոմայեցիք յարձակելով օտար աղջիկները յափշտակեցին և գերի պահեցին : Այն ատեն սարինացի ծնողքը վայրանալով այս նախատանաց վրայ՝ Հռոմէն դուրս ելան և վրէժ լուծելու համար պատերազմի պատրաստուեցան :

Եւ իրաւի՝ քիչ ատենէն Սարինացիք եկան Առաքելութիւնի բերդն՝ որ Պալատինի մօտ էր : պաշարեցին : Բերդապահին աղջիկը՝ Տարդէա՝ օր մը վար կ'իջնէ ջուր բերելու համար , և թշնամիներէն կ'ընուի : Սարինացիք ստիպեցին որ բերդին դուռը բանայ , Տարդէա յանձն առաւ՝ այս պայմանաւ որ իրենց ձախ թեն ունեցածն իրեն տան , այսինքն ոսկի ապարանջաններն : Բայց Սարինացիք նոյն թեին վրայ վահաններ

ալ կ'կրէին : Ուտաի բերդը մանելու ատեն թշնամիներն իրենց վահանները Տարպէայի վրայ նետեցին և զինք մեռուցին : Հռոմուլոս իր զօրքովք հասաւ, և նոյն տեղը սաստիկ պատերազմ եղաւ : Յաղթութիւնն անորոշ կ'մնար, երբ սարբինացի կիներ, որ Հռոմայեցւոց կողակիցներն եղէր էին, իրենց ծնողաց և ամուսիններուն մէջ ընկան և ստիպեցին որ այս արիւնահեղ կռիւը դադարեցնեն :

Այն ատեն պատերազմողներուն կատաղութիւնն իջաւ : Երկու կողմէ հաշտութիւն ըրին : Մի շատ Սարբինացիք եկան Հռոմ հաստատուեցան և իրենց Տարբինոս թագաւորը Հռոմուլոսի հետ դաշինք դրաւ որ միասին թագաւորեն Հռոմի մէջ : Բայց Տատիոս երկար ժամանակ չսպրեցաւ : Յետոյ Հռոմուլոս ալ հրաշալի կերպով մ'աներևոյթ եղաւ իր զօրաց հանդէսն ընելու ատեն : Ա'կարծուի թէ ծերակոյտի անդամները զինք սպաննեցին :

Հոմ. — Ի սկզբան Հռոմ անշուք աւան մ'ու անկանոն գիւղ մ'էր, որու բնակիչներն արտորէից բերքով կ'ապրէին : Եօթ բլրի վրայ շինուած էր Հռոմ, որ Տիբեր գետին աջ եզերքին վրայ էին : Ահագոնը կ'գտնուէր Պալատին լեռը, և սորա բոլորաիբը՝ Կապիտուլէան, Աբիթուալ, Էպիլէա, Կելիոս և Ավարտին : Կապիտուլէոնի այն մասն որու վրայ Տարպէոս Սարբինացւոց ձեռքը սպաննուէր էր, Տարպէան ժայռ կոչուեցաւ. վերջէն Հռոմ քաղաքը Տիբեր գետին ձախ եզերքին վրայ տարածուեցաւ և ուրիշ երկու բլուրներ ալ իր մէջն առաւ, այս է Յանդիւլան և Վարդիան : Տիբեր գետակ մ'է գեղնորակ ջրերով և ինքնին նշանակութեան արժանի, բան մը չունի :

ԿՈՑՄԻ ԵՕԲԸ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ . Նումա Պոմպիլի-
 լիս . — Հռոմ եօթը թագաւոր ունեցաւ : Ա-
 ուաջինն էր Հառմուլոս , որու մահուան վրայ Սա-
 բինացի ու Հռոմայեցի երկու ժողովրդոց մէջ
 կռիւ ծագեցաւ այնպէս որ անմիջապէս չկրցան
 Հռոմուլոսի յաջորդ մը գտնել : Ուստի տարի
 մ'աթողը պարապ մնաց , այս միջոցն անիշխար
 նախնան միջոց կոչեցին , և ծերակոյտը կառա-
 վարեց երկիրը :

Տարի մ'անցնելէն ետե՛ որոշեցին որ Հռո-
 մայեցիք ընտրեն թագաւոր մը , բայց այս թա-
 գաւորը Սաբինացի մը լինի : Ժողովուրդը Տա-
 պիտի փեսան՝ Նումա Պոմպիլիոսը թագաւոր կար-
 գեց : Այս մարդն մեծ համբաւ ունէր իր իմաս-
 տութեան և բարեպաշտութեանը կողմէ՝ զիւրը
 կ'ընակէր , հանգարտ ու խաղաղ կեանք մը կը
 վարէր և իմաստութեամբ կ'պարապէր : Երկու
 ծերակոյտի անդամներ եկան Նումայի տունն
 արքունական թագը : Նումա նախ մերժեց : Գետ-
 պաններն նորա ոտքը կ'իյնան և կ'պաղատին որ
 ընդունի : Նումա վերջապէս յանձն առաւ , երբ
 որ իր ծերունի հայրն յորդորեց զինքն ըսելով
 որ պարտաւոր էր ժողովրդեան ձայնին հնազան-
 դիլ :

Այսպէս Նումա Պոմպիլիոս Հռոմի երկրորդ
 թագաւորն եղաւ : Չափազանց խաղաղասէր և
 կրօնասէր մարդ մ'էր : Ուստի ամենէն առաջ
 իր ժողովրդեան վայրագ բարքը մեղմացրնելու
 ջանաց և այլ և այլ կրօնական արարողութիւն-
 ներ հաստատեց : Ա՛րսն թէ Նումա Եփեփա զի-
 ցուհւոյն խորհրդովը կ'կարգադրէր ամեն բան :

Բաղմաթիւ տաճարներ կանդնեց, որոց մէջ էր և Յանոսի մեհեանն: Այս Յանոսն երկու դէմք ունէր: մին դէպ 'ի անցեալ դարձած՝ միւսը դէպ 'ի ապագայն: Նորա մեհեանն խաղաղութեան ժամանակ զոյ կ'մնար, իսկ պատերազմի ատեն բաց էր: Նումայի իշխանութեան օրովը բոլորովին զոյ մնաց: Նումա Սահմանաց աստուծոյն համար ալ տաճար մը շինել տուաւ, որ սեպհականութեան պաշտպան էր, նոյնպէս Կրթութեան զանազան կարգեր հաստատեց, մասնաւորապէս վեհաճեմքն, որոց պաշտօնն էր դից կամքն իմանալ՝ բնութեան երևոյթներէն զուշակութիւններ հանելով (ինչպէս փայլակներէն, որոտումներէն, թռչուններուն թռելէն և նուիրական վառեակներուն կերակուր ուտելէն և այլն):

Տուլուս Ռոպիլիոս. — Այս եղաւ Հռոմի երրորդ թագաւորը: Նա պատերազմ կ'սիրէր որչափ որ Նումա խաղաղութեան կուսակից էր: Իր առաջին կռիւն Ալբա քաղքին հետ ըրաւ, որ Հռոմի գլխաւոր քաղաքն էր: Արդէն երկու կողմէն ճակատ կազմեր էին և սրասերազմի պիտի սկսէին՝ երբ Ալբայեցոց գլխաւորը Սեպիոս առաջարկեց որ՝ արիւնահեղութեան առաջն առնելու համար՝ գործը մենամարտութեամբ կարգադրեն: Հռոմայեցիք Ռոպիլիոս անուամբ երեք եղբայրներն ընտրեցին իբրև մենամարտիկ, իսկ Ալբայեցիք՝ Ռոբուրտիոս անուն երեք եղբայրները: Այս վեց կտրիճներն անուանի էին իրենց արիւթեամբ և զուժովը: Եթէ Ռոպիլիոս յաղթական ելնէին, Ալբա քաղքին Հռոմ պիտի տի-

րէր, եթէ պարտուէին՝ Հռոմ Ալբայի պիտի հնազանդէր։ Այս մենամարտութեան մէջ՝ երկու Ռրատեանք առաջ սպաննուեցան և միայն մէկը մնաց կենդանի և անմեաս. բայց երեք Կուրաբանք վերաւորուեր էին։ Նոյն միջոցին բոլոր ժողովուրդը կարծեց թէ այս վերջինները յաղթող ելան, երբ Ռրատիոս փախչիլ ձեացուց. սակայն երեք Կուրատեանք Ռրատիոսի ետևէն իյնալով՝ իրարմէ կ'հեռանան։ Այն ատեն Ռրատիոս կ'դառնայ և երեքն ալ զատ զատ կ'սպաննէ։

Հռոմայեցիք առօք փառօք Հռոմ մտան։ Ռրատիոսի քոյրն որ Կուրատեանց մէկին նշանուած էր, լալով վազեց իր եղբօրն դիմացն ելաւ և դառնապէս յանդիմանեց զինքն իր նշանաժն սպաննելուն համար։ Ռրատիոս կատղելով՝ դաշոյնը քաշեց և քոյրը զարկաւ սպաննեց։ ըսելով. «Թող այսպէս մեռնին ամեն Հռոմայեցիք որ Հռոմի թշնամիներուն վրայ կ'ողբան»։ Այսպիսի սոսկալի ոճրի մը պատիժը մահ էր, և իրօք մահուան պիտի դատապարտուէր Ռրատիոս՝ երբ ծերունի հայրը սրտաշարժ ճարտասանութեամբ ժողովրդեան գութը շարժեց և միայն տուգանք վճարելով իր որդին ազատեց։

Ի սկզբան Ալբայեցիք հնազանդեցան, բայց վերջէն Հռոմայեցիքը մասնեցին ճակատամարտի մը մէջ։ Այն ատեն Հռոմ այս մատնութիւնն առիթ բռնելով՝ որոշեց Ալբա քաղաքը կործանել։ Ուստի հրաման տրուեցաւ նորա բնակիչներուն որ իրենց տունը տեղը թողուն և երթան Հռոմ բնակին։ Ալբայեցիք Կեղևոս լեռին վրայ

Հաստատեցին իրենց բնակութիւնը : Յետոյ Ալբա քաղաքը հիմնայտաակ եղաւ :

Կըսուի թէ Տուլլոս Ոստիլիոս կայծակնահար մեռաւ , Հռոմայեցիք այս մահն իբրև արգար պատիժ մը սեպեցին , վասն զի այս թագաւորն կրօնական ծէսերը չպահէր եղեր :

Անիս Մարտիոս . — Այս եղաւ Հռոմի չորրորդ թագաւորը : Նումային թոռն էր և նորա ընթացքը բռնեց : Կրօնական պաշտամունքն՝ որ խանգարուած էր , վերանորոգեց , երկրագործութիւնը ծաղկեցուց և խաղաղութիւնն անվրդով պահելու ջանաց : Անիս Մարտիոս ուրիշ կրօնական արարողութիւններ ալ Հաստատեց , ինչպէս նաև արարեց քրմերու կարգն : Սորա պարտաւոր էին հսկել որ Հռոմայեցիք անիրաւ պատերազմի չձեռնարկեն : Ուստի իրենց պաշտօնն էր պատերազմ հրատարակել և խաղաղութիւն կնքել :

Երբոր ժողովուրդ մը Հռոմի տէրութեան դէմ նախատինք մ'ընէր կամ երկիրն արշաւէր , չորս արգարար քուրմեր՝ իրենց քրմական զգեստները հագած՝ թշնամի ժողովրդեան դատաւորներուն առջև կ'ելնէին և հատուցում կ'պահանջէին : Եթէ երեսուն օրուան մէջ հատուցում չտրուէր՝ արգարարները սահմանազլուխը կ'վերադառնային , և մին դիքը վկայ բռնելով՝ կրակով սևցած և արիւնաներկ զեղարդ մը կ'նետէր թշնամոյն հողին վրայ , այս նուիրական խօսքն արտասանելով . « Յանուն արգարութեան՝ ձեզի դէմ պատերազմ կ'հրատարակեմ » :

Թէպէտև Անկոս Մարտիրոս խաղաղութիւն կը սիրէր, սակայն Լատինացոց դէմ պատերազմ հրատարակելու օտիպուեցաւ, վասն զի Լատինք հռոմէական հողին վրայ շարունակ կ'ասպատակէին: Անկոս յաղթեց այս ասպատակներուն, իրենց մի շատ քաղաքները գրաւեց և բնակիչներուն մէկ մասը Հռոմ փոխադրեց: Նոյնպէս Ավանտին լեռին վրայ լատինացի գաղթականներ հաստատեց: Անկոս Հռոմ քաղաքն արտաքին յարձակումէ պահպանելու համար Յանիկուլոն լեռն ամրացուց, որ Տիրբերիսի աջ եղբայրն էր և գետին երկու ակունքը փայտէ կամրջով մը միացուց (Հռոմի առաջին անգամ շինուած կամուրջն էր, որ Մաքսիմիոս կոչուեցաւ): Աերջապէս՝ առուաուրն ու նաւարկութիւն յառաջ տանելու համար Տիրբերիսի բերանն Ուրթա քաղաքը հիմնեց՝ որ Հռոմի նաւահանգիստն եղաւ:

Տարկէնեանք. — Այն ատեններն Ինժարտար անուն հարուստ կորնթացի մը՝ քաղաքական խառվութեանց պատճառաւ՝ իր հայրենիքէն աքսորուելով՝ Իտալիա գաղթեց և Ետրուրիոյ Տարկէնիա քաղաքը բնակեց էր: Իր որդին Լակոմոն ետրուրացի անուատոհմ աղջկան մը հետ կարգուեցաւ, այս է Տանակիլ: Փառասէր կին մ'էր այս Տանակիլ՝ որու յորդորանօք Լակումոն իր ընտանեօք եկաւ Հռոմ հաստատուեցաւ: Արսեն թէ երբ քաղքին կ'մտանար՝ արծիւ մ'իր գլխուն վրայ սաւառներ, գլխարկն առեր և օդին մէջ ատեն մը թռելէն ետև՝ կամացուկ մ'իջեր և նորէն բերեց գլուխը գրեց է: Տանակիլ այս

անանելով՝ իր էրկանը կ'առեաւ թէ քիչ ատե-
նէն մեծ փառքի պիտի հասնի : Լուկուսն իր
անունը փոխեց ու Լուկիոս գրաւ , և նոյնին կցեց
Տարլէն անունն ալ իր ելած քաղքին յիշատա-
կին համար : Լուկիոս Տարկէն՝ իր անբաւ հա-
րրասութեանց չնորհիւ՝ քիչ ատենէն մեծ յարգ
և զօրութիւն ստացաւ Հռոմի մէջ : Մինչև ան-
գամ Անկոս Մարտիոսի վստահութիւնը գրա-
ւեց , այնպէս որ այս թագաւորն՝ իր մահուան
ժամանակ՝ զանի որդւոցը խնամակալ անուանեց :
Աերջապէս՝ փառասէր Տարկէն՝ ամեն հնարք
ի գործ դնելով՝ յաջողեցաւ ինքզինք թագաւոր
քնարել տալ : Երէց մականունը տուին այս Տար-
կէնին Տարլէն Գոսպէն զանազանելու համար :

Տարլէն երեց . — Այս եղաւ Հռոմի հինգերորդ
թագաւորն՝ որ փառաւոր իշխանութիւն մը վա-
րեց : Քրիստոսէ 600 տարի առաջ կ'ապրէր :
Մեծ յաղթութիւններ տարաւ մտակայ ժողո-
վւորոց վրայ , այսինքն՝ Լատինացւոց , Սարինա-
ցաց և Ետրուրացւոց վրայ , որ վերջապէս ստի-
պուեցան Հռոմի գլխաւորութիւնն ընդունիլ : Սա-
կայն իր իշխանութեան աւելի փայլ տուողն մե-
ծաշէն գործերն եղան քան թէ պատերազմական
յաջողութիւնները : Հռոմ քաղաքն այնքան գե-
ղեցկացուց ու զարդարեց որ բոլորովին այլա-
փոխ եղաւ : Նախ նորա բոլորտիքը քարաշէն
պարիսպ մը քաշեց . Ապախողիոնի վրայ Արա-
մազդայ շքեղ մեհեանը հիմնեց : Նոյնպէս կա-
ռոյց Մեծ Կրկնն՝ որ կառարշաւներու և հասար-
քակաց խաղերու սահմանուած էր : Այս ահա

գին շէնքը՝ որ երկարաձիգ շրջանակի մը ձևն ունէր, Պալատին և Ավանտին լեռներու մէջ շինուած էր. 2000 ոտք երկայն և 500 ոտք լայն էր:

Տարկէնի շինել տուած ամենէն նշանաւոր շէնքն եղաւ Առաւելը, որ ընդարձակ ստորերկրեայ կոյնոցներ էին, ուսկից քաղքին այլտտութիւններն Տիրեր գետը կ'վազէին: Այս շինութեանց մէկ մասը դեռ կ'կենայ: Այսպէս քաղքին տղմոս ու ցած կողմերը մաքրելէն ետեւ՝ Տարկէնի Կապիտոլիոնի և Պալատինի մէջ ընդարձակ տեղ մը շտկել տուաւ վաճառանոցներու և ժողովրդեան ժողովներուն համար: Այս եղաւ անուանի Փորոմէ (հրապարակ) որ գրեթէ քաղքին կեդրոնը կ'զտնուէր: Այս Փորոմը քիչ քիչ հոյակապ շէնքերով պատեցին: Ժողովներու յատկապա՛մ մասը Կոմիտիս կոչուեցաւ:

Տարկէն երէց Եարուրացոյ սովորութիւնները, մանաւանդ նոցա փառաւոր արձարողութիւններն Հուրմ՝ մտցուց: Իր օրովը պատահած շատ հրաշալի բաներ կ'պատմեն: Օր մ'որ Տարկէն հրապարակը կ'զտնուէր նշանաւոր վհուկ մ'ուղեց փորձել: այս վհուկին անունն էր Ագոթիս Նէվիս: «Կարո՞ղ ես գուշակել, ըսաւ վհուկին, եթէ կարելի պիտի լինի ինձ այս միջոցիս մտքէս անցածն իրագործել»: Ահուկը՝ աստղերը դիտելէն ետեւ՝ պատասխանեց. «Այո»: «Լաւ ուրեմն, ըսաւ թագաւորը, եթէ կարող ես սա դայլախազն ածելիով մը կտրէ»: Բոլոր հանդիսականներն սկսան ծիծաղել. բայց վհուկը պատասխանեց անվրդով. «Զարկ վստահու-

Քեանք այդ քարին և մէջ տեղէն պիտի մեզ
քուի՛ն : Ածելի մը և գայլախազ մը բեքին և
վհուկը՝ ժողովրդեան առջև՝ գայլախազը մէջ
տեղէն երկու կտրեց : Թագաւորը շատ զպրնա-
ցաւ և այնուհետեւ սկսաւ դուշակութեանց հաւ-
տալ : Այս հրաշքը կատարուած տեղը՝ յեշա-
տակերտ մը կանգնել տուաւ Ատտիոս Նէվիտի
արձանով և անոր մէջ դրաւ հրաշալի ածելին
և գայլախազը :

Սերվիոս . — Տարիէն երեցի կինն ալ շատ
ճարտար էր հմայութեանց մէջ : Արդէն իր ան-
մուսնոյն փառաւոր բաղդը գուշակներ էր : Ու-
րիշ նշանաւոր դուշակութիւն մ'ալ ըրաւ : Սա-
բինացի զօրապետ մ'իւր բնիկ երկիրը սրաշուպա-
նելու ժամանակ մեռեր և իր այրի կինն Տար-
իկնի ձեռքը գերի ընկեր էր : Տարիէն այս գե-
րին իր Յանակիլ կնոջ ընծայեր էր : Ճաղի թէ
արքունիքը մտեր էր որ խեղճ օրակերին պատկ
մը ծներ էր որու Սերվիոս (ժտրուկ) անունը տուեր
էին , վասն զի ստրկութեան մէջ աշխատէր եկեր
էր : Օր մ'արքունեաց մէջ ամենքն իրար ան-
ցան տարօրէն հրաշք մը տեսնելով : Երբ Սեր-
վիոս մանուկը կ'ընանար՝ իր գլուխը պահ մը
բոցերու մէջ երեցաւ : Ամիջտաղէս Յանակիլ
գուշակեց որ այս տղան մեծ մարդ մը պիտի լի-
նի : Ուստի մեծ խնամօք կրթեց զանի և վերջէն
իւր աղջիկը Սերվիոսի կնութեան տուաւ : Սեր-
վիոս իր բարձր կօցութեան արժանի եղաւ իր
բնաւորութեամբն ու՝ տաղանդովը :

Տարիէի մահը՝ — Սակայն Անկոս Մարտիոսի որդիքը դեռ կենդանի էին և չէին կարող ներել այդ թագաւորին որ իրենց հայրենական աթոռը յափշտակեր էր. ուստի որոշեցին զանի սպաննել ապա : Երկու հովիւ գտան , և նոցա մեծ գումար մը խոստացան եթէ Տարկէնը սպաննեն : Այս հովիւներն արքունի պալատին դրան առջև գալով սկսան իրարու հետ կռուիլ և Տարկէնէն արդար դատաստան խնդրել : Թագաւորն այս աղմուկը լսելով՝ երկու սուտ կռուարարներն իր առջև բերել տուաւ , բայց երբոր մին այս վէճին պատճառը բացատրելու վրայ էր , միւսը կացինը վերցուց և Տարկէնի գլխուն իջեցուց : Տարկէնը կիսամեռ սենեակը տարին : Այս գոյժը լսելով ժողովուրդը պալատին բոլորաիքը գումարուեցաւ : Բայց Տանակիլ իր սովորական ճարտարամտութիւնը գործածեց այս պարագայիս մէջ : Վախնալով որ Անկոսի որդիք այս խռովութիւններէն օգուտ քաղելով թագաւորական աթոռը չգրաւեն , պատուհանն ելաւ և ժողովուրդը յորդորեց որ խաղաղի : Յայտնեց որ թագաւորին վէրքը ծանր չէ և քանի մ'օրէն բոլորովին պիտի բժշկուի : Միայն խնդրեց որ նորա հիւանդութեան ժամանակ Սերվիոս կառավարութեան գործերը տեսնէ : Ժողովուրդն՝ որ Սերվիոսը կ'սիրէր , հաճութիւն ցցուց ու քաշուեցաւ դնաց : Անկոսի որդիքը տեսնելով որ իրենց նպասակին չհասան խոյս տուին և կամովին աքսոր գացին : Տարկէն քիչ ատենէն մեռաւ : Շատ օրեր իր մահը գաղտնի պահուեցաւ : Երբոր երևան ելաւ , ժողովուրդն Սեր-

վիտսի կառավարութենէ գո՛հ լինելով՝ զինք թա-
գաւոր հրատարակեց :

Սերէլիո՞ Տուլիո՞ . — Հռոմի թագաւորներուն մէջ ամենէն ժողովրդասէրն եղաւ Սերվիո՞ Տուլիո՞ որ ոչ միայն ժողովրդեան տառապանքը թեթեւացոյց այլ և Հռոմը մեծցոյց և զարգարեց : Ինք մոռցած չէր որ ատեն մը գերիի մը զաւակ էր, ուստի հրաման հանեց որ գերի ունեցողը կրնայ ազատ թողուլ և այսպէս ազատուող գերիներն ազատօրէն կ'ըսուէին : Հռոմ քաղաքն ընդարձակեց, նորա կիսկատար պարիսպները լմնցընել տուաւ և քաղքին շրջապատին մէջ առաւ եօթ բլուրները :

Սերվիոս երկու աղջիկ տնէր զոր Տարկէն Երէցին երկու որդւոց հետ կարգեր էր : Այս փեսաներէն մին Լուկիո՞ Տարկէն՝ վայրագ բնութիւն մ'ունէր, և Տուլիո՞ Սերվիոսի աղջիկներէն մին՝ նորա չափ չարասէր էր : Տուլիա իր էրիկը թունաւորեց և իր տաղբին՝ Լուկիո՞սի հետ կարգուեցաւ, երբոր այս վերջինն ալ իր կինը սպաննեց : Այս երկու անզգամ ամուսիններն ուրիշ ոճի մը մտածեցին : Յանկած Լուկիոս Տարկէն ելաւ Սերվիոսէն գահը պահանջեց, ըսելով որ նա Տարկէն Երէցին ձեռքէն յափշտակեր էր . ուստի օր մը նորա վրայ յարձակելով զանի գահէն իջեցոց և պալատին պատուհանէն վար նետեց : Իսեղձ թագաւորն այսպէս արինլուայ փողոցն ընկեր մեռեր էր՝ երբ Տուլիա գուսարն՝ որու գրգռութեամբ աները սպաններ էր անգութ Տարկէն, նոյն փողոցէն կառ-

քով անցնելով պալատը կ'երկար : իր ամուսնոյն միանալու : Կառապանն թաղաւորին դիակը տեսնելուն՝ ուզեց ետ դառնալ . բայց վատանուն Տուլլիա հրահայեց որ դիակին վրայէն անցընէ կառքը : Այսպիսի ահուկի գործ մ'անպատիժ չմնաց :

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Սերէն Տուլլիոյն գնը խեղճութեան անուշ :

(524—510)

Տարիներ հոսող . — Հռոմի այս եօթներորդ թաղաւորն իր բռնաւորութեան համար՝ շատ ատելի եղաւ ժողովրդեան : Սերվիոսի դրած արդար օրէնքը ջնջեց և ձերակոյտի անդամներն՝ որ իրեն դէմ բողոքեցին , աքսորել կամ սպաննել տուաւ : Այս բռնակալն միայն ժողովուրդը չէր ճնշեբ այլ և իր ընաանիքն որոց մէկ քանին մահուան դատապարտեց : Իր մէկ քեռորդին Յասինոս մահուանէ ազատեցաւ միայն սուտ խենդ լինելով : Այս կեղծ յիմարութեան պատճառաւ՝ Յասինոսի Բրոտոս (ապուշ) անունը տուին :

Գաբիէս Կալպիս արտոմը . — Սակայն Տարիներ իր ներքին անգուլթ ու բուռն գործերը ծածկելու

Համար՝ ջանաց պատերազմական վտար ստանալ ։
 Մտաւայ ժողովքոց վրայ մեծ յաղթութիւն-
 ներ տարաւ և շատ աւարով, Հում գարձաւ ։
 Միայն Գաթիէ քաղաքն իր զօրութեան դիմա-
 գրեց՝ եօթ աարի ։ Տարկէն ճար մը մտածեց և
 քաղաքը նենդութեամբ առաւ ։ Իր մէկ որդին՝
 Սեփիէն՝ այնպէս ձեացուց որ իր հօրը հետ
 դժտած է և դնաց Գաթիէ քաղաքն ապաւէն մը
 փնտռեց ։ Այս նորահասակ իշխանն քիչ ատե-
 նէն բնակիչներուն վտահաւթիւնը գրաւեց և
 նոցա զօրապետն եղաւ ։ Այն ատեն իր հօրը
 դեսպան ղրկեց և հարցուց թէ ինչ ընել պէտք
 էր քաղաքը նուաձելու համար ։ Թագաւորն՝ որ
 նոյն միջոցին պարտեզը ժուռ կ'դարձ պատաս-
 խան մը շտուաւ դեսպանին, այլ իր պտոյարը
 շարունակելով բաւական սեպեց ամենէն երկայն
 խաշխաշներուն գլուխը կտրել ձեռքի գառազա-
 նովը ։ Տարկէնի որդին իր հօրն ընթացքին նշա-
 նակութիւնը հասկըցաւ և Գաթիէսի գլխաւոր
 քաղաքացիները սպաննեց, այսպէս քաղաքը տկա-
 բանալով քիչ ատենէն Հումայեցուց իշխանու-
 թեան տակն ընկաւ ։

Սեփիէան գրեանք ։ — Տարկէն Գուռը թշնա-
 փներէն առած ճոխ աւարներով Հումի մէջ
 գեղեցիկ շէնքեր կանգնեց ։ Տարկէն Երեցին
 սկսած կապիտոլիոնն աւարտեց ։ Այս մեհեանին
 շինութեան ատենն էր որ հումեական աւանդու-
 թեան վերաբերող նշանաւոր դէպք մը պատա-
 հեցաւ ։ Օր մը Տարկէնի առջին ելաւ անծա-
 նօթ կին մ'առ առաջարկեց որ ինն հաս գուշա-

կուձեանց ղերարերող գիրքերը գնէ : Թագաւորը մերժեց խնդրած գինը տալու . կինը գնաց գիրքերէն երեքն այրեց և մնացած վեց հատին համար դարձաւ նոյն գինը պահանջեց : Երբոր Տարկէն նորէն մերժեց, կինն երեք հատ ևս այրեց և միւս երեքին համար առջի գումարը խնդրեց : Թագաւորը կնկան այս ընթացքին վրայ զարմացաւ և վերջապէս երեք գիրքը գնեց : Ահնան մտախառն փախաւ ստակն առնելէն ետեւ և նորէն շերեցաւ : Այս հատորներն Սիբիլեան գրեական կ'անուանէին, վասն զի Կաթա քաղքին Սիբիլայի կամ հարցուկի գործը կ'համարէին : Տարկէն պատուիրեց որ այս գրեանքը Կապիտուլիանի կուստան մէջ զգուշութեամբ պահեն, և հասարակային մեծ ձախարհութեանց ժամանակ նոյն գիրքերէն պատգամ կ'խնդրէին :

Տարկէն Հուսիս կ'արարտուաի . — Բռնակալ Տարկէն կ'յուսար որ իր իշխանութիւնն անվերջ պիտի շարունակէ՝ երբ այնպիսի անակնկալ դէպքեր պատահեցան որ թագաւորութեան վերջ տուին : Քանի մը շարագուշակ դիպուածներ Տարկէնի միտքը յուզեցին . իր որդիքը Դելփիոս տղարկեց որ պատգամ հարցընեն : Նոցա հեռու Յունիս Բրուտոսն ալ զրկեց որպէս զի ձամբան հետք տուարձանան : Սքա Տարկէնի կամքը կատարելէն էտե՝ հարցուփորձ ըրին պատգամախօսին թէ իրենցմէ ով թագաւոր պիտի լինի և այս պատասխանը ստացան . «Ո՛վ որ առաջ իր մտքը համբուրէ գահը պիտի ելնէ» : Երբոր Հռոմ վերագարձան երեք պատանիներն՝

Բրուտոս իբր ակամայ գեախնը կ'ընկնի և հողը կ'պագնէ ըսելով. «Ամենուն մայրը երկիրն է» :

Այս պատգամը քիչ ատենէն կատարուեցաւ : Երբոր Տարկէն Աբդեա փոքրիկ քաղաքը կ'պաշարէր, իր մէկ որդին ազնուական կի՛ն մը նախատեց, Լուկրեթիա անուն, որ Կուլտրիսի կողակիցն էր : Այս նախատանաց շուզեց հանդուրժել Լուկրեթիա և իր էրկան ու Յունիոս Բրուտոսի առջև ինքզինքը դաշոյնով սպաննեց : Բրուտոս դաշոյնը Լուկրեթիայի սրտէն քաշեց հանեց և զայն տատանելով երգում ըրաւ վրէժ լուծել բռնաւորներէն : Անմիջապէս Լուկրեթիայի արինչուայ դիակը հրապարակը հանեց և ժողովուրդը գրգռեց որ ապստամբի : Տարկէն իսկոյն վերադարձաւ Արաէա քաղքէն որ ապստամբութիւնը զսպէ, բայց քաղքին դռները դոց գտաւ : Նոյն միջոցին Բրուտոս բանակը գացեր և զայն յորդորեւ էր որ Արաէայի պաշարումը թողու ու զայ Հռոմ ժողովուրդը պաշտպանէ : Այսպէս Տարկէնեանք աքսորուեցան և թագաւորութիւնը կործանեցաւ : Հռոմի մէջ Հատաբոյնութիւնն հաստատուեցաւ : Այս կ'պատահէր 510ին, ճիշտ այն տարին որ Աթենք Պիսիաթրոտեանց բռնաւորութենէ կ'ազատէր :

Հրոմբոյն պարմութիւնն թափառութիւնն յամենայն : Հռոմ պատմութեան այս առաջին մասը բոլորովին ատյոյ չէ : Ենեանի գալուստն յիտալիա, Հռոմուլոսի և Հրոմեսի ծնունդը, Հռոմի հիմնարկութիւնն երկու եղջ քարց ձեռք, ժողովրդային աւանդութիւններ են ճշմարտութենէ զուրկ : Հռոմ թագաւորներու պատմութիւնն մի շա կապածեղի իրողութիւններ կ'պարունակեն, թէև

կարևոր մասերը քիչ շատ ստուգութիւն կրնան ունենալ: Հռոմի նախկին պատմութիւնն գլխաւորապէս Տիգրս — Լիվիոս աւանդած է մեզի: Օգոստոս կայսեր օրովը կ'ազարէր: Տիտոս — Լիվիոս հռոմէական մեծ պատմութիւն մը գրած է, որու միայն մէկ մասը կայ:

Հռոմի իշխանութիւնը իտեմարներսան ծանանալ. — Ի սկզբան Հռոմ լատին քաղաք մ'էր որու բոլորակը սահմանաւոր երկիր մ'ունէր: Անդադար կռուի մէջ էր միւս լատին քաղաքներու և գրացի ժողովրդոց հետ, ինչպէս Սաբինեանց, Եթրուսացաց, Ասլիեանց և Եպրուսացաց հետ: Այս կռիւներով Հռոմ մեծցու, նոյնպէս ժողովուրդը շատցու մտակայ քաղաքներու բնակչաց և գրացի ժողովրդոց հետ խառնուելով: Այսպէս Հռոմ իր նախնի լատին ժողովրդեան Անգրոնական խաւից ժողովուրդներն ալ միացուց: Իր ծագումը լատին էր և խաւից բուն լատին քաղաքն եղաւ: Ատեն տան իր նուաճած երկիրներն գաղթականներ կ'ըրկէր, որով իր տիրապետութիւնը կ'ընդարձակէր, նոյնպէս ազգեցութիւնը, Հռոմայեցի գաղթականներն Հռոմի բարբը, օրէնքն ու սովորութիւնները կ'աարածէին: Ուստի Հռոմ Լատիոմ բնական ազգային կեդրոնը դարձաւ, և կերպով մը լատին քաղաքներու հետ տեսակ մը դաշնակցութիւն կազմեց, որու մայր քաղաքը դարձաւ:

Վախի Հռոմի Կալատան և Ընկերայան խալտութիւնը. — Հռոմայեցի ժողովուրդն երկու գլխաւոր գաս կ'ըստնուէր. Պարթիներն և Պլեթիցեան (Ռամիկ): Պարթիները կերպով մը Հռոմի արևմտայններն էին. սոքա կը կազմէին բուն քաղաքացիներու գասն, ամեն քաղաքական իրաւունք կ'ըլայելէին, այսինքն կառավարութեան գործերու մասնակից կ'ըլնէին: Իսկ հասարակ ժողովուրդն էրբև հպատակ կ'նկատուէր և ազգային գործերու մասնակից չէր լիներ:

Պարթիկներն ալ երեք ցեղ կ'ըստնուէին, որ Հռոմի երեք կարգ բնակիչներէ կ'ծագէին (Լատին, Սարինացի

և Եսրուրացի)։ Իւրաքանչիւր յեղ օտան Գոհի և Իւրաքանչիւր տոհմ՝ ի սկզբան՝ տան ընտանիքէ կ'ըսողկանար։ Հետեապէս ազնուական դասն 3 յեղ, 30 տոհմ և 300 ընտանիք կ'պարունակէր։

Սերվիոս Տուլլիոս ուրիշ յեղական բաժանում մը հաստատեց, որ բոլոր ժողովուրդը, թէ Պատրիկ և թէ Ռամիկ՝ կ'պարունակէր։ Այս յեղերը չորս էին, որ մարդերու վիճակին համեմատ բաժնուած չէին, այլ հողերու։ Վերջէն այս հողական բաժանումն ալ փոխուեցաւ։ Սերս վիոս ուրիշ բաժանում մ'ալ հաստատեց։ Ժողովուրդը, պատրիկ ու ամիկ՝ 6 դաս և 193 հարիւրիւթի բաժնեց։ Այս բաժանումն, որ հարստութեան համեմատ կարգադրուեր էր, ուրիշ բանի համար չէր այլ միայն սուրբն աւելի կանոնաւոր կերպով բաշխելու և զինուորական պաշտօններն սրբելու համար։ Վերջէն այս բաժանումն ընտրութեանց համար ալ ծառայեց, որ հարիւրիւթիւթիւթու ժողովներու մէջ տեղի ունեցան։ Առաջին դասն, որ ամենէն հարուստ քաղաքացիներէ կ'ըսողկանար, ամենէն զօրեւորն էր. իսկ վերջինն՝ չքաւոր քաղաքացիներու դասը, խուճանն էր։ Այս օրէնդրական փոփոխութիւններն սովորաբար Սերվիոս Տուլլիոսի օսհմանագրութիւն կ'ըսուի։ Թէև Հռոմի մէջ միշտ ազնուական և ամիկ դաս մնաց և առաջինն մի շատ արտօնութիւններ պահեց, բայց հարուստ ամիկն ալ պատրիկի համազօր լինելով՝ հարստութեան ազնուականութիւնն քիչ քիչ տոհմային ազնուականութեան տեղը կ'անցնէր։ Այս նկատմամբ Սերվիոսի օրէնքը Սուլոնի օրինաց կ'անմանէր։

Հռոմի մէջ՝ այս դասերէն զատ՝ կար նաև սրբութիւթու դասը։ Հռոմի ստրուկը մարդ չէր սեպուեր այլ առարկայ մը զոր տէրը կրնար ըստ հաճոյս գործածել։ Ստրուկ կ'լինէր մէկն եթէ պատերազմի ժամանակ զերի ընկնէր, եթէ պարտքը չկրնար վճարել, եթէ դատաւճիւ մ'ընդունէր։ Ստրուկը կարող էր իր ազատութիւնը դանել. այն ատեն ազատիւթիւթու կարգը կ'անցնէր, բայց երբեմն իր հին տիրոջ նոսրը կ'մտար, երբեմն կէս քաղաքացի կ'ըսուէր։ Երբեմն ըսուած մասն ալ այն մարդիկն

էին որ ընտանիքի մէջ կ'ծառայէին պատրիկին պաշտպանութեան տակ:

Արտ. — Արդէն յիշեցինք Հռոմի մէկ քանի կրօնական արարողութիւնները, զոր Հռոմուլոս ու Նումա հաստատեցին բնիկ ժողովրդոց դից վրայ: Քիչ քիչ՝ Յունաստանի աստուածներն անուն փոխելով Հռոմ մտան, միշտ Աստիպոլիան Արամազդոյ, իշխանութեան ներքև: Ետրուրացիք ունէին Տիւս (Չեւս) Ասորա (Հերա) Միտրիս (Աթենաս) Ալեքսանդ (Դիոնիսոս) որ եղանակներու փոփոխութիւնը կ'ցուցընէ. Սելլանոս, անտառներու աստուածը: Թերափտ, Լորոյտ, ընտանի դից, Մանրս (Պուտոն) և այլն: Լատինացիք կ'պաշտէին, Տելլոս (Երկիր) Ստորաբնոս և իր Օպս կիներ, որ նմանութիւն ունին Աստիպոլիանի հետ. Արամազդ, իր Հերա կիներ: Յունոս երկզէմ, Ախարո, հայրենի տան դիցուհին: Սարիանացոց ալ գլխաւոր աստուածներն էին, Ֆերոնիոս, Արտ և Արիստոս. Սել (արև) Լուսն (լուսին):

Աստուարութիւն. — Հռոմի կառավարութիւնը բարեխառն միապետութիւն էր. երեք տարերքէ կ'ըսողկանար, թագաւոր, ձերակցոս եւ ժողովուրդ: Թագաւորը տէրութեան գլուխն էր. պատրիկները կ'ընտրէին զանի՝ ձերակցոսին առաջարկելովը: Երեք պաշտօն ունէր. զօրաց սպարապետ, քրմապետ և զերազոյն գատաւոր էր: Պատերազմի ժամանակ և քաղքէն դուրս բացարձակ իշխանութիւն կ'վարէր: Իսկ խաղաղութեան ժամանակ ձերակցոսին ու ժողովրդեան խորհրդովը կ'գործէր: Երբ դուրս ելնէր՝ իր առջեւն սպարապետը կ'երթային. հրապարակը՝ իր փղոսկրեայ զահին վրայ նստած՝ ինք գատատան կը կարէր կամ իր կողմէ ընտրուած գատաւորներ այս պաշտօնը կ'վարէին: Իբրև քրմապետ՝ թագաւորը զոհերը կ'կարգադրէր:

Ծերտօյոցը աշուական ընտանեաց գլխաւորներէն կը բազկանար. տէրութեան գործոց վրայ կ'խորհրդակցէր, թագաւորին կամ իր տեղակալին նախագահութեամբը:

և իր սրտուհիները ժողովրդեան հաւանութեան կ'ներկայացընէր: Ժողովարդն՝ ՚ի սկզբան պարտիկներու խումբն էր: որ կ'փոփոխը՝ ծերակոյտի պաշտօնն մօտ կ'գումարուէր: Թագաւորը կ'ընտրէր, առաջարկուած օրէնք կ'ընդունէր. կամ կ'մերժէր, խաղաղութեան կամ պատերազմի վրայ իր սրտումը կ'պատրաստէր և այլն: Սերվիտս Թագաւորին օրովը՝ առփէկներն ալ քաղաքական իշխանութեան մասնակից եղան:

Ընթանի կեանք. — Այս նախկին ժամանակներն՝ Հռոմայեցւոց սնային կեանքը պարզ և շարքաշ էր: Տանտէքն իր սպասաւորներուն հետ հողը կ'հերկէր, տանտիկինն իր սպասուհիներուն հետ կ'մանէր. նոյն իսկ Յանակիլ Թագուհին և տարբարազ Լուկրեաիան: Բայց սովորութիւնները իրտա և օրէնքը շատ անգութ էին, Տանտէքն իր տան մէջ բացարձակ իշխան էր. իբրև ամուսին՝ կարող էր իր կինը դատապարտել՝ եթէ իր պարտիքը չկատարէր. իբրև հայր՝ արտօնութիւն ունէր ծնած անկաւակը սպաննել և մինչև երեք անգամ մուսները ծախել, Թէև հասակաւոր ու աստիճանաւոր լինէին: Իր մահուան ժամանակ՝ կրնար բազոր ստացուածքն օտարի մը տալ, կինն ալ որդիքը զրկելով:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Հասարակագիտութիւն — Բնիկ Տանտիք:

(310—450)

Տարիկի դատապարտութիւնը. — Հռոմայեցիք՝ երկու հարիւր յիսուն տարի Թագաւորներու ձեռ-

ուօք կառավարութիւնն ետե՛կ Հասարակապետութիւնն հաստատեր էին : Իշխանութիւնը ձերտօնաբար և երկու հիւպատոսներու ձեռք անցեր էր, որք տարի մը պաշտօն կ'ավարէին : Առաջին երկու հիւպատոսներն եղան Բրուսս և Տարֆէն Ալլապօստ, որ ամենէն աւելի աշխատեր էին թագաւորութիւնը տապալելու համար :

Սակայն այս նորահաստատ Հասարակապետութիւնը մեծամեծ վտանգներու հանդիպեցաւ : Ներսէն թագաւորին կուսակիցները նորա դէմ կ'դաւադրէին, դրսէն Հռոմի բոլոր թշնամիներն այս ներքին երկպառակութիւններէ օգուտ քաղելով հռոմէական զօրութիւնը կործանելու կը ջանային : Տարկէն դեսպաններ ղրկեց Հռոմ և իր ստացուածքը պահանջեց : Սոքա սկսան մարդորսալ որպէս զի նորէն թագաւորական իշխանութիւնը հաստատեն : Գիշեր մ'այս գաւազնութիւնն երևան ելաւ, և յանցաւորներն՝ որոց մէջ Բրուտոսի երկու որդիներն ալ կային, մահուան դատապարտեցան : Այս դէպքն այնքան զրգռեց Հռոմայեցւոց ատելութիւնը նոյն իսկ Տարկէնի անուան դէմ, որ այնուհետև չուզեցին որ այս զգուելի անունն ունեցող մարդ մը անգամ քաղքին մէջ մնայ : Այս Տարկէն Ալլապօստինոս՝ թէև բռնաւորին արսորման ամեն ճիգ թափողներէն մէկն էր, բայց ստիպուեցաւ հրաժարիլ իր պաշտօնէն և Հռոմէն հեռանալ :

Աւելցանոց դէ՛մ պարտերազմը . — Տարկէն տեսնելով որ Հռոմի մէջ լարած դարանն ՚ի զերեւելաւ, ուզեց զինու զօրութեամբ իր դահլը ձեռք

ձգել : ուստի մծտակայ ժողովրդոց , և մասնա-
ւորապէս Եսրայէլացոց դիմեց օգնութիւն խն-
դրելու : Աւելացիք զօրք տուին Տարկէնի : Պա-
տերազմն սկսաւ : Տարկէնի մէկ որդին Բրուտոսը
կ'տեսնէ հեռուէն և իսկոյն նորա դէմ կ'վազէ :
Երկուքն ալ պիտիսի կատաղութեամբ կ'մագա-
տին իրարու դէմ որ զիրար կ'զարնեն ու կ'ապան-
նեն : Սակայն Հռոմայեցիք կ'յաղթեն և Բրու-
տոսը փառաւոր հանդիսով կ'թաղեն : Հռոմի կի-
ներն տարի մը Բրուտոսի սուգը կ'պահեն , վասն
զի Լուկրետիայի պատիւը պաշտպաններ էր :

Պորսենա , Ռբաթիոս Կոլէն , Մակիոս . — Երբոր
Տարկէն Աւելացոց հետ չկրցաւ յաջողիլ Հռոմի
յաղթելու , Կլեոսիոսի Պորսենա թագաւորին դի-
մեց որ Հռոմի վրայ արշաւէ : Այս անգամ Հռո-
մայեցիք յաղթուեցան : Պորսենա Հռոմ քաղաքը
պաշարեց և Յանիկուլոն բլուրն՝ որ Տիբեր գե-
տին աջ կողմն էր , առաւ : Եթէ Ռբաթիոս Կոլ-
լէն՝ հռոմայեցին դիւցազնաբար չպատերազմէր՝
Պորսենա բոլոր քաղքին պիտի տիրէր : Այս ա-
րիասիրտ Հռոմայեցին Տիբեր գետին կամուրջը
միայնակ պաշտպանեց բոլոր թշնամի բանակին
դէմ և ժամանակ տուաւ քաղաքացիներուն որ
կամուրջը փլուցին : Այն ատեն ինք զէնքով գե-
տը նետուեցաւ և դիմացի կողմն անցաւ : — Ու-
րիշ Հռոմայեցի մ'ալ , Մակիոս անուն՝ Պորսե-
նայի բանակը մտաւ գաղտնի որպէս զի զանի
սպաննէ , և մինչև թագաւորական վրանը հա-
սաւ : Այն տեղ տեսաւ որ զինուորները գրադրի
մը բոլորտիքն առեր իրենց ռոճիկը կ'ընդունէին :

Պորսենա կարծելով թէ այս գրագիրը բուն թափազանքն է՝ սուրն նորա կողը մզեց ու սպաննեց և Իսկոյն բռնեցին զինք և թաղաւորին առջև : Եւ տարին : Պորսենա ստիպեց զինքն որ իբ դաւակնեցնէրն երևան հասնէ : Մուկիոս ըսաւ միայն որ 300 երիտասարդ ուխտ ըրած են զինք սպանելու . ապա՝ ցոյց տալու համար որ տանջանքէ ու մահէ չէր վախնար , աջ ձեռքը մտասկայ կրակարանին մէջ դրաւ ըսելով . «Եթ ինքք կը պատժեմ այս ձեռքս որ սխալեցաւ» : Քաղաւորն նորա արիասրտութեան վրայ զարմանալով հրամայեց որ Մուկիոսն արձակեն : Մուկիոսի աջ ձեռքն այրեր էր , և սորա համար Սկիզուա (ձախլիկ) կոչուեցաւ : Այնուհետև Պորսենա վախէն կամ Հռովմայեցւոց քաջութենէ պատկառելով՝ նոցա հետ հաշտութիւն ըրաւ :

Լատինացւոց գե՛՛մ պատերազմը . — Տարկէն այս կողմէն ալ յուսահատ՝ Լատինացւոց գնաց օգնութիւն խնդրելու : Այն ատեն Հռովմայեցիք պատերազմ մղելու համար իշխանապետ մ'ընտրեցին : Վտանգաւոր պարագաններու մէջ Հռովմայեցիք իշխանապետ մը կ'ընտրէին , որ բացարձակ իշխանութիւն կ'վարէր գէթ վեց ամիս , և այս ժամանակը լրանալէն ետև՝ իր պաշտօնէն կ'հրաժարէր : Այս պատերազմին մէջ Հռովմայեցիք յաղթեցին Լատինացւոց Ռեյն լիճին մօտ : Տարկէն Գոռոզ իր որդիքը կորսնցուց այս կռուին մէջ . ինքն ալ կարեւոր վէրք մ'առաւ և քիչ մ'եւրք մեռաւ : Այսպէս Ռեյնի ճակատամարտին մէջ Տարկէնները բարորակ

Յնչուեցան և Հռոմի հասարակապետութիւնն իր անհաշտ թշնամիէն ազատեցաւ :

Խառնութիւն 'ի Հրոմ . — Արաաքին վտանգն անցնելէն ետև՝ Հռոմի մէջ ներքին կռիւներ ծագեցան : Այս կռիւներուն պատճառը ուամիկ ժողովրդեան թշուառութիւնն էր , որ անտանելի դարձեր էր : Պատրիկները միայն կ'վայելէին պատերազմի արգիւնքը՝ մինչդեռ ժողովուրդը կը պարտաւորէր ոչ միայն իր արտերն անմշակ թողուլ , արիւն թափել , այլ և պայտերազմի ծախքը քաշել : Այս բաւական չէ , զինուորները շատ անգամ թռչակ ալ չէին ստանար և իրենց ընտանեաց անպրտառը հողալու համար ազնուած Քանաց կ'դիմէին և ծանր տոկոսով ստակ փոխ վճարէին : Հռոմէական օրէնքն անգութ , սուկալի էր պարտապանին համար . եթէ նա իր պարտքը ժամանակին չվճարէր՝ գերի կ'դառնար : Պարտաւորէր իր անունը ունէր ոչ միայն նորա բոլոր կանուածքը գրաւել , այլ նաև նորա կիներն ու որդիքը և իբրև գերի ծախել :

Երբ ժողովուրդն այս դառն վիճակին մէջ կը տատաւպէր ու կ'յուզուէր , օրին մէկն յանկարծ հրապարակն երեցաւ ձերունի մ'որ պատառուն զգեստներ հագեր էր , մազերը խառն ծւ շփոթ , Թրեսը գունաս էր : Ծեր զինուոր մի , հարիւրապետ մ'էր նա՝ որ իր վիրալից կուրծքը ժողովրդեան կ'ցուցնէր : Այս անդ զբառանց թէ ինչպէ՞ս պատերազմի ժամանակ իր զաշտերն ունակոյն եղեր ու տունը թշնամիներուն ձեռք պրտի էր : Թէև իր հայրենեանց հա-

մարտարիւն թափեր : բոլոր ունեցածը կորուսեր էր , բայց դարձեալ կառավարութիւնն իրմէ տուրք պահանջեր էր և զայն վճարելու համար պարտաւորեր է փոխ ստակ առնուլ : Իր պարտքը օրէ օր աւելնալուն՝ ստիպուեր է բոլոր հողերը ծախել որ զայն գոցէ , բայց անօգուտ տեղը : Աստի իր պարտատէրը զինք բանտ նետեր և սաստիկ տանջեր է : Այս լսելով թըշուառ մարդը բացաւ ցցուց կռնակն՝ որու վրայ դեռ կ'երևէին գաւազանի կապոյտ նշանները :

Ժողովուրդն այս ծերունի գինուորին պատմածը լսելով՝ սաստիկ զայրացաւ և սոսկալի աղմուկ ու շփոթ հանեց : Նոյն միջոցին եկան իմաց տուին որ Արևիկեանք Հռոմի վրայ կ'քայլեն որ զայն պաշարեն : Ժողովուրդն այս լուրն առնելուն՝ ուրախութեան աղաղակներ կ'արձակէ և չուզեր թշնամուոյն դէմ քայլել : Քանի որ պատերազմի պտուղը պատրիկները կ'վայելեն , թող նոքա պատերազմի երթան՝ կ'ըսէին և անհոգ էին : Սակայն որչափ որ հիւպատոսը այլ և այլ խոստմունքով կ'յորդորէ ժողովուրդն որ զէնք առնու , բայց երբ պատերազմը կ'լննայ ծերակոյտը հիւպատոսին բերնով լրած խոստմունքը չկատարեր :

Նախնական լեռ . — Ժողովուրդն ուրիշ մէկ քանի անգամ սուտ խոստմունքէ բռնուելով իր արիւնը թափեց հայրենիքի համար , բայց վերջապէս տեսնելով որ ամեն անգամ ծերակոյտն ու պատրիկները զինք կ'խաբեն , Հռոմէն ելաւ և անկից մէկ ու կէս մղոն հեռու լեռ մը քա-

չուեցաւ, որ Նախնային լեռ կ'ըսուի, որպէս զի այն լեռին վրայ նոր քաղաք մը հիմնէ : Պատրիկները ժողովրդեան այս շարժումէն վախնալով իսկոյն դեսպաններ ուղարկեցին որ դժգոհները Հռոմ դառնալու յորդորեն : Երբոր այս փորձերն անօգուտ ելան՝ ծերակոյտը՝ ժողովրդեան սիրելի և խոհեմ մարդ մը, Մեմֆիոս Աբրիպոսը զրկեց՝ իբրև դեսպան, արտօնութիւն տալով որ նոցա պահանջումները կատարէ : Ագրիպոսս պատմեց նոցա անդամներուն առակն, որք ստամբսին հետ դժտեր էին և նորա մնունդ չէին մատակարարեր՝ ըսելով թէ իրենք կ'աշխատին և ստամբսը կ'վայելէ : Այն ատեն բոլոր մարմինը կ'տկարանայ : Ժողովուրդը Հռոմ դառնալու խոստացաւ քանի մը պայմաններով : Խնդրեց որ իր պարտքը թեթեւցնեն և երկու ժողովրդապետ ընտրեն իրենց մէջէն, որպէս զի իրենց շահերը պաշտպանէ : Այս ժողովրդապետները Գրիգորոս կ'կոչուին :

Աբրիպոս . — Ժողովուրդը Հռոմ դառնալուն Աղլակեանց դէմ պատերազմի գնաց : Մարկիոս երևելի հանդիսացաւ այս կուռին մէջ և Աբրիպոս քաղաքն որ Հռոմայեցւոց կ'գիմարէր, առաւ : Այս քաջութեան փոխարէն ուրիշ բան մը չուզեց ընդունիլ այլ միայն Աբրիպոս մակահունը, ձի մը և քանի մը գերիներ : Յետոյ իր ծառայութեանց համար հիւպատոսութիւնը խընդրեց և ժողովուրդը տրամադիր կ'գանուէր տալու, երբոր ընտրութեան օրը Աորիոլան այնպիսի հանդիսով հրապարակն իջաւ, որ ժողովուրդը

անսամ կասկածիլ նորա վրայ և տեղն ուրիշ մը
ընտրեց :

Քիչ ատենէն՝ Հռոմի մէջ սով ծագեցաւ :
Ծերակոյտը Սիկիլիոյ կղզիէն ցորեն բերել տա-
լով՝ աժան գնով ծախել կ'ուզէր : Աորիոլան
ծերակոյտին առաջարկեց որ ժողովրդեան ցորեն
տայ եթէ հաւանի իր ստացած իրաւունքն ետ
տալ և տրիբունութիւնը ջնջել : Ժողովուրդը
սաստիկ զայրանալով՝ գոռոզ Աորիոլանն դատաւո-
տանի կանչեց : Աորիոլան ինքզինք պաշտպանե-
լու համար այնպիսի նախատալի ճառ մը խօսե-
ցաւ որ արքոր երթալու վճիռ ստացաւ : Աոր-
իոլան իր սրտին մէջ սաստիկ սխ պահեց ,
Վոլսկեանց քով ապառէն փնտռեց և ապա բա-
նակ մը կազմելով՝ եկաւ իր հայրենի քաղաքը
պաշարելու : Ծերակոյտն ընդունայն դեսպան-
ներ ղրկեց քանի մ'անգամ որպէս զի հաշտու-
թիւն հաստատեն , բայց նա անողորբ լի մնաց :
Այն ատեն Հռոմայեցի կանայք Աորիոլանի Վե-
րուրիս մայրն ու Վալուսիս կինն և երկու որդիքն
անելով Վոլսկեանց բանակը գացին որպէս զի
Աորիոլանն յորդորեն որ իր դիտաւորութենէ ետ
կենայ : Աորիոլան նոցա աղաչանքը մտիկ ընաւ
և ըսաւ իր մօրը . «Ո՛ մայր , Հռոմն աղատե-
ցիր , բայց որդիդ կորուսիր» : Յետոյ Աորիո-
լան բանակն առաւ ու Հռոմէն հեռացաւ : Վո-
լսկեանք՝ նորա վրայ բարկանալով՝ զինք սպան-
նեցին :

Փաբիոս . Արևելեանագոս . — Հռոմի մէջ կոխը
կ'շարունակուէր միշտ , պատրիկներուն և ժողո՛

վրդեան մէջ : Այս երկպառակ վիճակէն օգուտ քաղելով՝ դրացի ժողովուրդներն , Առլսկեանք , Եկուացիք , Աեյացիք , սկսան Հռոմի վրայ յարձակիլ և զայն նեղել : Երևելի եղան այս պատերազմաց մէջ Փարիսեանց ազգատոհմը , որ քաղմաթիւ էր և մեծ անուն ունէր իր արիութեան և վեհանձնութեան համար : Փաբիոս ծերակոյտէն հրաման խնդրեց օր իր ընտանիքը զինէ և Աեյացուց դէմ քալէ : Երբ այս հրամանը ստացաւ՝ Փարիոս երեք հարիւր վեց հոգիէ խումբ մը կազմեց իր ծախքովն և Հռոմէն դուրս ելնելով՝ վազեց թշնամեաց դէմու նշանաւ որ յաղթութիւն մը տարաւ : Սակայն վերջէն որոգայթի մէջ ընկնելով՝ այս արիագունդ ընտանիքը բնաջինջ եղաւ և միայն տղայ մը (477) մահաւանէ ազատ մնաց : Այս գոյծն որ Հռոմ հասաւ մեծ սուգ պատճառեց և այս քաջերուն մեռած օրը շրջաշրջ օրերուն կարգն անցաւ : Այնուհետև Աեյացիք եկան Յանիկուլոն լեռին տիրեցին և այն տեղ բանակեցան : Այս աղետալի դէպքէն երեք տարի առաջ Լեւոնիդաս և երեք հարիւր Սպարտացիք հայրենեաց համաքիթեանց կեանքը զոհեր էին Թերմոպիլէի կիրճը :

Սակայն Հռոմայեցիք չվհատեցան : Այն առէն Հռոմի մէջ Կինկինատոս անուն մարդ մը կար որ Տիբերի մօտ իր արարը կ'մշակէր : Երբ օրին մէկն իր արօրը կ'քշէր Հռոմէն դեսպաններ եկան և իմաց տուին որ իշխանապետ ընտրուած է : Կինկինատոս՝ որ պարզ և անփառասէր մարդ մ'էր , 'ի սկզբան մերժեց այս առաջարկութիւնը , բայց հայրենեաց վտանգը

տեսնելով յանձն առաւ այս պայմանաւ որ ծե-
րակոյտն իր դաշտը մշակել տայ որպէս զի 'ի
դարձին կարենայ հունձքն ընել : Ուստի նոր բա-
նակի մը գլուխն անցաւ : Հռոմը պաշարելու ե-
կող թշնամիները զարկաւ վանեց և առօք փա-
ռօք Հռոմ դարձաւ : Սակայն իշխանութիւնը
չպահեց Աինկիննատոս , այլ երբոր յաղթական
կառքէն վար իջաւ , իր պաշտօնը՝ զոր տասն վեց
օր վարեր էր , թողուց և իր դաշտը դարձաւ :

Պարբէլներուն և յողովրդեան մէջ կռիւներ . —
Ագարակային օրէնք . — Քիչ քիչ ազնուականաց
և ժողովրդեան մէջ ծագած գժտութիւնը կը
սաստկանար . ժողովուրդը կ'պահանջէր որ պատ-
րիկներուն պէս ինքն ալ իրաւունքներ և արտօ-
նութիւններ ունենայ : Ա՛ռգէր որ ամեն մարդ
հաւասար լինի օրինաց առջև և տէրութեան գոր-
ծերուն մասնակից գտնուի : Մանաւանդ չէր կրը-
նար հանդուրժել որ մինակ պատրիկներն ան-
բաւ հողային կալուածներ ունենան , թշնամի-
նէրէն առնուած հողերն իրենց մէջ բաժնեն և
ինք հայրենեաց համար արիւն թափելէն և սուրբ
տալէն ետե՛ թշուառ և զրկուած մնայ : Ուստի
սկսաւ բողոքել այս անիրաւութեան դէմ և
պահանջեց որ իր արեան գնով առնուած հո-
ղերէն մաս մ'իրեն տրուի : Երևելի պատրիկ
մը , Սպո-րիոս Աստիոս , որ երեք անգամ հիւ-
պատոս եղեր էր , ժողովրդեան իրաւանց պաշտ-
պան կեցաւ և ինք առաջարկեց Ագարակային օ-
րէնքը : Այս օրէնքով կ'ուզէր միայն որ թշնա-
միներէն առնուած հողերն , որ տէրութեան կա-

չուած պիտի լինէին և զոր պատրիկները գրաւեր էին, աղքատ ժողովրդեան մէջ բաժնուին : Երբոր ազնուական դասն այս առաջարկութիւնը լսեց սոսկաց և իր բոլոր օւժովը դէմ կեցաւ, բանլով թէ ժողովուրդը զինք կողոպտել կ'ուզէ : Ուստի հնարք մը մտածեցին որ այս առաջարկութեան հեղինակը սպաննեն : Կասսիոսն ամբաստանեցին որպէս թէ թագաւորութեան աչք ունի : Այն ատեն տրիբուններն՝ որ Կասսիոսէն կ'նախանձէին, զինք չպաշտպանեցին, և այս ժողովրդասէր մարդը Տարպեան ժայռէն վար նետելով մեռցուցին :

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Տառնպետ — Գիւլ Գալլիայացի արշաւանդ :

(450—395)

Տառնպետ. Օրինաց արան երկու արտորակներ. — Գատաւորական իշխանութիւնը միայն պատրիկները կ'վարէին, սոքա միայն օրինաց հմուտ էին : Գրաւոր չէին այս օրէնքը, և որովհետեւ ժողովուրդն նոցա անտեղեակ էր՝ պատրիկներն ըստ հաճոյս կ'մեկնէին : Ուստի ժողովուրդն ուզեց որ նոր օրէնք հաստատուի ու հրատարակուի : Ծերակոյտը տասն տարի դէմ կեցաւ ժողովրդեան

այս արգար պահանջման դէմ, և այս պատճառով տարուան միջոցին շատ կռիւներ և բռնութիւններ պատահեցան : Աւերջապէս ճարը հապած՝ ծերակոյտը ժողովագեան խնդիրը կատարելու յանձն առաւ և երեք պատգամաւոր ընտրեց որպէս զի Յունաստան երթան և Սոլժնի օրէնքն առնեն ՚բերեն : Երբոր այս պատգամաւորները վերադարձան՝ բոլոր պաշտօնաւորները, դատաւոր, հիւպատոս, տրիբուն պաշտօնէ ընկան, տասն դատաւոր ընտրեցին մէկ տարուան համար և նոցա լիակատար իշխանութիւն տուին : Այս դատաւորները Տասնպետք կոչուեցան, որոց պաշտօնն էր օրէնքները քննել և նոր օրինադիր մը պատրաստել : Տասնպետներն՝ որ պատրիկներու դասէն էին, արդարութեամբ կառավարեցին ժողովուրդը, իրենց շինած օրէնքը տասն հատ պղնձէ տախտակներու վրայ փորել տուին և հրապարակը դնել տուին որպէս զի ժողովուրդը կարդայ, և այս եղաւ Հռոմայեցւոց օրինաց հիմը : Երբոր տարին լմնցաւ՝ տասնպետներն հրաժարեցան : Սակայն ժողովուրդն այնքան զոհ եղաւ տասնպետներու կառավարութենէ որ նոյն իշխանութիւնը վերահաստատեց : Նախորդ տասնպետներէն միայն մէկն ընտրուեցաւ, այս է Ապոլոնոս Պատիոս որ ժողովրդասէր կերպերումը իր փառասիրութիւնը կ'պահէր :

Բայց այս նոր տասնպետները մէյմէկ բռնաւորներ դարձան և սկսան ամեն տեսակ շարիք գործել օրինաց հակառակ : Երբ իրենց տարին լմնցաւ՝ իրենց իշխանութիւնը բռնի շարունակեցին : Նոյն միջոցին պատերազմ՝ ծագեցաւ ,

Տումկեական բանակները տասնպետներուն դէմ բարկացած լինելով՝ կամաւ յաղթուեցան: Ցասնպետներն ալ վրէժ լուծեցին: Արիասիրա զինուոր մ'որ սաստիկ ոխ ունէր իրենց դէմ, սպաննել առին. բայց այս զինուորն տասնպետներու մարդերէն տասն հինգ հոգի սպաննելէն ետեւ մեռաւ:

Վերջինիս. — Հռոմի մէջ՝ Վերջինիս անուն նորատի աղջիկ մը կար, որ գեղեցիկ էր և միանգամայն համեստ: Այս աղջկան հայրը Վերջինիս, որ քաջասիրտ և առաքինի հարիւրապետ մ'էր, բանակը կ'զտնուէր:

Օր մը Ադալիս տասնպետն այս օրիորդը կը տեսնէ և իմանալով որ նորա հայրը բանակը կ'զտնուի, միտքը կ'զնէ զանի իբրև գերի գրաւել: Աստի իր սպասաւորներուն կ'հրամայէ որ օրիորդը բռնեն և իրեն բերեն: Սակայն Վերջինիայի հօրեղբայրն այս բռնութեան դէմ ժողովրդեան բողոքեց, որ իսկոյն ոտք ելաւ և բռնաւորին հրամանն արգիլեց: Երբ Վերջինիոս իմացաւ իր աղջկան վտանգը շուտ մը ճամբայ ելաւ Հռոմ հասաւ ճիշտ այն միջոցին որ Ադալիս իր չար խորհուրդը նորէն ՚ի գործ գծելու համար փորձ կ'փորձէր: Խեղճ Վերջինիոս տեսնելով որ բռնաւորը դատ բացեր է և հրապարակաւ իր աղջիկն իբրև գերի ոչիտի գրաւէ, առ երեսս ելած անհրաւ վճիռն հաւանութիւն ցցուց, և խնդրեց միայն որ իր աղջկան վերջին բարեք տայ: Ադալիս այս թշուառ հօր խնդիրը չմերժեց: Այն ատեն Վերջինիա լալով

Տօրը գիրկն ընկաւ և Վիրգինիոս, որ սաստիկ կատողեր էր բռնաւորին դէմ, մնազործի մը դանակն առաւ և աղջկան սիրտը մղեց, ըսելով. «Այս թուրը միայն կրնայ ազատել պատիւը բռնաւորին ձեռքէն» : Ապա արիւնալի դանակն Ապպիոսին ցոյց տուաւ գոչելով. «Անօրէն մարդ, այս անմեղին արիւնն քեզմէ վրէժ կ'իսնդրէ» : Եւ Վիրգինիոս՝ նոյն արիւնաթաթաւ դանակն՝ ի ձեռին՝ բանակը վազեց : Զինուորներն այս հեգ հօր ողորմելի վիճակն ու Ապպիոսի անօրէնութիւնը լսելով՝ կ'կատողին և Հռոմի վրայ կ'քալեն : Տասնպետները պաշտօնէ կ'ձղեն ու մահուան կամ յաքսոր կ'դատապարտեն . Ապպիոսը բանտ կ'նետեն, ուր հետեւեալ օրը խղդուած կը գտնուի : Այսպէս կնկան մը մահն Հռոմի ազատութեան պատճառ եղաւ, ինչպէս օր արդէն Աուկրետիայի մահուան վրայ թագաւորութիւնը կործաներ էր :

Հիւպատոստոնեան քաջանուճը. — Բոլոր հին պաշտօնները նորէն հաստատուեցան Տասնպետներու անկումէն ետև՝ և նոր հիւպատոսներ ու արիբուններ ընտրուեցան : Բայց դարձեալ հին հակառակութիւններն երևան ելան : Թէև ժողովուրդն նոր օրինաց շնորհիւ ազնուականներու գոռոզութիւնը կտրեր և նոցա պէս քաղաքային իրաւունքներ կ'վայելէր, սակայն այս բաւական չհամարելով ուզեց որ ամեն քաղաքական պաշտօններու ալ մասնակից լինի : Գար մը այս կռիւները շարունակեւէն ետև՝ ժողովուրդը յաջողեցաւ ուզածը ստանալ, և հիւպատոսներ

բէն մին ժողովրդեան մէջէն ընտրուեցաւ : Եւս
չանցաւ՝ ժողովուրդն բոլոր ազնուականներու պէս
ամեն քաղաքական պաշտօններու մէջ մտաւ :

Ժողովրդեան յագնանալը . — Մինչև այն ատեն միայն
պատրիկները հիւպատոս կ'լինէին, այնուհետև ժողո-
վրդեան մարդիկ ալ պիտի կարենային լինիլ, և այս յաղ-
թանակը ժողովրդեան համար նշանաւոր և երկու անուա-
նի արիքուններուն գործն էր, այսինքն Լիֆնիս Սրուբնի
և Լասիս Սեփոփոսի : Պատրիկները տասն տարի շարու-
նակ ժողովրդեան խնդիրը մերժեցին, ամեն միջոց գործ-
ածեցին և նոցա չիզն 'ի գէրև հանելու ջանացին : Ա եր-
ջապէս Լիֆնիսն օրէնքն ընդունուեցաւ :

Այսպէս ժողովուրդը ձեռք ձգեց քաղաքային հաւա-
սարուծիւն, օրինաց առջև հաւասարուծիւն, և քաղա-
քական հաւասարուծիւն, այսինքն, ամեն քաղաքացի ի-
րաւունք պիտի ունենար կառավարուծեան մասնակցիլ, և
ամեն գործոց մէջ մտնել : Այն ատեն (510էն մինչև
366) պատրիկներուն և ժողովրդեան մէջ անբաժնոտ
թիւնը ուրիշ կերպարանք առաւ . բայց վերջէն նորեն
ծագեցան այս կռիւներն ուրիշ բարուրանօք և ուրիշ ձե-
ւով : Որչափ ատեն որ Հռոմ'ներքին երկպառակուծեամբ
զբաղեցաւ յառաջ չգնաց, վասն զի արտաքին պատե-
րազմներն նոյն եռանդով չէին մղած : Բայց երբ այս եր-
կու դաս քաղաքացւոց մէջ միաբանուծիւն մտաւ, Հռո-
մայեցիք իրենց փառաւոր պատերազմներն սկսան, որպէս
զի Իսաակիոյ այլ և այլ գաւառներուն տիրեն :

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Գուլեռոյի Ի Հրատ — Գնու Պիտոսի պատերազմ :

(295—303)

Կաֆլուս . — Կեդրոնական Իտալիոյ ժողովրդոց մէջ՝ Եարուրացիք ամենէն յաջողակ ու հարուստ ժողովուրդն էին , անտարակոյս ամենէն զօրաւոր ժողովուրդն ալ պիտի լինէր եթէ իր քաղաքային ու քաղաքամարդ քաղաքներն իրարու կապուած մնային : Այս քաղաքներէն ամենէն ահարկուն Վեյա քաղաքն էր , գրեթէ Հռոմի չափ մեծ էր և նորա հետ միշտ պատերազմ կ'ընէր : Վեյա ցիք շատ անգամ յաղթեր էին Հռոմայեցւոց : Ետրակոյտն որոշեց որ Վեյա քաղաքը բոլորովին նուաճէ . ուստի զայն պաշարել տուաւ , և որպէս զի պատերազմի գործողութիւնները չընդմիջին , հրաման հանեց որ այնուհետեւ զօրքը տէրութեան գանձէն թռչակ ընդունի : Այսպէս հասարակ զինուորն ստիպուած չէր քաղաքը դառնալ աւ իր արտը մշակել : Վեյիտի պաշարումը տաս տարի տևեց : Վերջապէս հարկ եղաւ իշխանապետ մը կարգել . այս իշխանապետը Կաֆլուս եղաւ , որ քաղաքը հասնելու համար ական մը փորել տուաւ և զայն նուաճեց :

Կամիլլոս Փուլերիս քաղքին ալ տիրեց , որ Վեյացւոց դաշնակից էր , ոչ այնչափ զէնքով որչափ իր վեհանձնութեամբը : Այս քաղաքը

պաշարելու՝ առեն՝ Կամիլլոս տեսաւ որ օրին մէկը՝ վարժապետ մը տոհմիկ աշակերտներուն զլուխն անցած՝ իր բանակն եկաւ և առաջարկեց որ այն տղայքն իրեն յանձնէ : որպէս զի նոցա ծնողքն ստիպուին անձնատուր լինելու : Կամիլլոս այս անհաւատարմութեան վրայ բարկանալով՝ հրամայեց որ վարժապետին ձեռքերը կոնակը կապեն և աշակերտներուն յանձնեն որ զանի ծեծելով քողարքը դարձան : Փալերիոյ բնակիչներն՝ Կամիլլոսի այս վեհանձն ընթացքին վրայ զմայլելով՝ անձնատուր եղան և Հռոմայեցոց հետ հաշտուեցան :

Հռոմի ժողովուրդն այս յաղթութեանց լուրը մեծ ուրախութեամբ իմացաւ և ծերակոյտն ուղեց որ Կամիլլոս յաղթանակաւ Հռոմ մտնէ : Քուստի այս անուանի զօրապետն կառով մ'որուշորս սպիտակ ձի լծուած էր՝ Հռոմ մտաւ, բայց ժողովուրդն այս արքայի վայել հանդէսէն չախորժեցաւ, մանաւանդ երբ լսեց թէ Կամիլլոս Աեյիս քաղքին ճոխ աւարին տասանորդը պահեր է որ Ապոլոնի նուիրէ, ամբաստանեց զինքն որ նոյն կողոպուտին մէկ մասը վրաւեր է և դատաստանի կոչեց : Բայց Կամիլլոս չուղեց դատաստանի սպասել ու կամովին աքսոր գնաց : Երբոր իր հայրենի քաղքին դռնէն դուրս կ'ելնէր աստուածներէն խնդրեց որ Հռոմայեցիք իրենց այս ապերախաութեան վրայ զղջան : Այս թշնամական ուխտն՝ որ Արիստիլէսին ըրած ուխտէն շատ տարբեր էր (եր. 81) կատարուեցաւ : Նոր թշնամիներ Իտալիա արշաւելով Հռոմի դէմ կ'քալէին :

Գալլիայացոց արշաւանէլը . — Այս թշնամիներն էին Գալլիացիք , որ բարբարիկ , մարտասէր ժողովուրդ մ'էր , ու այլ և այլ ցեղերէ կ'բաղկանար : Այս ժողովրդեան մէկ մասն , որ հեռաւոր երկիրներ ասպատակել կ'սիրէր՝ Գալլիայէն ելեր՝ և Ալպեան լեռներէն անցնելով Բօի դաշտերուն մէջ բնակեր էր : Այս Բօ դեպիս եղբրքը բնակող Գալլիացիք ուզեցին Աեգրոնական Իտալիան իջնել : Ապենինեան լեռներէ անցան և եկան ետրուրական Ալպիոս քաղքէն . հողեր պահանջեցին , և երբոր տեսան որ Ալուսիոնի բնակիչներն իրենց խնդիրը կ'մերժեն՝ սկսան նոցա երկիրներն արշաւել : Այն ատեն Ալուսիոնի բնակիչները Հռոմէն օգնութիւն խընդրեցին : Հռոմայեցիք ալ Փաբիոսեանց ընտանիքէն երեք հոգի իբրև դեսպան ուղարկեցին որ միջնորդեն : Սակայն այս փորձն ապարդիւն ելնելով՝ դեսպաններն Ալուսիոն մտան և նորա բնակիչներուն հետ միացան : Անգամ մը յարձակում ընելու ատեն՝ դեսպաններէն մին գալլիացի զօրապետ մը սպաննեց : Այս սպանութիւնն ազգաց իրաւանց գէմ լինելուն՝ բարբարոսները հատուցում պահանջեցին Հռոմէն : Ազգաբաբ քուրմերը պնդեցին որ յանցաւորները թշնամեաց ձեռքը յանձնուին . բայց որովհետև Փաբիոսեանց ընտանիքը զօրաւոր էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր , ծերակոյտն անպարտ հանեց յանցաւորները :

Բրեւնոս . Հրոսի արտաճը . — Այն ատեն Գալլիացիք՝ որոց գլխաւորն էր Բրեւնոս , Հռոմի վրայ

քաղցին որ վրէժ լուծեն : Երբ Ալլա գետակին մօտ հասան , որ Հռոմէն քանի մը մղոն հեռու է , հռոմէական բանակին հանդիպեցան : Այն ինչ պատերազմն սկսաւ որ Հռոմայեցիք բարբարոսաց գոռ ու գոչումէն սարսափած՝ փախաւստ առին , թշնամիներն նոցա ետեւէն ընկան ու սասաթիկ կոտորած մ'ըրին այնպէս որ հազու բանակին մէկ մասը Հռոմ մտաւ : Այս քաղաքը պաշտպանելը կարելի չէր . աւաթի զօրաց գունդ մը միայն Ասպիտոլիոնի միջնաբերդն ապաւէն փնտուեց , պէտք եղած պաշարն առնլով՝ մինչդեռ ժողովուրդը շրջակայ քաղաքները ապաստան փնտուեց : Քուրմերն ու բոլոր մահենական անօթներն հին Պելասգեան Ակիւլլա քաղաքը փոխադրուեցան : Միայն ծերակոյտի անդամներն՝ իրենց առներուն առջև՝ փղոսկրէ աթոռներուն վրայ նստան : Այսպէս քաղաքը գրեթէ թափառու ամայի մնացեր էր , երբ Բրեննոս և իր վարենի զօրքը Հռոմի մօտեցան և՛ դռները բաց գանելով՝ զգուշութեամբ ներս մտան : Սակայն պետեւելով ծերունիներն անշարժ նստած՝ կարծեցին թէ կուոց արձաններ են և ահ ու զարմանք զգացին : Բայց զինուոր մը հետաքրքրութենէ՝ ձեռքը ծերունի Պասիթիոսին մօրուքին տարաւ որ շոյէ , և երբ գիտեց որ Պասիթիոս գաւազանը կ'վերցնէ զարնելու , ինք թուրը քաշեց և զանի սպաննեց : Այս եղաւ մեծ կոտորածի մը նշանը , և Գալլիացիք սկսան շարդեւ , կողոպտել և քաղաքը կրակի տալ :

Մտկոյտ . — Բարբարոսներն Ասպիտոլիոնն ալ

առնլու փորձ ըրին և քանի մ'անգամ վրան յարձակելէն ետև 'ի զուր, զայն պաշարեցին : Մութ գիշեր մը կարծելով թէ բերդապահները քնացած են՝ Բրեննոսի զինուորները բերդին ժայռէն վեր ելան և վերջին շրջապատէն անցնելու վրայ էին երբոր Հերայի նուիրուած սագեր սկսան կարկաչել այնպէս որ միջնաբերդին պաշտպաններէն՝ Մանլիոս՝ կ'արթննայ և պարսպին վերայ ելնելով յարձակողները կ'զահավիժէ : Միւս բերդապահները Մանլիոսի օգնութեան հասան և այսպէս Վապիտոլիոնն ազատեցաւ :

Հռոմի թշնամի ժողովուրդներն առաջ ուրախացեր էին տեսնելով Հռոմայեցւոց հասած չարիքը, բայց երբոր Գալլիացիք սկսան իրենց երկիրներն ալ ասպատակել՝ սարսափեցան : Նոյն միջոցին տարազիր Վամիլլոս քանի մը դռնդեր ժողովելով զգալիացի հրոսակի մը վրայ ընկաւ ու կոտորեց : Այս յաջողութենէ սիրտ առնելով Հռոմայեցիք Վամիլլոսն իշխանապետ անուանեցին : Վամիլլոս մերժեց այս իշխանութիւնն, վասն զի միայն ծերակոյտն իրաւունք ունէր իշխանապետ մը կարգելու : Այն ատեն նորատի զինուոր մը գաղտնի Հռոմ դնաց և հրաման բերաւ ծերակոյտէն որ Վամիլլոսի աքսորին վճիռը կ'կտրէր և զանի իշխանապետ կ'անուանէր :

Սակայն Վապիտոլիոնի բերդապահները սովին չզիմանալով՝ ստիպուեցան անձնատուր լինելու : Գալլիացիք 1000 լիտր ոսկի պահանջեցին որ քաղքէն դուրս ելնեն երթան : Հռոմայեցիք յանձն առին, բայց տեսնելով որ ոսկին կշռելու ատեն թշնամին խարդախութեամբ

աւելի կ'ուզէ առնել, գանգատեցան : Բրեննոս թուրը հանեց և կշիռքին մէջ նետելով «Վայ յաղթուողին» պոռաց զոռոզարար : Նոյն միջոցին Վամիլլոս իր բանակով Հռոմ կ'մտնէ և իբրև իշխանապետ կ'յայտնէ թէ առանց իր հաւանութեան դաշինք մը չկրնար արժէք մ'ունենալ : «Հռոմայեցիք, կ'ըսէ նա, սովորած են երկաթով ազատել իրենց հայրենիքը և չէ թէ ոսկիով» : Այն ատեն կռիւը կ'սկսի, Գալլիացիք բոլորովին կ'յաղթուին և խոյս տալով Իտալիոյ հիւսիսային կողմերը կ'քաշուին :

Հռոմ աւերակ էր և իր տիրապետութիւնը նորէն կործաներ էր այս գալլիական արշաւանքէն ետև : Իր տէրութիւնը վերականգնելու համար գրեթէ կէս դար պէտք եղեր էր : Վամիլլոս իր հայրենեաց վերաշինութեան համար աջակից եղաւ . ուստի Հռոմի երկրորդ հիմնադիր անունը ստացաւ : — Մանլիոս Վապիտոլիոնի ազատարարն՝ Վապիտոլիոն կոչուեցաւ : Բայց երբոր ժողովրդեան պաշտպան կանգնելով սկսաւ Վամիլլոսը վար զարնել որ իշխանութեան հասնի, պատրիկները զինքն ամբաստանեցին որպէս թէ թագաւորական զահը վերահաստատելու միտք ունի և Տարպեան ժայռէն վար նետեցին, այն ժայռէն որ եօթը տարի առաջ ինք Գալլիացիքը զահալիժեր էր :

Սակայն Գալլիացիք նորէն Հռոմայեցւոց գէմ յարձակեցան և այս կռիւներուն մէջ հռոմայեցի կտրիճներ այլ և այլ քաջութիւններով երևելի եղան : Անգամ մը գաւլիացի զինուոր մ'որ տարապայման հասակ մ'ունէր, հասակական բանակին գիմացն ելաւ և ձայն տուաւ որ քաջ եղողն իրեն հետ մենամարտելու ելնէ : Ատլիբիոս անուն արի զինուորն այս հրաւերն ընդունեց : Երբոր իրարու գէմ կ'կռուէին, կ'ըսեն թէ անգղ մը Գալլիացիին սաղաւարտին վրայ իջաւ և իր կաուցո՞ն ու թևերո՞ն այնքան զարկաւ որ հօկայն յաղթուեցաւ : Հետևապէս Ատ-

լերիս կորիկնս մակրհունը սրացու. (լատինական Գր-
կա- բառէն որ անգլ ըսել է): — Ուրիշ Հռոմայեցի
մ'ալ՝ Մանլիոս անուն՝ մեհա՛մարտելով Գալլիացի մը սպան-
նեց և նորա մանեակն տաւ. ուստի զանի Ս'անլիոս Տը-
խափոս (մանեկաւոր) անուանեցին:

Գարձնալ կ'պատմուի թէ այն ատենները՝ երկրաշարժ
մը պատահելով՝ Հռոմի հրադարակը մեծ վիճ մը բա-
ցուեցաւ, և թէ Հռոմայեցի պատանի մը, կոչո՛րիս ու-
նդան՝ քուրմերուն հանած պատգամը կատարելու համար՝
իր ձիովը նետուեր է վիճը պառապէն և անմիջապէս վիճն
իր վրայ գոցուեր է:

Սածնիացացոց ու Լատինացացոց դէմ պայքերազէր.
— Սամնիացիք կամ Սամնիոնի բնակիչներն պա-
տերազմասէր ժողովուրդ մ'էին, որ Արինեան
լեռներուն ամենէն բարձր տեղերը (այժմ Աբ-
րուզա) կ'բնակէին: Շարունահ մօտակայ երկիր-
ները, և մասնաւորապէս Կամպանիա կ'ասպա-
սպակէին: Այս երկրին գլխաւոր քաղաքը Կա-
պուան էր, որ մեծ անուն ունէր իր կլիմային
քաղցրութեան և բնակիչներուն թուլամորթու-
թեան կողմէ: Կապուա տեսնելով որ պիտի
չկրնայ Սամնիացւոց յարձակումներուն դէմ դնել,
Հռոմի պաշտպանութեան ներքև մտաւ: Այս ե-
ղաւ պատճառ երկարատև պատերազմի մ'որ
Սաֆեֆուան պատերազմ կոչուեցաւ: Երբէք Հռոմ
սցապիսի հզօր ժողովրդոց դէմ մաքառած չու-
նէր, վասն զի Սամնիացիք քաջութեան կողմէ
Հռոմայեցիներէն վար չէին մնար և այնպիսի
զօրապետներ ունէին որ Հռոմայեցի զօրապետ-
ներու կ'նմանէին: Ասկից զատ՝ սամնիական եր-
կիրն՝ որ Տիբերեան ծովէն մինչև Ադրիական ծովը
կ'տարածուէր՝ աւելի ընդարձակ էր քան հռո-

մէտկան երկիրը : Այս երկու ժողովուրդները քաջ դիտէին որ իրենց բաղդն այս պատերազմէն կախումն ունէր, ուստի կաաաղաբար իրարու դէմ պատերազմեցան և թէև այս պատերազմը ստեպ դազար առաւ, դարձեալ յիսուն տարիէ աւելի տևեց : Յաջողութիւնը երբեմն մէկ կողմն ու երբեմն միւս կողմը կ'զառնար : Սակայն քիչ քիչ Հռոմայեցիք վրայ պիտի ելնէին իրենց մարտական ճարտարութեամբն՝ երբ Լատինացիք այս պարագաներէն օգուտ քաղելով գլուխ քաշեցին :

Լատինացւոց գանգաւան այս էր որ Հռոմայեցիք իրենց զաշնակիցներու վրայ բռնութիւն կը բռնեցընէին, և կ'պահանջէին որ Հռոմայեցւոց հետ կառավարութեան գործոց հաւասարապէս մասնակից լինին, նոյն իրաւունքը վայելեն և իրենցմէ ընտրուի մէկ հիւպատոսն ու ծերակոյտին կէսը : Հռոմայեցիք նոցա խնդիրը մերժեցին, և ժամանակ մը Սամնիացւոց հետ հաշտուելով իրենց բոլոր ոյժը Լատինացւոց դէմ դարձուցին :

Մանլիոս Ճանկատար և Գեկիոս Մուս . — Հռոմայեցիք Լատինացւոց դէմ պատրաստուեցան և Վէսուսէ լեռին ստորտար դրին իրենց բանակը, որու կ'հրամայէին Մանլիոս Ճանկատար և Գեկիոս Մուս հիւպատոսները : Երկուքն ալ դիւցազնաբար վարուեցան այս կռուին ժամանակ : Որովհետև Լատիններն լեզուով ալ զէնքով շատ նման էին Հռոմայեցւոց՝ Մանլիոս ապստրեց զօրացն որ կարգ կանոն պահեն և առանց իր հրամա-

նին չչարժին : Սահայն Մանլիոսի որդին Տէրոս տեսնելով որ լատին զօրականներէն մին զինք մենամարտի կ'հրաւիրէ՝ բանակէն դուրս նորա գէմն ելաւ և զանի սպաննելէն ետե՛ առած կողոպուտն իր հօրը վրանը բերաւ և սմա ընծայեց իբրև իր քաջութեան նշան : Բայց Մանլիոս զինուորական կարգն անթերի պահելու և ուրիշներու օրինակ տալու համար հրամայեց որ իր սրգին սպաննեն : Հռոմէական բանակն անհնարին վիշա զղաց այս անգթութեան վրայ և այս գիւցազն երիտասարդին յուղարկաւ որութիւնը մեծ հանդիսով կատարեց :

Հռոմայեցւոց և Լատինացւոց մէջ արիւնահեղ պատերազմ մը պիտի սկսէր : Պատգամ ելեր էր՝ թէ որ բանակին զօրասլեան որ ինքզինք զոհ ընէ՝ նորա ժողովուրդը յաղթութիւնը պիտի տանի : Գեկիոս Մուս՝ տեսնելով որ Հռոմայեցիք կ'սկսին տկարանալ՝ քրմապետին խորհրդովն՝ սպիտակ հագած՝ ձին հեծաւ և կայծակի պէս թշնամեաց մէջ նետուելով՝ ընկաւ մեռաւ : Լատինացիք յաղթուեցան և Հռոմ իր իշխանութիւնն այս անգամ հաստատապէս տարածեց բոլոր մօտակայ ժողովրդոց վրայ :

Պոսթիոս Հերեննիոս . Ադրեան Երեմիանի . — Քիչ մ'ետք՝ Սամնիացիք վերստին սկսան պատերազմը : Հռոմէական բանակն անտառուտ բարձր լեռներէ պատած ձորէ մը պիտի անցնէր որ միայն երկու կիրճ ունէր , Ադրեան Երեմիանի ա նուամբ , Ադրեան քաղքին մօտ գանուելուն : Երբ Հռոմայեցիք՝ իրենց Վետորիոս և Պոսթումիոս

հիւպատոսներուն առաջնորդութեամբ այս ձորը մտան՝ որոգայթի մը մէջ բռնուեցան՝ վասն զի միւս կիրճն ահագին ժայռերով զոցուած գտան այնպէս որ պէտք էր կամ անձնատուր լինիլ կամ մեռնիլ : Պոնտիոս մարդ զրկեց իր ծերունի հօրն և հարցուց թէ ինչպէս վարուի թշնամիներուն հետ : Հայրը պատասխանեց . « կամ բոլորն ալ սպաննէ կամ պատուով ետ դարձուր զամենքը . կամ թշնամիները ջնջէ կամ բարեկամ ըրէ զայնս » : Պոնտիոս միջին ճամբայ մը բռնել ուզեց : Հռոմայեցի զօրաց կեանքը խնայեց . բայց պատանդներ առնլէն ետև՝ հիւպատոս և զինուոր՝ զրեթէ մերկ՝ լծէ անցուց , մինչդեռ Սամնիացիք նոցա դէմ թշնամանք և հեգնութիւններ կ'արձակէին : Հռոմայեցի զինուորներն ամօթապարտ՝ կապուա քաղաքը դիշերով մտան : Սակայն Հռոմի ծերակոյտն այս ամօթալի դաշնակցութիւնը մերժեց և զայն կնքող զօրապետները Պոնտիոսի դարձուց որպէս զի իր վրէժը նոցա վրայ թափէ : Այն ատեն Սամնիացի զօրապետն այս հատուցումն արհամարհելով պահանջեց որ կամ բոլոր հռոմէական բանակն Վոդեան երեքժանիքը զրկուին և կամ դաշնագրութիւնն անթերի պահուի : Ծերակոյտն այս առաջարկութեան պատասխան չտուաւ այլ նորէն պատերազմն սկսաւ :

Պապիրիոս Կորսոր . — Այս պատերազմին մէջ Հռոմայեցիք վրէժինդրութեամբ վառուած՝ թշնամեաց յաղթեցին Պապիրիոս Կորսոր հիւպատոսին առաջնորդութեամբը , Ապուլիան նուաճեցին և

այս անգամ Սամնիացիքը լծէ անցուցին : Այս կատաղի կռուին վրայ՝ միւս ժողովուրդներն ալ շարժելով Ետրուրացիք Սամնիացւոց օգնութեան հասան : Հռոմ իր զօրութիւնն աւելցուց : Ետրուրացիք և Օմպրիացիք Վադի՛նն լճին մօտ պարտուեցան : Սամնիոն քաղաքը գրեթէ աւերակ դարձաւ : Սամնիացիք իրենց հայրենիքէն հալածուելով՝ Իտալիոյ հիւսիսային ժողովուրդներն ոտք հանեցին բայց դարձեալ յաղթուեցան Ետրուրացւոց, Օմպրիացւոց և Գալլիացւոց հետ և կրասեր Գեկիոսի արիութեամբն որ իր հօրն օրինակին հեռեւելով ինքզինքն իր հայրենեաց ազատութեան համար զոհեց : Այնուհետև այլ և այլ ժողովուրդաց Հռոմի գէմ ըրած նիզակակցութիւնը կ'կործանի . բոլոր նիզակակից ժողովուրդները կ'հպատակին Սամնիացւոց հետ և այսպէս կ'վերջանայ պատերազմն որով Հռոմ կեդրոնական Իտալիոյ բալտրովին կ'աիբէ :

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Պիտագորասի պարտերազմը — մեծ ֆիւնիկիոն պարտերազմածոց

(253—264)

Տարեմասն . — Հռոմայեցիք միջին Իտալիոյ տիրելէն ետև՝ իրենց աչքն հարաւային Իտալիոյ

վրայ դարձուցին, ուր յոյն գաղթականներ կը բնակէին և Ապուլայի բնակիչներուն պէս հանգիստ ու մեղկ կեանք մը կ'վարէին: Իտալիոյ այս մասը Մեծն Յունաստան կ'կոչուէր: Իր ամենէն մեծ ու զօրաւոր քաղաքը Տարենտոն էր: Սպարտայի գաղթականութիւն մը, որ բոլորովին իր հայրենի արիասարսուծենէ զուրկ էր: Հռոմայեցիք ատենօք դաշինք դրեր էին Տարենտացւոց հետ այնպէս որ բնաւ ցուկանաւ մը մօտակայ ծովածոցը չարտի զրկէին: Այս դաշինքը մոռնալով Հռոմ մօտակայ փոքրիկ քաղաքի մ'օգնելու համար՝ քանի մը նաւերու տորմիդ մը ճամբայ հանեց որ դնաց Տարենտոնի նաւահանդիստն երկաթ նետեց: Ժողովուրդն՝ այս տեսնելով բողոքեց, հռոմէական ցուկանաւերը ջնջեց և նաւաստին ջարդեց: Այս լուրն առնելուն՝ Հռոմ դեսպաններ ղրկեց և հատուցում պահանջեց: Տարենտացիք դեսպանները կ'անարգեն և մինչև անգամ մէկը կ'համարձակի Հռոմայեցիի մը զդեսպաններն աղտոսել՝ բոլոր խուժանին առջև ծաղր ու ծանակ ընելով: Երեսուցէք հիմա՝ որչափ կամիք, կ'պտուայ Հռոմայեցին, վերջէն պիտի լաք երբ այս աղտերն ձեր արիւնովը լուալու ստիպուիք»:

Պերսոս Իսթալա կ'անցնի. — Այս խօսքը տեսակ մը յայտարարութիւն էր պատերազմի: Տարենտացիք որ վատասիրտ էին և միանգամայն լրբենի, Եպիրոսի թագաւորը՝ Պերսոս՝ իրենց օգնութեան կանչեցին: Այս իշխանն՝ որ զինուորական փառք և յաղթանակներ կ'փնտռէր, այս

հրակերը շուտ մ'ընդունեց և յարմար առիթ
 սեպեց Հռոմայեցւոց հետ չափուելու : Իր բա-
 րեկամը՝ Կինեոս, որ հնարագէտ քաղաքագէտ
 մ'էր, ջանաց նորա միտքը փոխել տալու : « Հռո-
 մայեցիքը նուաճելէն ետե՛ ի՞նչ ընելու միտք ու-
 նիս, հարցուց Պիւռոսի » : — « Իտալիան պիտի
 նուաճեմ » : — « Ապա՞ » : — « Սիկիլիան » : —
 « Եւ ապա՞ » : — Կարբեդոնը, Ափրիկէն և բո-
 լոր աշխարհը » : — « Ա՛ւերջը ի՞նչ պիտի ընես » :
 — « Ապա պիտի հանգչինք և հանգիստ կեանք
 պիտի վարենք » : — « Բայց, յարեց Կինեաս,
 ո՞վ կ'արգիլէ մեզ այժմէն հանգչիլ և վայելել,
 և ինչո՞ւ համար կ'ուզես այս վայելքն արիւնա-
 հեղութեամբ գնել » :

Հերակլէոյի ճակարամարտը . — Պիւռոս ջանաց
 Կինեասի այս իմաստուն խորհրդին : Իտալիա
 անցաւ՝ իր հետը տանելով մեծ բանակ մը և
 փիղեր : Տարենտացիք խոստացեր էին 300,000
 զինուոր պատրաստելու : Երբ Պիւռոս Տարեն-
 տոն հասաւ և զինուոր մ'անգամ չդտաւ, քաղ-
 քին բաղանիքն ու թատրոնները գոցեց և նորա
 զբօսասէր բնակիչները ստիպեց որ զինուին .
 շատերը խոյս տուին : Յակայն Հռոմայեցիք Լե-
 վեոս հիւպատոսին առաջնորդութեամբ կ'մտե-
 նային : Պիւռոս նորա գէմ ելաւ . երկու բա-
 նակներն Հերակլէոյի մօտ, Տարենտոնէն քիչ մը
 հեռու տեղ՝ ճակատեցան : Պիւռոս յաղթեց,
 այս յաղթութիւնն իր փիղերուն կ'պարտաւո-
 րէր, որ Հռոմայեցւոց մէջ խառնակութիւն ձգե-
 ցին : Կռին այնքան կատաղի եղաւ որ թագա-

տորը գոչեց. «Եթէ ուրիշ այսպիսի յաղթանակ մը տանիմ, Եպիրոս պիտի դառնամ առանց բանակի» :

Աինէս հաշտութիւն կ'առաջարկէ . — Պիւռոս կարծեր էր թէ դիւրաւ պիտի յաղթէ Հռոմայեցւոց՝ Իտալիայի ժողովրդոց օգնութեամբ : Բայց երբ անօգնական մնաց և հռոմէական քաջամարտիկ զօրքը տեսաւ, արժան դատեց հաշտութիւն առաջարկել : Ուստի Աինէսը Հռոմ ուղարկեց որ ծերակոյտին հետ բանակցի : Աինէս շատ ընծաներ կ'տանէր իր հետը ծերակոյտի անդամներուն և նոցա կիներուն համար, բայց չկրցաւ մէկը շահիլ : Իր ճարտասանութեամբն աւելի դիւրաւ համոզեց և ծերակոյտը խաղաղութիւնն ընդունելու վրայ էր՝ երբ կոյր ծերունի մը՝ Ապոլոնիոս Վրոպիոս՝ ատենանը մտաւ : Երկար ատենէ 'ի վեր՝ քաղաքական գործերէ հեռու կ'ապրէր նա . բայց երբ ծերակոյտին մէջ անցած դարձածն իմացաւ՝ դեսպակով մը ժողովին եկեր էր : «Հռոմ, գոչեց նա, չկրնար Պիւռոսի հետ խաղաղութեան վրայ խօսիլ մինչև որ նա Իտալիայէն դուրս չելնէ» : Այս դուռը խօսքերէն Հռոմայեցիք սիրտ առին, որ անմիջապէս հրամայեցին Աինէսին որ նոյն օրը Հռոմէն ելնէ երթայ : Աինէսս 'ի դարձին կ'ըսէր Պիւռոսին. «Ծերակոյտը թագաւորներու ժողով մ'երեցաւ ինձ» :

Փաբրիկիոս. Բենեվէնդի կռիւլ . — Պիւռոս տեսնելով որ խաղաղութեան համար ըրած ջանքն

անարդիւն մնաց՝ նորէն պատերազմի պատրաստուեցաւ : Յանկարծ Հռոմի վրայ քաշելով դրացի ժողովուրդներն ապստամբեցընել և քաղաքին տիրելու փորձ մ'ըրաւ , բայց ընդունայն . վասն զի Լատինացիք օգնութիւն չտուին և Պիւռոս ստիպուեցաւ նահանջել : Հռոմայեցիք Փաբլի-կոս անուն մարդը ղրկեցին Պիւռոսի որ գերիներուն փրկանքին վրայ խօսի : Եպիրոսի Թագաւորն ամեն հնար 'ի գործ դրաւ որ այս պատգամաւորը որսայ , որ աղքատ այլ վեհանձն ու առաքինի մարդ մ'էր : Օր մը նամակ մը ստացաւ Պիւռոսի բժշկէն որ կ'առաջարկէր այս իշխանը թունաւորել : Փաբլիկիոս այս վատութեան վրայ բարկանալով նամակը Պիւռոսի ղրկեց ըսելով թէ այս թագաւորն ոչ բարեկամն և ոչ թշնամին գիտէ ընարիւ : Պիւռոս այս վեհանձնութեան վրայ սքանչանալով առանց փրկանքի ետ ղրկեց Հռոմայեցի դերիները և Փաբլիկիոս , որ հիւպատոս կարգուեր էր , փոխարէնն ընելու համար , նոյնչափ Տարենտացի և Սամնիացի գերիներ Պիւռոսի դարձուց :

Նոյն միջոցին Սիրակուսացիք Պիւռոսն օգնութեան կոչեցին Կարքեդոնացոց դէմ : Պիւռոս Սիկիլիա անցաւ , քանի մը յաղթութիւններ տարաւ բայց իր դաշնակիցներուն հետ գժտելով նորէն Իտալիա դարձաւ (երես 18) : Այն ատեն վերջին պատերազմ մ'ալ մղեց Հռոմայեցոց դէմ 'ի Բենեվենդ , որք արդէն փիղերուն սովորած լինելով բնաւ չվախցան և նոցա վրայ բոցավառ սլաքներ տեղացին : Այս զարհուրած կենդանիներն Պիւռոսի բանակը գաթ-

ձան, զայն ցիրու ցան ըրին : Ինքն ևս իբերկիրը գնաց : Բայց այս իշխանն որ անհանդարտ և բաղդախնդիր բնաորութուն մ'ունէր, չէր կրնար խաղաղ կեանք մ'անցրնել : Յունաց կռիւներուն մէջ մտաւ և քաղքի մը պաշարման ժամանակ՝ կնկան մը նետած քարէն սպաննուեցաւ : Իսկ Յարենտոն Հռոմայեցոց իշխանութեան ներքև մտաւ, և քիչ ատենէն բոլոր հարաւային Իտալիա նոյն վիճակն ունեցաւ :

Հոռոփ զօրութեանը. — Հռոմէական հասարակապետութեան ամենէն զեղեցիկ ժամանակն այն դարերն են երբ Սամնիացոց, Պիււստի և ալա երկու Փիւնիկեան պատերազմունքը կ'պատահին : Այն ատեն Հռոմայեցոց կենցաղավարութիւնը պարզ, բարբ ու վարքն անաչառ էին և այնպիսի հասաստուն առաքինութիւններ ունէին որ մեծ ժողովուրդներ յառաջ կ'ըբերն. զինուորներն ոչ միայն կարգապահ այլ արիասիրտ էին և հետևապէս անպարտելի կ'դառնային. ամենուն օրտին մէջ հայրենասիրական եռանդը կ'վառէր, որով ազգերն արտաքին յարձակումներու կարող են գիմագրել : Ամեն տեղ միութիւն կ'տիրեր, վասն զի հաւասարութիւն կար ամեն տեղ. պատրիկութիւնն, այսինքն տոհմական ազնուապետութիւնը պատիւ ունէր, վասն զի առանձին շնորհներ չէր պահանջեր և միայն տաղանդով ու հայրենասիրութեամբ փառաց հասնելու կ'փափաքէր : — Հռոմէական սահմանագրութիւնն շատ իմաստուն և կենսատու տրամադրութիւններ ունէր. հիւպատոսութեամբ, հրամանատարութեան մէջ միութիւն կար. ծերակոյտով՝ խորհրդով մէջ փորձառութիւն. ժողովրդով՝ գործի մէջ զօրութիւն : Օրէնքը ժողովրդեան յարգ կ'ազգէր, կառավարութիւնը՝ կ'ազգէր վստահութիւն : Կառավարութիւնը լոկ մէկ նպատակ ունէր. տէրութեան զգուան ու հասարակապետութեան մեծութիւնը :

Այս ժամանակն որ ճշմարիտ հայրենասիրութեան ժամանակն է, միանգամայն զինուորական ճշմարիտ փառաց ժամանակն է: Հռոմ ապագային մէջ աւելի մեծ երկրակալութիւններ պիտի ընէ. բայց երբէք այնքան դիւցազնական պատերազմներ չէ ըրած որքան Սասնիացոց և Փիւնիկեան պատերազմաց մէջ: Այն ատեն ոչ միայն իր բնական տիրապետութիւնը պաշտպանեց իտալիոյ մէջ, այլ նոյն իսկ իր գոյութիւնը: Աւերջէն միայն երկրակալութեան ծարաւն և անյադ փառասիրութիւն մը գոհ ընելու նպատակաւ պատերազմներ մղեց:

Հռոմի զինուորական և բազմաթիւ խաղաղութեանը. — Հռոմի զինուց փառքը մասնաւորապէս իր զինուորական կազմաւորութեան արդիւնքն էր: Զինուորական ծառայութիւնն մինչև 46 տարեկան մարդու համար պարտաւորիչ էր. բայց երբ մարտը վերջանար զինուորն իր տունը կ'դառնար: Քաղաքացի մը շէր կրնար բնու գատաւորի պաշտօն վարել եթէ ասան տարի զինուորական ծառայութիւն ըրած չլինէր: Հռոմէական բանակն լիբիոններ կ'ընդգրկէր: Սովորաբար 3000 հետեակ և 300 ձիաւոր կ'սպարունակէր լեգէոնն. վերջէն մինչև 6000 հետեակի և 600 ձիաւորի հասաւ: Իւրաքանչիւր լեգէոն 10 վաշտ (300էն 600 հոգի) կ'ընդունէր. վաշտը՝ 3 գասակ (100էն մինչև 200 հոգի). գասակն՝ 2 հարիւրեակ (30էն 100 մարդ): Այսպէս լեգէոնը կ'կազմուէր 10 վաշտ, 30 գասակ և 40 հարիւրեակ:

Հռոմէական տիրապետութիւնն որ զինու զօրութեամբ ծագեր էր, ճարտար քաղաքականութեամբ մը հաստատութիւն գտեր էր: Հռոմ գիտէր զիջումներ ընել յարմար ատեն յաղթուողներուն: Շատ քաղաքներ քաղաքապետութեան իրաւունք ունէին, այսինքն՝ եթէ նոցա բնակիչներն Հռոմ հաստատուէին, Հռոմացիք քաղաքացիներուն բոլոր իրաւունքը կ'վայելէին: Այսին ուրիշ քաղաքներ ալ, որ ինքնօրէն կ'կոչուէին, և իրենց ներքին վարչութիւնն ու այլ և այլ արտօնութիւններ կը վայելէին: Աւերջապէս ուր որ Հռոմ տիրէր՝ կայսրական

նախնիներ ալ կ'հաստատէր, այսինքն ազբառ բնակիչներ կամ հին զինուորներ կ'ուղարկէր նուաճեալ երկիրներն որ յաղթուողներէն հողեր կ'ստանային: Ուստի հասական գաղթականութիւններն տեսակ մը զինուորական պահակոցներ էին որ ապստամբութեանց առաջն առնելու կ'օգնէին: Այս զանազան պահակոցներն երկայն դիւստրական ճամբաներով կապուած էին, որով Հռոմայեցիք կարող կ'լինէին շուտ մը զօրք իջեցընել վտանգաւոր տեղերը: Այսպէս ճշմարիտ պատուարներ էին գաղթականներն Հռոմի համար, որոց ետեէն կրնար դիմագրաւել թշնամիներուն: Մանաւանդ այս պատուարին շնորհիւն է որ Հռոմ Պիւստի դիմացաւ և Սնիբալին բուր յարձակումներուն դէմ զնելու պիտի յաջողի:

Հասարակագիտութեան խմբակ՝ Հռոմի Կառնտին քաղաքը. — Հռոմի հասարակագիտութիւնը կէս մը հանրագիտութեան և կէս մը աշխարհագիտութեան էր: Հռոմի պատմութեան մէջ երկու դասու, այսինքն ազնուական և ռամիկ գասուն կախներն մեծ և նշանաւոր տեղ կը բռնեն: Այս պայքարին մէջ հասարակ ժողովուրդը դարու կէս շախունակ դիմագրեց պատրիկներուն և յաղթանակը տարաւ: Այս յաղթութիւնը բնական և անհրաժեշտ էր. վասն զի 'ի բնէ Հռոմ հանրագիտական էր, թագաւորներու ժամանակն անգամ բուն վեհագիտութիւնը ժողովրդեան ձեռքն էր: Երբոր թագաւորութիւնը կործանեցաւ՝ ժողովուրդը ճշմարիտ վեհագիտ մնաց և դարէ դար այս վեհագիտական իշխանութիւնը մեծցաւ:

Հռոմի ժողովուրդն իր վեհագիտութիւնն ազգային ժողովներու միջոցաւ կ'գործադրէր: Դատաւորներ և պաշտօնաւորներ կ'ընտրէր, ծանր ու կարեւոր գործոց մասին վճիռ կ'տար: Այս ժողովներն Արեսեան դաշտը կ'գումարուէին, որ ընդարձակ հրապարակ մ'էր Տիբեր գետին մօտ, ուր Հռոմայեցիք իրենց մարմնամարզական ու զինուորական վարժութիւնները կ'կատարէին: Սորա կ'ընտրէին ումն բարձր պաշտօնականներն, ինչպէս հիպոպոս, էրատագիտ և այլն:

Ծերտիրոսը 200 աստնակալով կ'ապրկանար, որ 'ի սկզբունսն պատրիկներու մէջն կ'ընտրուէին, ըսյց վերջէն հասարակ ժողովարդէն մերտիկ ալ մասն նորա մէջ: Ծերտիրոսը այն անդամներն նախ հիւպատոսներու ապա հանրապետներու մեծաք ընտրուեցան: Ծերտիրոսը կերպ մը գործադիր իշխանութիւն կ'ըլարէր, սակայն օրինաց հաստատութեան ալ մասնակից կ'ըլնէր:

Հիւպատոսներն երկու հոգի էին: Ասաջ պնտական դասէն կ'ընտրուէին, վերջէն հասարակ դասէն ալ ընտրուեցան: Արա ծերտիրոսին նոյնպէս ժողովրդային ժողովներուն կ'առիապահէին. ամեն օրէնք և վճիռ գործնադրելու պաշտօն ունէին, զօրաց հրամանատարութիւնը կը վարէին և ծերտիրոսին կողմէն օտար ազգաց հետ դաշնագրութիւններ կ'կնքէին:

Համարակներն երկու պաշտօնաւորներ էին որ քաղաքացւոց ազգահամարը կ'ընէին և զանոնք հարստութեան համեմատ կ'առասկարդէին, ինչպէս որ Սերվիոսի դրած օրէնքը կ'պահանջէր (եր. 189): Ամեն հինգ տարին անգամ մ'ազգահամար կ'ըլնէր: Համարակներն հասարակաց և առ տնին բարուց վրայ ալ կ'հսկէին. քաղաքացւոց վատ վարքն ու բարքը կ'պատժէին, նոյնպէս գատաւորներուն սնարոյական ընթացքը, ամբարշտութիւնը և այլն: Ասկից զատ՝ համարակներն տէրութեան գանձային վիճակը կ'հոգային, տուրքերը կ'բաշխէին և եկամուտները կ'մատակարարէին:

Իրաստուիքը պաշտօն ունէր արգարութիւն հատուցանելու: Հիւպատոսին ալ տեղակալն էր, որու անդը կ'անցնէր երբ նա տարակայ գտնուէր: Ի սկզբան մէկ իրաւապետ կար միայն, վերջէն երկու հաս ընտրեցին. մին քաղաքացւոց մէջ ծագած գատերը կ'տեսնէր, միւսը քաղաքացւոց և օտարներուն մէջ ծագած վեճերը: Աւերջին տեսններն մինչև անգամ վեց իրաւապետ ընտրուեցաւ: Աս Հիւպատոսներուն պէս՝ իրաւապետները ժողովրդային ժողովներու մէջ կ'ընտրուէին:

Շինոսածաղիներն 'ի սկզբան երկու ժողովրդային պաշտօնաւորներ էին, որ տրիբուններուն օգնելու համար

առհմանուած էին: Իրենց պաշտօնն էր ստիկանութիւն, հասարակային շինուածոց պահպանութիւն և հասարակաց խաղերուն կարգադրութիւն: Որովհետեւ այս խաղերն իրենց ծախքովը կ'ընէին մեծ մասամբ և շատ մեծագին էին, վերջէն երկու նոր շինուածապետ ևս կարգեցին՝ պատրիկներէն առնելով: Այն ատեն երկու տեսակ շինուածապետներ եղան, պարբէի շինաստեղծութիւնք և խաղադրային շինաստեղծութիւնք: Առաջինները յատկապէս մեծ հանդեսներ կարգադրելու պաշտօն ունէին, որ ստէպ ահագին ծախքեր կ'պատճառէին: Բայց իրենց համար այս ծախքերն ժողովրդեան սիրտը շահելու միջոց մ'էին որպէս զի համարակալութեան հասնին:

Տեխնաներն առաջ երկու հոգի էին, ապա հինգ, վերջը տասն հոգի եղան: Այս պաշտօնաւորները հաստատուեցան ժողովուրդն ազնուականաց հարստահարութեան դէմ պաշտպանելու համար: Իրենց անձը նուիրական և անբռնաբարելի էր: Ի սկզբան բնաւ իրաւունք չունէին ձերակոյտին վճիռներն ուղղակի ջնջելու, բայց կարող էին միայն բարեխօսել քաղաքացիի մը համար որ զինուորական ծառայութեան կամ տուրքի մը ենթարկուելու վտանգի մէջ կ'գտնուէր: Այս պարագայից մէջ տրիբունն դատաւորին վճիռը կ'արգիլէր պարզապէս վերջ (արգելում) բառն արտասանելով: Իրաւ է որ զօրաժողովի կամ հարկերու մասին ձերակոյտին ըրած որոշումներն այս արգելքով առ ոչ ինչ կ'գրուէին, բայց քիչ քիչ տրիբուններուն իշխանութիւնը մեծցաւ և իրենց միջամտութեան իրաւունքով կամ վերջով կարող եղան մինչև անգամ ձերակոյտին բոլոր վճիռներն, նոյնպէս վարչութեան ամեն գործողութիւններն ուղղակի արգիլել: Իրաւունք ստացան նաև ձերակոյտն 'ի ժողով գումարելու: Ի վերջէ արիբունութիւնն Հռոմի ժողովրդեան ամենէն կարևոր պաշտօնավարութիւնը դարձաւ: Ստէպ շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցեց Հասարակապետութեան, մանաւանդ առաջին դարերու մէջ, սակայն վերջէն տրիբուններուն փառասիրութեամբն Հռոմէական փառաւոր հանրապետութիւնն պիտգալի աամկապետութիւն մը դարձաւ, որով մե-

ծամծ անկարգութիւններ անդի ունեցան և միտակառութեան հաստատուելըն պատճառ եղան:

Գոնջապետիքը յատկապէս ելից ու մտից մատակարարութեան պաշտօնը կ'վարէին: Նախ երկու հոգի էին, վերջէն իրենց թիւն մինչև քսան հասաւ: Ոմանք Հռոմ կ'մնային, մէկ քանին հիւպատոսներուն հետ բանակը կ'երթային, ուրիշներ ալ փոխ — հիւպատոսներուն հետ զաւառները կ'մնային:

Երբոր Հռոմայեցիք խառնայէն գուրտ աշխարհակառթիւններ բրին, նուաճեալ երկիրները Կասառնիքաբաժնեցին: Երկար ատեն այս զաւառները կառավարողներն եղան հիւպատոսներն և մանաւանդ իրաւապետները: Ասկայն երբ հեազհետե գաւառներուն թիւը շատցաւ, յատուկ կողմնապետներ կազեցին, որ փոխ — հիւպատոս կամ փոխ — իրաւասպետ կոչուեցան, վասն զի իբրև տեղակալ հիւպատոսի և իրաւասպետի կ'վարէին իրենց պաշտօնը: Այս պաշտօնները կադարեղու համար սէպը երնայի հիւպատոս կամ իրաւապետ եղած լինիլ: Փոխ — հիւպատոսին կամ փոխ — իրաւապետին հետ միշտ զանձապետ մը կ'զանուեր՝ որ զաւառին ելմտական գործերով կ'զբաղէր:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Փլանիլեան պոպերազմանք — միւլե Մալեգոսիոյ նասաճաճը:

(264 — 194):

Պոպերազմն սիւղբը. — Առաջին Փիւնիկեան պատերազմին պատճառը Մամերտացիք եղան (եր. 19): Սորա վարձկան զինուորներ էին որ

Հռոմայեցւոց օգնութիւնը խնդրեցին Ապրեղոսնայեցւոց և Միրակոսայի Հիէրօն թագաւորին դէմ : Հռոմայեցիք զօրք դրկեցին Սիկիլիան և ստիպեցին Հիէրօն թագաւորն հաշտութեան : Բայց Սիկիլիայէն Ապրեղոսացիքը վանելու համար, պէտք էր նոցա ծովեզրեայ քաղաքներն առնուլ և նաւատորմիլ մ'ունենալ : Այս նպատակին հասնելու համար՝ ծերակոյտն ամեն ձիգ թափեց : Ապրեղոսացի նաւ մը ծովեզրը նաւաբեկեր էր . զայն օրինակ առնլով՝ Հռոմայեցիք 120 հատ նաւ շինեցին երկու ամիսուան մէջ՝ և որպէս զի թշնամւոյն ծովային ճարտարութիւնն ապարդիւն մնայ՝ Յուիլիոս հիւպատոսն իր նաւերուն առաջքին վրայ սփռած ամուն գործիք մը դնել տուաւ : Այս գործիքը տեսակ մը շարժական կամուրջ մ'էր որ յանկարծ թշնամի նաւուն վրայ կ'ընկնէր և կ'ստիպէր որ ճակատ առ ճակատ պատերազմի՝ ինչպէս ցամաքի վրայ : Ապրեղոսացիք՝ որ կարծէին թէ ծովային պատերազմի մէջ անյաղթելի են, յաղթուեցան, շատ մարդիկ ու նաւեր կորուսին Լիպարեան կղզիներուն մօտ : Այս յաղթութեան լուրը մեծ խնդութիւն պատճառեց Հռոմի մէջ՝ և Հռոմայեցիք անսովոր պատիւներ ըրին Յուիլիոսի, որ հրապարակին վրայ յաղթական կոթող մ'ունեցաւ և երբ իրիկունները դուրս ելնէր՝ իր առջևէն ջահանկալներ և նուագածուններ կ'երթային :

Մեծաւոր Ապրեղոսի առջև . — Ծովու ու ցամաքի վրայ ուրիշ յաղթանակներ տանելէն ետե՛ւ՝ ծերակոյտն առելի յանդուզն գործի մը ձեռն-

արկեց : Ռեգուլը հիւպատոսին մեծ բանակ մը
 և նաւատորմիւ մը յանձնեց որ Ափրիկէ անցնի
 և Կարթեգոնը նուաճէ : Ռեգուլս 'ի սկզբան կը
 յաջողի : բազմաթիւ քաղաքներ, մինչև անպամ
 Թուրուզ անձնատուր կ'լինին և շատ գերի ու
 կողոպուտ ձեռք ձգելէն ետև՝ Կարթեգոնը կը
 պաշարէ : Սակայն երբ իր պաշտօնին պայման
 նստամբ հասաւ Ռեգուլոս ուզեց հրաժարիլ : Ի
 մացեք էր որ իր արազ մշակելու համար բրտ
 նաժ ազարակապանը կովերովն ու արօրովն խոյս
 տուեր է, և կ'վախնար որ կ'նն ու որդիքը
 չքաւորութեան մէջ չմնան : Ծերակոյտը պատ
 տասխանեց որ իր դաշտը պիտի մշակուի, և ըն
 տանիքը տէրութեան դանձէն պիտի խնամուի,
 ուստի զանի նորէն իր պաշտօնին մէջ վերա
 հաստատեց : Բայց Կարթեգոն՝ նեղն ընկած՝ ու
 զեց հաշտութիւն ընել, միայն Ռեգուլոսի պայ
 մաններն այնքան ծանր են որ չեն ընդունուիր :
 Դոյն միջոցին՝ տպարտացի զօրապետ մը՝ Բուս
 դիոս անուն՝ յոյն վարձկան զինուորներով հա
 սաւ, Կարթեգոնացուոց սիրտ աուար, նոցա զին
 նուորները քանի մը կռիւներու մէջ մարդեց
 հռոմէական բանակին պաշար դալու արդիւնեց
 և վերջապէս հնարքով մը զայն դաշտի մը մէջ
 ձկնելով՝ յազթեց և բազմաթիւ զինուորներու
 հետ Ռեգուլոսն ալ գերի բռնեց : Այնուհետև
 Կարթեգոնացիք Պալէրմօի մօտ ձովային պատե
 րազմի մէջ յաղթուելով՝ ուղեցին Հռոմայեցուոց
 հետ հաշտուիլ : ուստի Ռեգուլոսն՝ որ բանտն
 էր չորս ասորիէ 'ի վեր՝ Հռոմ դրկեցին որ խա
 դաղութեան վրայ բանակցի և գերիներու փո

խանակութիւն առաջարկէ, այս պայմանաւ որ եթէ չյաջողի՝ նորէն վերագառնայ : Ռեզուլու խօսք տուաւ, և ցնաց Հռոմ : Սակայն երբ ծերակոյտին առջևն ելաւ, այս նշանաւոր հայրենասէր մարդը, իր անձնական շահն ու ընտանիքը մոռնալով՝ յորդորեց ծերակոյտն որ պատերազմը շարունակէ Կարբեղոնացուոց դէմ : Յետոյ՝ իր տուած խօսքին հաւատարիմ, Ռեզուլու շուտ Ափրիկէ դարձաւ՝ մերժելով իր ընտանեաց մօտ քանի մ'օր անցընելու : «Ես իմ անձիս տէրը չեմ, ըսաւ, և խօսք տուի դառնալ իմ պաշտօնս աւարտելէն ետեւ» : Կ'ըսեն թէ երբ Ռեզուլու Կարբեղոն մտաւ՝ սոսկալի տանջանօք սպաննուեցաւ, թէև այս գէպքը բոլորովին ստուգուած չէ :

Այնուհետև կռիւն երկար տարիներ տևեց. Կարբեղոնացիք Ափրիկայ Բարդան զօրաց սպարապետ կարգեցին, որ Աննիբալի հայրն էր : Այս Ափրիկար բաւական ատեն հռոմէական զօրաց դիմադրեց և նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ : Սիկիլիոյ Էրէթա քաղաքն առաւ՝ որ շատ բարձր ու ամուր դիրք մ'ունէր, և նոյն տեղէն ստէպ հռոմէական զօրաց մեծ փնտաներ հասուց : Այն ատեն՝ Հռոմ մեծ ճիգ մ'ըրաւ. քաղաքացիք հանդանակութեամբ նոր նաւատորմիչ մը շինել տալու ելան : Լուսաբոյս Կարտուս հիւսպատոսը Եգիպտոս կղզիներուն մօտ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ՝ այնպէս որ Հռոմայեցիք նորէն ծովուն տէր եղան : Ափրիկար այսպէս Սիկիլիոյ մէջ փակուած մնալով՝ խաղաղութիւն առաջարկեց, որ վերջապէս կնքուեցաւ : Կարբե-

դոն Սիկիլիան Հռոմայեցւոց թողուց և պատե-
րազմի՝ ծախքը վճարեց : — Այսպէս լմնցաւ
Փիւնիկեան պուստիւն պատերազմը, որով՝ հռո-
մէական պետութիւնն իր սահմաններն Իտալիա-
յէն անդին տարածեց :

Երկրորդ Փիւնիկեան պատերազմը. — Կարբեգո-
նացւոց անուանի զօրապետ՝ Աննիբալ՝ Ամիլկար
Բարկասի որդին՝ պատերազմական մեծ հանձար
և անվեհեր բնաւորութիւն մ'ունէր : Մանկու-
թենէ չարքաշութեան վարժած լինելով՝ իր մտաբ-
մինը ցուրտի, առքի և թմն տեսակ նեղու-
թեանց կ'տոկար : Աննիբալ, յանգուցն և հնար-
րագէտ էր Աննիբալ և Հռոմայեցւոց դէմ ան-
չափ ատելութիւն ունէր : Թէև իր բանակն սոյն
և այլ ազդաց վարձկաններէ կ'բաղկանար, սա-
կայն այնպէս լաւ գիտէր նոցա հետ վարուիլ որ
ամենքը զինք կ'պաշտէին : Իր թշնամիներն ան-
գամ կ'սքանչանային նորա հնարադիտութեան և
արիութեան վրայ :

Սագունդոնի արտոմը. — Աննիբալ դեռ քսան
հինգ տարեկան էր՝ երբոր կարբեգոնացի զօրաց
հրամանատար եղաւ : Իր միակ փափաքն ու փա-
ռասիրութիւնն էր Հռոմի հասարակապետու-
թիւնը կործանել : Իր հայրենակիցներէն շատերը
կռիւներէ տաղտկացած լինելով խաղաղութիւնն
անվրդով պահել կ'ուզէին : Այս բանս Աննի-
բալի գործին չէր դար : Ուստի միտքը դրաւ
պատերազմի գրգիռ մը գտնել և գնաց Սպար-
նիոյ Սագունդոն քաղաքը պաշարեց որ Հռոմի

գաշնակից էր : Հռոմայեցի դեսպաններ եկան և բողոքեցին նորա դէմ որ գաշնադրութեանց դէմ կ'վարուի : Աննիբալ այդ դեսպանները կարգեց զոն զրկեց ծերակոյտին և Սադոնդոնի պաշարումն յառաջ տարաւ , այնպէս որ ութ ամիս յուսահատօրէն կռուելէն ետե քաղաքն անձնատուր եղաւ : Բնակիչներն իրենց ինչքը փայտակոյտի մը վրայ դիզեցին , և կրակ տալով՝ շատ սարդիկ բոցերուն մէջ նետուեցան . Սադոնդոնը հիմնայատակ ըրաւ Աննիբալ : Երբ այս լուրն առին Հռոմի դեսպաններն՝ որ դեռ կարգեցին էին՝ հատուցում խնդրեցին : Պահանջեցին որ Աննիբալն իրենց ձեռքը յանձնեն , որ խաղաղութեան գաշանց դէմ վարուեր էր : Ծերակոյտն ինչ ընելիքը չգիտէր : Այն ատեն դեսպաններէն մին՝ Փաբիոս՝ իր պատմութեանին ծայրը վերցուց և ըսաւ . « Ահա այս պատմութեանին մէջ ձեզի խաղաղութիւն կամ պատերազմ կ'բերեմ , ընտրեցէք : — Դու ընտրէ , գոչեց ծերակոյտը : — Էտ ուրեմն , ես ձեզի պատերազմ կ'բերեմ » պատասխանեց Փաբիոս և պատմութեանին ծայրը թոթուեց :

Ալլեանց անգլի . — Արդարեւ պատերազմը սկսաւ , որու նմանն քիչ կայ հին պատմութեան մէջ : Երկու կողմէ մի և նոյն եռանդով պատրաստութիւններ կ'տեսնուին : Աննիբալ բանակ մ'առնէր 60,000 հողւոյ և քառասունի չափ փիղեր : Իբերոս դեանէն և Պիրէնեան լեռներուն մէջէն կ'անցնի և Հռենոսի եզերքը կը հասնի , մինչդեռ Հռոմայեցիք կարծեն թէ դեռ

նա Սպանիա է, և Ալպեան լեռներու տողոսն ի մօտենայ, անդադար թշնամիներու դիմադրելով և կիրճերէ ու անդունդներէ արդիլուելով: Սակայն Աննիբալ այս ամեն խոչնդոսներու յաղթելով՝ կ'հասնի Փոփ Մ. Պերնարի կամ Սընիէ գաղաթը: Իր զօրքն որ սաստիկ յոգնած էր՝ երկու օր կ'հանգստանայ: Լեռին գալաթէն վար իջնելու համար աւելի մեծ դժուարութեանց կը հանդիպի: Ահադին ձիւնի կոյտեր իր ճամբան կ'ոցեին: մարտիկ ու ձիեր կ'սահէին և անդունդը կ'ղլորէին: Անգամ մը՝ ժայռեր ու ձիւներ իբրև պատուար իր առջևն ելան և հարկ եղաւ երեք օր սպասել և ամեն հնարք ՚ի գործ դնել անցք մը բանալու համար: Կարքեդոնացիք սկսեր էին վհատիլ, վերջապէս վերջին զառիթափներն հասան և Աննիբալ իր զօրաց Իտալիոյ դաշտերն և Հռոմի ճամբան ցոյց տուաւ խնդութեամբ: Ահա այսպէս կատարեց Աննիբալ հին ժամանակուան ամենէն նշանաւոր մէկ արշաւանքը: Սակայն Կարքեդոնացի զօրապետն իր բանակին գրեթէ կէսը ճամբան կորուսեր էր:

Առաջին յաղթանակներն. — Բօի դաշտին ժողովուրդներն՝ որ քիչ ատենէ ՚ի վեր՝ Հռոմի հպատակեր էին, իբրև ազատարար ընդունեցան Աննիբալը: Երկու հիւպատոսներն փութով հասեր էին որպէս զի անոր ճամբան կտրեն Ալպեան լեռներէն իջնելու ատենը: Բայց մին՝ Կորնելիոս Սիլպիոն հիւպատոսը՝ յաղթուեցաւ և Գեռնի գետին մօտ կարեւելը վերք մ'առաւ. միւսն՝ մեծ ճակատամարտի մը մէջ Տրեբիա գե-

տին եղերքը բոլորովին յաղթուեցաւ : — Հետեւեալ տարին Աննիբալ Ապենինեան լեռներէն անցաւ մեծ դժուարութեամբ : Հիւանդութիւններէն բանակին մեծ մասը կորաւ , ինքն ալ աչքին մէկը կորոյս : Երբոր Ետրուրիա հասաւ Տրուիթէն լճին մօտ՝ Փլաթինիոս հիւպատոսին հանդիպեցաւ , որ անձնապաստան զօրապետ մ'էր և Աննիբալի հնարքով կիրճերու մէջ ընկաւ : Հռոմայեցիք չորս կողմէն պաշարուելով՝ բոլորովին յաղթուեցան : Տրաղիմէնի փառաւոր յաղթութիւնը Հռոմի ճամբան կ'բանար Աննիբալի առջև : Բայց Կարթեգոնացի զօրապետը բաւական զօրք չունէր , կամ կ'ուզէր որ միջին Իտալիոյ բնակիչներն Հռոմի դէմ ապստամբեցընէ , ուստի դէպ 'ի Սամնիոն և Ապուլիա գնաց :

Փաթիոս դանդաղէր : — Այս ձախորդութիւններէն ետք՝ Հռոմի ծերակոյսն իշխանապետ անուանեց նշանաւոր պատրիկ մը , Փաթիոն , որ դանդաղէր կոչուեցաւ , վասն զի՝ ժամանակ շահելու և քիչ քիչ թշնամին տկարացընելու համար միջոյններ կ'փնտռէր և մեծ ճակատամարտէ կ'զրուշանար : Աննիբալի հեծելազօրէն վախնալով՝ բարձր տեղեր բանակը կ'դնէր , աստն աստն յարձակումներ կ'ընէր ու կ'քաշուէր , շարունակ թշնամին կ'նեղէր և փոքր առ փոքր կը կոտորէր : Պարսպ տեղն Աննիբալ կ'ջանար բաց դաշտի մէջ զանի հնարքով մը բերել ձգել , պարսպ տեղը կարթեգոնացի զինուորներն Հռոմայեցիքը կ'նախատէին ու կ'ձաղըէին , Փաթիոս փոյթ չէր ընել և իր զգուշաւոր ընթացքը կը

շարունակէր : Օրին մէկն իր ճարտար շարժումէ ներով՝ Կարբեդոնացիքը կիրճի մը մէջ ձգեց՝ այնպէս որ դիւրին պիտի լինէր զայնս ջնջել, եթէ Աննիբալ իր հնարագիտութեամբն նոյն յուսահատ վիճակէն ազատելու ճար մը չգրտնէր : Մի շատ եզներու եղջիւրներէն խռիւներ կապեց բռնկցուց և Հռոմայեցւոց վրայ քշեց : Կենդանիներն բոցերէն կառօղելով՝ դէպ ՚ի կիրճը վազեցին և ահ ու սարսափ ազդեցին, այնպէս որ Փարբիոս իր դիրքը ձգեց և ստիպուեցաւ թողուլ որ Կարբեդոնացիք խոյս տան :

Կաննեօի հակաբանարարը. — Հոռմի ժողովուրդը կ'ընդհատէր որ պատերազմը կ'երկարէր, Աննիբալ օր ըստ օրէ կ'յառաջանար, և Փարբիոսն իբրև երկչոտ ու վատ կ'ամբաստանէր : Վեց ամսէն ետք՝ իշխանապետն իր պաշտօնէն քաշուեցաւ և այն ատեն ժողովուրդը Պեդրոս Էփէֆոս հիւպատոսին պաշտօնակից ընտրեց ստորին կարգէ մարդ մը՝ Տերենտիոս Վարոն անուն : Առաջինը կ'ուզէր որ Փարբիոսին ընթացքը բռնէ, Աննիբալի հետ վճռական կռուի մը չբռնուի, մինչդեռ երկրորդն՝ որ սնապարծ և անձնապատան էր, կ'փափաքէր ճակատ տալ, պարծենալով որ կրնար մէկ հարուածով թշնամին խորտակել : Ամեն մէկ հիւպատոս կարգաւ մէկ օր կ'հրամայէր զօրաց : Երբոր Վարոնի կարգն եկաւ՝ բանակն առաւ ու ղնաց Կաննեօի աւանին մօտ՝ ընդարձակ դաշտի մը վրայ զայն յարդարեց : Աննիբալի ուզածն ալ այս էր : Շուտ մը էր զօրքը շարեց և պատերազմն սկսաւ : Երկու

կողմէն կատաղօրէն կռուեցան երեք ժամ : Աւարօնի զօրքը գրեթէ բոլորովին ջնջուեցաւ . 70-000 հռոմայեցի պատերազմի դաշտին վրայ ընկան , և բազմաթիւ դերի բռնուեցան : Թէև Աարքեգոնացիք այս պատերազմին մէջ ալ Հռոմայեցւոց չափ զօրք չունէին , սակայն իրենց հեծելազօրը դերազանց էր : Պօղոս Էմիլիոս այս պարտութեան վրայ ինքզինք սպաննեց . իսկ Աարօն փախաւ :

Կաննեսի ճակատամարտը չարաշուք օր մ'եղաւ Հռոմի համար , ինչպէս եղեր էր Ալլիայի ճակատամարտը (եր. 209) : Այս պարտութեան լուրը Հռոմ հասնելուն՝ բոլոր Հռոմայեցիք սուկալի վհատութեան մէջ ընկան , շատերը խոյս տալու կ'պատրաստուէին , բայց վերստին հայրենասիրական եռանդը բոլոր սիրտերը բորբոքեց . կուսակցութիւններն իրարու միացան , և երբոր Աարօն՝ այս աղէտից հեղինակն՝ իր մնացած զօրքը ժողովելով Հռոմ վերադարձաւ՝ բոլոր ծերակոյտը զայն դիմաւորեց և շնորհակալ եղաւ նմա որ հասարակապետութեան ազատութեան վրայ դեռ յոյսը չէր կտրած : Հետեապէս ամեն միջոց 'ի գործ դրուեցաւ թշնամին վանելու : Հռոմայեցիք վախցան որ Աննիբալ Հռոմի վրայ չքալէ : Ա՛րսեն թէ իր զօրապետներէն մին առաջարկեր է նոյն իրիկունը քաղքին վրայ յարձակիլ և իր հեծելազօրով զայն առնուլ : Բայց Աննիբալ որ շատ կ'ճանչէր իր հակառակորդաց հայրենասիրութիւնն ու արիւթիւնն , այդ առաջարկութիւնը վտանգաւոր սեպեց : Իր նպատակն էր հիւսիսային Իտալիան

Հռոմի դէմ ոտք հանել : Ասկից զատ՝ իր բանակը սկարացած յոգնած էր ու հանգստանալու պէտք ունէր : Ուստի զայն Կապուա տարաւ ձմեռն անցընելու համար :

Մարիելլոս . Սիրակուսայի արտաջը . — Կարբեղոնական բանակը Կապուա քաղքին զուարճութեանց մէջ իր արիութիւնը կորոյս : Աննիբալ Կարբեղոնէն օչնութիւն խնդրեց . Սպանիայէն զօրք ղրկուեցաւ իրեն , բայց Հռոմայեցիք թողչտութիւն որ այն օգնութիւնն Աննիբալի հասնի : Այն ատեն Կարբեղոնացի զօրապետը հայրենիքէն յոյսը կտրած՝ իտալացի ժողովրդոց դիմեց , բայց սոքա ևս իրեն աջակից չեղան : Սիրակուսա՝ Հիէրօն թագաւորին մահուանէ ետք՝ Կարբեղոնի նիզակակից եղաւ , նոյնպէս Մակեդոնիոյ Փիլիպոս թագաւորը խօսք տուաւ Աննիբալի օչնել : Բայց Մարիելլոս Հռոմայեցի հիւպատոսը Սիրակուսան պաշարեց : Արքիմեդէս երեւելի երկրաչափն ու բնադէտն այս քաղաքն երեք տարի պաշտպանեց : Արքիմեդէս մեքենաներ հնարելով թշնամիներուն վրայ նետեր ու քարեր կ' թափէր , հայելիներ իրարու մօտ շարելով հեռուէն նոցա նաւերը կ'այրէր : Բայց վերջապէս , Հռոմայեցիք Սիրակուսան առին և բոլոր բնակիչները սուրէ անցուցին : Մարիելլոս հրամայեւ էր որ Արքիմեդէսը խնայեն , որ երկրաչափական խնդիր մը լուծելու զբաղած միջոցին՝ սպաննուեցաւ : Մակեդոնիոյ Փիլիպպոս թագաւորին կողմէ գալիք օգնութիւնն ալ ասպարդիւն մնաց Աննիբալի համար : Այս իշխանն այն-

պէս դանդաղ կերպով պատերազմի պատրաստութիւններն ըրաւ՝ որ Հռոմայեցիք իրմէ ճարպիկ բրդան և Լիւրիկէ հասնելով, նորա բանակը զարկին և ՚ի փախուստ դարձուցին, իր նաւատորմն այրելէն ետև :

Փաբիոս դանդաղկոս . Կապուայէ և Տարբենտոնէ արտածը . — Նոյն միջոցին Աննիբալ հարաւային Իտալիոյ մէջ կ'մաքառէր Փաբիոս դանդաղկոսի դէմ, որ աւելի բազմաթիւ զօրաց կ'հրամայէր : Կապուա քաղաքը դեռ Կարթեգոնացւոց ձեռքն էր : Հռոմայեցիք եկան այս քաղաքը պաշարեցին . Աննիբալ ամեն ճիգը թափեց որ զայն ազատէ : Մի անդամ Տարբենտոնն առաւ, ուրիշ անգամ մ'երկու հիւպատոսները վանեց : Մինչև անգամ Հռոմ քաղաքն առնլու համար յանկարծ նորա վրայ քալեց, բայց չկրցաւ բան մը ընել և ստիպուեցաւ ետ դառնալ : Այս պարտութեան վրայ Կապուան ալ կորոյս : Հռոմայեցիք սոսկալի վրէժխնդրութեամբ վարուեցան Կապուացւոց հետ : Բոլոր մեծամեծները մահուան դատապարտեցին, ժողովուրդն ալ իբրև զերի ծախեցին : Տարբենտոն ալ նոյն բաղլն ունեցաւ : Փաբիոս դանդաղկոսն այս քաղաքը նորէն առնլով բոլոր բնակիչները զերի վարեց :

Ասպրոպուլի պարտութիւնը . — Թէև այսպէս Աննիբալ օրէ օր կ'տկարանար, բայց Հռոմայեցւոց դէմ իր պայքարն անդուլ կ'շարունակէր : Անդամ մը Մարկելլոսն որոգայթը ձգեց, այս զօրապետն՝ որ Հռոմի սուսերը կ'կոչուէր, և

զայն սպաննեց : Աերջապէս Աննիբալի եղբայրն Ադրբայջան Սպանիայէն օղնական զօրք բերելու յաջողեցաւ՝ Գալլիայէն և Ալպեան լեռներէն անցնելով՝ իրեն պէս, բայց Իտալիոյ հիւսիսային կողմը՝ Մեդանոս գետին եզերքն Հռոմայեցոց հանդիպելով՝ յաղթուեցաւ և պատերազմին մէջ ընկաւ մեռաւ : Հռոմայեցիք նորա գլուխն Աննիբալի բանակը նետեցին : Կարբեդոնացի զօրապետն իր վերջին յոյսն ալ ՚ի դերե ելած տեսնելով սլուաց պաղուծեամբ, «Ահա կ'տեսնեմ որ Կարբեդոնի բաղլին յաղթել կարելի չէ» : Սակայն դարձեալ նա կռիւը կը շարունակէր դիւցազնաբար :

Զամայի հակադրամարտը. — Այսպէս Աննիբալ անդադար կուրելու ատեն Իտալիոյ մէջ Կորնելիոս Սկիպիոն Սպանիան կ'նուաճէր և Կարբեդոնացոց իշխանութիւնն այն տեղ կործանելէն ետև՝ այս նորահասակ և արիասիրտ զօրապետն առօք փառօք Հռոմ կ'դառնար : Ժողովուրդն իսկոյն զայն հիւպատոս կ'անուանէ : Այն ատեն Սկիպիոն կ'առաջարկէ ծերակոյտին որ Ափրիկէ անցնի և Կարբեդոնը զարնէ : այս արշաւանքն ընելով կ'ուզէր ստիպել Աննիբալն որ Իտալիայէն ելնէ : Բայց ծերակոյտն այս յանդուզն ձեռնարկութեան հաւանութիւն չտուաւ : Այլ միայն թողուց որ Սկիպիոն Սիկիլիա անցնի և արշաւանքը պատրաստէ : Սկիպիոն շատ մը կամաւոր զօրք և Կաննեսի փախստականները ժողվեց ու բանակ մը կազմեց : Հետևեալ տարին Ափրիկէ անցաւ, և նուաբդացոց Մասինիսսա

իշխանին աջակցութեամբ Կարբեդոնացւոց յաղ-
 թեց : Կարբեդոնի ձերակոյտը վտանդը տեսնե-
 լով՝ ահ ու դողի մէջ ընկաւ և իսկոյն հրաման
 դրկեց Աննիբալի որ զօրքն առնէ և հայրենիքն
 ազատելու երթայ : Աննիբալ իր փառաց ասպա-
 րէզն ակամայ թողուց և Կարբեդոն դառնալու
 փութաց : Սակայն պատերազմ մղելէն առաջ՝
 Սկիպիոնի հետ տեսութիւն ըրաւ որպէս զի հաշ-
 տութեան վրայ բանակցի նորա հետ : Հռոմա-
 յեցի զօրապետն այնպիսի ծանր պայմաններ ա-
 ռաջարկեց որ Աննիբալ մերժեց : Ահա այն ա-
 տեն այն սոսկալի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ
 Զամայի դաշտերուն վրայ՝ որու ելքն երկու մեծ
 ժողովրդեան ապադան պիտի վճռէր : Աննիբալ
 յաղթուելով՝ Կարբեդոն քաշուեցաւ, որմէ իր
 մանկութենէ ՚ի վեր հեռացեր էր Իտալիոյ տի-
 րելու յուսով : Յորդորեց իր քաղաքացիքն որ
 յաղթականին ծանր պայմաններն ընդունին : Իտա-
 ղաղութիւնը կնքուեցաւ : Կարբեդոնայիք պար-
 տաւորեցան Սպանիան Հռոմայեցւոց թողուլ,
 նոյնպէս իրենց պատերազմիկ նաւերն ու փիղերը,
 և տարեկան տուրք մը վճարելէն զատ՝ Մասի-
 նիսսայի իրենց երկրէն մաս մը սալ : Ասկից
 զատ՝ իոստացան պատերազմ չընել առանց Հռո-
 մայեցւոց հրամանին (201) : Երբ Սկիպիոն Հռոմ
 դարձաւ՝ մեծ փառօք ընդունուեցաւ ու Ալէքէնդի
 պատուանունը ստացաւ :

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Մալեդուիոյ խոշտանակ — փնչե Սպանիոյ նուստանակ :

(194—133)

Շանագլուխի հակամարտը . — Մակեդոնիոյ Փլեկոպոս Գ թագաւորն Աննիբալի կողմը բռնելով նմա օլներ էր : Հռոմայեցիք այս թագաւորը պատժել ուզելով Յունաց հետ միացան և Մակեդոնիա արշաւեցին : Փիլիպպոս Շանագլուխը ըսուած դաշտին մէջ Ֆլամինիոս հլւպատդսէն յաղթուեցաւ և ծանր պայմաններով նորա հետ հաշտութիւն ըրաւ : Այս պայմաններով Փիլիպպոս թագաւորը կ'պարտաւորէր Յունաստանէն զօրքը քաշել, պատերազմի ծախքը վճարել, իր նաւատորմը Հռոմայեցւոց յանձնել և առանց ծերակոյտին հրամանին՝ պատերազմ չհրատարակել : Այս դաշնագրութեան ուժով՝ Յունաստան Մալեդոնացւոց իշխանութենէ կ'ազատէր : Ծերակոյտը Յունաց սիրտը շահելու համար՝ Իսթմեան խաղերուն ատեն հրովարտակ մը կարդալ տուաւ որով հանդիսապէս Յունաստանի անկախութիւն կ'չնորհէր : Երբ Յոյներն այս հրովարտակը լսեցին, այնչափ ուրախութիւն զգացին որ Ֆլամինիոսի գլուխը ծաղիկներ ու պսակներ բոլորեցին : Բայց քիչ ատենէն Յոյները տեսան որ միայն տիրապետ փոխեր էին :

Մեծի Անտիոքոսի պարտադրեալք : — Ըստնազլու-
խի ճակատամարտն Անտիոքի բոլոր յոյսերը
ջրուեց, վասն զի այս զօրապետը Հռոմի դէմ
կուր ընտրէն սկսելու կ'արատրայստէր: Իր անհաշտ
թշնամիին դէմ Արևելքի բոլոր ազդերը գրգռե-
լու կ'փափաքէր, ինչպէս որ երբեմն բոլոր Ա-
րևմտեան ժողովուրդները նորա դէմ հանելու
փորձ փորձեր էր: Մակեդոնիոյ թագաւորէն
յոյսը կարելով՝ Ասորոց՝ Մեծի Անտիոքոս թա-
գաւորին դիմեց նորա աջակցութիւնը խնդրելու
համար: Երբ Հռոմ՝ Անտիոքի այս դադանի-
պատրաստութիւնները լսեց՝ դեպպաններ ուղար-
կեց Վարքեզոն և նորա գլուխը պահանջեց: Մեծ
զօրապետը փախաւ, Անտիոքոսի մօտ ապաւէն
փնտռեց և այս թագաւորը յորդորեց որ Մա-
կեդոնիոյ Փիլիպպոս թագաւորին հետ նիզակա-
կցի և Իտալիոյ վրայ յարձակի: Սակայն Ան-
տիոքոս այս խորհրդին անսալու փեղձտողիա-
ցուց օգնութեան դնաց: Այս Իտալիացիք կը
պարծենային թէ իրենց ձեռքը Հռոմայեցիք Յու-
նաստանի տիրեցին, և որովհետև այս ծառայու-
թեան փոխարէնը չէին ստացած, այլ և այլ
տեղեր յարձակեր և մանաւանդ Սպարտայի վը-
րայ քալեր էին: Երբ տեսան որ Հռոմ իրենց
դէմ զօրք կ'ըրկէ՝ Անտիոքոսէն օգնութիւն խը-
ղրեցին: Այս թագաւորը Յունաստան անցաւ,
բայց Մակեդոնիոյ թագաւորին հետ ալ զժառե-
լով ինքզինք զեղխութեան տուաւ, այնպէս որ
Հռոմայեցիք Յունաստան հասան և Թէբեցիներ
մօտ Անտիոքոսի յաղթեցին: Անտիոքոս Ասիա
փախաւ: Սկիպիոն հիւպատոսն՝ իր Արիւնդի եղ-

բօր հետ նորա ետեէն ընկաւ. և նորէն յաղթեց : Այս յաղթութեան վրայ. Անտիոքոս ստիպուեցաւ Փոքր-Ասիան Հռոմայեցոց թողուլ : Իսկ Սկիւիթան Ատաշի կոչուեցաւ :

Փիլոպետի և Աննիբալի հանը. — (183) Հռոմ այնպէս ցոյց տուաւ որ Յունաստանի ազատութիւնը կ'ուզէ պահել, սակայն դադանի Յոյներն իրարու դէմ կ'զրգուէր և նոցա մէջ երկպառակութիւն կ'ձգէր : Այն ատեն Ատոյեան դաշնակցութեան գլուխը կ'գտնուէր անուանի Փիլոպետի՝ Արաատսի արժանի յաջորդը (եր. 160). իբր ամեն ճիշդ թափեց որ բոլոր Պելոպոնէսը Աքայեան դաշնակցութեան հետ կապէ, սակայն չյաջողեցաւ : Սպարտացիք և Մեսսենացիք դէմ կ'կենային : Երբ անգամ մ'այս վերջիններուն հետ կ'պատերազմէր՝ Փիլոպետէն ձիէն վար ընկաւ և թոյն խմելու դատապարտուեցաւ : Այս Փիլոպետէն Յունաց Վերջինը կոչուեցաւ :

Աննիբալ նոյն տարին մեռաւ : Պիւթանիոյ թագաւորին ապստիններ էր. բայց այս թագաւորը վախցաւ զանի երկայն ժամանակ պահպանելու, և հռոմայեցի զինուորներու ձեռքը պիտի յանձնէր զանի, երբ Աննիբալ թոյն առնելով ինքզինք սպաննեց : Այսպէս Փիլոպետէն և Աննիբալ մեռնելէն ետե՛ Հռոմ ազատեցաւ իր ամենէն մեծ թշնամիներէն :

Պերսեոսի պարտաւիճանն 'ի Պիւքնա. — (169) Սակայն Փիլիպպոս Գ դեռ կ'սպառնար Հռոմայեցոց և նորէն ստատերազմի ճշարտաստութիւն :

ներ կ'տեսնէր: Հռոմի դէմ ունեցած սխր գրք-
 գուելու համար ամեն օր նորա հետ ըրած գաշ-
 նադրութիւնը կարգաւ կ'տար իր առջևը: Իր
 անդրանիկ որդին սպաննել առաւ, վասն՝ զի
 Հռոմայեցոց կուսակից էր և իր գահն երկրորդ
 որդոյն Պերսէոսի թողուց. բայց Պերսէոս իր
 Տօրը պէս սաստիկ կ'ատէր Հռոմայեցիքն և զա-
 նի գրգուեր էր անդրանիկ եղբայրը սպաննելու:
 Քիչ ասեմէն վերստին պատերազմն սկսաւ:
 Պերսէոս բոլորովին յաղթուեցաւ ՚ի Պի-դա
 Պողոս Էմիլիոս հիւպատոսէն (Կաննեսի ճակա-
 տաւարտին մէջ մեռնողին որդին) և իբրև գե-
 րի Հռոմ տարուելով բանա նետուեցաւ, ուր
 կամաւ անօթի մնաց ու մեռաւ: Հռոմայեցիք
 Պերսէոսի կուսակից բոլոր Յոյներն Իտալիա տա-
 րին բանտարկեցին. այս տարապիրներուն մէջ
 կ'գտնուէր և Բուխոս նշանաւոր պատմիչը: Քա-
 նի մը տարի ետք՝ բաղդախնդիր մարդ մը (Ան-
 ըիսիոս) ձայն հանեց թէ ինք Պերսէոսի որդին
 է, ու Մակեդոնիան գրգուեց Հռոմի դէմ. բայց
 Մեթելլոս զօրապետը նորա վրայ քալեց յաղթեց
 և Մակեդոնիան հռոմէական գաւառ դարձաւ:

Աւայեան դաշնակցութեան կործանմամբ. — Յոյ-
 ները հասկրցան որ Հռոմայեցիք իրենց դէմ
 պիտի դարձնեն զէնքն և պիտի նուաճեն, սա-
 կայն իրենց աղէտալի երկպառակութիւններն
 բոլորովին ակարացուցին Աւայեան դաշնակցու-
 թիւնը: Այս գաշնակից յոյները միայն զէնք ա-
 ուին բռնաւորներուն դէմ և Աորնթոսի մօտ մեծ
 պատերազմ մղեցին: Արայեցիք մօտակայ լեռ-

ներու վրայ իրենց կիներն ու զառնակները հան
 ներ էին որպէս զի տեսնեն իրենց յաղթութիւ
 նը կամ մահը : Յակայն Հռոմայեցոց դիմաւ
 կրելու անկարող լինելով՝ ամենքն ալ մեռան :
 Յաղթակիւնները Արնթոնն առին , և Մուսիս
 հռոմայեցի հիւպատոսը զայն կրակի տուա՝ կո
 դայանելէն ետեւ : Այն տղէտ ու կոշտ մարդը
 Յունաստանէն մի շատ արձաններ ու պատկեր
 ներ անշլով Հռոմ դրօնց : Պիդիասի ու Ազե
 ղիսի հրաշակեղան գործերն նաւազեաին յանձ
 նելու տանն ապսպրեց որ անձնաս տանին զայն
 ի Հռոմ : «Թէ ոչ , կ'ըսէր նա , նարէն քեզի շե
 նել պիտի տամ » : Այն ամառնաւ տղէտ էր
 ահա Մուսիսու : Այսպէս քնար Յունաստան
 նուանելէն ետեւ՝ Հռոմայեցիք զայն հռոմէակիսն
 կ'անուա ըրին Յարպու անուամբ :

Իբրցոր Փիւնիկեան պատերազմը , — Կարբեղոն
 իր վաճառակամութեամբ քիչ քիչ յատնալ կ'եր
 փար և իր քորութիւնը կ'ստանար : քայք Մասի
 նինսպա , որու Հռոմայեցիք սրաշտարոն էին , շա
 րուհակ Կարբեղոնսոցոց երկիրները կ'արշաւէր
 ու կ'զրաւէր : Հաստատուած դաշնադրութեան
 հսկառակ : Կարբեղոն՝ Հռոմ մարդ զրկեց ու
 քողորեց Մասինիտայի գէժ , այլ ընդունայն
 Իրաւէ որ Հռոմայեցիք անգամ մը Ատանը դրկե
 ցին որ վէճը գաղթեցընէ : Երբ Ատան տեսաւ
 Կարբեղոնը ձորէն հարուստ և զարգացած՝ մեծ
 պարմանք և զայրոյթ զգաց և ի դարձին Հռոմ
 ամեն անգամ որ ձերակոյտին անջև ճար մը
 խօսէր , զերջին խօսքն այս էր : « Պետք է հար

ժանեց Կարբեգոնը : Քիչ ատենէն այս շարագոյժ խորհուրդը կատարելու տոհմը պատահեցաւ : Կարբեգոնացիք Մասինիստայի դէմ պատերազմելու սկսան . Լուովի ծերակոյտը բողոքեց ըսելով թէ վերստին դաշապրութեան դէմ կը վարուի Կարբեգոն . վասն զի առանց իր հաւանութեան պատերազմ չ'մղէ : Կարբեգոն պարապ տեղ Լուովի հնազանդեցաւ և պատերազմի սլաւաճառ եղողները պատժեց : Լուովեական բանակ մ'Սփրիկէ ելաւ և երբեք Փէնիկեան պատերազմ սկսաւ :

Լիւպատսնները հրամայեցին որ Կարբեգոնացիք իրենց բոլոր պատերազմական զէնքերն ու մէքերը յանձնեն . Կարբեգոն այս հրամանը կատարեց : Այն ատեն հռոմայեցի գեւապաններ եկան և խելճ բնակչաց խմաց օտոխն որ իրենց քաղաքը պիտի կործանի . ուստի ելնեն ծովէն տասը մզոն հեռու տեղ մ'երթան բնակին : Այս բարբարոս հրամանին վրայ՝ Կարբեգոնացիք սաստիկ զպլրացան և երգում ըրին իրենց քաղաքն աւերակներուն տակ մեռնիլ քան թէ վատարար զոյն թշնամւոյն յանձնել : Սակայն զէնք չունէին . գիշեր ցերեկ ռաշխատելով զէնք պատրաստեցին . բոլոր քաղաքը տեստի մը զինարան դարձաւ . ամեն տուն, պալատ, տաճար՝ գործարան եղաւ . պատերազմի միքենաներ շինելու համար շէնքեր փլեցին որպէս զի փայտ ու երկաթ ճարեն . կանայք անգամ իրենց մազերը կտրեցին որ աղեղներու լար շինեն : Այն ատեն յոստահատական կռիւ մը սկսաւ : Առաջ Լուովացիք յաղթուեցան և անտարակոյս բանակը

բողոքովին պիտի ջարդուէր՝ եթէ տրիրունի մը ճարտարութեամբ չազատէր : Այս արիբունն , որ Պողոս Էմփրիոսին որդին էր և Սկիպիոն Ափրիկեցիին որդեգիրն , Սկիպիոն Էմփրիոսն կոչուեցաւ : Ժողովուրդը տեսնելով որ նա միայն պիտի կարող լինի Վարքեդոնացւոց յաղթել՝ զինք հիւպատոս անուանեց , թէև այս պաշտօնին պահանջած տարիքը չունէր :

Վարքեդոնի արտօմն ու իրշահութիւնը . — (146)
 Սկիպիոն ծովէն ու ցամաքէն պաշարեց Վարքեդոնը : Ահագին պատ մը քաշեց և քաղքին ցամաքի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը կտրեց , նոյնպէս ամբարտակ մը կանգնել տալով նաւահանգիստը գոցեց : Վարքեդոնացիք ժայռը ծակեցին և նոր նաւատորմի մը հանեցին , որ քիչ մնաց Հռոմայեցւոց նաւերը պիտի ջնջէր : Բայց վերջապէս քաղքին մէջ սով ընկաւ և մեծ կոտորած մ'ընելուն՝ Վարքեդոնացիք թուլցան և թշնամին պարիսպներէն անցաւ քաղաքը մտաւ : Բայց կռիւն ասով չլմնցաւ . Վարքեդոնացիք իրենց տուները քաշուեցան այնպէս որ Հռոմայեցիք զտտ զտտ ամեն մէկ փողոց և տուն պաշարելէն ետե՛ կարող եղան առնլու : Վեց օր և վեց գիշեր պէտք եղաւ Հռոմայեցւոց որպէս զի բոլոր քաղքին տիրանան . 'ի վերջէ քաղաքը կրակի առին և բոլոր ժողովուրդը կին , տղայ և ծեր բոցերուն մէջ նետուելով մնուան : Միայն Պիւրսոս միջնաբերդը մնացեր էր . Ասորոսպալ՝ կարքեդոնացի սպարապետն՝ քանի մ'օր ևս ինքզինք պաշտպանեց տաճարին մէջ , տակայն

վերջապէս վհատեցաւ . խոյս տալով գնաց յաղ-
թականին օտքն ընկաւ և շնորհ խնդրեց : Միջ-
նաբերդին պաշտպաններն՝ տեսնելով որ իրենց
զօրապետը մեռաւ , տաճարը կրակի տղին և
բոցերուն մէջ նետուեցան : Ասդրուպալի կինն ,
իր ամուսնոյն վատութեան վրայ զայրանալով
իր երկու զաւակները սպաննեց և ինքն ալ կրակը
նետուեցաւ :

Երբոր Կարբեղոնի առման լուրը Հռոմ հա-
սաւ անպատմելի ուրախութիւն պատճառեց :
Ծերակոյտը հրամայեց որ քաղաքը հիմնովին
կործանեն և անբնակ թողուն : Ուստի քաղաքը
կրակի տուին . հրդեհը տասն հինգ օր տեւէն
ետե՛՛ Կարբեղոնէն կոյա մը մոխիր միայն մնաց :
Կ'ըսեն թէ նոյն ինք Սկիպիոնի սիրար շարժե-
ցաւ այս ահաւոր տեսարանը դիտելով և յի-
շեց Հռոմրի այն տողը . «Տրոյան ալ օրին մէկն
իր թշուառ օրը պիտի տեսնէ՝ որով Հռոմի
վախճանը կ'գուշակէր : Կարբեղոնի կործանումն
Կորնթոսի կործանման տարին պատահեցաւ : Ափ-
րիկէ հռոմէական գաւառ դարձաւ : Սկիպիոն
Էմիլեան Երկրորդ տէրէիցի մականունը ստացաւ :

Գ Լ ՈՒ Խ Լ .

Սպանիոյ նստահաւը — միւլէ Գրախտիանէ :

(133—131)

Աղտոտաճոռնիան 'ի Սպանիա . — Հռոմայեցիք
Ափրիկէի տիրելէն ետե՛՛ Սպանիան ալ նուա-

Ճեցին : Սպանիացիք Հռոմայեցւոց օգնէր էին որպէս զի իրենց երկրէն Արքեպոնաղիքը վճռեան : Բայց երբ տեսան որ Հռոմայեցիք իրենց վրայ տիրապետելու կ'շնանն, նոցա լուծը թոթուելու համար ոտք ելան : Այն ատեն կռիւնք սկսաւ որ զրեթէ հէս գար տեւց : Սպանիացիք զիցազնաբար պաշտպանեցին իրենց հայրենիքն և շարունակ նոցա վրայ յարձակումներ ընելով իրենց զեռները կ'քաշուէին : Ախրիւն Լուսիտանացւոց իշխանն (արդի Բորթուկալը բնակող ժողովուրդը) Հռոմայեցւոց բոլոր զօրաց դէմ զնելով միշտ յաղթական ելաւ : Հռոմայեցիք զանի սպաննել տուին նենգութեամբ և յաջողեցան Լուսիտանիան նուաճելու :

Նումանպիոյ առումը . — (133) Երբոր Արիաթ մեռաւ՝ Նումանպիա քաղաքը Հռոմայեցւոց դէմ պայքարը շարունակեց : Հռոմ հեռոջհեռէ բանակներ ղրկեց այս քաղաքին դէմ, բայց բոլորն ալ յաղթուեցան : Մինչև անգամ հիւպատոս մը Նումանտացւոց քառութեան չկրնալով դիմադրել՝ ստիպուեցաւ պակթալի հաշտութիւն ընել և նոցա անկախութիւնը ճանչել : Բայց ծերակոյտն այս դաշնադրութիւնը մերժեց : Աերջապէս Հռոմայեցիք ստիպուեցան Արքեպոնի յաղթական Սկիպիոնի դիմել : Սկիպիոն քաղաքը պաշարեց և նորա մէջ սով ձգելով ստաւ : Սակայն Նումանտացիք զերար շարդեցին յաղթականին ձեռքը գերի չընկնելու համար : Նումանպիան հիմնայատակ ըրին Հռոմայեցիք Արքեպոնի պէս : Սպանիա՝ բոլորովին մալրը հատած՝ Հռոմի լուծը կրեց :

Համայնաց Բարե Միտութիւնով. Կարձ համարակալը. —
 Համայնացիք՝ Կարբեդոնը, Կորնթոնն ու Կունանտիան
 առելէն ետե՛ կ'որ տեսակ կեանք մը վարելու կ'սկսին, և
 իրենց առաջին բարեմանութիւնները կ'կորուսեն: Կար-
 բեդոնի առումն մի գար ետք՝ բոլոր քաղաքակիրթ ժո-
 զովուրդները կ'նուանեն և ընդարձակ պետութիւն մը կը
 հաստատեն: Այս պետութիւնն իր արիական զինուոր-
 ներուն և հայրենասէր քաղաքացիներուն գործն էր: Բայց
 երբոր հետզհետէ Համ կ'մեծնայ իր նախկին պարզու-
 թիւնը կ'կորսուի և ահագին հարստութեանց կ'տիրա-
 նայ: Ճոխութիւն, հեղուութիւն, շայլութիւն կ'տիրեն
 թմեն սեղ: Իբրև է որ Համ, մէկ կողմէ՝ քաղաքակիրթ
 աշխարհի մայրաքաղաքը դառնալով՝ իր յազթած ժողո-
 վեցոց մասնորական զանձները ժառանգեց և Յունաստանի
 քաղաքակիրթութիւնն իր մէջը մտցուց, բայց միւս կողմէ՝
 Արեւելքի հետ յարաբերութիւն հաստատելով՝ նորա
 թոյլ բարքն ընդունեց և ապականութեան մէջ ընկաւ:
 Եւրոս Սկիպիոններն անգամ իբրև կաշառակերամ-
 բաստանակեցան արիբուններուն կողմէ: Երբոր Սկիպիոն
 Ափրիկեցիէն հաշիւ պահանջեցին, փոխանակ ինքզինքն
 արգարացընելու՝ դասաստանէ փախաւ: Դարձեալ ժողո-
 վուրդն ամբաստանեց զինքն որ ստակի համար Անտի-
 քոսի հետ հաշուեր էր: Սկիպիոն իր կուսակիցներն սու-
 նելով՝ հրապարակը գնաց, ամպիոնն ելաւ և պոռաց.
 «Տրիբուններ, այս օրն էր որ Անտիբալի և Կարբեդո-
 նացոց յազթեցի: Ուստի պէտք է Կապիտոլիան երթալ
 և առուածոց մեր երախտագիտութեան նուէրը մատու-
 ցանել»: Եւ ժողովուրդն ետեէն գնաց՝ արիբուններն
 առանձին թողլով: Բայց որովհետեւ շարունակ յարձա-
 կումներ կ'կրէր, Սկիպիոն գիւղ մը քաշուեցաւ և իր ջր-
 մին վրայ այս խօսքը գրել տուաւ. «Ապերախ հայրե-
 նիք, իմ սկիպիոնը չպիտի ստանայ»: Իսկ Սկիպիոն Ա-
 սիացին ալ տուգանքի դատապարտուեցաւ և իր տոաց-
 աւածքը ծախեց որ վճարէ: Սկիպիոններն յունական գրա-
 կանութեան և բարուց մեծ սէր ունեցին, մինչդեռ Կա-

տոն հռոմէական հին շարքաշ և ժուժկալ կենաց կուսակից էր: Իր բոլոր ճիգը թափեց որ հին սովորութիւնները վերահաստատէ: Երբ համարակալ եղաւ իր ձեռքէն եկածն ըրաւ որ ժողովրդեան մէջէն շայլութիւնն ապերճութիւնը ջնջէ, բայց չկրցաւ յաջողիլ: Հռոմ հարստանալով՝ աւելի ևս ապականեցաւ:

Մէծ երկարախոսիան օգնութեանց և խղճութեան մըջ Հարստութիւնն ու աղտոտները. — Հռոմի ըրած աշխարհակալութիւններն ուրիշ կարևոր փոփոխութիւններ ալ բերին: Կոր ազնուականութիւն մը հաստատուեր էր, որ կ'պարունակէր բոլոր հարուստ ընտանիքները: Նոյնպէս ժողովուրդն ալ փոխուեր էր: Անընդհատ պատերազմաց պատճառաւ Հռոմայեցի և Լատին ժողովուրդները զրեթէ ջնջուեր էին: Այն ատեն Հռոմի ժողովուրդը մեծ մասամբ՝ միայն հին գերիներէ կ'ըստկանար, որ աշխարհիս ամեն կողմերէ կ'գային: Այս ժողովուրդը բնաւ հռոմէական հին բնակչութիւնը չունէր, և ազնուականաց ատելի էր: Ասկից զատ՝ բնաւ կալուած մը չունէր, երկրագործներու դասն անհետ եղեր էր, հետևապէս ժողովրդեան բարեկեցութիւնը: Մէկ խօզորվ Հռոմի մէջ միայն հարուստ ու աղքատ կային: Աւելի զարմանալին այս է որ այս աղքատ դասը չէր ուզեր աշխատիլ՝ կ'պահանջէր որ ազնուականաց պէս ինքն ալ աշխարհակալութեանց պատուը վայելէ: Կ'ուզէր որ կառավարութենէ ստանայ մնունդ, զուարճութիւն, մէկ խօզորվ հաց և կրկէտի խաղեր կ'պահանջէր:

Իրաւացոյց սպորին վիճակը. — Իրաւացոյց վիճակն աւելի դէշ էր: Իրենց արիւնն Հռոմի համար թափեր էին պատերազմներու մէջ այլ Հռոմի քաղաքացի չէին: Բայց ոչ ժողովուրդն և ոչ ազնուականները չէին ուզեր նոցա տալ քաղաքացիութեան իրաւունք: Իրաւացիք շատ գժգժ էին, և այս գժգժութիւնն մեծ խռովութեանց պատճառ պիտի ընէր: Գաւառները լնակող ժողովուրդներն ալ Իրաւացոյց վիճակն աւելի յոռի վիճակ մ'ունէին: Հռո-

մայեցի կուսակազմեր ամեն կերպով գաւառները կ'կեղեքէին, և երբոր գաւառացիք Հոռոմի կ'բողոքէին իրենց բողոքն անլուկի կ'մնար:

Սորոսիներուսն իշուարսուսիւնը. — Բայց ամենէն թըշուառ դասը սորուկներու դասն էր: Ուստի շատ անգամ կ'ապստամբէին: Այս ապստամբութեանց մէջ ամենէն սոսկալին Սիկիլիա կղզին պատահածն է, որ Էրբոսցի Գալատայի պատերազմունի կ'կոչուին: Մին Ղուսնանտիա աւանաժ ատենը պատահեցաւ (183) միւսը կիմբրացաց արշաւանքին ատենը (101): Այն ատեն այս կղզւոյն հազարաւոր գերիները զուրի քաշեցին և քանի մ'անգամ Հոռոմայեցւոց յաղթեցին: Բայց վերջապէս ջնջուեցան: Կ'ըսուի թէ այս երկու պատերազմներուն մէջ մէկ միլիոն գերի ընկան մեռան: Բանուածները Հոռոմ զրկուեր էին վայրենի կենդանիներու որս լինելու, որոց զէմ կ'մարտէին կրկէսին մէջ՝ ժողովուրդը զուարեացընելու համար: Բայց գերիներն այս ատնջանաց չենթարկուելու համար զիբաք սպաննեցին:

Քաղաքային պատերազմներուսն պատճառները. — Այսպէս հռոմեական հասարակապետութեան մէջ խռովութեանց շատ պատճառներ կային: Մէկ կողմէ ժողովրդեան արիւնով ձեռք ձգուած երկիրներն սակաւութիւ հարուստ մարդիկ կ'յոթրտակէին, միւս կողմէ անթիւ մարդիկ ազքատութեան մէջ կ'տառապէին. իտալացիք դժգոհ էին, իսկ գաւառներու բնակիչներն յետին թշուառութեան մէջ ընկած լինելով՝ իրենց ազատութիւնը ձեռք ձգելու համար առիթ մը կ'փնտռէին: Այսպիսի ապականակիք ընկերութիւն մը չէր կրնար երկար տևել: Ուստի քիչ ատենէն քաղաքային պատերազմներ ծագելով հռոմեական հասարակապետութեան կործանման պատճառ պիտի լինէին:

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Գրականութիւն — Գրքեր Կիւրացոց ազգաստեղծ :

(133—101)

Տիբերիոս Գրական . Ագարակայն զգնէ . — Հռոմի ժողովուրդը յեաին ծայր թշուառ էր , ազնուականները զայն կ'հարստահարէին . իսկ Իտալացիք Հռոմի քաղաքացի լինել կ'ուզէին : Այս ծանր վիճակին դարման մը բերել պէտք էր : Երկու եղբայրներ՝ Տիբերիոս և Կայսոս Գրական : Որ Գրականութիւն կ'ըսուին , ժողովրդեան թշուառութեան վերջ տալու համար ամեն ջանք բրին : Սաքս աղնուական ցեղէ էին (Սեմպրոնիա) : Գեռ մանուկ էին՝ երբօր որք մնացին , ցակայն իրենց մօրը Կուռնելիայի ձեռք բնախր դաստիարակու թիւն մը ստացան : Կուռնելիա՝ Սիբրիկեցի Սկիպիոնի ազջիկն և շատ ազնիւ զգացումներու տէր կին մ'էր : Հայրենասիրական ջերմ հոյի տներ և իր ամուսնոյն ու զաւակաց շահապանց անձնուէր էր : Երբ իր էրկիլը Սեպտիմիոս Կլաւտոս մեռաւ՝ Եգիպտոսի Պտղոմէոս թաղաւորն ուղեց նորա հետ միանալ . բայց Կուռնելիա այս ամուսնութիւնը մերժեց՝ իր երկու զաւակները լաւ կրթելու համար : Եւ արդարեւ Կուռնելիա իր զաւակներուն համար ամեն խնամք տարաւ , և անուանի դասատուներու յանձնեց որ կրթուին : Օր մը Պապուացի երկէլի տիկին

մը բոլոր գոհարեղէն զարգերն ցոյց աալով՝ կ'աղաչէ որ Առնեւելիան ալ իր գոհարները ցուցնէ : Առնեւելիա իր զաւակները ներկայացընելով ըսաւ . « Ահա սոքա են իմ գոհարեղէններս ու գանձերս » : Գրակքոսեանք շատ երեւելի եղան , և ժողովուրդն իր տառապանաց գարմանն իրենցմէ կ'սպասէր : Անդրանիկը՝ Տիրերիոս՝ անուշ , հեղ բնասորութիւն մ'ունէր , և հանդարտ ու խոհական միտք մը : Քաջ գիտէր թէ ժողովուրդն իր շափ թշուառ ու ողորմելի էր և հստակեական օրէնքն օրշափ խանդարուեր էր : Մտածեց որ այն անգործ ու ծոյլ խաժանն՝ որ հրապարակը կ'թափառէր , բարեկարգելու համար պէտք էր աշխատութեան միջոցներ գրտնել , և մշակելու համար հողեր աալ : Տէրութիւնն անբաւ երկիրներ ունէր զոր տապանին գրաւեր էր : Տիրերիոս միտքը գրաւ այս յափշտակուած հողերն առնուլ և աղքատներուն բաշխել : Այս նպատակին հասնելու համար Աբարակոյն օրէնք մ'առաջարկեց . այս օրէնքով հարուստներն իրենց կալուածքէն շէր գրկեր , մանաւանդ որ տէրութեան հողերէն 500 արտավար տեղ կ'ձգէր նոցա ձեռքն և իրենց աւնն մէկ որդւոյն համար 250 արտավար . միայն աւելորդ հողերը կ'պահանջէր աղքատներուն մէջ բաժնելու համար :

Ինչպէս Ասորիոս Ասասիոսի ժամանակ (եր . 200) ազնուականներն դարձեալ սոյն օրէնքին դէմ կեցան : Արիշ արիբուն մ'ալ որսացին , այս է Օլիոտիոն , որ Տիրերիոսի առաջարկութիւնը չընդունեց : Երբ արիբուն մը բան մ'ա-

ուշտրկեր՝ պէտք էր որ տասն տրիբուններն համաժողովարանէն նոյն բանին վրայ : Տիբերիոս բոլոր ճիգը թափեց որպէս զի իր պաշտօնակիցը համոզէ և աղաչեց որ ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան կենայ : Բայց Օկտաւիոս՝ որ մինչև այն ատեն նորա բարեկամն ու խորհրդակիցն էր, անհամոզելի մնաց : Տիբերիոսին ճարը հատնելով բուռն միջոցներ զործածելու ստիպուեցաւ : Ժողովուրդը զրդուեց որ Օկտաւիոսը պաշտօնէ վար ձգէ, և այս բանս Հռոմի օրինաց հակառակ էր, վասն զի տրիբուններն անբռնարարելի էին՝ ըստ օրինի : Սակայն Ազարաւային օրէնքը հաստատուեցաւ :

Տիբերիոս կ'ուզէր որ ուրիշ զեղծմունքներ ալ ջնջէ. բայց որովհետև ազնուականները կը դիմադրէին միշտ և իր կեանքը վտանգի մէջ էր, խնդրեց որ տարի մ'ևս տրիբունի պաշտօնը վարէ : Ծերակոյտն յայանեց թէ օրէնքը չներեր որ քաղաքացի մը երկու տարի վրայէ վրայ տրիբուն լինի, և Տիբերիոսն ամբաստանեց որպէս թէ Սահմանադրութիւնը կործանելով թաղաւոր լինելու միտք ունի : Երբոր ընտրութեան օրը հասաւ, դաշտային բնակիչներն իրենց աշխատութեան պատճառաւ չկրցան Հռոմ դալ և խուժանն ալ Տիբերիոսը չպաշտպանեց՝ թէև նորա օգտին համար կ'աշխատէր : Իսկ ազնուականներն որոշեցին բռնութեամբ արդիւլել Տիբերիոսի ընտրութիւնը : Ուստի երբ այս ժողովրդասէր մարդն՝ հրապարակը գալով՝ սկսաւ ժողովուրդն յորդորել՝ ազնուականներն իրենց զերկները գինեցին և նորա գէմ ուղարկեցին :

Տիրերիոս վասնզք տեսաւ ու զայն ժողովրդեան յայտնելու համար ձեռքը պլուխը տարաւ : Ազնուականներն իսկոյն գոռեցին թէ Տիրերիոս արքայական թագ կ'պահանջէ և դացին ձերակոյտին իմաց տուին : Այն ատեն Սկիպիոն Նասիկա քրմապետը, Տիրերիոսի ազպականն բայց անհաշտ թշնամին, ոտք ելաւ և հրամայեց Սկիպիոն Սկեվոլա հիւպատոսին որ երթայ բռնաւորը բռնէ : Բայց այս հիւպատոսը չուզեց բռնութիւն բանեցընել : Այն ատեն Նասիկա կատաղորէն դուրս ցատկեց պոռալով. «Քանի որ հիւպատոսը մեզ կ'մատնէ, Հասարակապետութիւնն ազատել ուզողները թող իմ ետեէս դան» : Ծերակոյտի անդամներն նորա ետեէն կ'վազեն, նստարանները կ'խորտակեն, իրենց ձեռքն անցածը զէնք կ'ընեն և թշնամիներուն վրայ կ'քալեն : Տիրերիոսն և իր մի շատ կուսակիցները կ'սպաննեն և Տիրերիս պետը կ'նետան : Այսպէս մեռաւ Հռոմի հանրապետութեան պերազնիւ գիւցազուններէն Տիրերիոս Գրակքոս, իր երեսուն տարուան հասակին մէջ : Սակայն Սկիպիոն Նասիկա ժողովրդեան ատելութիւնը դրգուեց իր վրայ և Ասիա ղրկուելով իր սրտին ցաւէն մեռաւ :

Կայիոս Գրակիոս. — Սակայն աղնուականաց այս յաղթանակը շատ կարճ տևեց : Ժողովուրդն աւելի կատղեցաւ նոցա դէմ, իր պաշտպանին մահուան վրայ ցաւ զգաց և որոշեց որ այնուհետև ամեն քաղաքացի կարող լինի հետզհետէ քանի մը տարի արիբունութեան սլաշտօն վա-

րել : Գիչ ատենէն Տիբերիոսի եղբայրը՝ Աայիւս
Գրակոսը տրիրուն ընտրեց : Աայիոս աւելի հան-
ճարեղ, աւելի ճարտասան էր քան իր եղբայրն,
նոյնպէս աւելի փառասէր էր և յեղափոխական :
Ոչ միայն Ագարակային օրէնքը վերահաստա-
տեց, այլ և ժողովրդեան ցորեն բաժնել տուաւ,
և զանազան բարեկարգութիւններ ըրաւ՝ որով
շատ սիրելի եղաւ ժողովրդեան : Ուզեց նաև քա-
ղաքացիութեան իրաւունք տալ Իտալացոց : Այս
տաւաջարկութիւնը Հռոմի ժողովրդեան ծանր դա-
լով՝ չընդունուեցաւ, վասն զի չէր կամիր նա իր
վայելած իրաւունքն Իտալիոյ միւս բնակիչներուն
հետ բաժնել :

Ազնուականներն այս պարագայէն օրուտ քա-
ղելով՝ ամեն փոյթ տարին որ Աայիոսի վարկը
կտարեն : Իր պաշտօնակիցներէն մէկը որսացին,
որ՝ ամեն անյամուն նր Աայիոս աւաջարկութիւն
մը կ'ընէր, ինքն ալ ծերակոյտին կողմէն խոր-
հուրդ մը կ'աւաջարկէր որ ժողովրդեան աւելի
օգտակար էր : Այս կռիւներէն ձանձրանալով
Ափրիկէ գնաց որ Ատրքեդոնի աւերակներուն վը-
րայ հուսմէական նոր գաղթականութիւն մը հաս-
տատէ : Իր թշնամիքը զինք մեղադրեցին որ
թշնամի քաղաք մը վերականգնել կ'ուզէր : Երբ
Հռոմ վերապարձաւ, ժողովուրդն իրմէ երես
դարձուց : Պարագ տեղը՝ երրորդ անգամ տրի-
բուն ընտրուելու աւաջարկեց. նորէն չընտ-
րուեցաւ : Գիչ ատենէն սոսկալի կռիւ մը ծա-
գեցաւ Աայիոսի և ծերակոյտի կուսակիցներուն
մէջ : Ազնուականներն որոշեցին զանի սպաննել
տալ : Նա յիսերիմ թշնամի մ'տնէր Ոպիտոս ա-

նուն, որ Ավէնտին լեռը գնաց՝ ուր Ապիոս կը
զանուէր իր կուսակիցներովը, և ձայն հանեց
թէ ծերակոյտին կողմն անցնողը պատժէ պիտի
ազատի: Այն ատեն Ապիոսի մի շատ կուսա-
կիցները ջրուեցան, իր մէկ քանի բարեկամնե-
րը մինչև ցմահ պատերազմեցան և երբ անուա-
նի Գրակքոսեանը տեսաւ որ իրեն ազատում
չկայ՝ անտառ մը փախաւ, ուր թշնամիներն սկսան
զինք հալածել: Ապիոս նոցա ձեռքը չընկնելու
համար հրամայեց իր հաւատարիմ պերիին որ
զինք սպաննէ: Կերին կատարեց այս հրամա-
նը, և ապա ինքզինքն ալ սպաննեց: Իսկ Ու-
պիմիոս՝ Ապիոսի գլուխը բերողին նորա ծան-
րութեամբը ոսկի խոստացած լինելով՝ վատազ-
գի մարդ մը նորա գլուխը կտրեց, ուղեղը պար-
պեց և կապար լեցուց որ ծանր կշռէ, և փոխա-
րէն շատ ոսկի առաւ:

Բայց ժողովուրդը միշտ յարգեց իր իրաւանց
այս երկու ջերմ պաշտպանները և նոցա համար
արձաններ կանգնեց: Առունելիա արիութեամբ
կրեց իր երկու որպւոյ կորուստն և մեծ յարգ-
ու պատիւ ստացաւ: Այնուհետև դիւղը գնաց
բնակեցաւ: Իր կենդանութեան ժամանակ արձան
մը կանգնեցին իր յիշատակին այս արձանադրով.
«Առունելիա, Գրակքոսեանց մայրը»:

Յոգոսընայի պարերովը. — Այն ատենները
Նումիդիոյ (Ափրիկէ) վրայ կ'տիրէին Մասինիս-
սայի արքե թոռները, որոց մին Յոգոսընայ՝ իր
երկու հօրեղբոր որդիքը սպաննել տալով՝ նո-
ցա բաժինն ալ գրաւեց՝ թէև Հռոմի պաշտ-

պանութեան ներքև էին : Հռոմայեցիք դեսպաններ զրկեցին Յուզուրթայի դէմ բողոքելու, սակայն Յուզուրթա, կաշառք տալով՝ դեսպաններն որսաց և անպատիժ մնաց : Հռոմի ժողովուրդը զայրանալով՝ ստիպեց ծերակոյտն որ Նումիդիոյ բռնակալին դէմ բանակ մ'ուղարկէ : Բայց զօրավարներն ալ կաշառ առնլով՝ նորա հետ հաշտութիւն ըրին : Երբ այս լուրը Հռոմ հասաւ ժողովուրդը յետին ծայր կատուեցաւ և տրիբուն մը հրաման զրկեց Յուզուրթայի որ Հռոմ գայ զինք արդարացնէ (110) : Նումիդիոյ յանդուգն թագաւորը շուտ մը ճամբայ ելաւ և Հռոմ եկաւ : Սակայն այն տեղն իր ոսկիով տրիբուն մ'որսաց և երբ ամբաստան տրիբունն հրամայեց որ իրեն դէմ եղած ամբաստանութեանց պատասխանէ, կաշառակեր տրիբունն ալ թոյլ չտուաւ որ թագաւորը խօսի : Հատ շանցաւ Յուզուրթա սպաննել տուաւ Մասինիսայի մէկ ազգականն ալ որ Հռոմ կը գտնուէր : Սակայն այսչափ անօրէնութիւն անպատիժ չպիտի մնար : Ծերակոյտը պատուիրեց Յուզուրթայի որ Հռոմէն հեռանայ : Երբոր ճամբայ ելաւ, կ'ըսեն թէ այս իշխանը պոռաց. « Կաշառակերդ քաղաք, եթէ գնող մը գանէիր, անձնատուր պիտի լինէիր » :

Յուզուրթա Նումիդիա դառնալուն՝ բացէ 'ի բաց Հռոմայեցոց դէմ պատերազմ հրատարակեց : Հռոմայեցիք բանակ մը զրկեցին Ափրիկէ, բայց յաղթուեցաւ և սուրի տակէ անցաւ : Ծերակոյտն որ 'ի սկզբան մեծ բանի տեղ չէր դրած այս պատերազմն՝ սկսաւ խռովիլ և Մե-

Գլխաւ զօրավարն՝ որ անկաշառ և խոտարարոց մարդ մ'էր, նումիրիա ուղարկեց: Մետելլոս զօրաց մէջ կարգ կանոն դրաւ, թշնամին հարուածեց և նորա ետեէն ընկաւ, թէև չկրցաւ կուղոյն վերջ տալ: Իր տեղակալներէն մին էր Մարիոս՝ որ երեւելի էր իր պատերազմական տաղանդին և ազնուապետութեան դէմ ունեցած ատելութեանը համար: Մարիոս՝ որ անյազ փառասիրութիւն մ'ունէր, իր զօրավարն ամբաստանեց որպէս թէ պատերազմը կ'երկարաձգէ և խնդրեց որ զինք հիւպատոս անուանեն, խոստանալով՝ Յուզուրթան շուտով նուաճելու եւ թէ Հռոմի ժողովուրդն իր խնդիրն ընդունի: Մարիոս իր փափաքին հասաւ, և հիւպատոս ընտրուելով՝ Յուզուրթային յաղթեց, որ Մաւրիտանիա իր աներոջը քցվը ապաւէն փնտոեց: Բայց վերջապէս Յուզուրթա՝ Հռոմայեցի Սելլա զօրականին ձեռքն յանձնուելով՝ Մարիոս զանի շղթայակապ Հռոմ տարաւ: Հռոմայեցիք զանի զնդանի մը մէջ նետեցին, ուր անօթութենէ մեռաւ:

Ալեքսանդրոս և Տերտուլիանոս արշաւանէր. — Այն ժամանակը Հիւսիսէն՝ Ալեքսանդրոս և Տերտուլիանոս ըստած բարբարոս ժողովուրդներ՝ որ գերմանական ցեղէ էին, Պալթիկ ծովուն կողմերէն իջնելով՝ Իտալիա արշաւելու կ'սպառնային: Սոքա Գերմանիայէն անցան և ուրիշ ժողովուրդներ ալ իրենց միացընելով՝ Գալլիա ասպատակեցին և ամեն տեղ քանդ ու աւեր ըրին: Հռոմայեցիք արդէն հարաւային Գալլիայի տիրեր և Էւոս

Նաբօն քաղաքները հիմներ էին : Ուստի բանակներ ղրկեցին բարբարոսաց գեմ որպէս զի իրենց երկիրները պաշտպանեն : Սակայն՝ երբոր Աիմբրացւոց և Տևտոններուն բարձր հասակը, հերակլեան սյժը, մորթէ զգետները, ահագին վահաններն, երկար թուրերն և ծանր լախտերը տեսան ահ ու սարսափ զգացին : Հինդ հիւպատոսներ իրենց զօրօք հետզհետէ զարնուելով այս բարբարոսաց հետ յաղթուեցան : Հելվետացիք՝ որ Աիմբրացւոց միացեր էին, Կապիոս հիւպատոսին յաղթեցին և նորա բանակը թուրի տակէ անցուցին (107) :

Մարիոս . — Երբոր Հռոմայեցիք իմացան բարբարոսաց յաղթութիւնները մեծ յուսահատութեան մէջ ընկան : Յիշեցին Գալլիացւոց արշաւանքը, Ալլիայի ճակատամարտը (երես 209) Հռոմի հրդեհը : Սակայն բարբարոսները փոխանակ Ալպեան լեռներէն անցնելու և Իտալիա մտնելու՝ Պիրէնեան լեռներէն անցան և Սպանիա պացին պատերազմելու համար : Այն ատեն Հռոմ քիչ մը սիրտ առաւ և իր պատրաստութիւնը տեսնելու ժամանակ գտաւ : Ծերակոյտը զօրք ժողովեց, ժողովրդեան խնդրովը՝ Մարիոսն Ափրիկէէն կանչեց, հայրենեաց բաղգը նորա ձեռքը յանձնեց, և օրինաց հակառակ զանի հետզհետէ հինգ անգամ հիւպատոս անուանեց : Այս բանս դեռ պատահած չէր բնաւ հասարակագետական իշխանութեան ժամանակ :

Մարիոս ժողովրդեան յոյսն ՚ի դերև չհանեց : Իր զօրքը կրթեց և ծանր աշխատութեանց վար-

մեցուց : Վերջապէս քանի մը տարի ետք՝ Տե-
տոնեանք՝ Սպանիայէն դալով՝ գունդ գունդ բաժ-
նուեցան . Աիմբրացիք Հելվետիայէն անցան որ-
պէս զի Իտալիա իջնեն , մինչդեռ Տետոնները
շիտակ Մարիոսի վրայ քալեցին : Հիւպատոսը
Ռոմ և Իշէր գետերուն կողմերն իր բանակն ամ-
բացուց և Տետոնեանց յարձակումներուն դիմա-
դրեց : Այն ատեն այս բարբարոսներն Ալպեան
լեռներէն անցնելով՝ Իտալիա մտնել ուզեցին
և կ'ծաղրէին Հռոմայեցիքն՝ հարցընելով թէ
արդեօք իրենց կանանց ըսելու բան մը չունին :
Մարիոս թողուց որ մեկնին և քանի մ'օր ետք՝
նոցա ետեէն ընկաւ և Էթ քաղքին մօտ սոս-
կալի ջարդ մը տուաւ նոցա : Յետոյ՝ իր Աս-
պուրտ պաշտօնակցին միանալու գնաց և նորա
հետ բարբարոսները բոլորովին զարկաւ կոտո-
րեց Վերկէլէ զաշտին վրայ : Բարբարոսաց կա-
նայք անգամ կատաղօրէն կռուեցան այս պա-
տերազմներուն մէջ և որպէս զի գերի չընկնին ,
իրենց զաւակները սպաննելէն ետև՝ ինքզինքնին
ալ սպաննեցին (101) :

Այսպէս վերջացաւ գերմանական այս առա-
ջին արշաւանքը՝ որ Իտալիոյ սարսափ ազդերի
էր : Մարիոս այս յաղթութեամբ անմահ անուն
մը ստացաւ . զինք՝ «Հռոմի երրորդ հիմնադիրն»
անուանեցին :

Հանրապետական խռովութիւնը կ'ազնանսէ . Իր գե-
րերը , Մարիոս , Սպարտակոս և Տրոստոս . — Գրակքոս-
եանց իշխանութենէ ետք՝ հանրապետական կուսակցու-
թիւնը ժամանակ մ'իր ազդեցութիւնը կորոյս : Բայց երբ
որ Յուգուրթայի և Աիմբրացոց պատերազմաց մէջ ազ-

Նուպակետութեան գլխաւորներն այլ և այլ ապօրինապէս գործեր ըրին՝ իրենց համարումը կորուսին: Իրաւ է որ մեծամեծներուն ամբարտաւանութիւնը ժողովրդեան զայրոյթ պատճառեց: Սակայն՝ երբոր Մարիոս իր գլխաւորը՝ Մետեղլան աղաչեց որ իրեն հրաման տայ Հռոմ երթալ հիւպատոսութեան պաշտօնը խնդրելու, Մետեղլոս արհամարհական պատասխան մը տուաւ: «Քեզի համար դեռ շատ կանուխ է հիւպատոսութեան պաշտօնին հասնելու, քանի որ իմ որդիս բաւական տարւօք պիտի լինի զայն խնդրելու»: Մարիոս անհաշտ աչօք կ'դիտէր ազնուակառնաց ընթացքը և ժողովրդեան կողմը բռնեց՝ նորա պարագուէիս լինելով: Իտալացիք ալ մեծ յոյս ունէին նորա վրայ քանի որ Վերկէլլի պատերազմի դաշտին վրայ 1000ի չափ իտալացւոց քաղաքացիութեան իրաւունք տուաւ: Երբ յանդիմանութիւն լսեց այս գործին համար, որ ժողովրդեան վեհապետութեան կ'դաշտէր կ'ըսէին, Մարիոս պատասխանեց. «Չիսուց շառաչուին արդիւնց որ օրէնքը ըսեմ»: Նոյնպէս կ'ամբաստանուէր Մարիոս, որպէս թէ Սահմանադրութիւնը ջնջել և բարձրագոյն իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար՝ ամեն տարի հիւպատոս կ'լինէր: Երբոր Մարիոս կիմբրացւոց պատերազմէն գարձաւ, արդէն վեց անգամ հիւպատոս եղեր էր՝ ազնուականաց դիմագրութեան չնայելով: Իրեն աջակից էր՝ շատ ժողովրդատէր մարդ մը, այս է. Սուպուրնիոս արիւտունը, որ Գրակքոսեանց խորհուրդներն 'ի գործ դնելու ելաւ: Բայց այս մարդն՝ իրեն հետն պանելով խումբ մը մարդատպաններ՝ ամեն տեսակ բռնութիւններ կ'կատարէր: Նոյն ինք Մարիոս այս մարդէն վախցաւ: ազնուականներուն միացաւ, և Սատուրնիոսին ու իր խումբին վրայ յարձակելով ձերբակալեց և հրաման տուաւ ազնուական երիտասարդներուն որ շայնս քարկոծեն: Այս ընթացքը Մարիոսի վարկը կտրեց, և նա հասարակաց գործերէն ատեն մը հեռանալու համար Ասիա գնաց: Այն ատեն ազնուականներն առիթ գտան զլուխ վերցնելու և Մարիոսի կուսակիցները հալածելու: Պարապ տեղ, Տրուսոս երիտասարդ ազնուական մը ջանաց երկու կուսակցութիւնները

հաշտեցնելու, և առաջարկեց աղքատներուն հաշտաշ
 և Իտալացոց քաղաքացիութեան իրաւունք: Ազնուական
 դասն այս առաջարկութիւնները մերժեց և Տրուստսպան-
 նուեցաւ: Քանի որ այս հաշտութեան փորձը 'ի դերև
 կ'երէր՝ քաղաքական պատերազմը անհրաժեշտ կ'երևէր:

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

Քաղաքային պատերազմ — Ժնև Պոստոս:

(ՅԵ—ՅԶ)

Անկերական պատերազմը. Մարտոս և Սիլլա. —
 Թէպէտ Հռոմ արտաքին մեծ վտանդէ մ'ազա-
 տեր էր, սակայն ներքին վտանգները չէին ան-
 ցած: Ծերակոյսը միշտ Իտալացիքը ստրկու-
 թեան մէջ կ'սպահէր, և ազնուականներն շա-
 րունակ կ'նեղէին ստորին ժողովուրդները: Աեր-
 ջապէս Իտալացիք չկրնալով դիմանալ Հռոմի
 ազնուականաց խրոխտ և անպութ վարմունքին՝
 պահանջեցին որ իրենց քաղաքայինութեան իրաւունք
 տրուի, քանի որ Հռոմի ազատութեան համար
 իրենց արիւնը թափեր էին: Տրիբուն մը՝ Լի-
 վիոս Տրուստոս նոցա պահանջումն իրաւացի գտաւ,
 բայց օր մը՝ ամբոխին մէջ՝ դաշունի հարուած
 մ'ընդունելով՝ մեռաւ: Մարդասպանն անպա-
 տիժ մնաց: Երբ Իտալացիք իրենց այս անոյեա-
 նին մահն իմացան, սաստիկ կատղեցան և սոս-

կալի ընկերակոն պարտերազն սկսաւ, որու մէջ երբ բեմն Իտալացիք երբեմն Հռոմայեցիք յաղթական կ'ելնէին: Լատին պատրիկ մը կ'ըսէ թէ՝ «Այս կուուին մէջ երեք հարիւր հազար Իտալացիք ընկան»: Գերիներն անգամ այս Իտալական դաշնակցութեան միացան, որոց մէջ նշանաւոր եղան Սամնիացիք: Հռոմի հասարակապետութեան պէս՝ ծերակոյտ մը և երկու հիւպատոս հասաստեցին: Այն ատեն Հռոմի ծերակոյտն Մարիսսը զօրաց զլուսիը դրաւ որպէս զի պատերազմին վերջ տայ: Բայց Մարիոս՝ որ արդէն մի շատ Իտալացուոց քաղաքացիութեան իրաւունք տուեր և զինուոր գրեր էր, թոյլութեամբ մղեց պատերազմն և վերջապէս իր ծերութիւնն ու տկարութիւնը պատճառ բռնելով ասպարիզէն քաշուեցաւ: Այն ատեն Հռոմի ազնուականներն զօրաց հրամանատար ըրին Սէլլան, որ Մարիոսին հին սեղակալն ու ոսոխն էր: Սիլլա շուտով վերջացուց ընկերական պատերազմը, և ծերակոյտը խոհեմութիւն գատեց քաղաքացիութեան իրաւունք խոստանալ այն Իտալացուոց որ զէնքը վար Կնեւու յանձնառու եղան:

Սակայն Սիլլա՝ որ պատրիկ էր, իր զինուորական տաղանդով Մարիոսի համբաւը նսեմացուց: Այն միջոցին Տիբերան և Սինիոսոս Հռոմայեցուոց պէմ սոսկալի պատերազմ կ'մղէին: Ծերակոյտը Սիլլան Ասիա ուղարկեց զօրքով որպէս զի Միհրդատը զսպէ, որ բոլոր Արեւելք Հռոմի պէմ հանելու կ'փափաքէր: Արդէն Փաքը Ասիոյ տիրեր էր, և այն սեղ գտնուող

բողոքի Հռոմայեցիքը մէջ օրուան մէջ սպաննել
 տուեր էր : Այս սոսկալի կոտորածէն ետե՛ւ Մի-
 հրդատ Յունաստան անցաւ մեծ բանակով մը :
 և մի շատ յունական քաղաքներ , ինչպէս նաև
 Աթենք , նորա կողմն անցան : Երբոր Մարիոս
 իմացաւ որ Միլլա Միհրդատի դէմ երթալու
 համար հիւղատոս և հրամանատար կարգուեր
 է , իր տկարութիւնը մոռցաւ , և յաջողեցաւ
 Միլլան պաշտօնէ ձգել տալով նորա հրամա-
 նատարութիւնն իր վրայ առնուլ : Միլլա ստի-
 պուեցաւ Հռոմէն խոյս տալ , բայց քիչ մ'ետք՝
 բանակին զլուին անցած՝ Հռոմ մտաւ և Մա-
 րիոսի զլուխը բերողին վարձ խոստանալէն զատ՝
 նորա բոլոր կուսակիցները հալածեց և ծերա-
 կոյտին նախորդ իշխանութիւնը վերահաստա-
 տեց : Մարիոս փախուստ տուաւ . Միլլա նորա
 ետեւէն մարդ զրկեց որ բռնեն : Երկար ատեն
 մեծ վտանգներու մէջ թափառելէն ետե՛ւ նա-
 ւակ մը մտաւ և ծովեզերք մ'ելաւ ու Միհրդատ
 նախ ճահիճներուն մէջ պատսպարան ժը փնտռեց :
 սակայն Միլլայի ձիաւորները դտան զինք և տա-
 ըին քաղաքը բանտը դրին : Քաղաքագետը օ-
 տարական Գալլիայի մը զրկեց բանտը որ Մա-
 րիոսը սպաննէ : Երբ Գալլիացին բանտը կը
 մտնէր սուրը ձեռքը , Մարիոս՝ սոսկալի նայ-
 ուածք մը ձգելով նորա վրայ , ըսաւ . «Այ
 թշուառական , ինչպէս պիտի համարձակիս հա-
 յիոս Մարիոսը սպաննելու » : Այս անունն ու
 անհեղ ձայնը սարսափ կ'աղղեն բարբարոսին , որ
 պողալով կ'հեռանայ . «Ես չեմ կարող սպաննել
 Մարիոսը » : Այն ատեն բոլոր քաղաքացիք ստի-

պեցին քաղաքապետն որ Մարիոսին փախուստը դիւրացընէ : Այս անուանի մարդը Ափրիկէ կը հասնի : Բայց անդ ևս հանգիստ չգտներ : Գաւառապետն հրամայեց նմա որ նա մտնէ և Հռոմի երկիրներէն հեռանայ : Մարիոս այս հրամանին վրայ սաստիկ վշտանալով՝ զայն բերող տեղաւորին բան մը չպատասխանեց : Սակայն երբ կրկին հարցուց թէ զաւառապետին ինչ պատասխան տայ, Մարիոս ըսաւ . «Գնա ըսէ՛ քեզ զըկողին, որ Մարիոսը Կարբեղոսի աւերակներուն վրայ նստած տեսար՝ : Բայց դարձեալ Մարիոս ստիպուեցաւ Միջերկրական ծովուն կղզիներուն մէջ ապաւէն մը փնտռել՝ մինչև որ Հռոմէն յաջող լուրեր ստացաւ :

Մարիոսի և Սիլւայի մահալէկաները . — Նոյն միջոցին՝ Իտալիոյ մէջ գործերն ուրիշ կերպարան կ'առնուին : Սիլւա Յունաստան կ'գտնուէր : Իր բացակայութեան ատեն՝ ժողովուրդը նորէն գլուխ վերցուց Կիննայի առաջնորութեամբ՝ ազնուականաց դէմ : Այս լուրը լսելուն՝ Մարիոս վերադարձաւ . իր բոլորտիքն առին անթիւ փախստականներ և Իտալացիներ, որոց հետ Կիննայի միացաւ և Հռոմի վրայ քալելով զայն պաշարեց ու առաւ : Մարիոս անխնայ վրէժ լուծեց ազնուականներէն : Իր կատաղի զինուորները Հռոմը կողոպտեցին և անդադար բնակիչները կոտորեցին : Ինք փողոցները կ'պտըտէր իր արքանեականերով, որ հրաման ունէին սպաննել այն մարդիկն որոց չէր բարևեր : Այս մարդասպաններն՝ որոց մեծ մասը փախստական սպա-

աւարներ էին, սոսկալի անդթութիւններ գործեցին իրենց վաղեմի տէրերուն ապարանքին մէջ: Աւագանին, նոյնպէս ամենէն նշանաւոր ատենակալները ջարդեցին և նոցա դիակները փողոցները թողուցին, որ շուներուն և զիշակեր թռչուններուն ճարակ լինին: Ա՛րեւէր թէ Հռոմ՝ այս արիւնալի օրերն նուաճեալ ազգերուն հասուցած շարեաց փոխարէնը կ'ընդունէր:

Մարխալ և Ալինայի ճանը. — Իր վրէժը յագեցրնելէն ետև՝ Մարիոս եօթերորդ անգամ ինքզինք հիւպատոս ընտրել տուաւ: Այսպէս իր երիտասարդութեան ատեն եղած գուշակութիւնը կատարուեցաւ*: Մարիոս այս գուշակութեան տելորդապաշտութեամբ կ'հաւտար: Սակայն իր ըրած կոտորածներուն յիշատակն և Սիլլայէն ունեցած վախը զինք կ'շփոթէին, և այս երկիւղը փարատելու համար ինքզինք արբեցութեան տուաւ և քիչ ատենէն մեռաւ: Իր պաշտօնակիցը Աիննա՝ առանց ընտրութեան՝ երկու ասորի հետզհետէ հիւպատոս եղաւ: Իտալացոց պաշտպանութեամբ արդէն հասարակապետութեան տէրը կ'կարծէր ինքզինք՝ երբոր իր զինուորները զինք սպաննեցին: Սակայն ժողովրդային կուսակցութեան ահաւոր թշնամին փութով Հռոմ կ'դառնար ազնուականաց վրէժը լուծելու համար:

* Իր վերադուին մէջ բոլոր մ'ընկեր էր, կ'ըսէր Մարիոս, որու մէջ եօթ հասարկ ձագ կայ եղեր. հաւահամները գուշակեր են որ եօթն անգամ հիւպատոս պիտի ընտրուի:

Սիլլա ինտուստի : — Երբոր Հոռոմի մէջ հանրապետական կուսակցութիւնն ամեն տեսակ անիրաւութիւններ կ'յղարկէր, Սիլլա Միհրդատին դէմ կուր կ'շարունակէր : Այս կուրը շատ տարիներ տեւեց : Նախ Սիլլա Աթենքը պաշարեց և վերջապէս առաւ : Բոլորովին զայն պիտի կործանէր քայց նորա վաղեմի մեծութիւնը յարգելով խնայեց . և ինչպէս որ ինք կ'ըսէր . «Մեռելոց ՚ի պատիւ կենդանիները չկոտորեցի» : Յետոյ երկու անգամ մեծ յաղթութիւններ տարաւ Միհրդատի զօրաց վրայ և Յունաստանէն վանեց : Ապա՝ Ասիա անցաւ և Միհրդատը ստիպեց հաշտութիւն ընելու : Անդթարար պատմեց այն քաղաքներն որ Միհրդատի կողմը բռներ էին, շատերն ալ կործանեց . բնակիչներն իբրև գերի վարեց կամ մահուան դատապարտեց :

Հանրապետական կուսակցութեան պարտաբխանք . — Սիլլա իր զինուորներն աւարաւութեամբ հարբստացուցեր էր, ուստի բոլորն ալ իրեն համար հոգի կ'առային : Երբոր Իտալիա դարձաւ իր հրամանին կ'սպասէր բանակն որ Հռոմի վրայ քալէ : Հանրապետական պարալլոկներն ամեն տեղ յաղթուեցան, և Սիլլա մայրաքաղքին դուռը հասաւ : Հռոմ իր դռները յաղթակունին քանալէն առաջ՝ հանրապետական գասն՝ Մարիսի որդւոյն առաջնորդութեամբ՝ նորէն սկսաւ ստակալի կոտորած մը . ամենէն երևելի պտենակալներն ծերակոտի պալատին մէջ սպաննուեցան : Այս կոտորածին հեղինակները խոյս տուին : Երբոր Սիլլա նոցա ետեւէն ընկ-

նելով կ'հառնէր և կ'ջնջէր, Սաաիացի զօրավար մը՝ բոլոր իտալացի և հանրապետական կուսակիցները գումարելով Հոռմի վրայ քաղեց որպէս զի կործանէ ՁՄՍ գայլերու որջնը ինչպէս օր ինք կ'ըսէր: Հոռմ կործանելով կաղծէր թէ բոլոր Իտալիոյ բռնակալները պիտի ջնջէ: Ալլիեայի ճակատամարտէն 'ի վեր երբէք Հոռմ այսպիսի վտանգի մը հանդիպած չէր: Սահայն Սիլլա յարմար աստե՛ն քաղքին օյնուր թեան հասաւ: Ահռելի պատերազմ մը անգի ունեցաւ Հոռմի առջև: Երկու կողմէն կատաղութեամբ կռուեցան բոլոր օրն և մինչև անդամ դիշերուան մէկ մատր: Հոռմայեցւոց զօրքն սկսաւ փախուստ առլ: Սիլլա յուսահատութեամբ կ'սրուար. «Ո՛ր անգութ բողոք, քանի քանի անգամ զիս յաղձող կանդիներէ՛ք ետև՝ հիմակ միթէ հայրենեացս դքան առջևք ամօր թապարտ պիտի ձգես»: Բայց վերջապէս Սիլլա յաղթեց. Հոռմ աղատեր, բայց հապարակապետութիւնը կորսուեր էր:

Մահաճեալն ցանկերը. — Սիլլա Հոռմ մտաւ և իսկոյն ինքզինքն իշխանապետ անուանել տուաւ: այսինքն Հոռմի տէրն ու վեհապետն եղաւ: Այն աստե՛ն դեռ շտեմնուած կոտորած մը սկսաւ: Սիլլայի դէմ ով որ գտնուեր էր մահոտան դատապարտուեցաւ, և ամեն ոք իրաւունք ունեցաւ այսպիսիները սպաննելու: Մահավճիռներու ցանկեր շինեցին, որոց մէջ մահապարտներուն անունները կային: Ամեն օր՝ նոր ցանկ մը կ'պատրաստուէր և կ'ձանուցուէր: Ոչ ազ-

դականի և ոչ բարեկամի կ'ինայէին . եղբայրն իր եղբօր , որդին իր հօր դէմ կ'զինուէր : Մեռնողներուն ինչքն իշխանապետին կուսակիցներն իրենց մէջ կ'բաժնէին . իր բարեկամներն և մինչև անգամ գերիներն այս անօրէնութեամբ հարրատութիւն Սյուպէս Կրասոս այնքան մեծ հարրատութիւն ղիղեց որքան ունէր Կրեսոս : Այս իրաւ է որ Սիլլայի արքանեակները մահապարտներուն ցանկերուն մէջ իրենց թշնամիները կ'անցրնէին , նոյնպէս այն հարուստ մարդիկն որոց հարրատութեան աչք ունէին : Անծանօթ մարդ մ'իր անունը նոյն ցանկին մէջ տեսնելով դռնէց . « Այն ինձ , Ալբա ունեցած տունս իմ գլուխս պիտի ուտէ » : Եւ իրաւի՝ քանի մը քայլ առնլէն ետե՛ այս մարդը սպաննուեցաւ : Հարունակ վեց ամիս՝ բռնաւորին սպասաւորներն անխնայ սպաննեցին : Այս հալածանքը Իտալիոյ ուրիշ երկիրներու մէջ ալ տեղի ունեցաւ : Ամբողջ քաղաքներ կործանեցան և բնակիչներն իբրև գերի ծախուեցան : Իսկ Սամիթացիք բնաջինջ եղան , այս պատճառանօք թէ Հռոմ ապահովութիւն չպիտի գտնէր՝ մինչև որ սոյն պատերազմասէր ժողովուրդը բոլորովին չկորնչէր :

Սիլլայի օրէնք . — Այսպէս Սիլլա հանրապետները բոլորովին կործանելէն ետե՛ նոր օրէնքներ հաստատեց որպէս զի կառավարութիւնն ազնուականաց ձեռքն աւանդէ . ձերակոյտին իշխանութիւնն աւելցուց , իսկ տրիբուններուն իշխանութիւնը տկարացուց : Ա. Իրջապէս իր 100,000

զօրաց երկիրներ բաշխեց բոլոր Խառլիոյ մէջ
և այսպէս բազմաթիւ զինուորական դաղթակա-
նութիւններ հաստատեց, որպէս զի Հռոմի տի-
րապետութիւնը թերակղզոյն մէջ ամրապնդեն :

Սելլայի հրաձարումը. — (79) Երկու տարի
կար որ Սիլլա իբրև բացարձակ տէր կ'կառա-
վարէր, երբոր օր մը ժողովրդեան իմացոյց որ
իշխանութենէ պիտի հրաժարի. ամենքը զար-
մացան ։ Նոյնպէս յայտարարեց Սիլլա որ եթէ
մէկը պահանջում մ'ունէր, պատրաստ էր պա-
տասխանելու ։ Ժողովուրդը խոր լուծեամբ ըն-
դունեց այս յայտարարութիւնը, ահաոր իշ-
խանապետը բեմէն վար իջաւ, ամբոխին մէջէն
անցաւ և հանդարտութեամբ իր տունը դնաց ։
Պատանի մը միայն համարձակութեամբ սկսաւ
Սիլլան պարստել ու նախաաել ։ Սիլլա պաղ-
արիւնութեամբ պատասխանեց. «Յոյ ընթաց-
քովդ պատճառ պիտի լինիս որ ուրիշ անգամ
իշխանապետ մ'իր պաշտօնէն չհրաժարի» ։ Իր
գիւղը (Կումա) քաշուեցաւ Սիլլա, և տարիէ
մ'ետք՝ սոսկալի հիւանդութենէ մը մեռաւ ։ Մար-
մինը կենդանութեան ժամանակ փոեցաւ ու որդ-
նոտեցաւ ։ Իր գիակը Հռոմ փոխադրեցին և
փառաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղեցին ։ Կնք
կանխաւ իր ձեռօք գրեր էր տապանադիրն այս-
պէս. «Երբէք մարդ մը Սիլլային չափ բարիք
չէր ըրած իր բարեկամներուն, և ոչ այնքան
չարիք՝ իր թշնամիներուն» ։

Առաջին բազմաթիւ պատերազմն այդինն էր. — Քառ
 զարային կռիւներն սկսեր էին. Հասարակապետութեան
 հետ պիտի դադարէին միայն: Առաջինն խիստ արդէտալի
 հետեւանք ունեցաւ: Սիլլա առաջինն եղաւ որ օրինակ
 տուաւ ուրիշ զօրապետներու բանակին զլուին անցնե-
 լով՝ Հռոմի վրայ քալեն՝ որպէս զի զինու զօրութեամբ
 ժողովն բոլորն իրենց կամաց հնազանդեցընեն: Այսպիսի
 վաստակն էր Հասարակապետութեան կորուստը պիտի
 պատճառէր: Յարիսն ևս Սիլլան ինքնընտրեց հիւպատոս
 լինելով՝ ժողովրդեան վերահաստակութիւնն ու թիւնը յա-
 վառտակեր էին: Իսկ Սիլլայի հշխանապետութիւնն ալ,
 որով բացարձակ տիրապետութիւն մը ստացաւ և սահ-
 մանադրութիւնը կործանեց՝ հին իշխանապետութենէ
 անար, եր էր, քանի որ այն վտանգի ժամանակ և կարճ միջոցի
 հետեւ կ'որուէր անձի մը: Իրօք միասնապետութիւն մ'էր,
 «Յրջագոս» Հռոմի ժողովուրդը փոքր աւ փոքր խառնա-
 ճաղանձ ամբոխ մը կ'դուռնայ որ բնաւ հասարակապե-
 տական զգացում մը չունէր: Ուստի պէտք է ըսել որ
 Սիլլայի կառավարութենէ ետք՝ հասարակապետական օ-
 բինաց միայն անունը կար:

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Պոմպեոս — Գնչն առաջին երապիտանիւնը:

(72—80)

Մեծն Պոմպեոսի յաղթանակները. — Սիլլա քաղ-
 մաթիւ զօրավարներ ունէր, որ պատրաստ էին
 իշխանութիւնը պրաւելու: Սոցա մէջ ամենէն

նշանաւորն ու վառասէրն՝ Պոմպէտան էր, որ իր զինուորական արիութեան համար՝ շուտով Մեծ մակնութիւնը ստացաւ : Քսան տարեկան էր՝ երբ բանակ մը կազմեց և Սիլլայի միացաւ : Թէև իշխանապետին կուսակից էր, բայց ատեն ատեն նորա կ'զիմագրէր : Գեռ պատանի մ'էր, երբ խնդրեց որ յաղթանակաւ Հռոմ մտնէ : Սիլլա մերժեց : Այն ատեն Պոմպէտոս համարձակեցաւ ըսելու . «Թո՛ղ Սիլլա զգուշանայ . նոր ելնող արևն աւելի պաշտողներ ունի քան թէ մարդ մտնող արևը» : Իշխանապետն այս խօսքին վրայ զարմանալով Պոմպէտոսին խնդիրը կատարեց, երկու անգամ կրկնելով . «Թո՛ղ յաղթանակէ՛, թո՛ղ յաղթանակէ՛» : Երբ Սիլլա մեռաւ՝ Պոմպէտոս անուական դասուն զլուխը համարուեցաւ : Բայց որովհետև հաշտարար բնաւորութիւն ունէր և ժողովրդականութիւն կը սիրէր, ժողովրդեան կողմը դարձաւ :

Սեբաստիոսի ապստամբութիւնն 'ի Սպանիա . — Այնպէս կ'կարծուէր թէ հանրապետները բոլորովին սպառեր էին, սակայն դեռ շունչ ունէին : Հռոմի ժողովուրդն և Իտալացիք ճարտար պարապլուխ մը կ'ուզէին ունենալ որպէս զի Սիլլայի հաստատած օրէնքը տապալեն : Գաւառները բաղնաթիւ տարագիրներ կ' թափառէին և կ'ջանային բնակիչները Հռոմի դէմ ապրստամբեցրնել : Բայց իրենց հայրենեաց լինամիներուն հետ միանալով չէր որ հանրապետները պիտի կարենային յաղթել : Սոցա մէջ կար մարդ մը Սեբաստիոս անուն՝ որ Մարիոսի ընկերն էր

և Սպանիա ապառիներ էր : Այն տեղ ժողովրդեան համարումը գրաւեց և հռոմայեցի կուսակալներուն դէմ գրպուեց, նոցա յաղթեց և ժամանակ մը բոլոր թերակղզին նուաձեց : Արմատեէր ան կախ հասարակապետութիւն մը հաստատելու Սպանիոյ մէջ : Սակայն իրեն դէմ ընտիր զօրապետներ ղրկեցին Հռոմէն : Սերտորիոս նոցա հետ կռուեցաւ վանեց : Պոմպէտան ալ ՚ի սկզբան նոյն ձախորդութիւնը կրեց : Բայց երբոր Սերտորիոսի տեղակալներէն մին զինք սպաննեց՝ ապստամբութիւնը դադրեցաւ : Պոմպէտոս կ'պարծենար թէ ինք Սպանիան նուաձեց, թէ և իրօք մատնութեան հետեւանքն էր այս յաղթութիւնը :

Սասերամարտից ապստամբութիւնը. — Պոմպէտոս Սպանիայէն դառնալու ատեն՝ տեսաւ որ նոր քաղաքային կռիւ մը ծաղեր էր խտալիա և նորա վերջ տուաւ : Շատ մը Գալլիացի և Թրակիացի սուսերամարտ գերիներ՝ որ հանդիսի օրեր ժողովրդեան առջև սուրերով կ'տաղային և պատերազմի ուժեղ գերիներ էին, Ասպուա քաղքէն խոյս տալով՝ իրենց ընկերներն աղատելու խորհուրդ ըրեր էին : Ի սկզբան հազիւ վաթսուս հոգի էին այս փախստական գերիները, քիչ ատենէն 70,000 հոգի եղան և վերստի ընդին վրայ բանակ կազմեցին : Այս բանակին պարագլուխն էր Սպարտակոս, Թրակիացի հին զինուոր մը : Սպարտակոս երկու հռոմէական հիպատոսներու զօրքը ցրուեց և մտածեց Հռոմի վրայ քալել ա զայն կործանել :

Ծերակցյալը Արաստոսը զրկեց նացա զէմ շատ զօրքով: Սպարտակոսի բանակին մէջ գծառ-
թիւն ծագելով՝ բողբոլվին պարտուեցան հիւ-
սիսային Իսաալիոյ կողմերը: Սպարտակոս տեսեր
էր որ կամ յաղթել կամ մեռնիլ պէտք էր: Երբոր իր ձին բերին որ հեծնէ, սուրը քաշեց
և զայն սպաննեց, ըսելով. «Եթէ յաղթեմ,
ընտիր ձիեր պիտի գանեմ. իսկ եթէ յաղ-
թուիմ, ինչ պիտի ընեմ ձինս»: Այս ճակա-
տամարտին մէջ արիաքար կուռելով ընկաւ ի-
րեն հետ 40,000 զինուոր: Այս կոտորածէն ա-
զատող քանի մը գունդեր ուղեցին Ալպեան
լեռները հասնիլ, բայց Պոմպէոսի հանդիպե-
ցան և բոլորովին ջնջուեցան: Թէև սուսերա-
մարտից բուն յաղթողը Արաստոս էր, բայց
մնապառ Պոմպէոս ծերակցոտին գրեց. «Արաս-
տոս Սպարտակոսի յաղթեց, բայց ես պատե-
րազվին արմատը կտրեցի, այնպէս որ նորէն
չպիտի ծագի»: Ի դարձին Հուստ՝ Պոմպէոս՝
յաղթանակն ընդունեց, մինչդեռ Արաստոս պարզ
նախըմուռք մը, այսինքն երկրորդ կարգի յաղ-
թանակ մը:

Պոմպէոս խղովորեալ կողմէ կ'անցնէ. — Արաս-
տոս՝ սաստիկ սրգողեցաւ Պոմպէոսի դէմ: Իրաւ-
է որ երկուքն ալ հիւպատոս եղան, սակայն
քիչ ատենէն Պոմպէոս՝ որ շատ փառասէր էր
և անուական ցեղէ, ժողովրդեան կողմն անցաւ
և նորա սիրտը գրաւելու համար Սիլլայի դրած
օրէնքը ջնջեց, որով արիւրուններու իշխանու-
թիւնը սեղմեր էր: Ժողովուրդն՝ որ անյաղնիք

Գիւցառէ կ'անուանէր Պոմպէոսը, հրովարտակ հանեց որ լիազօր իշխանութիւն տրուի Պոմպէոսի Ասիա երթալ երկու նշանաւոր պատեւրազմաց վերջ տալու համար: Ծերակոյտը պտեբապ տեղ գէմ կեցաւ՝ վտանգաւոր համարելով այնքան զօրութիւն տալ Պոմպէոսի, որ դարձեալ ուրիշներուն տարած յաղթութեանց պտուղը քաղելու պիտի երթար:

Ծովահէններու պատերազմը. — Շատ տարիներէ 'ի վեր՝ Կիլիկիոյ կողմերը ծովահէններ ելնելով Փոքր Ասիոյ եզերքը կ'կողոպտէին: Երթալով սոքա շատցան և մինչև Միջերկրականի քաղաքներն աւազակութիւններ ընելու սկսան: Խտալիոյ քաղաքները, և նոյն իսկ Հուսիս նաւահանգիստը, Ոստիա մտան ու թալլեցին: Նշանաւոր մարդիկ կ'յափշտակէին և մեծ գումարներ՝ իբրև փրկանք ընդունելէն ետև՝ կ'արձակէին: Հռոմայեցիք քանի մ'անգամ փորձ փորձեցին այս ծովահէնները ջնջելու, ընդ ունայնութէև կ'յաղթեն, սակայն այս աւազակներն ատեն մը թարչելէն ետև՝ նորէն իրենց որջերէն կ'ելնէին և իրենց ասպատակութիւնները կ'չարունակէին: Ժողովուրդը Պոմպէոսի մեծ նաւատորմիդ մը և շատ զօրք տալով՝ այս ծովահէններուն գէմ ղրկեց: Երեք ամսուան մէջ Պոմպէոս այս աւազակները հալածեց ջնջեց Միջերկրական ծովէն:

Մէհրդադի գէմ երկրորդ պատերազմը. — Նոյն միջոցին էր որ Միհրդատ նորէն Հռոմայեցոց

դէմ կռիւն սկսաւ : Լուկուլլոսէն յաղթուելով Տիգրանին քով փախաւ : Լուկուլլոս Հայաստան մտաւ և Տիգրանին ալ յաղթեց (Ս. մասն եր. 492). և երբ Տէգրանակէրոս առնլէն ետե՛ Արարատ քաղաքն ալ պաշարելու գնաց՝ իր զօրաց մէջ խռովութիւն ելնելով ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ : Այս ատեններս էր որ Պոմպէոս ծովահեններու կռիւն աւարտելէն ետե՛ ուզեց նաև Միհրդատայ դէմ երթալ : Եւ երբ Հայաստան մտաւ, Լուկուլլոս իր հրամանատարութիւնը նմա յանձնեց և նեղանալով ըսաւ. « Պոմպէոս վատ գիշատիչ թռչուն մ'է, որ կոտորածին հոտն առնլով՝ որսորդին ետեէն կ'երթայ և ուրիշներուն կոտորած զօրաց դէմ կ'պատերազմի » : Այնուհետև Լուկուլլոս Հռոմ դարձաւ իր գիզած անբաւ հարստութիւնը վայելելու և շուայլ ու ճոխ կեանք մը վարելու համար :

Պոմպէոս շատ տարի Ասիա մնաց, այլ և այլ յաղթութիւններ տանելով : Սակայն Միհրդատոր չէր կարող բռնել : Տիգրան՝ Հռոմի հետ հաշտուելով՝ երես դարձուցեր էր այս արիասիրտ զօրապետէն, որ Վովկասի լեռներն ապաւէն փնտռեց : Պոմպէոս իորա ետեէն ընկաւ, և պահ մը կարծեց թէ թշնամին մեռած է : Սակայն Միհրդատ յանկարծ Սև ծովուն հիսսիսային կողմն (Խրիմ) երեցաւ մեծ բանակով մը և միտքը դրաւ Իտալիա արշաւել՝ բոլոր Եւրոպայի հիսսիսային բարբարոս ազգերն իրեն միացրնելով : Բայց իր զօրքն ու գաշնակիցներն այսպիսի յանդուգն խորհուրդ մը կատարելու մերժեցին և ապստամբեցան : Իր որդին անգամ

Փառնակ՝ գլուխ քաշեց, զինք թերթի մը մէջ պաշարեց: Ծերունին Միհրդատ վախճալով ուր Հոռոմայեցոց ձեռքը գերի չընկնի, ինքզինքն սպաննեց (63):

Պոմպէոս՝ Պոնտոսը, Պիթանիան, Ասորիքն ու Փիւնիկէն նուաճեց և հռոմէական պետութեան սահմանները մինչև Եփրատ տարածեց՝ Մեծն Հայաստանը Տիգրանին թողլով: Աերջապէս Իստալիա դարձաւ, և Վժէպէտ կ'կարծուէր թէ Հռոմի հասարակապետութիւնը պիտի կործանէ և ինքնիշխան տէր պիտի լինի, սակայն Պոմպէոս պահելու միայն փառաւոր յաղթանակ մ'ընելով ՚ի Հռոմ, որու ժողովուրդն աննկարագրելի խանգով ընդունեց զինք և երկրորդ Ալեքսանդր անուանեց:

Ասորիքն և Սիկիւրն: — Երբոր Պոմպէոս Արևելքի պատերազմը կ'աւարտէր և զինուորական քաջութեամբ ժողովրդեան սէրն ու համարումը կ'գրուէր, արիջ տնտեսական մը՝ Ասորիքն անուն, դատապարտելի միջոցներով համբաւ ստանալու կ'շննար:

Գրակքտեսանց ժամանակէն ՚ի վեր՝ ժողովրդեան ազնուական և ռամիկ դասերուն մէջ անպակաս էին երկպառակութիւնները: Փառատէր մարդիկ շարունակ սցս կռիւները կ'գրգռէին, որ ստեպ արինահեղութեամբ կ'վերջանային: Իրող է որ քանի մը հայրենասէր մարդիկ երկու կողմակցութիւնները հաշտեցընելու փորձ կը փորձէին, բայց իրենց բոլոր ճիւղը գրեթէ ասարդիւն կ'մնար: Արդէն ազնուական մը՝ Յրո-

աս՝ աշխուսական դատուն յորդորեր էր որ զի-
 ջումներ ընէ ժողովրդեան և սորա օրինաւոր
 պահանջումները կատարէ : Նոյնպէս քողովու-
 դեան մարդ մը, Ալիքըն, Պոմպէոսի ժամանա-
 կակից, փորձ մ'ըրաւ և ռամիկը յորդորեց օ-
 րէնքն ու հասարակագետական հիմնարկութիւն-
 ները յարկելու : Մեծ փառք ստացեր էր Աի-
 կերոսն իր ճարտասանութեամբն, և զինք Քե-
 մոսթենէսի կ'անանցրնէին, մահուանդ երբ Սի-
 կիլիսիացիքը պաշտպանեց Ալեքրեոս պրետորին (կու-
 սակալ) դէմ, որ իր անկուշաք ընչուսիրութեամբն՝
 անխնայ զայնս կ'իկեղեքէր* : Թէպէտ Աիկերոն
 անուանի էր իր հայրենասիրութեամբ, ճար-
 տասանութեամբն և քաղաքական խելքովն, սա-
 կայն դժուարութեամբ հառաւ մեծ պաշտօնե-
 րու, վասն զի աշխուսականները ծուռ աչքով կը
 նայէին իրենց դասէն շեղող անձի մը, և ճոք
 ճարգ կ'անուանէին : Այն ատեն Աիկերոն Պոմ-
 պէոսի պաշտպանութիւնը խնդրեց և ինք եղաւ
 ժողովուրդն յորդորողը որ այս զօրապետին իա-

* Ահա այս առթիւ Աիկերոն իտեղաւ իր Ալեքրեոսի
 ըսուած ճառերը, Ալեքրէս՝ Աիլիկիոյ պրետոր՝ իր պաշ-
 տանակիցները գերազանցեց բուն զօշաքաղութեամբ ու
 հարստահարութեամբը, Ահաեւ ի միջոցներ կ'ըմանեցընէր
 ժողովրդէն տուակ կորկելու համար : Անմեղ մարդիկ զնդա-
 նը նետել, չարչարել, սպաննել, իր սովորական դոր-
 ծերն էին : Հռոմի ժողովուրդն պատեղեակ էր այն առի-
 ոճբազորութեանց որ իր կուսակալներուն ձեռք՝ դա-
 ւառանքը կ'կատարուէին, և թերեւ Ալեքրեոս՝ դարձեալ
 անպատիժ պիտի մնայ : Եթէ բուն Հռոմայեցի մը ծեծել
 ու խաշել տալով՝ Հռոմի ժողովրդեան զայրոյթը չպատ-
 ճառէր :

զոր իշխանութիւն՝ տայ. ծովասպատակներու և Միհրդատի գէմ մղած պատերազմաց մէջ :

Սակայն Աիկերոն՝ ճշմարիտ հասարակապետական մը լինելուն՝ չէր կրնար, Պոմպէոսի փառասէր խորհուրդները քաջալերել : Ա՛յ փափաքէ՛ր ամեն պարկեշտ և պատտաւոր քաղաքացիներէ կուսակցութիւն մը կազմել, որպէս զի կարող լինի հասարակապետութեան շահերը պաշտպանել, Պոմպէոսի պէս փառասէր մարդիկ զսպել և Ասաիլինայի պէս խոճարարները խորտակել : Քաղաքային կռիւներն, մանաւանդ Մարիոսի և Սիլլայի մահովճիւններն բոլորովին խանդարեր, վատթարեր էին Հռոմայեցիքը : Ոչ միայն խուժանին մէջ՝ որ ազատագիրներէ և օտարականներէ կ'բողկանար, այլ և ազնուական կարգին մէջ այնպիսի գոեհիկ մարդիկ կային, որ զուրկ էին հայրենասիրութենէ և ամեն պատուաւոր զգացումէ : Սոցա կարգէն էր և Ասպիլլոս, որ թէև ազնուական տոհմէ էր, բայց վատանուն, մոլի և պարտքի մէջ թաղուած էր : Այս մարդն Հռոմի ամեն տեսակ վատազգի անձերու հետ միանալով՝ սոսկալի դաւակցութիւն մը կազմեց : Իր նպատակն էր մայրաքաղաքը կրակի տալ, ծերակոյտի անդամները ջարել, հասարակապետութիւնը կործանել և Սիլլայի զինուորական իշխանապետութիւնը վերահաստատել : Սիլլայի վաղեմի զինուորներն որ հեռաւաւոր քաղաքներ ցրուած էին, այս դաւազրութեան մէջ մտցուց : Սոքա՝ քաղաքային պատերազմը նորէն սկսան՝ և առ ու աւար առնլու յուսով ծախեր էին իրենց տրուած հողերը :

Այս դաւադրութեան մէջ մատուցելիս մեծ պաշտօնաւորներ և ազնուականներ : Կատիլինա մինչև անգամ հիւպատոսութիւնը պահանջելու ելաւ, բայց չկրցաւ յաջողիլ : Ազնուական գասը մօտալուտ վտանգը տեսնելով՝ մարդ մը փնտռեց որ տէրութիւնն այս վտանգէն ազատէ : Եւ որովհետև Կիկերոն իր ճարտասանութեամբն ու հայրենասիրական գործունէութեամբը կարող էր շատ բան ընել յօյուտ հայրենեաց, նորա դէմ ունեցած հակակրութիւնը մուրցաւ և զանի հիւպատոս անուանել տուաւ :

Եւ իրաւի՝ Կիկերոն սկսաւ գաղտնի դիտել Կատիլինայի ընթացքը և նորա չար խորհուրդներն երևան հանել : Սիլլայի հին զինուորներն Եւտրուրիոյ մէջ գլուխ քաշեցին Կատիլինայի դրդմամբ, թէև սա նոյն միջոցին կ'յանդգնէր ծերակոյտին ներկայ գտնուիլ որպէս զի ինքզինք արդարացընէ : Այն ատեն՝ Կիկերոն չկրնալով իր զայրոյթը զսպել, դաւաճանին դիմակը վար առաւ, և չորս նշանաւոր ճառերովն, որ Կատիլինեան կ'կոչուին, ամբաստանեց զանի և նորա սև խորհուրդներն այնպիսի վեհութեամբ նշաւակեց որ Կատիլինան ժողովէն դուրս ելաւ պուալով. «Արակ ու բոց կ'փչէք ինձի դէմ, փոյթ չէ, ես աւերակներու տակ պիտի մարեմ այդ կրակը» : Եւ անմիջապէս գնաց Ետրուրիա, ապստամբութեան գլուխն անցաւ : Կիկերոն միւս գլխաւոր դաւակիցները բռնել տուաւ և ծերակոյտին ձեռք մահուան դատապարտեց : Իսկ մնացած դաւաճաններն ալ յուսահատ մնացին և չկրցան գլուխ քաշել : Բիչ մ'ետք՝ նոյն

ինքն Կատիլինա պատերազմի մը մէջ, զոր հասարակապետութեան դէմ կ'մղէր, սպաննուելով մեռաւ : Ազնուականները հոյր հոյրենեաց անուանեցին Կիկերոնն 'ի նշան երախտագիտութեան :

Պոմպէոս, Կեսար և Կրասոս . — Երբոր Պոմպէոս Ասիայէն վերադարձաւ, Կատիլինայի դաւադրութենէ քիչ մ'ետք՝ տեսաւ որ պէտք էր շահիլ մարդ մ'որ թէև իր զինուորական փառքը չունէր ու ժողովրդեան յարգը չէր վայելեր, սակայն տաղանդով իրմէ վեր էր և արդէն սկսեր էր ժողովրդեան աչքը մտնել : Այս մարդը՝ Յուլիոս Կեսարն էր, Մարիոսի ազգականն՝ որ կ'փափաքէր տէրութեան ամենէն մեծ զօրապետն ու ժողովրդեան պարագլուխը լինիլ : Իրաւ է որ Կեսար՝ իր երիտասարդութեան ժամանակ վարած կեանքով չէր յուսացուեր որ օրին մէկն այնպիսի բարձր աստիճանի պիտի հասնի : Անուակ, անպատիւ և պարտոց մէջ թաղուած էր : Սակայն Սիլլա լաւ դատեր էր զանի : Տասն եօթ տարու էր Կեսար՝ երբ մի անգամ նորա հրամանին դէմ կեցաւ . իշխանապետը հրամայեց որ զանի սպաննեն : Այն ատեն բոլոր ազնուականները խնդրեցին որ Կեսարը խնայէ : Բաւական ատեն վարանելէն ետև՝ Սիլլա ըսաւ . «Ձեր խնդիրը կ'կատարեմ, բայց քաջ գիտցիք որ այս պատանեկին վրայ մի շատ Մարիոսներ կ'տեսնեմ» : Այնուհետև Կեսար իր յանդգնութեան նոր նշան մը տուեր էր : Փոքր Ասիոյ ծովահաններ զինք բաներ և

քսան տաղանդ փրկանք խնդրեր էին որ ազատ թողուն : Կեսար սկսաւ ծիծաղիլ ըսելով . « Գուք չգիտէք թէ ինչ տեսակ գերի բռնած էք . ձեզի յիսուն տաղանդ (250,000 Փր.) պիտի տամ , բայց քաջ գիտցիք որ երբոր ազատիմ ձեզ կախել պիտի տամ » : Եւ իրօք իր խօսքը պահեց :

Կեսար ոչ միայն զօրապետ այլ մեծ ատենաբան , զրազէտ և քաղաքագէտ էր . շատ հանձար ունէր և բնութեամբ ազնուասիրտ ու զօրեղ : Օրին մէկը Կեսար՝ դեռ պատանի էր , երբ Ալեքսանդրի մէկ արձանին առջև կեցած կ'լար : Պատճառը հարցուցին և նա պատասխանեց . « Իմ տարիքս ունեցած ատեն՝ Ալեքսանդր բոլոր աշխարհ նուաճեր էր , մինչդեռ ես դեռ բան մը չորի » : Գիշեր մը նոյն իսկ Կապիտոլինի գրան առջև Մարիոսի արձանը վերականգնեց : Այս յանդուգն գործը տեսնելով ժողովուրդը շատ գովեց զինքը , իսկ ազնուապետական դատը նորա դէմ դայրացաւ , նա մասնաւոր երբոր Կեսար Կատիլինայի դաւակիցները պաշտպանեց , և ժողովրդեան համարումն աւելի ևս գրաւեց :

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Առաջին եռադեպոսին — Բնիկ Կեսարայ ճակ :

(60—45)

Առաջին եռադեպոսին . — Պոմպէոս Ասիայէն դառնալուն՝ քիչ քիչ ժողովրդեան կողմը

բունց երբոր տերաւ որ ազնուականներն, մանաւանդ Աիկերոն, Կատոն և Լուկուլլոս իրեն կ'հահառակին և չեն ուզեր Ասիա ըրած կարգադրութիւններն ընդունիլ: Այն ատեն երկու զօրաւոր մարդոց հետ միացաւ, այս է Կեսար ու Կրասոս և տեսակ մը ընկերութիւն կազմեց, որ եռապարտութիւն կ'կոչուի, որով երգում ըրած էին ամեն ազգային գործոց մէջ իրարու աջակցիլ և միասին գործել: Այնուհետև այս երեք մարդիկն հասարակապետութիւնը կառավարեցին և երկու ընկերակիցներուն շնորհիւ՝ Կեսար հիւպատոս անուանեցաւ: Ազնուականները պարապ տեղն իրենց մէկ մարդը՝ Բէթուլոս՝ նորա ընկեր տուին: Կեսար բանի տեղ չգրաւ իր պաշտօնակիցն և ինք մինակը կառավարեց այնպէս՝ որ ժողովաբաններն սկսան ըսել իրաւամբ «Յուլիոսի և Կեսարայ հիւպատոսութիւնը»: Կռապետները ժողովրդեան ձեռօք բռնոր հռոմէական պետութեան գլխաւոր նահանգներն իրենց մէջ բաժնեցին: Նախ Կեսար Գալլիան առաւ. Պոմպէոս վերջէն՝ Սպանիան ստացաւ, իսկ Կրասոս՝ Ասորիքը: Բայց Պոմպէոս տեղակալներու ձեռօք Սպանիան կառավարեց և նախադաս սեպեց Հռոմ մնալ, ուր իբրև իշխանապետ կ'տիրէր: Կրասոս՝ որ՝ թէև անբաւ հարստութեան տէր, Ասիա անցաւ աւելի ևս դանձեր դիզելու: Բայց Հայոց ու Պարթևաց դէմ պատերազմի երթալով՝ Միջագետաց մէջ յաղթուելով՝ սպաննուեցաւ: Կեսար Գալլիա անցաւ:

Կեսարայ յաղթանակները Գալլիոյ մէջ. — (58—

50) Բուն Գալլիա արդի Ֆրանսան էր, բայց մինչև Հռենոս կ'տարածուէր. ուստի իր մէջ կ'պարունակէր Հելլետիան և Պելժիքան: Բնակիչներն էին Գալլեացիք կամ Ալպացիք, որ անկախ և իրարու թշնամի բազմաթիւ ժողովուրդներէ կ'բաղկանային: Այս ազգը պատերազմ կը սիրէր և ստէպ հեռաւոր երկիրներ կ'արշաւէր. այսպէս մինչև վերին Իտալիա տարածուեր էր, որու Հռոմայեցիք յայսկոյս Ալպեանց անունը տուեր էին՝ բուն Գալլիայէն զանազանելու համար, որ Գալլիա յայնկոյս Ալպեանց կ'կոչուէր: Թէև այս երկիրը կէս բարբարոս էր, քաղաքակրթութեան մէջ քիչ մը յառաջ գացած էր: Իր քուրմերն որ Գրուիք կ'կոչուէին, ժողովրդեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին:

Արդէն Հռոմայեցիք Գալլիոյ հարաւային կողմերն իրենց տէրութեան մէկ գաւառը դարձուցեր էին, որմէ յառաջ եկած է Բրովանս անունն, որ այժմ Ֆրանսայի հարաւարեւելեան մասին կ'տրուի: Հռոմայեցիք կ'փափաքէին բոլոր Գալլիան նուաճել և այս նպատակին դիւրաւ հասան, այլ և այլ ժողովրդոց մէջ տիրած կռիւներուն պատճառաւ: Այս պարագայից մէջ՝ Հելլետիացիք՝ իրենց քաղաքներն ու գիւղերը կրակի տալէն ետև՝ իրենց լեռնոտ երկիրը թողոցին Գալլիոյ հարաւային արդաւանդ դաշտերը գաղթելու համար: Աեսար շուտ մը իր գաւառը պաշտպանելու վազեց, Հելլետիացիքը զարկաւ վանեց և իրենց հայրենիքը վերադառնալու ստիպեց:

Այսուհետև Աեսար իր զէնքը Գերմանացոց

դէմ դարձուց : Ախրբայց ոց արշաւանքէն 'ի վեր',
 Հռոմ այս ամեծ պղծէն շատ կ'վախնար : Այս
 ազգն աւելի բարբարոս էր քան Գալլիացիքն
 և շարունակ նոցա երկիրը կ'ասպատակէր : Աեսար
 Գալլիան բոլորովին նուաճելու համար տեսաւ որ
 նախ Գերմանացիքը Հռենոսէն անդին քշել պէտք
 էր : Ուստի Աեսար բոլոր զօրութեամբը ջանաց
 իրենց գլխաւորներէն մին՝ Արիվիտոսը վանել՝ որ
 Գալլիա եկեր հաստատուեր էր : Յետոյ Պելլ
 ժիքացիքը հպատակեցուց, նոյնպէս Հռենոսի
 բոլոր ձախ ափունքը : Այն ատեն այս գետէն
 անցաւ, չէ թէ Գերմանացիքը լծին տակ առ-
 նելու դիտմամբ, այլ միայն նոցա աչքը վախ-
 ցընելու համար : Նոյն նպատակաւ էր որ Աե-
 սար երկու անգամ Բրիտանիա արշաւեց, որու
 բնակիչները նոյնպէս Աեղտացիք էին : Առաջին
 անգամ իր նաւատորմին ալէկոծութենէ կոր-
 սուեցաւ, սակայն երկրորդ անգամ յաջողեցաւ
 ստիպել Բրիտաններն որ իրեն տարեկան տուրք
 մը վճարեն :

Քիչ ատենէն Աեսար բոլոր Գալլիոյ տիրեց.
 սակայն այս տիրապետութիւնը բոլորովին ապա-
 հով չէր : Քանի մ'անգամ նուաճած ժողովուրդ-
 ներն ապստամբեցան, և Աեսարայ զօրաց մեծ
 կոտորած տուին : Սակայն այս նշանաւոր զօրա-
 պետը միշտ ապստամբները կ'զսպէր : Ի վերջէ
 Գալլիացի ժողովուրդները՝ տեսնելով որ իրենց
 երկպառակութեան պատճառաւ օտարին լուծը
 կ'կրեն, բոլորը միասին նիզակակից եղան : Ի-
 րենց իշխանն էր Վերիլինգեթոթէս, որ մեծ տ-
 իրութեամբ կ'ուսելէն ետեւ՝ յաղթուելով Այս-

չեա (Պուրկօնը) քաղաքը քաշուելու ստիպուեցաւ : Ահա սար շուտ մը հասաւ և այս քաղաքը պաշարեց : Անհամար պատերազմողներ Գալլիոյ ամեն կողմէ վազեցին որպէս զի իրենց եղբայրներն ազատեն և Հռոմայեցւոց չորս դին առին : Քայց. Ահա սար այս ահազին բանակին յաղթեց և Ալեզիա քաղաքն անձնատուր եղաւ : Այս վճռական յաղթութեամբ Ահա սար Գալլիան խաղաղցուց և հռոմէական դաւառ դարձուց :

Ահաբայ ընթացել Գալլիոյ մէջ. — Ահա սար ութ տարուան մէջ գալլիական արի ժողովուրդը զսպեց և պատերազմէն ետք՝ բնակիչներու սիրտը շահելու համար՝ շատ անուշութեամբ վարուեցաւ : Իրաւ է որ կռուին ժամանակ՝ յաղթած ժողովուրդոց հեա շատ խստութեամբ վարուեցաւ, բայց անգամ մը յաղթական ելնելէն ետե՛ք՝ բուռն միջոցներ չգործածեց, ծանր հարկեր չդրաւ, ինչպէս որ սովոր էին ընել Հռոմայեցի կուսակալները : Աստի Գալլիացիք ալ հռոմէական օրէնքն ու քաղաքակրթութիւնը շուտով ընդունեցին և տէրութեան պատուարն եղան Գերմանացւոց արշաւանքին դէմ :

Այսպէս Ահա սար փառաւոր կերպով իրեն յանձնուած պաշտօնը կատարեց. բայց իր անձնական նպատակին ալ հասեր էր. Պոմպէոսէն աւելի մեծ փառք ստացեր և քաղաքացի, անվեհեր բանակ մը կազմեր էր, որով իր փառասիրական խորհուրդներն ՚ի գործ դնելու պիտի յաջողէր :

Արիւնքի տատանումներու վերադարձը. — Երբոր Ահա սար Գալլիոյ մէջ զօրութիւն և հաճառ կ'ըստանար, անիշխանութիւնը՝ Հռոմի մէջ կ'տիրէր և այլ և այլ կուսակցութիւններ իրարու դէմ կ'մարտակէին : Երբակոյտն անկարող էր այս անկարողութիւնները զսպելու : Ժողովուրդը սաս-

տիկ զայրացած էր Կիկերոնի դէմ, վասն զի Կատիլինայի գառակիցները պատճել տուեր էք չէ թէ արիբուններուն այլ ծերակոյտին ձեռքը: Կլոդիոս արիբունն՝ որ բունն ռամկավար մ'էր, արտորել տուաւ Կիկերոնն՝ որ իբրև հայրենեաց հայր հռչակուեր էր: Եռապետները թոյլ տուին որ ժողովուրդն այս անկարգութիւնները շարունակէ մի միայն ծերակոյտին գոռոզութիւնը կատրելու համար. սակայն երբ Պոմպէոս տեսաւ որ Կլոդիոս օր ըստ օրէ իր բռնութիւնները կ'աւելցընէ, նորա հետ պիտեցաւ և Կիկերոնն արտորէ վերադարձուց: Այս մեծ ճարտասապանին վերադարձը փառաւոր կերպով կատարուեցաւ:

Ծերակոյտն ու Պոմպէոս կ'հաշտուին. — Երբոր Կրասոս մեռաւ, եռապետութիւնը դադարելով՝ երկու ոսոխները, Պոմպէոս և Կեսար՝ կառավարութեան սանձը ձեռք ձգելու համար սկսան իրարու դէմ մրցիլ: Կեսար Գալլիայէն անդադար դրամ կ'ուղարկէր Հռոմ՝ որպէս զի կուսակիցներ շահի և ժողովրդեան աչքը մտնէ: Երբոր Պոմպէոս տեսաւ որ ժողովուրդն իրէ երես կ'դարձընէ և իր ոսոխին կողմը կ'ձռօխ, ազնուականներուն հետ միացաւ: Ծերակոյտն ալ քաջ հասկըցաւ վերջապէս որ Պոմպէոսէն պէտք ունի, թէ քաղքին անդորրութիւնը վերահաստատելու, թէ Կեսարայ զինուորական զօրութեան դէմ դնելու համար:

Պոմպէոս հիպպատոս կ'ընէ. — Նոր նոր խառվութիւններ ծաղկելով Հռոմի մէջ՝ ծերակոյտը

Պոմպէոսի աջակցութեան դիմելու ստիպուեցաւ : Մէլծ՝ Աիկերոնի բարեկամը, և կատալին Ալուրէոս՝ զինեալ խումբերու գլուխն անցած՝ օր մը Հռոմի մօտ իրարու հանդիպեցան . այն ատեն արիւնալի կռիւ մը պատահելով՝ Ալուրէոս սպանուեցաւ : Երբոր ժողովուրդը լսեց այս հայրենասէր պարագլխուն մահը, մայրաքաղաքին մէջ սոսկալի խռովութիւն մը տեղի ունեցաւ : Խուժանը ծերակոյտին պալատն այրեց . ծերակոյտն անմիջապէս Պոմպէոսը միայն հիւպատոս անուանեց՝ նորա գրեթէ իշխանապետական իշխանութիւն տալով : Այս փառասէր մարդը վերջապէս իր նպատակին հասեր էր, ինք միայն իշխանութեան գլուխն անցեր էր, առանց բռնութեան և ծերակոյտին որոշմամբ : Այսպէս հին ռամկավարներն անգամ՝ տեսակ մը թաղաորութեան դիմելու պարտուոր էին, պետութիւնն ազատելու համար : Պոմպէոս ալ ազնուականաց յոյսը պարապ չհանեց, խռովարարները զսպեց և քաղաքին մէջ բարեկարգութիւնը հաստատեց :

Երկրորդ Կալպանի պատերազմ . Փարսալայի նահապետարարը . — Պոմպէոս՝ թէև կերպ մ'իշխանապետ՝ միշտ կ'նախանձէր Աեսարայ փառաց վերայ և քաջ գիտէր որ քանի Աեսար հզօր բանակի մը գլուխը մնար՝ ինք հանդիստ չպիտի վարէր իր իշխանութիւնը : Ուստի իր խորհրդով ծերակոյտը՝ Գալլիոյ պատերազմին վախճանը պատճառ բռնելով հրաման ղրկեց որ իր պաշտօնէն հրաժարի և զօրքը ցրուէ, այն միջոցին որ Պոմպէոս Կապուայի մէջ զօրաժողով կ'ընէր

և պատերազմի պատրաստութիւն կ'տեսնէր : Սա-
կայն ժողովրդեան մի քանի տրիբուններն Աս-
տիոս և Անդրնէոս, որ կեսարայ ոսկիով կաշա-
ռուեր էին, ծերակոյտին հրամանին դէմ դրին
և պահանջեցին որ Պոմպէոս ալ իր իշխանու-
թենէ հրաժարի . նոյնպէս ժողովուրդը կ'սնդէր
որ երկու ստիւններն ալ հեռանան քաղաքային
գործերէ . բայց և ոչ մին ուզեց հրաժարիլ և
հետեւապէս հասարակապետութիւնը մեծ վտան-
գի մէջ էր : Այն ատեն Կիկերոն կ'ըսէր . «Մին
հրամայող չուզեր, միւսը չհանդուրժեր որ ի-
րեն հաւասար մարդ մը գտնուի . կեսար գահն
եւնելու կ'փափաքի, Պոմպէոս կ'ուզէ ստիպել
որ իրեն տան» : Իսկ կատոն կ'ըսէր . «Եթէ
Պոմպէոս յաղթանակէ, չուզէն կ'տարագրիմ .
եթէ կեսար յաղթէ, ինքզինքս կ'սպաննեմ» :

Ծերակոյտը Պոմպէոսի կողմը բռնեց, վասն
զի սա հասարակապետութեան պաշտպան կ'ե-
րէր . և երբ Կիկերոն հարցուց թէ բաւական
զօրք ունի՞ կեսարայ դէմ դնելու . «Բաւական
է ինձ, ըսաւ նա, ոտքս դետինը զարնել, իս-
կոյն լէզէոններ պիտի ելնեն» : Պոմպէոսի կու-
սակից տրիբունները ծերակոյտէն վճռուելով՝
կեսարայ մօտ փախան : Այն ատեն կեսար՝ իբ-
րև ժողովրդեան իրաւանց պաշտպան ինքզինք
ցոյց տուաւ, և իր զօրաց առջև յանդիմանեց
ծերակոյտին ապերախտ ընթացքը Գալլիոյ յաղ-
թականին դէմ, այնպէս որ բոլոր զօրականները
զայրացան և ըսին որ պատրաստ են երթալ
չուով և հասարակապետութիւնը պաշտպանել :

Այն ատեն կեսար իր բանակն առնելով՝ Գալ-

լիայէն ճամբայ ելաւ և Իտալիա մտաւ անարգել : Երբոր Ռոմիոն գետակին ափունքը հասաւ իր զօրքը կեցուց ու մտածեց, վասն զի վճիռ ելած էր որ նոյն գետակէն անցնող զօրապետը հայրենեաց թշնամի պիտի համարուի : Աերջապէս Աեսար «Բաղդէն այսպէս կ'ուզէ՞ դոչեց, Ռուբիկոնէն անցաւ և շիտակ Հռոմի վրայ քալեց : Ամեն տեղ Իտալացի ժողովուրդն իբրև ազատարար զինքն ընդունեց : Հռոմի ազնուականներն այս լուրն առնելով՝ ահ ու դողի մէջ ընկան : Պոմպէոս ծերակոյտին հետ Հռոմէն ելաւ և Եպիրոս փախաւ . մինչդեռ Աեսար կը մտնէր քաղաքը և բոլոր ժողովրդեան կողմէ խնդութեամբ կ'ընդունուէր : Բայց որովհետև Պոմպէոս շատ լէզէոններ ունէր Սպանիա՝ Աեսար իսկոյն այն տեղ գնաց : «Պիտի երթամ, ըսաւ, առանց զօրապետի բանակի մը դէմ կռուիլ, և ապա առանց բանակի զօրապետի մը վրայ պիտի յարձակիմ» : Իրօք յաղթեց Աեսար, Սպանիան հնազանդեցուց և Հռոմ դառնալով ժողովրդեան կողմէ իշխանապետ ընտրուեցաւ : Այն ատեն մտածեց իր թշնամին զարնել, որ մեծ բանակ մը կազմելու յաջողեր էր : Թեսալիոյ դաշտերուն մէջ՝ Փարսուայի մօտ ճակատ տուին իրարու դէմ : Պոմպէոսի հետ գտնուող մեծամեծներն արդէն յաղթութեան վրայ այնքան վստահ էին որ այլ և այլ պաշտօններ իրարու կ'բաժնէին, որպէս թէ Հռոմ լինէին : Աեսար իր հին և վարժ զօրաց ապսպրեց որ երեսի զարնեն, քաջ գիտնալով որ ազնուական նորատի Հռոմայեցիք վէրք առնելով տաճնալէն աւելի կը

վախնային քան թէ պարտութեան մ'աղաէն : Պոմպէոս բոլորովին յաղթուեցաւ և Եգիպտոս խոյս տուաւ՝ յուսալով որ Պաղոմէոս թագաւորին մօտ ապահով պատասխարան մը կ'գտնէ : Բայց այս թագաւորը զանի սպաննել տուաւ՝ ցամաքն ելնելու միջոցին՝ այսպէս Աեսարայ աչքը մտնելու յուսով, որու զրկեր էր Պոմպէոսի մատանին և գլուխը :

Աեսարայ իշխանապետութիւնը. — Փարսալայի ճակատամարտէն ետք՝ Աեսար Պոմպէոսին ետևէն ընկաւ ու Ալեքսանդրիա հասաւ : Իր ստիւիին մահուան վրայ արտօսք թափեց, և ոչ միայն մարդասպանները չվարձատրեց, այլ և Պաղոմէոսը ստիպեց որ իր քոյրը Ալեոպարան իրեն դահակից ընէ : Ասկայն ժողովուրդը գլուխ քաշեց և Աեսար՝ որ հազիւ քանի մը հազար զինուոր ունէր, շատ մեծ վտանգէ անցաւ : Եգիպտական բանակը զինքն արքունի պալատին մէջ պաշարեց : Այս կռուին ժամանակ՝ եգիպտական նաւատորմը կրակ առաւ և նոյն կրակն Պարոմէոսեանց հրատանն ալ բռնկելով մօտիկ դարձուց : Աերջապէս իրեն օգնութեան հասան զօրքեր և կարող եղաւ Պաղոմէոսի բանակը հարուածել, և նոյն ինք Պաղոմէոս խոյս տալու ատեն՝ Եգիպտոսի մէջ խղզուեցաւ :

Եգիպտոսի գահը Ալեոպատրայի թողլէն ետևէ՝ Աեսար իր զէնքը Միհրդատի որդի՝ Փարնապէն դէմ գարձուց, որ առիթ գտեր էր իր տէրութիւնն ընդարձակելու : Ահա այն ատեն գրեց այն նամակն որ շատ նշանաւոր է. «Եկայ՝

տեսայ, յաղթեցի (Veni, vidi, vici): Քիչ մը ետք՝ Պոմպէոսի կուսակից հանրապետականներն ալ Ափրիկէ, Թափասոսի ճակատամարտը կորուսին: Այս կուսակցութեան ամենէն անուանի պարագլուխն էր Վատոն համարակալին եղբորորդին Վատոն, որ Ուտիկէ փակուեր էր. բայց Ուտիկէ քաղաքն իր դռները յաղթական Վեսարայ բանալուն վրայ՝ Վատոն ինքզինք սպաննեց, և այնուհետև «Ուտիկեցի Վատոն» անունը ստացաւ: Աերջապէս Պոմպէոսի կուսակցութեան յետին կտորներն ալ Սպանիոյ մէջ ջնջուեցան նշանաւոր պատերազմի մը մէջ (Մահրոս) ուր կատաղօրէն կուռեցան:

Վեսար կայսր. — Վեսար ՚ի դարձին Հռոմ մեծ պատիւներ ստացաւ: Ժողովուրդը զինք բարեկեց իբրև հայրենեաց հայր և իշխանապետ անուանեց: Վեսար ոչ միայն ցլեանս տրիրուն, քրմապետ եղաւ, այլ և կայսր տիտղոսն առաւ, այս է իմքերհոր, հրամանատար: Մինչև այն ատեն այս տիտղոսը յաղթական զօրապետի մը կը տրուէր, և միայն պատուանուն մ'էր: Բայց Վեսարէն ետք՝ կայսր՝ պետութեան տէր, զինուորական և քաղաքական իշխանութիւնը վարող վեհապետ նշանակեց: Թէպէտ Հռոմի մէջ ամեն հասարակապետական ժողով և օրէնք մնացին, միշտ ձերակոյտ և հիւպատոսներ կային, բայց ձերակոյտը կայսեր հլու խորհուրդն էր և ամեն պաշտօնաւոր ու դատաւոր նորա իշխանութեան ներքև մտան: Ժողովրդեան ժողովն իր առջի ազդեցութիւնը կորոյս և միայն իշխանա-

պետին վճիռները վաւերելու ծառայեց : Հասարակապետութիւնն ունայն ստուեր մը դարձեր էր , Հռոմի կառավարութիւնն իրօք միապետական եղեր էր :

Կեսարայ կառավարութիւնը . — Կեսար ժողովուրդը քիչ քիչ միապետութեան վարժեցուց և առանց խռովութիւն գրգռելու կառավարութեան ձեռ փոխեց : Փառաւոր յաղթանակներով իր տարած յաղթութիւնները հռչակեց , և շքեղ հանդէսներ , հացկերոյթներ տուաւ ժողովրդեան , և առատ ցորեն ու գրամ բաժնեց : Շատ տարիներ այս հանդէսները , խաղերն և խնջոյքները տեղի ունեցան և ժողովուրդը հրապուրուելով թոյլ տուաւ որ իր ազատութիւնն ու իրաւունքը ձեռքէն առնու : Ստոյգ է որ Կեսար այս բարձր իշխանութեան արժանի եղաւ . ինք Մարիոսի և Սիլլայի պէս բուռն միջոցներ չգործածեց և կուսակցութեան մարդ չուզեց լինիլ : Ընդ հակառակն՝ Հռոմը տակն ու վրայ ընող անկարգութիւնները վերջ առին իր օրով : Երկրագործութիւնն աւ վաճառականութիւնը ծաղկեցան . Հռոմ քաղաքը հոյակապ շէնքերով զարդարեց : Գրակքոսեանց ժամանակէն ինչ պահանջումներ որ ունէին Իտալացիք կատարուեցան : Գաւառները պաշտպանեց Կեսար անկուշտ կողմնապետներու դէմ : Ինք գրականութեան և ուսման ալ սէր ունէր :

Իր ժամանակը կարգի դրուեցաւ տումարը , որ Յուլիան կոչուեցաւ . իր անունովը Կոնստանտինոստուած ամսոյն անունն ալ յուլիս (Յուլիոս)

դրին : Աւարտն անուն գիտուն մարդուն ձեռք
ընդարձակ մատենագարան մը շինելու սկսաւ ,
և ուրիշ մեծ խորհուրդներ ունէր կատարելու
երբ իր մահը վրայ հասաւ :

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

Կեռարայ ճահը — Բնէն Օգոստոս :

(45—81)

Բրոսպոսի և Կասսինոսի դասակցութիւնը. — Այս
պէս Կեսար Հռոմի հասարակապետութեան գլուխն
անցեր էր և թագաւոր լինիլ կ'փափաքէր : Սա-
կայն Հռոմայեցիք կ'ատէին այս անունը , չէին
ուզեր որ իրենց հանրավարական օրէնքը ջնջուին :
Շատ ջանաց Կեսար որ ժողովրդեան քուէովը
գահն ելնէ , բայց 'ի զուր : Օրին մէկը՝ հան-
դիսի մը մէջ՝ իր բարեկամը Մարկոս Անտոնինոս
երկու անգամ փորձ փորձեց նորա զլուխը դնե-
լու արքայական թագը , բայց ժողովուրդն սկսաւ
ստաստիկ տրտունջներ հանել , և երբ Կեռար
այնպէս ձեւացուց որ Անտոնինոսի ընթացքն ի-
րեն հաճելի չէր և թագը մերժեց , բոլոր ամ-
բոխը ծափ զարկաւ : Սակայն հետեւեալ օրը տե-
սան որ Կեսարայ արձաններուն գլուխը թագեր
դրեր էին . տրիբունները բարկանալով այս ան-

կարգութիւնն ընողները բռնեցին և պատժեցին ։ Այն ատեն Կեսար տրիբունները պաշտօնէ ձգեց ։ Իր այս ընթացքէն կասկածներն աւելցան ։ Հին հասարակապետականներ կային Հռոմի մէջ որ Կեսարայ վարած վեհապետական իշխանութիւնն ու ծերակոյտին նուաստութիւնը տեսնելով սաստիկ վշտացեր էին ։ Սոքա դադարնի միանալով որոշեցին որ թոյլ չտան Կեսարայ թագաւոր լինելու ։ Ուստի Կասիոս և Բրուտոս դաւադրութիւն մը կազմեցին ։ Վերջինն Ուտիկէի Կատոնին փեսան էր և կարծես թէ նորա առաքինութիւններն ու ազատասիրութիւնը ժառանգեր էր ։ Բայց որովհետև Կեսարայ կողմէ շատ երախտիք տեսեր էր, երկար ատեն այս դաւադրութեան մէջ մտնելու վարաներ էր ։ Շատ անգամ Բրուտոս իր նստարանին վրայ տոմսակներ կ'գտնէր, որոց մէջ գրուած էր . « Բրուտոս , կ'քնանան ։ ո՛չ , դու Բրուտոս չես » ։ Վերջապէս Բրուտոս յանձն առաւ դաւակիցներուն միանալ ։

Սակայն իշխանապետին այլ և այլ կողմէ ազդարարութիւններ կ'գային որ զգուշանայ ։ Կեսար մտիկ չըրաւ . « Հռոմ , կ'ըսէր նա , աւելի պէտք ունի իմ կեանքս պահպանելու քան թէ ես » ։ Դաւադիրներն իրենց խորհուրդն ի գործ դնելու օրը որոշեցին , այս է մարտի 15ին ։ Նոյն օրը Կեսար ծերակոյտին երթալու համար տունէն ելաւ , թէև վհուկներն արգիլէր էին դուրս ելնելու ։ Ճամբան մարդու մը հանդիպեցաւ որ իրեն թուղթ մը յանձնեց , այս թղթով դաւադրութիւնը կ'իմացընէր ։ Կեսար ժամանակ

չգնաւ զայն կարգալու և զրպարդ զրաւ : Եւք որ ծերակոյտը մտաւ և օթոռը նստաւ , դատաւ կիցները նորա բոլորտիքն առին և մէկն առաջ անցնելով խնդրեց որ իր տարազիր եղբայրն պստրէն իտ կանչէ : Միւս դաւադիրներն ալ անասն աղաչել . Աեսար մերժեց նոցա խնդիրը , և ոտք ելաւ լռելով . ՔՁեր ըրածը բռնաբարութիւն է : Նոյն պահուն զաւակիցներն իրենց դաշոյնները քաշեցին և ամեն կողմն զարկին : Աեսար ջանաց ինքզինք պաշտպանել , բայց երբոր տեսաւ որ Քրուտոս դաշոյնը վերցընելով զարկնել կ'ողէ : « Եւ դժ ալ , որդեակ իմ » ըսաւ հառաչելով և զլուխը ծիրանիովը ծածկեց : Գաւակիցներէն քսան երեք հարուած ընդունելով Աեսար փնչե Պոմպէոսի արձանին մօտը հասաւ և ընկաւ մեռաւ այն արձանին տարն (48) :

Երկրորդ ետապերտութիւն . Ոկրատիանոս , Անտու մինոս և Լեդիդոս . — Գաւակիցները կարծեր էին որ քունաւորը սպաննելով՝ հասարակագետութիւնը կարող պիտի լինին հաստատելու , բայց քիչ ատենէն յայսնի եղաւ որ եթէ ազատութեան օէրը քանի մը մարդոց սիրտը կ'վառէր , ժողովրդեան սրտին մէջ մարեր էր : Եւ յիրասի՝ երբոր ժողովուրդը Աեսարայ մահն իմացաւ տակաց . ծերակոյտը փախաւ , իսկ գաւակիցները թուր ՚ի ձեռին փողոյն ընկան և յորդոր կարգացին որ հասարակագետութիւնը վերստին հիմնեն : Ոչ որ լսեց նոցա ձայր : Ընդ հակառակն՝ ամենքը կ'ողբային Աեսարայ մահուան վրայ ,

և Մարկոս Անտոնինոս, որ հիւպատոս էր, խաժանին զայրոյթը դաւակիցներուն դէմ գրգռելու համար այլ և այլ միջոցներ գործածեց : Երբոր Կեսարայ մարմինը փայտակոյտին վրայ դրին, Անտոնինոս դամբանական ճառ մ'արտասանեց, նորա վրայ զովեստ կարդաց : Երած բարիքը յիշեց և ՚ի վերջէ նորա պատառուն և արիւնլուայ ծիրանին ժողովրդեան ցոյց տուաւ : Այն ատեն ամբոխը փայտակոյտը վառելու փութաց, բոցավառ խարոյկներ առաւ և դաւակիցներուն տուներն այրելու վազեց : Արդէն Կեսարայ ձգած կտակն ժողովրդեան բարկութիւնք մարդասպաններուն դէմ գրգռած էր. վասն զի նա այս կտակով քաղաքացւոց ստակ, փառաւոր պարտէզներ կ'ընդունէր. Բրուտոսն՝ իր Ոկտաւիանոս քեռորդւոյն խնամակալ կ'անուանէր : Սակայն Բրուտոս և Կասիոս իրենց ընկերներուն հետ խոյս տուին : Անտոնինոս կ'յուսար Կեսարայ յաջորդել, բայց ծերակոյտը՝ Կիկերոնի դրդմամբ՝ նորա դէմ կեցաւ : Ահա այն ատեն մեծ, անուանի ճարտասանն այս վատ և փառասէր մարդուն դէմ ազդու ճառեր արտասանեց զոր Փիլիպոսն անուանեց (Դեմոսթենէսին՝ Փիլիպպոս թագաւորին դէմ արձակած ճառերուն անուամբ) :

Նոյն միջոցին Ոկտաւիանոս Յունաստանէն Հռոմ կ'դառնար : Պատանի մ'էր 19 տարեկան, վատոյժ, նիհար, առ երևոյթս երկչոտ, այլ խորագէտ և յետին ծայր փառասէր : Երբ Հռոմ հասաւ զինուորները զինք խնդազին ընդունեցան իբրև յաջորդ իւր քեռւոյն : Անտոնինոս՝ որ Հռո-

մէն ելեր էր, ջանաց Ոկտաւիանոսը ժողովորդեան աչքէն հանել: Բայց սա հանրապետական դասուն միացաւ և Կիկերոնի պաշտպանութիւնը խնդրեց: Ապա ծերակոյտին խնդրանօք՝ զօրքն առաւ և Անտոնինոսի դէմ քալեց որ Մարկոս քաղաքը պաշարելու վրայ էր: Անտոնինոս յաղթուեցաւ: Այն ատեն Ոկտաւիանոս հիւպատոսութիւնը խնդրեց, բայց ծերակոյտը մերժեց և աւզեց Կանի զօրաց հրամանատարութենէ ալ ձգել: Կեսարայ ժառանգորդն անմիջապէս բանակին գլուխն անցնելով՝ Հռոմի վրայ քալեց, զայն առաւ և բոլոր զօրքը վարձատրեց: Յետոյ լսելով որ Անտոնինոս և Լեպիդոս մեծ բանակով Իտալիոյ հիւսիսային կողմէ՝ Հռոմ կը դիմեն իրեն դէմ պատերազմելու, նոցա առաջն առաւ և իր քեռւոյն վրէժը լուծելու համար՝ նոցա հեռ հաշտուեցաւ և միասին երկրորդ եռօրեայ խնդիրները հաստատեցին:

Մահովճիւնները. Կիկերոնի մահը. — Երբոր եռուսպետներն իրարու հեռ դաշն դրին՝ սկսան Մարիոսի և Սիլլայի հալածանքն ու մահաւճիւնները նորոգել, այնպէս որ իրարու զոհեցին բարեկամ և ազգական: Ամեն մէկն իր թշնամիները ցանկին մէջ գրել կ'տար և Ոկտաւիանոս ահամայ ստիպուեցաւ նոյն ինք Կիկերոնն Անտոնինոսի վրէժխնդրութեան մատնել: Երբ այս մեծ ճարտասանն իր գիւղի տունէն խոյս կ'տար՝ մարդասպանները վրայ հասան և զինք սպաննեցին: Գլուխն ու աջ ձեռքը եռուսպետին տարին, որ վայրագ աւրախութիւն մը յաւանեց զայն տես-

նելով, իսկ իր կրնն. Գուրգէս, ասեղով մը, ճակո
ծկեց նորա լեզուն, որ Փիլիպպեան ձառերն ար-
տասաներ. էր.:

Փիլիպպէի հակառակմանը. — Անտոնինոս : Էկո
սլիդոս և Ոկտաւիանոս՝ թէև ինքնիշխան, տէր,
էին Պետրոթեան, սակայն ասկալին քանի մը
զօրաւոր թշնամիներ ունէին որ հանրավարական
բանակի մը գլուխն անցած՝ Մակեդոնիոյ Փիլիպ-
պէ քաղաքը կ'զտնուէին : Արքա էին Բրուտոս
ու Կասիոս : Անդու թ. եռասպետներն Մակեդոնիոս
անցան իրենց, թշնամիները զարնելու : Բրուտոս
պատերազմին յաջողութեան վրայ արաւիոյս ու-
նէր : Գիշեր մը, կ'պատմէ Պլուտարքոս, ար-
թուն կարգալու ատեն՝ իր վրանը մտաւ սասկա-
լի ուրուական մը : «Ո՛վ ես դու, հարցաւց նա ո-
ինչ կ'ուզես իզմէ՞» : — Բրուտոս, պատասխա-
նեց ուրուականը, ես քու չար ոգիդ եմ, Փի-
լիպպէի դաշտերուն մէջ զիս պիտի տեսնես :
Երաւի երկու անգամ ձակատաւուին : Առաջին
անգամ Բրուտոս Ոկտաւիանոսին յաղթեց, մինչ-
դեռ Կասիոս Անտոնինոսէն յաղթուելով ինքզինք
սպաննեց, վասն զի կարծեր էր թէ բոլորովին
կորուսին ձակատամարտը : Քսակն օր ետք՝ եր-
կրորդ պատերազմը անդի ունեցաւ, և Բրու-
տոսի զօրքը յաղթուելով՝ թշնամիոյն ձեռքը գե-
րի շննկնելու համար՝ իր սրովն ինքզինք սպան-
նեց : Այս վախճանն ունեցան վերջին երէտ-
հայեցիք, ինչպէս որ անտանեցին : Իրօք՝ այլու-
հեան պղատու թեան համար պատերազմազ շննաց-
այլ միայն իշխանութեան համար. (42) :

Եւ ապետները տէրութիւնն իրենց մէջ բաժնեցին : Անտոնինոս Արեւելքն առաւ , և Ոկտաւիանոս Արեւմուտքը . իսկ Լեպիդոսի նախ Ափրիկէ բաժին ընկաւ , բայց վերջէն այդ բաժինն ալ առաւ ձեռքէն Ոկտաւիանոս և միայն իր վերայ քրմնապետութեան պաշտօնը ձգեց : Հեշտապէս Անտոնինոս Արեւելք գնաց և սկսաւ ժողովուրդները կեղեքել և ինքզինք զուարճութեանց տալ : Արիւստիոս Տարսոն քաղաքը գանուած ատեն՝ հրաման զրկեց Եղիպտոսի Ալեքսանդրացի թագուհին որ պայ զինքն արդարացընէ , վասն զի Եգիպտոսի և Ասսիոսի կողմը բռնէր էր : Ալէոպատրա՝ իբրև թագուհի եկաւ չէ թէ իբրև դատապարտ : Պիւղոսոս գեաէն ներս մտաւ նաւով , որու քիթը ոսկիէ , առադաստները ծիրակիէ , և թիակներն ալ արծաթապատ էին , ոք քանի ալիքը կ'ապտուէին սրնդի և քնարի ձայներ կ'հանէին : Թաղուհին ևս ոսկեթել վրանին տակ նստած էր և չորս կողմը հոտաւետ խունկեր կ'ծխէին : Անտոնինոս այս տեսարանէն հրապուրուելով՝ Ալէոպատրա թաղուհին միշտ հռոմէական գաւառներ բաշխեց և վերջապէս իր կիսն՝ ազնիւ Ոկտաւիան թողլով՝ Եղիպտոսի թագուհին հետ ամուսնացաւ : Անտոնինոս ծիրանի պատմածան հայեր , գլուխը թագ դրեւ էր , և արդէն ինքզինք Արեւելքն վեհապետ կ'կարծէր :

Ալիքսանդրոսի հակադատարար . — Երբոր Անտոնինոս Եղիպտոսի մէջ շուայտ ու անարդ կեանք մը կ'վարէր , Ոկտաւիանոս Իտալիան անցորրելու

և իր իմաստուն կառավարութեամբ ժողովուրդը շահելու կ'ջանար: Նոյնպէս Պոմպէոսի որդին՝ Սեփոսի կ'յաղթէր, Միջերկրական ծովուն ասպատակները կ'վանէր, իր զօրաց հողեր կ'բաշխէր, Հռոմի մէջ նոր նոր շէնքեր կ'կանգնէր, ճամբաներ կ'բանար, և գրեթէ իր քեռոյն՝ Կեսարայ խորհուրդները կ'կատարէր: Այն միջոցին՝ երբ Անտոնինոս ուղեց ծերակոյտին հաստատել տալ իր ըրած յիմարական գործերը, կռիւր ծագեցաւ: Ոկտաւիանոս ամբաստանեց զինք, ըսելով թէ տէրութիւնը կ'կողոպտէ Կլէոպատրային համար, և այս թագուհոյն դէմ պատերազմ հրատարակեց: Երկու կողմէն ահագին պատրաստութիւններ տեսան: Կլէոպատրա յորդորեց Անտոնինոսն որ ծովու վրայ պատերազմէ: Երկու եռապետներուն նաւատորմիղներն Ալեքսանդրական հրուանդանին մօտ (Յունաստան) զարնուեցան. Կլէոպատրա իր նաւերով ամենէն առաջ խոյս տուաւ, և վերջն Անտոնինոս իր զօրքը վատարար թողլով՝ Կլէոպատրային ետևէն զնաց Ալեքսանդրիա՝ միասին մեռնելու խոստանալով: Երբոր Ոկտաւիանոս այս քաղքին մօտեցաւ՝ Անտոնինոս պարապ տեղն աղաչեց որ իրեն ներէ. և երբ իմացաւ թէ Կլէոպատրա մեռեր է, թէև այս լուրը սուտ էր, ինքզինք սպաննեց: Թագուհին կ'յուսար որ Ոկտաւիանոսը կ'հրապուրէ, ինչպէս որ Կեսարն ու Անտոնինոսը շահեր էր, բայց տեսնելով որ նա անտարբեր կ'մնայ՝ իր արքայական հալուստները հագաւ, ոսկի անկողինն մէջ պառկեցաւ և ինքզինքը ի թի մը խածնել տալով՝ մեռաւ, որպէս զի Ոկտաւիա-

նոսի ձեռքը գերի շնայ : Այնուհետև Եգիպտոս հռոմէական դաւառ դարձաւ :

Հասարակագիտութեան լախմանը . Ինքնակալութեան հիմնարկութեանը . — Փարսալայի ճակատամարտը Հասարակապետութիւնը մահացուց . Ակտիոնի ճակատամարտը Ինքնակալութիւն հաստատեց : Հռոմի ժողովրդեան սղատասեր զգացմունքը, զազափարները, բարբը վարբը հեռազհեռէ փոխուեք էին, Գրակըսեանց ժամանակէն 'ի վեր' միապետութեան դարձեք էին : Իրաւ է որ՝ Ինչպէս Յուլիոս Արտարայ ատեն՝ հին օրինաց ձեք պահուեք էք, ժողովուրդը կ'կարծեք Թէ առաջուան պէս վեհապետական իշխանութիւն կ'վարեք, ծերակոյտը տերութեան գործերու վրայ կ'խորհրդածեք, սակայն իրօք կայսրն էք բուն վեհապետը, հասարակապետութիւնը դադրեք՝ տեղը հռոմէական Ինքնակալութիւնն անցեք էք, որ է դարէ աւելի տեք :

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Օփոսոս — Բնիկ Տէքերէն :

(Յ 1 Բ. Ա. — 14 Բ. Ե.)

Օփոսոս Ինքնակալ . — Ակտիոնի պատերազմէն ետք՝ Օփոսոս գրեթէ բոլոր հին աշխարհի տիրապետութիւնը ձեռք ձգեց : Հռոմայեցիք իբրև Ասաուած զինք պաշտեցին և նորա տաճար մը կանգնեցին : Թէպէտ մարմնովին տկար :

վատոյժ էր Օդոստոս, բայց հնարամիտ քաղաքադէտ մ'էր : Ոչ կեսարայ հանձարն և ոչ նորա զինուորական ձիրքն ունէր, սակայն կառավարելու արուեստը քաջ գիտէր : Փառասէր, հաստատամիտ, համբերատար, Օդոստոս իր նպատակին հասնելու և պարզ մարդավար կերպերոջն իր փառասիրութիւնը ծածկելու դաղտնիքը գիտէր :

Ոկտաւիանոս՝ իր մօրեղբօրը՝ կեսարայ գործը դիւրաւ գլուխ հանեց և հասարակապետութիւնը միապետութեան դարձուց : Արդէն ազատութեան պաշտպանները քաղաքային կոիւնեբուն մէջ հատեր էին . ժողովուրդը՝ հանրավարական և հայրենասիրական զգացումներն՝ որ Հռոմի մեծութեան պատճառ եղեր էին, կորուսեր էր : Միայն կ'փափաքէր որ տէրութիւնը զինք կերակրէ և զբօսցնէ : Հաց և խաղեր, այս էին սոյն վասթարացած ամբոխին աղաղակն ու փափաքը :

Ոկտաւիանոս՝ Հռոմայեցիքը չվիրաւորելու համար այնպէս կեղծեց թէ հասարակապետութիւնը կ'սիրէ : Չուզեց բնաւ այնպիսի պատուանուն մ'առնուլ, որ կրնար կասկած տալ թէ ինք բռնապետ կ'ուզէ լինիլ, մանաւանդ զգուշացաւ խեղճութեամբ անունը կրելու, որմէ Հռոմայեցիք կը խորշէին : Ամեն ազատական ձևերը սյահեց, իրաւ, բայց կեսարայ պէժ բոլոր քաղաքական պաշտօններն ինք ստանձնեց : Տրիբուն եղաւ, որով անբռնաբարելի կ'դառնար, փոխ-կոնսուլոս, որով բոլոր գաւառներն կ'կառավարէր, համարակալ, կոնսուլոս և այլն : Բաւական կեպեց

էֆէրազօր տիտղոսն ընդունելու, որու օգոստոս (փառաւոր) մականունը կցեց ծերակոյտը, մականունն մ'որ միայն դից կ'տրուէր: Նոյնպէս Կայսր անունն առաւ և այնուհետև Օգոստոս Կայսր կամ պարզապէս Օգոստոս անուամբ կ'յիշուէր:

Կինն. — Երբ մի անգամ իշխանութիւնը ձեռք ձգեց Օգոստոս, կարծես թէ Ոկտաւիանոս վրէժխնդիր եռապետը չէր: Իր հին թշնամիները չհալածեց, վրէժ հանել չուզեց, այլ անուշութեամբ և չափաւորութեամբ վարուեցաւ ամենուն հետ: Մի քանի անգամ իր կենաց գէմ գաւակցութիւններ եղան ընդ ունայն, և ամենէն ծանր ու երևելի էր այն գաւազրութիւնն որ պարագլուխ ունէր Կինն՝ Պոմպէոսի թուր: Իսլակիցներէն մին մատնեց Կիննան, որ ձերբակալ եղաւ և մահուան դատապարտուեցաւ: Օգոստոս սկսաւ մտածել իրեն գէմ եղած գաւաճանութեանց վրայ և ըսաւ. «Եթէ այսքան քաղաքացիք իմ մահս կ'ուզեն, միթէ ապրելու արժանի եմ: Ե՛րբ պիտի լմննայ այս տանջանքը»: Իր կինը՝ Լէվիան այս խօսքը լսելով՝ ըսաւ. «Ինչո՞ւ համար բժիշկներուն պէս չես վարուիր. երբ կ'տեսնեն որ սովորական դեղերն անզօր են, հակառակ դեղի կ'գործածեն: Մինչև հիմա խտութիւնդ անօգուտ մնաց, այսուհետև վեհանձնութիւնը փորձէ»: Օգոստոս այս խրատը բռնեց. Կիննան իր առջևը բերել տուաւ, ներեց և շատ բարիք ըրաւ:

Օգոստոսի դար. Ներքին Կառավարութիւն. —

Օգոստոսի իշխանութիւնն երևելի եղաւ մանաւանդ այն պատճառաւ որ արուեստներն ու գրականութիւնը շատ ծաղկեցան՝ իր պաշտպանութեամբն և իր Մեկնոս բարեկամին սատարութեամբը : Այսպէս Օգոստոսի դարը Հռոմի պատմութեան մէջ, Պերիկլէսի դարուն պէս էր : Նոր նոր ճամբաներ և ջրանցք շինել առաւ ամեն քաղաքներու մէջ հոյակապ շէնքեր և այլ և այլ յիշատակարաններ կանգնեց : Մանաւանդ Հռոմ քաղաքը բոլորովին այլափոխ եղաւ . փառաւոր տաճարներ, թատրոններ, բաղնիքներ, մատենադարաններ քաղքին շքեղութիւն տուին : Օգոստոս կ'ըսէր . « Աշիւսով շինուած գտայ այս քաղաքը և մարմարէ պիտի թողում » :

Օգոստոս ջանաց նաև գաւառները բարեկարգել, որոց քաղաքային կռիւները շատ շարիք հասուցեր էին : Ուստի նոր վարչութիւն և օրէնք հաստատեց գաւառներն, ուր ճամբաներ բանալ տալով առուաւորը ծաղկեցուց և բալորն ալ մայրաքաղքին հետ կապեց : Տուրքերը թեթեցուց, ատենաներ հաստատեց որ ամեն դատարդարութեամբ տեսնեն : Այսպէս Հռոմի ատրութեան հպատակները սկսան ապահովութիւն վայելել և իրենց իրաւունքն ու շահերն աւելի լաւ պաշտպանուեցան քան թէ Հասարակապետութեան ժամանակը :

Ազգասիրիւն. — Սակայն պետք է նկատել որ եթէ մէկ կողմ ժողովուրդն աւելի հանգիստ, անգորք վիճակ ընտանցաւ, եթէ ապահովութիւն և քաղաքային իրաւունքներ վայելեց, միւս կողմ՝ իր քաղաքական իրաւունքեկորստ, այնպէս որ շէք կրնար վարել այն հանրա-

վարձան պաշտօններն որոց համար երբեմն հազի կ'տար: Այն ասեն կորու հայրենասիրութիւն և ազատասիրութիւն, որով Հռոմայեցին կ'ազնուանար: Իր բնութիւնը վատթարացաւ, կենսական դժը կորոյս, և ըստ մասին այս վատթարութենէ յառաջ եկաւ հռոմէական տէրութեան և հին քաղաքակրթութեան անկումը:

Սահման գերութեան. — Օգոստոս՝ տէրութեան մէջ կարգ կանոն դնելէն ետե՛ Յանոսի անուանի տաճարը գոցեց, որ երկու դարէ ՚ի վեր բաց մնացիր էր: Երրորդ անգամ կ'աբառահէր այս բանս: Տեսնելով պետութեան ընդարձակութիւնն, չուզեց նոր աշխարհակալութիւններ ընել և նորա սահման որոշեց: Արևմուտքէն՝ Ովկիանոսը, հիւսիսէն, Հռենոս և Գանուբ, արևելքէն՝ Եփրատ, հարաւէն՝ Ափրիկէի անապատներն ու Ատլաս լեռները: Այս ահագին տէրութիւնը պաշտպանելու համար կրթութե՛ 300-000 հոգւոյ բանակ մը կ'բաւէր: Այսպէս 4 միլիոն Հռոմի քաղաքացիք 120 միլիոն մարդոց վրայ կ'իշխէին:

Բարեբարոյնքը. Արտի պարտութիւնը. — Սակայն բարբարոս ժողովուրդներ հռոմէական տէրութիւնը կ'ըջապատէին և նորա բոլոր քաղաքացի վրայ յարձակելու կ'սպառնային: Սոցա մէջ ամենէն ահարկուններն էին Գերմանացիք՝ որ Հռենոս ու Գանուբ գետերէն անդին կ'ընակէին, և Պարթևներն, Եփրատէն անդին: Օգոստոս քանի մ'անգամ զօրք ղրկեց Գերմանիա, չէ թէ նոր երկիրներ գրաւելու մտօք, այլ Հռենոսի մօտ բնակող ժողովուրդները քաղաքակրթելու

և բարբարոսներու արշաւանքին դէմ թուճբ մը կանգնելու: Թէև քանի մը Գերմանացի ժողովուրդներ հնադանդեցան Հռոմի, բայց երբ տեսան որ իրենց բնիկ լեզուն, սովորութիւնները կ'ուզեն փոխել, գլուխ քաշիցին իրենց պարագլուխ ունենալով՝ Հէրման (կամ Արմինիոս) արիասիրտ և աշատասէր երիտասարդը: Ասոր հռոմայեցի զօրապետը նոցա դէմ զնաց բայց իր բանակն անտառի մը մէջ ջարդուեցաւ, և ինքն ալ յուսահաստօրէն ինքզինք սպաննեց: Այս ձախորդ լուրն առնլուն՝ Օգոստոս շատ ցաւ զգաց և ստէպ քուլին մէջ կ'պոռար: «Աարոս, Աարոս, տուր ինձ իմ լեզէոններս»:

Օգոստոսի ընթանիւր. — Օգոստոս իր կենաց վերջին տարիներն ընտանիկան վիշտեր կրեց: Իր Յուլիա աղջկան երկու աղայքն որդեգրեր էր, բայց սոքա մեռան և իրենց մայրն անկարգ վարմունք մ'ունենալուն՝ Օգոստոս ստիպուեցաւ զանի արտօրել: Այն ատեն իր երկրորդ կնկան Լիվիայի որդին Տիբերիոսն որդեգրեց: Օգոստոս Ա՛ տարի իշխելէն ետև՝ մեռաւ ծերութեան մէջ:

Օգոստոսի ընթանիւր կ'կազմին իր Յուլիա աղջկան տերունդն և իր Ռոմուսի քրոջ զաւակները: — Յուլիա, Օգոստոսի դուստրը, աղջիկ մը թողուց Ատրիպինոս, որ Գերմանիկոսի հետ ամուսնանալով՝ որդի մ'ունեցաւ կլեոլա, և աղջիկ մը՝ որ նոյնպէս Ատրիպինոս կ'կոչուէր, որմէ ծնաւ Կերոն: Ռոմուս, Օգոստոսի քոյրն՝ Անթանիոսի հետ կարգուեր էր. երկու դուստր ունեցաւ. մին Տրոստոսի հետ ամուսնացաւ, որ Լիվիայի որդին և Տիբերիոսի եղբայրն էր, և երկու որդի ունեցաւ Գերմանի-

ին և Արարիչ: Առաջինն՝ Արարիչինան, Օգոստոսի թոռն՝
իրեն կին ըբաւ, և երկրորդը՝ Մեհարեան, որ Ուտա-
ւիայի երկրորդ ազգէն ծներ էր:

Յետոս Գրիգորի ծնունդը. — Օգոստոսի իշխանու-
թեան ժամանակ՝ Հռոմի հիմնարկութենէ 754 տարի ետք՝
Յետոս Գրիգոր, փրկիչն աշխարհից ծնաւ 'ի Հրեաս-
տան: Այնուհետև կ'սկսի Գրիգորոսի թուականը, որով
պիտի նշանակենք յետագայ դէպքերը:

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.

Տէֆերիոս — Գերմանացիացի:

(14—69)

Տէֆերիոս. — Շուրջ 55 տարի կայսրութիւնն
Օգոստոսի ընտանեաց մնաց: Իր յաջորդն եղաւ
Տէֆերիոս, որ առաջ իր քաղաքականութեան հե-
տեկեցաւ և մեծ չափաւորութիւն ցցուց: Գեր-
մանիա նորէն զօրք զրկեց որպէս զի Վարոսի
պարտութեան վրէժն առնու, և այս պատերազմին
մէջ իր եղբորորդին Գերմանիոս յաղթող
ելաւ: Այս երիտասարդն իր պատերազմական
հանճարովն ու իր ազնիւ բնավորութեամբ զօ-
րաց և ժողովրդեան սէրն ու համարումը գրա-
ւեր էր: Օգոստոսի թոռն՝ Արթուրոս՝ իրեն ար-
ժանի կողակիցն էր: Սակայն իր տարած յաղ-
թութիւններն և վայելած համբաւը Տիբերիոսի

Նախանձը գրգռեցին : Ուստի երբ Գերմանիկոս
 Հռոմ դարձաւ, Այսորը զանի Արեւելք ուղար-
 կեց : Քանի մը տարի ետք՝ Գերմանիկոս մեռաւ,
 և կ'ըսուի թէ Ասորոց կուսակալը Պիսոն՝ կայ-
 սեր հրամանով զանի թունաւորեր էր : Այրի-
 պինա կինն՝ իսկոյն Հռոմ եկաւ որպէս զի նորա
 մահուան վրէժը պահանջէ, և Այսորն բանտի
 մը մէջ սպաննել տուաւ Պիսոնն որ իր նենգու-
 թիւնն երեւան չեղնէ :

Տիրերիոս՝ Օգոստոսի սերունդը բոլորովին
 շնջել կ'ուզէր, որպէս զի ինք անվախ տիրա-
 պետէ : Եւ իրօք բացարձակ իշխանութիւն մը
 վարեց և Հռոմի ժողովրդեան ատելի եղաւ : Իր
 անօրէն հրամաններուն գործակատար ընտրեց՝
 իր մէկ անզգամ մտերիմը Սեյանոս, որ կայսե-
 րական պահապան գոնդ մը հաստատեց Պրե-
 փոբեան անուամբ, և ինք նորա հազարապետն
 եղաւ : Այս Պրետորեան զօրքը վերջէն բռնա-
 պետութեան պաշտպանները դարձան : Տիրերիոս
 մահուան գատապարտեց բոլոր այն մարդիկն որ
 իրեն կասկածելի կ'երեւէին, և այսպէս շատ
 պատուաւոր անձեր մեռան : Գերմանիկոսի բո-
 չոր ընտանիքը բնաջինջ եղաւ :

Տիրերիոս իր կենաց վերջին տարիները Ա-
 պրեկտոր կոչին (Նափտլիի ծովածոցին մուտքը) ան-
 ցուց ցոփութեան մէջ : Նոյն միջոցին կառու-
 վարութեան սանձը Սեյանոսի յանձնեց, և նո-
 րա ձեռքը 'ի պործ գրաւ բոլոր արիւնուշա-
 հրամանները : Հռոմ սարսափի մէջ էր : Սեյա-
 նոս կայսերութեան աչք ունէր և այս նպատա-
 կին համար կ'գաւազրէր : Տիրերիոս իր այս պաշ-

տունէին դառն երևան հանեց, զանի ծերակոյտին մէջ ձերբակալ ընել տուաւ և մահուան դատապարտեց: Ժողովուրդը նորա դիակը պատանեց: Սեյանոսի մատնութիւնն առելի զըզուեցին Տիբերիոսի կասկածներն, այնպէս որ մինչև մեռնիլն իր անգթութիւնները շարունակեց:

Յիսուս Բրիտանիայէ յանդուրձանութեան քաններորդ տարին էր որ Բրիտանիայէ յանդուրձանեցաւ: Այն ատեն առաքեալները ջրուեցան և քրիստոնէական եկեղեցին հիմնեցին: Աւերջէս պատի տեսնելը թէ քրիստոնէութիւնն ինչպէս յառաջ գնաց հռոմէական տէրութեան մէջ՝ հետանսութեան դէմ մաքառելով:

Կալիֆուլա. — (37) Տիբերիոսի յաջորդեց Կալիֆուլա, որ Գերմանիկոսի որդին էր, և Հռոմայեցիք մեծ խնդութեամբ տեսան նորա զահակալութիւնը: Ի սկզբան նոր կայսրն ամենուն յոյսը պարապ չհանեց, սակայն քանի մ'ամիս ետք հիւանդանալով՝ տեսակ մը խելաց որութիւն եկաւ վրան, և այնուհետև համարէ թէ կաաաղի խենթ, արիւնուուշտ բռնաւոր մը դարձաւ: Սեծ հաճոյք կ'զգար երբոր մահուան վճիռներ կ'արձակէր: Օր մը փափաք յայտնեց որ Հռոմի ժողովուրդը լոկ զլուխ մ'ունենար որպէս զի մէկ հարուածով զայն կտրէր: Իր յիմարական գործոց մէջ նշանաւոր է Ալիսոյ ձիուն ըրած պատիւը, իր արձանն մահեաններուն մէջ գնել աալն: Ժողովուրդն այնքան վատթարացած էր որ չորս տարի այս հրէշին ըրածներուն հանդուրձեց. ի վերջէ Պրետորեան դօրական մը զինք սպաննեց:

Ալոգիոս . — (41) Կալիզուլայի մահուանէ ետք՝ Պրետորեան գունդը պալատը մտաւ կողոպտելու և նոյն միջոցին զինուորին մէկը Ալոգիոսը տեսաւ . որ անկէն մը քաշուած կ'գողդողար վախէն : Իսկոյն զօրքը զանի կայսր հրատարակեց : Ալոգիոս թէև ուսեալ՝ տկար ու ապուշ մարդ մ'էր և թոյլ կ'տար որ իր կիներն ու պալատականները զինք կառավարեն : Իր Մեօսթիս կիներ՝ անկարգ կեանքով՝ վատ անուն մը ստացեր ու ամեն տեսակ անօրէնութիւններ կը դործէր : Ալոգիոս զանի սպաննել աուաւ և Ագրիպինան իրեն կին ըրաւ : Այս կայսրուհին ալ փառասէր կին մ'էր , որ առջի էրիկէն ունեցած Ներոն սրդին՝ Ալոգիոսի Բրիտանիկոս սրդուոյն տեղը թագաւորել տալ ուզելուն , կայսրը թունաւորեց :

Ներոն . — (34) Ագրիպինա կ'յուսար որ Ներոն իր խորհրդովը պիտի կառավարէ տէրութիւնն , և իրաւի՝ առջի տարիներն՝ իրեն դաստիարակ՝ Սենեկոս փիլիսոփային հսկողութեան տակ՝ կ'կարծուէր թէ լաւ կայսր մը պիտի լինի , և ինչպէս կ'խոստարար , Օգոստոսի օրինակին պիտի հետեւի : Օր մը մահաւճիւ մը բերին որ ստորագրէ : Վերանի թէ զիբ գրել չգիտնայի՝ ըսաւ : Սակայն քիչ ատենէն իր մօրն ու խնամակալին լուծը թոթուեց և իր յոռի կիրքն ու վատ բնաւորութեան սոսկալի նշանները ցցուց այնպէս որ իր անունը մնաց պատմութեան մէջ անգութ բռնաւոր մը նշանակելու համար : Այն ատեն նորոգուեցան Տիբերիոսի ու Կալիզուլայի դործած աղէտալի անօրէնութիւնները : Ոչ ազ-

գականի խնայեց և ոչ բարեկամի : Ինչոքի մը վրայ իր եղբայրը՝ Բրիտանիկոսը՝ Թունաւորել առաւ : Նոյնպէս կիր սպաննեց բաղնիքի մէջ երակը բանալ տալով : Սենեկա և իր քեռորդին՝ Լուկանոս բանաստեղծն՝ իմանալով որ մահուան դատապարտուելը են, երակնին բանալով մեռան : Ներոն իր մայրն ալ, Ագրիպինան ծովամոյն ընելու փորձելէն ետե՛ գաղտնի սպանել տուաւ :

Այնուհետեւ Ներոն ինքզինքն ամեն տեսակ անկարգութեանց առաւ և անհաւատալի յիմարութիւններ գործեց : Մինչև անգամ՝ իբրև գերասան՝ Հռոմի թատրին վրայ խաղաց : Մայրաքաղքին մէկ մասը հրոյ ճարակ եղաւ, և ըսին թէ Վայսրը կամաւ ձգեր էր այդ կրակն որպէս զի իր պալատին աշտարակն ելած՝ այն ահուելի տեսարանը դիտէ, զուարճանայ ու Տրոյիոյ հրդեհը երգէ : Ներոն այս հրդեհին իբրև հեղինակ ամբաստանեց քրիստոնեաներն, որ՝ այս պարագային մէջ՝ սոսկալի տանջանքներ կրեցին : Սակայն ժողովրդեան զանգապներն օր ըստ օրէ կ'աւելնային այսպիսի հրեշի մը դէմ որ անբութիւնը կործանելու վրայ էր : Գալբա՝ Սայանիոյ հռոմէական բանակին զօրավարն, Հռոմի վրայ քալեց : Ներոն քաղքէն փախաւ և ինքզինք սպաննեց գոչելով . «Ափսոս որ աշխարհ ինձի պէս երաժիշտ մը պիտի կորուսէ» : Ներոնի հետ կ'վերջանայ Օգոստոսի ընտանիքը :

Գալբա, Ռինն, Վերելլիոս . — (68) Գալբա՝ որ ծերունի զօրապետ մ'էր, քաջասիրտ և

խառաբարոյ՝ ջանաց բարեկարգութիւն հաստատ
տել թէ՛ ժողովրդեան և թէ՛ զօրաց մէջ, բայց
քանի մ'ամսէն Պրետորեան գունդերը զինք սպան-
նեցին : Այնուհետև կայսր կարգելու և ձգելու
իշխանութիւնը զօրաց ձեռքն անցաւ, այնպէս
որ մէկ տարուան մէջ երեք կայսրներ՝ ընտ-
րուեցան . Գալլային տեղ Ունոն անուն մոլի և
շուայլ մարդը դրին, որ Ներոնի վատանուն ըն-
կերներէն մին էր : Բայց նոյն միջոցին Գերմա-
նիոյ լեզէոնները Ալպեյէոս զօրապետը կայսր
անուանեցին : Այս երկու կայսրներն Իտալիոյ
մէջ իրարու դէմ ճակատեցան : Ոթոն յաղթուե-
լով ինքզինք սպաննեց . իսկ Աետեյլիոս սոս-
կալի որկրամոլի մ'անունը ձգեց և իր կեանքը
զեղխութեամբ անցուց : Բայց քիչ ատենէն՝
Ալպայասիանոս զօրավարն Արևելքի մէջ կայսր
ընտրուելով Աետեյլիոս կ'յաղթուի ու կ'զլխա-
տուի :

Ալպետեյլիոսի վեհալը . — Օգոստոսի բարձր յաջող-
ներն անարժան մարդիկ եղան : Իրմէ ետք՝ կայսրութեան
զուտը միայն բռնաւորներ ու հրէշներ անցան : Ալպե-
րաց ահաւելի բռնապետութիւնն, իրենց անգթութիւն-
ները, ցոփութիւնները բոլորովին ժողովուրդն ապակա-
նութեան մէջ ձգեցին : Ամեն կողմը լրտեսներ ունէին, որ
պարկեշտ ու պատուաւոր քաղաքացիները կ'մատնէին և ա-
մենուն միտքն ու սիրտը կ'անկաճներով և ահ ու զոռով
պաշարեր էին : Ժամանակ մը՝ զինուորները տէրութեան
ճշմարիտ ախրապետները դարձեր էին, իրենց զօրապետ-
ները կայսր կ'ընէին, այն պայմանաւ որ ամեն կողմաւոր
իրենց մէջ բաժնեն և ամեն անկարգութեանց աչք գո-
ցեն : Աետապախանոս դահն ելնելով՝ կարծես թէ նոր
թուական մը բացուեցաւ : Խեղ մ'իշխաններ իրարու յա-

Չարքեղին որ Բարի խոսերէ կ'կոչուին . առաջին երեքն ինչո՞ք
 ընտանիքէն են , այսինքն Փլատինոսն . վրաներն , որ
 որդեգրութեամբ իրարու կ'յաջորդեն , Անտոնինեանդ
 կ'անուանին , այս ցեղին ամենէն երեւելի կայսեր անու-
 նովը :

ԳԼՈՒԽ ԼԸ .

Վեսպասիանոս — Բնիկ վեսպասիան անիլիանսիանը ,

(69—138)

Վեսպասիանոս . — Այս կայսրն իր նախորդ-
 ներուն չէր նմաներ . թէև աննշան , բայց իր
 զինուորական քաջասրտութեամբն և քաղաքա-
 կան ձիրքովը շատ անուանի եղաւ : Պարզասէր
 էր նա , արդարասէր և ազնուամիտ : Շուայլու-
 թիւնը կ'ատէր և ազահ էր : Արդէն շատ պա-
 տերազմներու մէջ անուն հանած էր : Հրէա-
 ներն՝ Հռոմայեցւոց դէմ ապստամբեր էին :
 Ներոն Վեսպասիանոսը զըկեր էր որ երթայ զայնս
 զսպէ : Վեսպասիանոս Երուսաղէմը պաշարեց ,
 բայց երբոր զօրքը զինք կայսր հրատարակեց ,
 իր Տէրոս որդւոյն թողուց պատերազմի հոգն ու
 ինք Հռոմ դարձաւ :

Վեսպասիանոս տէրութիւնը բարեկարգեց և
 զօրաց մէջ կարգ կանոն դրաւ : Բուռն օրէնքը
 զերցուց , որով քաղաքացւոց կեանքը միշտ վտան-

գի մէջ էր, և տեղորդ ծախքերն՝ որ իր նախորդներուն օրով, տէրութիւնը փլեր էին, բոլորովին արգիլեց: Թէև ազատ Հռոմի մէջ փառաւոր շէնքեր կանգնեց, որոց մէջ նշանաւոր էր Վոլդէ անուն ամփիթատրոնն, որու ահադին փլատակները գեռ ևս կ'տեսնուին:

Երոստղէի իրշնանօժը. — Տէրոս Երուսաղէմն առաւ: Այն հռչակաւոր քաղաքը սոսկալի տառապանք կրեց պաշարման ժամանակ: Հրէայք արիարար կուտեցան, բայց դժբաղդաբար այս պղտիկ յամառ ժողովուրդն ներքին պառակտումներուն պատճառաւ տկարացեր էր: Քիչ ատենէն սովն ու սոսկալի ժանտախա մը քաղքին մէջ կ'սկսին և բնակիչները կ'կոտորեն: Գտնուեցաւ մայր մ'որ իր զաւակը սպաննեց որպէս զի ուտէ: Աւերջանցէս քաղաքն անձնատուր եզաւ: Ա՛րսն թէ Տիտոս ուղեց Երուսաղէմի, փառաւոր տաճարը կրակէ զերծ պահել, բայց չկրցաւ իր զօրաց կատաղութիւնը զսպել, որ նոյն շէնքը կրակի տուին: Քաղաքը բոլորովին կործանեցաւ: Մէկ միւրոնէն տեղի հրէայք այս պատերազմին մէջ ջնջուեր էին: Մնացողները գերի ընկան: Յօնքի պատմաբանն այս սոսկալի պատերազմը նկարագրած է:

Սէլէնոս և Սաբինոս. — Աեսպասիանոս տէրութեան ուրիշ կողմերը ծագած ապստամբութիւնները զսպեց: Բարսակեայի, որ Հռենոս և Մէծը գետերուն քովերը բնակող Գերմանացի ժողովուրդ մ'էին, գլուխ քաշեր էին Սէլէնոս

անունն զօրապետին առաջնորդութեամբը : Սիվիլիտո մօտակայ Գերմանացի ու Գալլիացի ժողովուրդներն ալ ապստամբեցուց : Աւելադաս անունն Գերմանացի մարզարէուհի մ'իր գուշակութիւնն ներով կ'քաջալերէր Սիվիլիտոն և կ'յորդորէր իր հայրենակիցներն որ Հռոմի լուծը թոթուեն և իրենց ազատութիւնը ձեռք ձգեն : Սիվիլիտո քանի մ'անգամ Հռոմայեցւոց յաղթեց, բայց վերջապէս ստիպուեցաւ նոցա հնազանդիլ : Նոյն ինք Աւելադաս գերի ընկաւ և զինք յաղթանակաւ Հռոմ տարին :

Սակայն Գալլիացի իշխան մը Սաբինոս անուն, Սիվիլիտոի գրգմամբն շատ մը ժողովուրդներ ոտք հաներ և ինք կայսեր անունն առեր էր : Բայց որովհետեւ Գալլիացիք երկպառակ վիճակի մէջ էին, չկրցան յաջողիլ իրենց անկախութեան տիրաճառաւ : Սաբինոս յաղթուեցաւ, և որպէս զի Հռոմայեցւոց ձեռքը չընկնի, տունն այրեց և ձայն հանել տուաւ որ ինքն ալ բոցերուն մէջ կամովին նետուեր մեռեր էր : Սակայն իբրօք քարայր մը գացեր ապաւէն գտեր էր : Իր հաւատարիմ կիներ՝ Եպանին միայն գիտէր նորա պատժապարանն և պէտք եղածը կ'հոգար : Սաբինոս ինն տարի անդայտ մնաց, թէև զինք շարունակ կ'փնտռէին : Աւերջապէս երևան ելաւ իր պատապարանն, կնկանն այցելութեանց պատճառաւ : Զինք բռնեցին և շղթայակապ Հռոմ տարին՝ նոյնպէս կիներ և երկու երկուորեակ զաւակները զոր Եպանինս քարայրին մէջ ծներ էր : Այս քաջասիրտ կիներ Աեսպատիանոսի ոտքն ընկաւ և բոլոր ձիգը թափեց որպէս զինորտ գու-

Թը շարժէ իր երկու զաւակները ներկայացրնելով : Թէև կայսեր սիրտը շարժեցաւ , բայց չներեց և ոչ միայն Սաբինոսն , այլ և Եպոնինան ու երկու զաւակները սպաննել տուաւ :

Վեսպասիանոս աէրութեան սահմաններն ընդարձակեց : Բրիտանիոյ կողոյն հարաւային մասը մինչև Կալիգոնիա (Սկոզտիա) Ագրիկոլա զօրապետը նուաճեց , որ Տակիտոս անուանի պատմաբանին աներն էր և որու կենսագրութիւնը գրեց նա :

Տէրոս . — (79) Վեսպասիանոսի յաջորդեց իր որդին Տէրոս՝ որ իր իմաստուն կառավարութեան և անուշ բնաւորութեան համար՝ Մարտիային աղքի Երջանկութեան մակառունք ստացաւ : «Իմ օրս կորուսի՝ կ'ըսէր , երբոր օրն առանց բարիք մը ընելու անցրնէր : Դժբաղդաբար քիչ տեւեց այս բնտիր կայսեր իշխանութիւնը , որու ժամանակն Իտալիոյ մէջ ահաւոր պատուհասներ հասան : Հրդեհներ , ողողումներ , ժանտախտ , մանաւանդ Վեսուֆի բռնկելովն Կամպանիա գաւառին մէկ մասը մոխիրներու տակ թաղուեցաւ , նոյնպէս Երիտլանն ու Պոմպէա քաղաքները : Անուանի Պլինիոս (երէց) բնագէտը իր հետաքրքրութեան զոհ եղաւ , վասն զի այս սոսկալի երևոյթը մօտէն տեսնել ուզելով մուխէն խեղդուեցաւ : Վերջի ատեններս այս երկու քաղաքները ծածկող մոխիրն և ուրիշ նիւթերը փորելով տուներն ու այլ և այլ առարկաներ գտան որ բոլորովին աւրուած չէին :

Դոմիտիանոս . — (81) Տիտոսի եղբայրը Դո-

Տրոյանոս գահն ելաւ : Անդու թ և անզգամ բռնաւոր մ'էր նա , և եթէ սպաննելու մարդ չգրանէր ճանճ կ'բռնէր և հերիւնով կ'ծակծկէր : Ներոնին պէս տեսարաններ կ'ելնէր , խաղեր կ'շինէր և թշնամի էր խելացի մարդոց որ տէրութենէ վճնտուեցան : Աերջապէս այս չարաբարոյ կայսրն սպաննուեցաւ :

Գոմեախանոսի՝ հետ կ'վերջանայ Փլաւիոսեանց ցեղը և նա երկոտոան իւրաց յետինը կ'լինի : Այս կարգէն են . Յուլիոս կեսար , Օգոստոս , Տիբերիոս , Կալիգուլա , Կլոդիոս , Ներոն , Գալբա , Ուն , Ագրիպպոս , Ալեքսանդրոս , Տիգրոս , Գոմեախանոս :

Անտոնինեանք . Ներվաս . — Ծերակոյտը Ներվաս անուն ծերունին կայսր ընտրեց : Այս կայսեր հետ կ'սկսի Անտոնինեանց դարն , որ մեծ փայլու բարօրութիւն ունեցաւ նոյն ցեղին չորս կայսրներու շնորհիւ : Ներվաս իրեն որդեգիր ու դահակից ընտրեց Գերմանիոյ հրամանատար Տրայանոսն որ ազնիւ և քաջ զօրավար մ'էր Սպանիացի :

Տրայանոս . — (98) Տէրութեան ամենէն ընտիր զօրավարն ու քաղաքացին էր Տրայանոս , որ առանց ընդդիմութեան կայսերական գահն ելաւ : Հետիոտան մտաւ Հռոմ . իր Պլադինա կինն՝ երբ պալատին աստիճաններէ վեր կ'ելնէր , դէպ 'ի ամբողջ դառնալով ըսաւ . «Այսպէս կը մտնեմ արքունիքը և այսպէս կ'ուզեմ դուրս ելնել » : Տրայանոս ամենուն հետ պաղութեամբ կ'վարուէր : Ծերակոյտին իշխանութիւնը և հա-

առաւելապետական օրէնքները վերահաստատուեցաւ զեց որ արդարութիւնն պմնն տեղ տիրէ , մէկուն իրաւունքը չբռնաբարուի , և հրամայեց որ դատաստանի ներկայ չգտնուող մարդը՝ չդատուի . ԲԱՍՆՆ զի , կ'ըսէր , աւելի լաւ է անպատիժ թողուլ յանցաւոր մը քան թէ անմեղ մը դատապարտել ։ Ոչ միայն ազնուասիրտ այլ մեծաշէն մարդ մ'էր Տրայիանոս : Ամնն տեղ նոր նոր ճամբաներ շինեց ու նաւահանգիստներ բանալ տուաւ , մարմարէ կրկէս և գրատուն մը կանգնեց , նոյնպէս հռչակաւոր սիւնն , որ Տրայիանոսի «իւն կ'անուանի 'ի Հռոմ :

Այս կայսրն պատերազմներ ալ ըրաւ . Դասկայոց յաղթեց որ Դանուբի հիւսիսային կողմը կ'ընակէին և շատ զաղթականներ Դակիա (Աւլաքիա) փոխադրեց : Այս է պատճառն որ սոյն երկրին բնակիչներն այսօր լատիներէնի մօտ բարբառ մը կ'իսօսին և սոէպ Աստիանիայի կը կոչուին : Տրայիանոս Հայաստան ալ արշաւեց . բայց մեր Արտաշէս Բ թագաւորն սովորական հարկը տալու խոստանալով՝ նորա հետ հաշտուեցաւ : Այս արշաւանքին ժամանակ մեռաւ :

Ադրիանոս . — (117) Տրայիանոսի յաջորդեց իր եղբորորդին Ադրիանոս , խաղաղասէր , ներողամիտ , գործունեայ և ուսումնասէր իշխանը : Երբ գահն ելաւ՝ իր բոլոր թշնամաց ներեց : Օր մը մէկուն հանդիպելով ըսաւ . « Բարեկամ , թշնամիս էիր , աղատեցար ձեռքէս , վասն զի կայսր եղայ » : Ադրիանոս շատ ուսեալ էր . իր տէրութեան գաւառները շարունակ կ'պտրաէր ,

կուսակալներուն ընթացքը կ'ընեն, քաղաքներ կ'զարդարէր, և ամեն տեղ նոր նոր շէնքեր ու յիշատակարաններ կ'կանդնէր: Շատ սէր ունէր նաև դրականութեան և դիտութեան, և այս պատճառաւ գրագէտները քաջալերեց, արուեստներն ու վաճառականութիւնը ծաղկեցուց: Այնքան սուր յիշողութիւն ունէր որ անգամ մը կարդացած գիրքը կարող էր բերնուց ըսել. կ'պատմուի թէ իր բոլոր զինուորներուն անունները գիտէր:

Ազրիանոս ուզեց նաև Երուսաղէմ քաղաքը վերականգնել, որպէս զի այն տեղ տաճարներ շինէ և կուսպաշտութիւնը մտցընէ: Բայց հրեայք ոտք ելան և սոսկալի պատերազմ ծագեցաւ, որու մէջ շատերը բոլորովին կոտորեցան, և ապրողները տէրութեան մէջ գիր ու ցան եղան:

Անտոնինոս. — (138) Ազրիանոսի որդեգիրն ու յաջորդը: Անտոնինոս, մեծանձն և առաքինի իշխան մ'եղաւ, ու Մարտիոյն ազգի հայր կոչուեցաւ: Իր իշխանութիւնը գործածեց միայն ժողովրդոց երջանկութեան և խաղաղութեան համար: Նա կ'ըսէր. «Նախադաս կ'համարիմ քաղաքացի մ'ազատել քան թէ հազար թշնամի սպաննել»: Ուստի բնաւ պատերազմ չմղեց և տէրութեան մէջ խաղաղութիւնը տիրեց: Թէև իր օրովն նշանաւոր դէպքեր չպատահեցան, սակայն դարձեալ իր իշխանութեան յիշատակը ժողովրդոց սրտին մէջ անջնջելի մնաց և իր դարն իրաւամբ անուանեցաւ Անտոնինեանց դար, իր ցեղատուկ անուամբը:

Մարիս Արելիս . — (161) Այս կայսրն Անտոնինոսի փեսան էր : Փլիսոփայ մականունը ստացաւ , վասն զի ստոյիկեան Զէնոն իմաստասիրին վարդապետութեան կ'Տետէր : Իր նախորդ երեք կայսրներուն մեծագործութիւններն առաջ տանելու ջանաց : Թէև խաղաղասէր էր Արելիս , ստիպուեցաւ քանի մ'անգամ պատերազմ ընել Գերմանացոց դէմ որ տէրութեան նահմանները կ'արշաւէին : Երբոր անգամ մը Մարկոմաններուն դէմ կ'արշաւէր՝ Աննա քաղաքը գնաց և այն տեղ մեռաւ (180) : — Արելիսի մահուամբ Անթոնինոսեաց ցեղը կ'լմենայ նոյնպէս տէրութեան բարորութիւնն ու երջանկութիւնը : Իր ամբողջ կոմսոս որդւոյն թողաց , որու ժամանակէն կ'սկսի հռոմէական տէրութեան քայքայումը : Այս կայսրն ըմբիշս մ'էր բարձրահասակ ու կորովի և իր ժամանակը սուսներամարտներու հետ կ'անցընէր : Ներսին և Գալիկոլային արժանի գործեր ըրաւ : Ա երջանկէս այս հրէշին շարագործութեանց չղիմանալով Հռոմացեցիք զինք սպաննեցին :

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Զինասարսաւ անլիւսնութիւն — Գրչն Դիւլիբրէանս :

(193—202)

Զինասարսաւ անլիւսնութիւն վիճակը . — Երբորդ գալիսն ստակալի անիշխանութիւն մը անբնաց բաշար

հասկանալի տերութեան մէջ : Զինուորներն
 զկտան ըստ հաճոյս կայսրներ զնել ու իջեցը-
 նել : Երբեմն այլ և այլ հոռմէական բանակ-
 ներ զատ զատ վեհապետներ կ'ընտրէին : Պրե-
 տորական զօրքն մինչև անգամ աճուրդի հանեց
 գահն և ով որ աւելի վճարէր գայն նմա կը
 ժախեր : Այս պատճառաւ կայսրութեան հետա-
 մուտներն իրարու գէմ կ'կուռէին և պոպէս շա-
 քունակ քաղաքային պատերազմներ ու ահուելի
 անկարգութիւններ կ'պատահէին : Իսկ երբոր
 յաղթող զօրապետը կ'յաջողէր գահն ելնելու՝
 իր զինուորներուն բոլոր պահանջմունքը կ'կա-
 տարէր և անկարգութեանց աչք կ'գոցէր : Եթէ
 ազգու կայսր մը զօրաց մէջ կարգ կանոն հաս-
 տատել ուզէր, անմիջապէս զինք կ'սպաննէին :
 Այսպէս Կոմոսոսի յաջորդը Պերքինոս, որ
 ձեռք զարկեր էր զօրքը բարեկարգելու, սպան-
 նուեցաւ, իր խստութեան պատճառաւ : Այնու-
 հետև Պրետորեան զօրքը բոլոր տերութիւնն ա-
 ճուրդի հանեց և Գիդիոս Յուլիանոս ամեն մէկ
 զինուորին 6250 տրոխի (6000 Ֆրանք) տալ
 խոստանալուն՝ կայսր ընտրուեցաւ, բայց հազիւ
 երկու ամիս իր իշխանութիւնը վարեց :

Բարբարոսաց որչափանէր : Սեպտիմիոս Սեվերոս .
 — Բաշախրատ զօրական մ'էր Սեպտիմիոս Սեվե-
 րոս ամիրիկեցին, որ Ասորոց երկրին մէջ կայսր
 ընտրուեցաւ իր զօրաց կողմէ : Հոռմի վրայ քա-
 լելով իր հակառակորդները զսպեց և Պրետո-
 րեան գունդը ցրուելով նոցա տեղ բարբարոս
 զինուորներ առաւ : Յետոյ շանաց բարեկար-

զեւ բանակն ու տէրութիւնը, սակայն ներքին անիշխանութենէ և արտաքին վտանդներէ նորա հիմունքը խախտեր էին : Հիւսիսային բարբարոս ժողովուրդներ շարունակ կ'ասպատակէին Հոսմայեցոց օսհմանները, Եփրատէն սկսեալ մինչև Հռենոս գետը : Գծուարին էր այս յարձակումներուն դէմ դնել : Ուստի երբ Սեվերոս մէկ կողմէն թշնամին կ'վանէր, ուրիշ կողմէ կ'արշաւէր այն : Այս յուսահատական պատերազմին մէջ կայսրը մեծ արիութիւն դործածեց : Պարթևաց դէմ քալեց, յաղթեց և Միջագետքն առաւ . ապա՝ տէրութեան միւս ծայրն անցնելով՝ Բքեփոնիս արշաւեց, կղզւոյն լայնութեամբ մեծ պատ մը շինել տուաւ, որպէս զի Բրիտոններն Վալեդոնիոյ (Սկովտիա) բնակիչներուն արշաւանաց դէմ պաշտպանէ : Եորք քաղաքն հիւանդանալով մեռաւ : «Ամեն բան էի, և ամեն բան ոչ ինչ է» կ'ըսէր : Իր սովորական նշանաբանն ըրած էր այս խօսքն զոր անձանձիր գործունէութեամբ կատարեց . «Աշխատինք» :

Վարաիւլա . Ելեփոթալ . — Իր որդին Վարաիւլա նշանաւոր եղաւ իր անգութ գործերովը : Նախ եղբօրը՝ Գեփոյէ հետ կառավարեց տէրութիւնը, բայց յետոյ զանի մօրը գիրկը սպաննեց : Ա՛ռ զէր որ անուանի օրինագէտ մը, Պապինիոս՝ այս եղբայրասպանութիւնը ներբողէ . սակայն երբ Պապինիոս պատասխանեց թէ՛ աւելի դիւրին է եղբայրասպան լինիլ քան թէ՛ այդ սպանութիւնն արդարացրնել՝ զանի սպաննեց, սակայն ինքն ալ Պարթևաց դէմ գնալու ատեն՝ իր մէկ զօրակաւնին սուրին տակն ընկաւ :

Արդէն հռոմէական գահուն վրայ Սպանիացի, Գալլիացի, Ափրիկեցի կայսրներ ելեր էին, Պարակալայի յաջորդը՝ Եւէֆէւ՝ Սիրիացի մ'էր Սեվերոսի ընտանիքէն։ Ասորոց երկիրն արեգական քրմապետ եղեր էր թէև հազիւ տասն չորս տարու էր։ Երբ Հռոմ եկաւ, արեւելեան ամենէն վատ սովորութիւններն ու շռայլութիւնն իր հետը բերաւ։ Մարդ չէր այս կայսրն այլ հրէշ մ'որ ապարանջաններով ու մահեակներով կ'զարդարուէր, իր երեսը ձերմակ կ'ներկէր, ոսկեթել պատմուճան կ'հագնէր, միմոսներ, գաճաճներ ունէր, ոսկիի և արծաթի փոշիի վրայ կ'քալէր։ Իր հետը բերած էր սև կոնաձև քար մը՝ որ իր աստուածն էր, և նորա համար տաճար մը շինել տալով Ավանտէնի բոլոր միւս աստուածներու արձաններն նորա բոլորտիքը շարեց։ Իսկ իր սեղանն անլուր կերակուրներ կ'երեւէին։ Կանանց ծերակոյտ մը կազմեց, իր մայրը նախագահ կարգելով որպէս զի կանացի զգեստներուն ձևն որոշեն։ Իր ձին հիպոպոս անուանեց և անհաւատալի որկրամոլութեան և ցոփութեան տիպար մ'եղաւ։ Ի վերջէ երբոր իր հօրեղբայրն Ալեքսանդր Սեվերոսը մեռցրնել ուզեց, բանակին մէջ զինք զարկին սպաննեցին մօրը հետ և վիզէն քար մը կապելով Տիրեր գետը նետեցին։

Ալեքսանդր Սեվերոս . — Այս կայսրն իր մօրը ձեռօք հռոմէական կրթութիւն մ'առած էր, և թէև երիտասարդ՝ քանի մը տարի խաղաղութեամբ կառավարեց տէրութիւնն Ռալլիանս օ-

բէնտրիտին խորհրդով և այլ և այլ բարեկարգութիւններ ըրաւ :

Այս փ՛շոցին Արքայէր Սասանեան պարսիկն Արշակունեաց իշխանութիւնը կործանելով՝ նոր պարսկական տէրութիւն մը հիմնեւ էր և Հռոմայեց սահմանները կ'արշաւէր Ասիա : Ալէքսանդր Սասանեանց դէմ գնաց, բայց իւանալով որ Գերմանացիք Հռենոսի կողմէն կ'իջնեն Հռոմ վրայ, վերադարձաւ և փոխանակ նոցա դէմ կ'առեւ յու՝ ստակով խաղաղութիւն հաստատեց : Այս բանին վրայ՝ զօրքը՝ Մատիթիոս զօրավարին դրդմամբ՝ կայսրը սպաննեց :

Բազմաթիւ կայսրեր, Երեսոան բանասերներ. — Ջինուարները կայսր անուանեցին Մատիթիոսն որ Գոթացի մ'էր. եթէ ուր բարձր հասակ ունէր, օրը քառասուն լիտր միս կ'ուտէր, քսան ութ ստոման գինի կ'իւմէր և ձիու մ'ակուաներն բռնցի կ'իտրտակէր : Այս հսկայն՝ որ տէրութիւնը կ'կողոպտէր ու կ'աւերէր, Հռոմ մահաւճիւններ կ'զրկէր, առանց քաղաքը մտնելու : Ջօրքը սպաննեց զինք, նորա հետ կ'սկսի դատ մը կայսրներ, որ մեծաւ մասամբ բարբարոսներ էին, և հետզհետէ իրարու կ'յաջորդեն : Քսան արարուան մէջ առան երկու կայսր այսպէս տիրեցին :

Այս սոսկալի անիշխանութեան ժամանակ՝ բարբարոս ժողովուրդներ շարունակ տէրութեան սահմանները կ'արշաւէին : Մէկ կողմէ Գոթացիք (Գերմանացի ժողովուրդ մը) Սև ծովու եզերքը և Գանուբի բերանը կ'հաստատուէին ու

անկից կայսերութեան երկիրները կ'առաջադասու-
կէին, միւս կողմէ՝ Շաղաւէ՝ Պարսից թագաւո-
րը՝ Փոքր Ասիան ունակութիւն կ'ընէր: Գեղեօ կայս-
րը Գոթացւոց դէմ քալեց (250) և այս պա-
տերազմին մէջ մեռաւ:

Իր յաջորդներէն՝ Աուրելիանոս՝ Պարսից դէմ
պատերազմ մղեց, տակաջն մասնորոթեամբ Շա-
ղաւէ թագաւորին ձեռքը զերի ընկաւ և ծանր
նեղութիւններ կրեց: Շաղաւէ զինք հետը կը
տանէր ուր որ երթար, և ծեր կայսեր կոնակը
կոխելով իբրև պատուանդան՝ ձին կ'հեծնէր:
Իր մահուանէ ետք՝ Պարսիկները նորա կաշին
յարդով լեցուցին և կուտան մը մէջ դրին:

Իր որդին Գալբանոս հայրն ազատելու համար
հոգ չըրաւ. զըստսէր, տկարամիտ և դանդաղ
իշխան մ'էր: Երբոր կ'ըսէին իրեն թէ բար-
բարոսները տէրութեան սահմանները կ'արշա-
ւեն, Գալբանոս կ'պատասխանէր թէ փոյթ չէ,
քանի որ կայսերութիւնը շատ մեծ է իրեն հա-
մար: Ուստի անհոգութեամբ թողուց որ հոռ-
մէական լեզէոններն սահմանները պաշտպանեն
ինչպէս որ կարող են: Այն ամեն զօրքը զոց-
րանալով իրենց զորապետները կայսր ընարե-
ցին. ընդհանուր անկարգութիւն մը տիրեց ա-
մեն տեղ և մինչև երեսուն կայսր անտուկեցաւ
նոյն միջոցին, որ Երեսուն Գալբանոսը կոչուեցան:
Սոցա մէջ Կլոդիոս Բ արգարասէր և մեծանձն
կայսր մ'եղաւ և յաղթեց Գոթացւոց:

Կայսերութեան վերահաստատութեանը Յոգր պա-
րուն, — Բարբաղղաբար քանի մը հոչակաւոր

զորապետներ կայսերութեան մէջ քիչ մը կարգ կանոն դրին և բարբարոսաց յարձակումները վանեցին : Սոցա մէջ ամենէն երեւելի հանդիսացաւ Աբելիանոս, որ արիատիրա էր և պատերազմասէր . Ալամաններն (գերմանական ժողովուրդ) որ Ալպեան լեռներէն իջնելով Իտալիա կ'արշարէին, վանեց նա, բայց աւելի մեծ անուն առաւ երբ Ջէնոբէթ թագուհին, որ Պալմիրայի վրայ կ'աիրէր, պերի բռնեց : Այս թագուհին Պողոտէոսեանց ցեղէն իջած էր կ'ըսէր և իր իշխանութիւնն Ասորոց երկրէն Եփրատ տարածեր էր . անուանի էր Պալմիրա քաղաքն՝ զոր անապատին մէկ օվասիսին մէջ շիներ էր և իր առուառորով ու հարստութեամբ խիստ հարուստ ու փառաւոր քաղաք մը դարձեր էր : Աւրելիոս զայն կործանեց . նորա շքեղ աւերակները գեռ ևօ ցոյց կ'տան թէ քանի հոյակապ և փառաւոր էր Պալմիրա : Աւրելիոս՝ տէրութիւնը բարեկարգել ուզելուն՝ սպաննուեցաւ :

Շատ չանցաւ՝ բարբարոս ժողովուրդներ տէրութեան այլ և այլ սահմաններէն անցնելով սկսան ասպատակել : Պրոբոս կայսրն նոցա դէմ գնաց և յաղթեց : Ալամաններն՝ որ Հռենոսէն անցնելով Գալլիա մտեր էին, բոլորովին քշուեցան : Պրոբոս Գերմանացիներ զինուոր գրեց և իր բանակն առաւ, յուսալով որ կարող է բարբարոսները նուաճել բարբարոսներու ձեռք : Պրոբոս երկրագործութիւնն ու ճարտարութիւնը քաջալերեց . զօրքն ալ չարքաշութեան վարժեցընելու համար հասարակաց շէնքեր շինելու կ'զբաղեցընէր, գետեր բանալ կ'տար : Սակայն

զինուորները գոհ չէին . և երբ օր մը Պրոքոս ըսաւ թէ՛ պիտի գայ օր մ'որ բանակէ պէտք պիտի չունենայ , զինք սպաննեցին :

ԳԼՈՒԽ Խ.

Գիւլեթիանոս — Գնլն Կոյեբո-Ռեան Վերջնական Բախ-
նումը :

(284—395)

Գիւլեթիանոս . — Թէպէտ Պրոքոս բարբա-
րոսները վաներ էր , բայց սոքա շարունակ յար-
ձակումներ ընելով՝ կ'սպառնային Իտալիա մտնել
հաստատուիլ : Երբ Գիւլեթիանոս կայսերական
աթոռն ելաւ՝ տէրութեան կառավարութեան մէջ
մեծ փոփոխութիւն մը մտցուց : Տեսնելով որ
այլ և այլ հռոմէական բանակներ իրենց կայսր
կ'ընտրեն , և թէ դժուարին էր մարդու մը կայ-
սերութեան սահմանները պաշտպանել և բար-
բարոսները վանել , իրեն գահակից մ'ընտրեց
Մասթիանոս անուն : Այս երկու վեհապետներն
օգոստոս տիտղոսն առին : Բայց վերջէն դիտե-
լով որ իր և ընկերին իշխանութիւնը բաւական
չէ տէրութիւնը պաշտպանելու , իր զօրավար-
ներուն մէջէն ուրիշ երկու տեղակալ ընտրեց ,
այս է Կոստանդին Գլորիոս և Գալերիոս հովիւր :

և այս երկու տեղակալները կեսսբ անուանեց ։ Այսպէս երկու Օգոստոս և երկու Կեսար կային, որ տէրութեան գաւառներն իրենց մէջ բաժնեցին և կարող եղան թշնամեաց դէմ դնել ։ Իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ քաղաք մ'ընտրեց, և այսպէս Հռոմի տեղ՝ տէրութիւնը չորս մայրաքաղաք ունեցաւ, Նիկիոյի (ՂԱսիա) ուր Գիողիւտիանոս հաստատեց իր արքունիքն և արևելեան շուքն ու արարողութիւնները մտցուց, Միլան (Ղիտալիա) ուր Մաքսիմիոս բնակեցաւ, Սիւրիոն (Լիւբիկէ) և Գրէշ կամ Աբլ (Գալլիա) ։ Սակայն Գիողիւտիանոս չկրցաւ բառնալ բոլորովին խռովութիւններն, որոցմէ տաղտկանալով հրաժարեցաւ կայսերութենէ և Սալոն գիւղն (Գալմատիա) գնաց բնակելու (305) ։ Իր ծերութիւնն այն տեղ հանգիստ անցուց պարտեզը մշակելով ։ Իր գահակիցն, Մաքսիմիոս, որ նոյնպէս հրաժարեր էր, յորդորեց զինք որ նորէն գահն ելնէ, բայց Գիողիւտիանոս պատասխանեց. « Եթէ տեսնէիր իմ պարտիզիս պտուղները, պիտի այդպէս չյորդորէիր զիս որ նորէն կայսերական աթոռն ելնեմ » ։

Հասմէալան գերսնեան անկումը և հին ընկերութեան քայտայտմը. — Աւերջին կայսրներն իրենց խելքովն ու գործունէութեամբ, մանաւանդ Գիողիւտիանոս իր հաստատած նոր կառավարութեամբ յաջողեք էին ատեն մը կայսերութեան քիչ մը կենդանութիւն տալ. բարբարոսներն ընդհանրապէս սահմաններէն վճռուեք էին, և կարծես թէ բարեկարգութիւնն ու խաղաղութիւնը հետզհետէ կ'հաստատուէին. սակայն այս վերհաստատութիւնն հիմնական չէր ։ Բարբարոսներն երթալով հասմէական

տէրութեան մէջ մանկու կ'ընային, և Հ. Լ. Լ. զայն զանկու բուսական դժ չունէր: Ասան զի իր յատուկ զինուորներով չէր պաշտպաններ զայն, այլ օգնական բարբարոսներ զարձու բաներ էր և արտաքին բարբարոսներու գէմ կ'մաքառէր: Ներսէն տէրութիւնն օրէ օր կ'քայքայէր: Այստեղեան կառավարութիւնն յետին ծայր հարստահարիչ էր. քաղաքներու բնակիչները ծանր տրոց աակ կ'ճնշուէին և յետին թշուառութեան մէջ էին: Քաղաքային պատերազմներու պատճառաւ արտերն ու զիւղերը բոլորովին անշէն և ամայի մնացեր էին: Բայց կայսերութեան կործանման բուն պատճառը բարուց ապականութիւնն էր: Այսպիսի ապականակիր տէրութիւն մ'երկար ատեն չէր կրնար տեւել: Ուստի հասակական աշխարհն և իրեն հետ հին ընկերութիւնն կարծես թէ բոլորովին պիտի քայքայէին: Ահա այն ատեն քրիստոնէութիւնն եկաւ մարդկութիւնն ազատելու և նմա նոր կեանք մը տալու:

Քրիստոնէութիւն . — Հռոմէական պետութեան ամենէն պայծառ ժամանակը կ'երեւի քրիստոնէութիւնը: Յիսուս Քրիստոս Օղոստոսի իշխանութեան ժամանակը ծնաւ: Բայց այս իշխանութեան միջոցին՝ որ շատ փայլեցաւ, Փրկչին զալուստն անտես անցաւ: Իր մահն ու յարութիւնն աւելի մեծ համբաւ հանեցին: Քրիստոսի աշակերտները Հրէից յայտնեցին փրկութեան աւետիսը: Հալածանքն անմիջապէս սկսաւ: Բայց այդ հալածանքին տրամադառաւ առաքեալները ցիր ու ցան եղան և Հրէաստանէն դուրս ելնելով Աւետարանը քարոզեցեն, որ քիչ ատենէն բոլոր տէրութեան մէջ տարածուեցաւ: Այս քարոզութիւնը մանաւանդ մեծ քաղաքներու մէջ ըրին, ինչպէս՝ Անտիոքոս, ուր Քրիստոսի ա-

շակերտները յատկապէս քրիստոնեայ անունը ստացան, յԵփեսոս, Աթենք, Աորնթոս, Հռոմ և Ալեքսանդրիա :

Հալածանք . — Քրիստոնեաները կռապաշտ ժողովուրդներէն կ'զանազանէին իրենց հաւատքով ու գլխախրութեամբը . ամեն տեղ իրենց գաղափարները, զգացումներն և կենցաղավարութիւնը բոլորովին հակառակ էին հեթանոսաց աւելորդապաշտութեանց և բարուց հետ : Այս նոր կրօնն իրենց հին դից դէմ նախատինք մը կ'համարէին կռապաշտներն և երբ կ'տեսնէին որ քրիստոնեաները կ'արհամարհեն իրենց նիւթական ու կոշտ աստուածները, սաստիկ կը զայրանային : Այս նորակրօն մարդոց հոգևոր պաշտամունքէն բան մը չկրնալով հասկընալ իբրև ամեն շարեաց հեղինակ կ'ամբաստանէին զայնս : Ահա այսպիսի ամբաստանութեամբ մը քրիստոնեաները մեծ հալածանք մը կրեցին Ներոնի օրովը : Այնուհետև քրիստոնէից դէմ հալածանքները շատցան, և մինչև Դիոկլետիանոսի ժամանակ տասն հալածանք եղաւ : Այսրներն, որ սովորեր էին կոյր հնազանդութիւն մը տեսնել իրենց հպատակաց վրայ, մեծ զայրոյթ զդացին երբոր քրիստոնէից կողմէ ընդդիմութիւն տեսան և զայնս իբրև կրօնամուլ ամբաստանեցին : Ասկից զատ անհաշտ աչօք կը դիտէին այն հասարակութիւններն, այն եկեղեցիներն, ինչպէս որ կ'կոչուէին, որոց մէջ հաւասարութիւն կ'տիրէր և որ եղբայրասիրական ընկերակցութիւն մը կ'կազմէին : Ուստի ոչ մի-

այն ամենէն վատ այլ և ամենէն լաւ կայսրներ հալածեցին քրիստոնեաները : Իրաւ է որ՝ ժողովուրդն աւելի մոլեգնութեամբ մարտիրոսաց արեան ծարաւի կ'երևէր քան թէ ինքնակալները : Եթէ սով մը , հասարակաց աղէտք մը , պատուհաս մը պատահէր , մոլեռանդ խուժանն խաղերուն ու հանդէսներուն մէջ կ'պոռար . քրիստոնեաներն առիւծներուն նետեցէք : Սակայն քանի մը կայսրներ աւելի քաղցրութեամբ վարուեցան քրիստոնէից հետ (Աղբիւնոս , Անտոնինոս) . Ալեքսանդր Սելէրո՞ իր թերափնորուն մէջ քրիստոսի պատկերն ունէր : Բայց որքան քրիստոնէութիւնը կ'ծաղկէր , նոյնքան իր հակառակորդները կ'կատղէին : Գեկոսի իշխանութեան ժամանակ՝ քրիստոնէից դէմ սուկալի եղաւ հալածանքը , մանաւանդ Գիովկլետիանոսի օրովը , այնչափ որ այն ժամանակը Մարտիրոսաց դար կոչուեցաւ :

Մարտիրոսներ . — Թէև քրիստոսի խոստովանողներն սոսկալի տանջանքներ կրեցին , թէև իրենց պաշտաման տեղերն կործանեցան , իրենց նուիրական գրեանքն բոցերու ճարակ եղան , սակայն այս ճշմարտութեան նահատակներն խընդութեամբ կ'կրէին ամեն տանջանք ու չարչարանք : Անտարակոյս ոմանք իրենց կեանքն ազատելու համար կռոց զոհ կ'մատուցանէին , սակայն սակաւաթիւ էին նոքա , մարտիրոսներու բաղդատութեամբ : Իսկ հալածանքէ ազատողները լեռներու կիրճերը , քարայրները կամ ստորերկրեայ դերեզմաննոցներ ապաւէն կ'փնտռէին :

Մէջն Աստուծոյն . — Դիտելեալիսնոս հրա-
ժարելէն ետե՛ արիւնուռչտ պատերազմ մը ծա-
գեցաւ իր յաջորդներուն մէջ՝ որոց մին էր
Աստուծոյն : Քրիստոնեայ մայր մ'ունէր նա,
Հեղինէ անուն , և միւս կեսարաց դէմ մղած
պատերազմին ժամանակ՝ օր մը երկնից երեսք
լուսաւոր խաչ մը տեսնել կարծեց , որու վրայ
գրուած էր . « Այս նշանով դու պիտի յաղթես » :
Այս տեսիլին վրայ՝ խաչի ձևով դրօշ մը շի-
նել տուաւ , և իրօք միւս գահակալներուն հետ-
զհետէ յաղթեց և ինք միակ կայսր մնաց : Այն
ատեն ոչ միայն հրովարտակով թողլ տուաւ
քրիստոնէից որ իրենց կրօնն ազատօրէն դաւա-
նին , այլ և տէրութեան կրօնն ըրաւ զայն և
շատ արտօնութիւններ շնորհեց քրիստոնէից :

Աստուծոյն հոլոր հռոմէական պետու-
թեան ինքնիշխան տէր դառնալով՝ այլ և այլ
փոփոխութիւններ մտցուց կառավարութեան մէջ :
Տէրութիւնը չորս մասի բաժնեց . Արևելք , Լիւ-
րիկէ , Գալլիա , Իտալիա : Իւրաքանչիւրն իրեն
կուսակալն ունէր . բանակները ցրուեց որպէս
զի ապստամբութեան առաջն առնու , և քաղաք-
ներուն պաշտպանութեան համար աւելի պզտիկ
զօրագունդեր սահմանեց : Տէրութեան գործերն
այլ և այլ պաշտօնէից յանձնեց , որ իր խոր-
հրդով ի շարժէին : Վերջապէս տեսնելով որ
Հռոմ ազատութեան և հեթանոսութեան յիշա-
տակներով իր հաստատած նոր միապետութեան
համար յարմար մայրաքաղաք մը չէր , Բիզան-
դիոն ընտրեց , որ իր անուամբ Աստուծոյն
« Կոնստանտինուպոլս » կոչուեցաւ : Այս քաղաքն՝ Ասիոյ և Եւ-

րոպիոյ մէջ տեղ՝ հետզհետէ զարդացաւ, և հիւսիսային ժողովրդոց արշաւանքէն աստե՛ն մը հեռու և անմնաս մնաց :

Աստուծոյ խնայողութեամբ որդիքս . — Աստուանդիւնս իր կենաց վերջին տարիները քրիստոնէական կրօնն ընդունեց, սոսկալի անդժուածեան գործեր ընելէն ետև : Իր երեք որդիքը տէրութիւնն իրենց մէջ բաժնեցին : Աստուծոյ խնայողութեամբ Արևմուտքն առաւ, Աստուծոյ խնայողութեամբ Արևելքը : Սոքա իրարու դէմ կռուելու սկսան, իրենց ցեղին բոլոր արուտղաքը սպաննեցին, և վերջապէս Աստուծոյ խնայողութեամբ ինքնիշխան տէր մնաց և իրեն զահակից ընտրեց Գուրու և Յուսիպոս ազգականներն : Այս վերջինն՝ որ Գալլիա կ'կառավարէր, Ֆրանկաց և Ալամանաց դէմ մեծ յաղթութիւններ տարաւ, Հռոմոսէն անդին մղեց և չանաց իր սիրական Լուսիէ (Բարիզ) քաղաքն Գալլիոյ առաջին ծաղկած քաղաքն ընել :

Յուսիպոս որդիքս . — Աստուսի մահուանէ ետք՝ Յուսիպոս կայսերական գահն ելաւ, և որովհետև քրիստոնէութեան հակառակ էր, հին կուսակաշտութիւնը վերստին հաստատելու ջանաց, դից տաճարները բացաւ, հանդէսները նորոգեց, և այս պատճառաւ որդիքս կոչուեցաւ : Թէպէտ Յուսիպոս քրիստոնէից դէմ հալածանք չհանեց, սակայն ամեն հնարք ի պործ դրաւ որպէս զի այդ նոր կրօնը ջնջէ, բայց ընդ ունայն : Պարսից Շապուհ Բ թագա-

ւորին դէմ պատերազմելու ատեն մեռաւ Յուլիանոս : կարճատև իշխանութիւն մը վարելէն ետև :

Կայսերութեան քաջանոս՝ — Յուլիանոսի յաջորդեց՝ զօրաց ընտրութեամբ՝ Յովիանոս : որ միայն քանի մ'ամիս թագաւորեց : Երկու եղբարք՝ Վալէա ու Վալէնտիանոս ամթռն ելան և մին Արևելքն ու միւսն Արևմուտքն առաւ : Այս կայսերաց իշխանութեան ժամանակ բարբարոսները նորէն սկսան արշաւել և վերջապէս կայսերութեան երկիրները բնակեցան : Նոյնպէս այն ատեն սկսաւ Բարբարոսաց ժշ արշաւանին որ հռոմէական տէրութեան վերջ պիտի տար : Բայց այս նշանաւոր դէպքը Միջին դարու պատմութեան սկիզբը պիտի տեսնենք :

ԾՐԱԳԻՐ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ԻՏԱԼԻԱ. — Խաալից սահմանն է՝ հիւսիսէն՝ Ալպեան լեռները. հարաւէն՝ Յոնիական ծովը. արևելքէն՝ Ադրիական ծովը. արևմուտքէն՝ Տիրէնեան ծովը : Խաալիա երեք գլխաւոր մաս կ'բաժնուէր .

ա) ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԻՏԱԼԻԱ, որ կ'պարունակէր, Լիբուրիա — Գալլիա յայտնյա Ալպեանց, ուր վերջէն Գալլիացի ժողովուրդներ բնակեցան, յայտնյա Ալպեանց Գալլիայն գալով :

բ) ՄԻՋԻՆ ԻՏԱԼԻԱ, որու հիւսիսային կողմը կը գտնուէին Եդրուսիա և Ոմբրիա. — կեդրոնը, Պլիւնոն,

Արքեպիսկոպոսի երկայնքը, Ստեփանոս կամ Սարգիսայուց երկիրը, և Մարտիայուց երկիրը լեռներու մէջ. Լատին, Տերեր զեախն բերանին մօտ, որ կ'ապրունակէր. Երուսաղէմի Աւելիան ժողովուրդները. — հարաւային զին կամ գանդա և Սահիան.

Գ) ՀԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՏԱԼԻԱ (Մեծ Թաւառաւան) որ կը պարունակէր՝ Լատին, Ալպալտա և Կալպոլտա:

Իտալիոյ գլխաւոր կղզիներն էին. Սիլիէա, Սարդիան, Կորսիտա: մանր կղզիներն, Եսպիան կամ Հիփոքոստան (Լիպարիան) Եփոստան:

Գլխաւոր գետերն էին. Պարո (Բա) Աիտիո (Ատիա) Ռոնպիան, Աուն, Տիֆեր և այլն:

Իտալիոյ գլխաւոր քաղաքներն էին.

Գալլիա յայսկոյս Ալպեանց մասին մէջ, Միդիստե (Միլան) Պաուտա, Կրեմոնա, Մանդուա, Պարուան (Պարուա) Ալուիէա, Տիբիդոս (Գրիլեսա) Պարմա, Ռոմիան և այլն:

Լիգուրիոյ մէջ, Գենուա (Ճէնովա) Սալոնա, Դեմ և այլն:

Ռեթիոյ մէջ, Ալպիդոս, Արեփան (Ռեփինի):

Եարուրիոյ մէջ, Լատա, Պիզա, Փիդիսկոն, Կորթոնա, Կլուսին, Պերուզիա, Տարլուսին, Փալերմա, Անյոն:

Պիկեննի մէջ, Անինա:

Լատինի մէջ, Հաս, Տերերի վրայ, Ռոտա՝ Հասի նաւահանգիստ. Տիբուր (Գիվուլի) Ալբա—Լուչիա:

Կամպանիոյ մէջ, Կամա, Կեպոլտա, Հերլուանան, Պոնտա, Սալերն, Կապուա, Եսլա:

Լուկանիոյ մէջ, Սիբարիա, Հերակլես:

Ապուլիոյ մէջ, Լուսիտա, Կաննի:

Կալաբրիոյ մէջ, Տարենտոն, Քրիստոփոն (Պրիմոփիլի):

Սիկիլիոյ մէջ, Սիբալուսոս, Կարանի, Գելա, Արեփան (Ճիբոնի) Սելինոն, Լիլիթոն, Սիբարոս, Պարմա (Պալերմա) Մոնիա և այլն:

ՀՈՄԻՍԿԱՆ ԲԱՂԱՔԱԿԹՈՒԹԻՒՆ

Հասնի քաղաքակրթութիւնն այլ և այլ ժողովրդոց քաղաքակրթութեան արդիւնքն իւրացուց, մասնաւորապէս Արեւելքի և Յունաստանի: Ուստի աւելի այլազան, ճոխ, զօրաւոր է քան թէ յանական քաղաքակրթութիւնն, թէև քանի մը նկատմամբ անկից վար է:

Գրականութիւն. — Երկրորդ Փիւնիկեան պատերազմէն ետք՝ հռոմէական գրականութիւնը կ'սկսի փայլել: Այն միջոցին երկու նշանաւոր ողբերգակ բանաստեղծներ կ'ծաղկին, մին էր Պլուտիոս և միւսը Տերենտիոս, որ շատ կենդանակերպներ յօրինեցին: Սակայն Հռոմի գրականութեան սակեպարը կեսորայ ժամանակը, մանաւանդ Օգոստոսի դարն է: Այն ատեն անուանի մասնագիրներ գրականութեան այլ և այլ ճիւղերը կ'մշակեն, թէ արձակ և թէ ստանաւոր գրելով: Այս մասնագիրներուն գլուխը կ'համարուի Կիկերոն, որ բազմութիւ գառազիրներ թողուց (Վերրեանք, Վերեսի գէմ) քաղաքական ճառեր (Կատիլինեանք), Փիլիպպեանք) հետադարձական դործեր, իմաստասիրական գրուածներ և նամակներու հաւաքածոյ մը: Կիկերոնի ոճը լատինական լեզուի տիպարը կ'սեպուի:

Ամենէն երեւելի պատմաբաններն են, Սալլուստիոս, որ Յուզուրթայի պատերազմն ու Կատիլինայի դաւադրութիւնը պատմեց. Կեսար՝ որ Գալլիոյ պատերազմին և քաղաքային պատերազմին վրայ յիշատագիրներ և մեկնութիւններ ձգեց. Տիտոս—Լիվիոս՝ որ Հռոմի բոլոր պատմութիւնը գրեց, որու մեծ մասը կորսուած է. Կոնստիտիոս Նեպոս՝ որ հաշտակաւոր Յունաց և Հռոմայեցուց կենսագրութիւնը գրեց:

Օգոստոսի դարուն ամենէն անուանի բանահիւպներն են: Արիստիդէոս՝ Ենեպոնիոն հեղինակը: Այս Ենեպականը գիւցազնական քերթուած մ'է, ասան երկու գիրք կ'պարունակէ, որոց մէջ Ենեասի արկածները կ'պատմէ՝ Տրոյից

կործանուէն և Լափան՝ դառնալէն ետև. այսպէս Հռոմի հիմնարկութիւնը Տրոյից կործանման հետ կապուած էր: Ռէդդիոս, քնարերգակ բանահիւս, որ գեղօններ ու երգիծանքներ գրեց. Ռէդդիոս, որ գիցարանական վէպեր յօրինեց, Այլափոս-Ռիանոս անուամբ: Արաուլլոս, Տիբուլլոս, Պրոպերտիոս որ եղերերգներ յօրինեցին Փեդրոս, առաւելներ. Լուկիտիոս, բնութեան վրայ իմաստասիրական քերթուած մը:

Այստեղութեան աստեղ շատ մատենագիրներ շերեցան. սակայն մէկ քանին հռչակաւոր են. Տալլիոս, որ Հռոմայեցի պատմաբաններուն մէջ ամենէն համբաւաւորն է: Կոս գրեց առաջին կայսերաց պատմութիւնը: Սուպուսոս գրեց նաև երկուստասն կեսարաց կենսագրութիւնը: Ասպինոս Արաբիոս Մեծն Ալեքսանդրի կեանքը պատմեց: Սինիա իմաստասէրը: Պլինիոս երեց, բնագետն և իր հօրեղբորորդին Արաբիոն Պլինիոս, որ Տրոյիանոսի վրայ կենսագրութիւն մը գրեց: Այստեղական ժամանակի բանահիւաններուն մէջ բաւական է յիշել, Լուկանոս, Սենեգային եղբորորդին, որ գիւցաղնական քերթուած մը շինեց, Փարսիպոն, Պերտի և Յոֆնազ, որ անուանի երգիծանքներ շինած են: Մարտիալ, բազմաթիւ երգիծական քերթուածներ գրեց:

Արտիստ. — Հռոմ արուեստագիտական գործերն մեծութեան և փառաւորութեան յասուկ գրաշք ունին: Ոչ միայն Հռոմի և իտալիայ այլ անբութեան ամեն կողմերն այս անուակ շէնքեր կ'անանուին: Հռոմայեցիք քաղաքներ կանգնեցին, սառճարներ, թատրոններ, կոթողներ, բաղնիքներ, ջրղիներ Սպանիայ, Գալլիայ, Հելլովտիայ մէջ, Հռենոսի և Պանուքի եղերքը: Այս անուութեանց մէկ քանի աներակները ցոյց կ'անան նոցա հինաստեայ շերտութիւնը: Պետր է յիշել հռոմէական ճամբաները իբրև ճարտարութեան նշանաւոր գործեր: Սաքս աւազով և քարի կտորուանքով շինուած էին, և սովորաբար շաղախով պնդացած: Այնպէս որ ոմանք իբրեւց ամբութեան պատճառաւ մինչև մեր օրերը հասած են և

ամենուն զարմանք կ'պատճառեն: Ոմանք շատ լայնարևակ էին և կրկին լքելներ ունեին:

Օրէնսդրութիւն. — Հին ազգերուն մէջ Հռոմայեցիք իրենց օրէնսդրական գործերով շատ դերազանց կ'երևին: Հռոմէական օրէնսդրութեան համար քաղաքակրթութեան վերայ յարասև և յազոյ ներգործութիւն մ'ունեցաւ: Արդի քաղաքակրթ ազգերն իրենց օրինադիրներուն մէջ հռոմէական օրէնսդրութեան սկզբունքն ընդունեցան, և նորա ուսումն անհրաժեշտ է Եւրոպիոյ ազգերուն պսժմեան օրէնսդրական ընթացքն ըմբռնելու համար:

Հռոմայեցոց Կլխաւոր չափերը. — Հռոմայեցիք երկայնութիւնը չափելու համար մարդու մարմնոյն այլ և այլ մասերը կ'գործածէին, ինչպէս ոտք, արմուկ, ափ, մատ, բթամատ: Գեռ ևս հռոմէական ոտքին ճիշտ քանակութիւնն հասկըցուած չէ: Անտարակոյտ յունական ոտքէն կարճ էր. գրեթէ 296 հազարամերկ կ'հաշուեն. ոտքը 4 ափ էր, կամ 12 բթամատ կամ 12 մատ:

Հեռաւորութեան չափը քայլափոխն էր, այսինքն 5 ոտք: Պարզ քայլափոխը երկուք ու կէս ոտք էր: Երկար հեռաւորութիւններ չափելու համար Հռոմայեցիք մշտն կ'գործածէին, որ 1000 քայլ էր, այսինքն 5000 ոտք:

Ծարածութեան չափն էր խալցոն կամ հռոմէական արտավար ըսուածը, որ գրեթէ 25 գաղղիական ուր կ'ածէր:

Հռոմէական լիպրէն կամ ծանրութեան չափը հազիւ 327 կրամ էր:

Հռոմէական դրամ. — Պղնձէ գլխաւոր գրամն ապ էր որ ՚ի սկզբան գաղղիական 8 սանդիսին արժէքն ունէր, բայց վերջէն 5—6 սանդիսի իջաւ: Գլխաւոր արծաթէ գրամն սեպտիբան էր: Նախ սեռտերոն երկուք ու կէս ած կ'ածէր, վերջէն 4 ած, այսինքն գրեթէ 20 սանդիս: Ոսկիէ գլխաւոր գրամն սոլի Կլնիէն էր, որ 25 արծաթ աղնիէ կամ 100 սեռտերոն կ'ածէր, այսինքն գրեթէ 20 ֆրանք:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՐ

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Աբխազ — փոքր Աբխազի Ռ.

(Ց—ՑՑ Բ. Ե.)

Հայաստանի վիճակը. — Հռոմայեցիք՝ որ գրեթե բոլոր հին աշխարհի տիրեր էին՝ չկրցան բոլորովին նուաճել Պարթևները: Իրաւ է որ Անտոնինոս Հայաստանի տիրեց, բայց այս տիրապետութիւնը կարճատև եղաւ: Ասկից զատ՝ Արշամ՝ Տիգրանին եղջորորդին՝ յաջողեր էր, Պարսից Արշէզ թագաւորին օգնութեամբ՝ Փոքր Հայոց և Ասորոց մէկ մասին վրայ թագաւորել, և Վերին Հայաստանի մէջ ալ զատ թագաւորութիւն մը կազմուեր էր որու մի շատ իշխաններն Հայ էին, երբեմն Հռոմայեցոց և երբեմն Պարսից պաշտպանութեան ներքե, մինչև որ Երուանդ թագաւորին օրովը Հայք իրենց բնիկ երկրին տիրացան և օտար տէրութեանց լուծը բոլորովին թոթուեցին:

Աբխազ. — Արշամին յաջորդեր էր Աբխազ Միջագետքի Մոթին քաղաքին մէջ, այն միջոցին

որ Օգոստոս կայսրն ալ հռոմէական պետութեան վրայ կ'սիրապետէր, և Քրիստոս Հրէաստանի մէջ կ'ծնէր: Արգար զգօն ու խոհական թագաւոր մ'էր: Շատ կ'փափաքէր բոլոր Հայաստանն իր իշխանութեան տակն առնուլ և Հռոմի հարկ շտալ: Բայց տեսնելով որ բաւական զորաւոր չէր մեծ տէրութեան մը դէմ դնելու, յարմար առթի մը կ'սպասէր: Նոյն միջոցին Օգոստոս կայսր հրաման հանեց որ իր ընդարձակ տէրութեան մէջ աշխարհագիր ընեն և ամեն մեհեաններու մէջ իր արձանը կանգնեն: Գործակալներ եկան Հայաստան այս հրամանը կտտարելու համար: Հերովդէս՝ Երուսաղէմի այս թագաւորն՝ պահանջեց որ իր պատկերն ալ կայսեր արձանին քովը դրուի: Արգար մերժեց այս խնդիրն և նորա թշնամութիւնն իրեն դէմ գրգռեց: Հերովդէս վրէժ լուծելու համար իր եղբորորդին՝ Յովսէփ զօրավարին պատուիրեց որ Պարթևաց դէմ քալելու ատեն Հայաստան ալ արշաւէ և Արգարը պատժէ: Յովսէփ զօրավարը յաղթուեցաւ և Հերովդէս աւելի մեծ բանակով մը Հայոց դէմ յարձակելու կ'պատրաստուէր՝ երբ մահը վրայ գալով իր խորհուրդն անկատար մնաց: Նորա տեղ նստաւ Հերովդէս Չորրորդապետն՝ որ սաստիկ ատելութեամբ վառուած էր Հայոց դէմ:

Երբոր Օգոստոս կայսեր Տիբերիոս կայսրը յաջորդեց՝ Արգար Պարսից Արտաշիր թագաւորին հետ դեսպաններ ղրկեց Հռոմ՝ որպէս զի նորա գահակալութիւնը շնորհաւորեն: Հռոմի մէջ դեսպանները կ'անարգուին: Արգար այս

լսելով՝ ապստամբելու խորհուրդն ՚ի գործ դնելու կ'սպարաօսուի : Իր աթոռը Եդեմի (Ոււհայ) փոխադրելով զայն կ'ամրացնէ , բայց դարձեալ շյաջողիր : Վասն զի Արտաշիր Թագաւորին մահուանէ ետե՛ իր սփռոց մէջ ժառանգական կռիւներ կ'ծաղին և Արգար Պարսկաստան երթալու կ'ստիպուի որպէս զի նոցա մէջ խաղաղութիւն հաստատէ :

Ի դարձին Հայաստան՝ Արգար իմացաւ որ Հռոմայեցիք կասկածներ առեր են իր ուղեորութեան վրայ՝ որպէս թէ Պարսից հետ դաշնակցելով՝ պիտի ապստամբէր : Այս կասկածներն աւելի հաստատուեցան երբոր Արգար Արաբացոց Արեօ Թագաւորին օգնեց Հերովդէս չորրորդագետին դէմ : Բայց Արգար խոհեմութիւն սեպեց Հռոմի հետ հաշտ մնալ և Ասորոց կուսակալ՝ հռոմայեցի Մարինոս իշխանին դեսպաններ ուղարկեց իր ընթացքն արգարացնելու համար : Դեսպաններն Մարինոսի հետ հաշտութեան դաշինքը նորոգելէն ետե՛ երուսաղէմ անցան և Փրկիչը տեսնելով եկան նոցա ըրած հրաշքներն Արգարին սպասեցին : Հայոց Թագաւորն՝ որ եօթը տարիէ ՚ի վեր ծանր հիւանդութեամբ կ'տառապէր , հրաւիրեց Քրիստոսն իր փոքրիկ քաղաքն որ զինքը բժշկէ և Հրէից ձեռքէն ազատի : Սակայն Քրիստոս Թովմա առաքեալին միջոցաւ իմացուց Արգարին թէ իր համբառնալէն ետե՛ իր աշակերտներէն մին պիտի ուղարկէ որպէս զի նորա ցաւերը դարմանէ և իրեններուն կեանք պարգևէ :

Եւ իրաւի՛ Քրիստոս յառնելէն ետե՛ Թով-

մաս առաքեալն՝ նորա եօթնամասուն երկու աշուկերաներեն մին՝ Թորէոսը Եղեսիա ողորկեց : Թորէոս Արզարը բռնեց և քրիստոնէութիւնը քարոզեց : Յետոյ Ադրէն՝ Թագաւորին խոյրարարն եպիսկոպոս կարգեց և ինք Աւերին Հայաստան գնաց : Այն ատեն Արզար հրամայեց որ մահեանները գոցեն և ամեն տեղ քրիստոնէական կրօնը դաւանին : Նոյնպէս Տիրեր կայսեր, Պարթևաց Վրտաշէս Թագաւորին և Ասորոց Ներսէ՛՛՛՛՛ Թագաւորին գրեց որ Քրիստոսի կրօնն ընդունին . բայց պատասխան չառացած՝ մեռաւ Արզար (36 Բ, Ե) :

Անանու՛ն . Սանաորու՛կ . — Աբգարու մահուանէ ետք՝ Հայք երկու Թագաւոր ունեցան . Անանու՛ն , որ Աբգարու որդին էր և Սանաորու՛կ՝ նորա քեռորդին : Առաջինն Եղեսիոյ մէջ կ'ընդաւորէր , երկրորդն՝ Բարսիլանեաց և Արծրունեաց օգնութեամբը բոլոր Միջագետքի վերայ կ'ուզէր տիրել : Անանուն՝ թէև մեծաշէն Թագաւոր մը , քրիստոնէութիւնը մերժեց , մահեանները բանալ առաւ և քրիստոնէաները հալածեց , նոյնպէս Ադրէ եպիսկոպոսը նահատակեց , որ մերժեր էր հեթանոս Թագաւորին խոյր շինել : Անանուն արքունական պալատը շինել տալու ատեն՝ իր վրայ սիւն մ'ընկնելով մեռաւ :

Անանունի մահուան վրայ Սանատրուկ իր փառասիրական նպատակին հասաւ . վասն զի Եղեսիոյ դեռապիք դեռապան ղրկելով առաջարկեցին որ իրենց վրայ Թագաւորէ , այսպայմանաւ որ քրիստոնէութիւնը պահպանէ : Սանատրուկ՝ թէև

խոստացաւ Եղեսացւոց փափաքը կատարել, բայց իր խօսքը չսլահեց և մինչև անգամ Թաղէոս առաքեալն ու իր Սանդուխտ դուստրը նահատակեց : Այս անդժու թիւնները բաւական չհամարելով՝ Արդարու ընտանիքը սրէ անցընել տուաւ, որպէս զի իր աթուին վրայ հաստատ մնայ :

Սանատրուկ Մծբին քաղաքը շինել տուաւ, որ երկրաշարժէ փլեր էր և ուրիշ շինութիւններու համար ալ իր գանձը վատնեց : Մծբին քաղաքին հրատարակեալ արձան մը կանգնել տուաւ, ձեռքը դրամ մը բռնած, յայտնել ուղելով թէ բոլոր ունեցածը վատներ ու միայն դրամ մը մնացեր էր : Այս թագաւորն որսի պացած լինելով պատահամբ նետէ մը զարնուեցաւ մեռաւ :

Երեսնորդ . — Սանատրուկի ժամանակ Երեսնորդ անուն մեծայաղթ ու քաջասիրտ զօրավար մը մեծ համբաւ ստացեր էր իր արիական գործոց համար և մինչև անգամ նախարարներու կարգն անցեր էր : Մօրը կողմէ Արշակունի էր Երուանդ, որ յաջողեր էր իր վեհանախն ու անուշ բնաւորութեամբը մեծամեծներու սիրտը դրաւել : Երբ Սանատրուկ մեռաւ հնար փնտուեց արքայական աթոռն ելնելու և նախարարներն իրեն աջակից գտաւ : Բայց հազիւ թէ պահն ելաւ որ իր փառամոլութիւնը ցցուց : Հրամայեց որ Սանատրուկի բոլոր որդիքը սպաննեն որպէս զի գահն իր ցեղին մնայ : Բաղրատունիք այս յափշտակութեան դէմ կեցան և բռնակալը չգտակեցին թագաւոր, ինչպէս որ օրէնքը կ'պահան-

Ղէր : Սմբատ Բագրատունին յաջողեցաւ Սանատրուկի Արտաշէս որդին կոտորածէն ազատել և բաւական ժամանակ ծպտեալ շրջելէն ետև՝ Պարսկաստան՝ Դարեհ թագաւորին արքունիքը տանիլ :

Երբոր Երուանդ իմացաւ որ Արտաշէս ազատեր ու Դարեհի պաշտպանութեան ներքև կը գտնուի՝ սաստիկ նեղացաւ և զանի ձեռք ձգելու միջոց մը մտածեց : Պարսից թագաւորին գրեց որ Արտաշէս Սանատրուկի որդին ու Արշակունի չէ, այլ մարի տղայ մը և խնդրեց որ զանի Հայաստան ղրկէ : Բայց Դարեհ նորա խօսքը մտիկ չըրաւ : Այն ատեն Երուանդ գուշակեց որ Արտաշէս իր հայրենի աթոռը ձեռք ձգելու համար օրին մէկն իրեն զէմ պիտի զինի, ուստի ջանաց ուրիշ դաշնակիցներ գտնել : Հռոմի պաշտպանութիւնը ստանալու համար Միջագետքը նոցա թողուց և ինք Աերին Հայաստանի Արմաւիր քաղաքը փոխադրեց իր աթոռը : Եւ որովհետև այս քաղաքն ամուր չէր՝ Երասխ գետին ափունքը՝ բլրի մը վրայ պարսպապատ քաղաք մը կանգնեց և անունն Երուանդաշատ դրաւ, յուսալով որ անկից պիտի կարենայ դիմադրել թշնամիներուն՝ երբոր նեղը մանէ :

Երուանդ ժողովրդեան սիրտը շահելու համար՝ նորա բարօրութեան հօգ տարաւ, ուրիշ քաղաքներ ալ շինեց, ինչպէս Բաբարան, Արտաշէս (Արփաշայ) գետին մօտ, և Երուանդակերտ : Բազարանի մէջ զնեւ տուաւ բոլոր կոռոց արձաններն և իր Երուանդ եղբայրն քրմապետ կարգեց :

Երբոր Երուանդ իր դահն ամրացնելու միջոցները կ'մտածէր, Արտաշէս և իր դայեակը՝ Սմբատ՝ անգործ չէին կենար Պարթևաստանի մէջ։ Քաջութեան գործերով Գարեհ թագաւորին և նախարարներուն յարգն ու համարումը ստացեր էին։ Այն ատենները Գարեհ Աղուանից ու Ալանաց դէմ պատերազմ կ'մղէր։ Սըմբատ՝ իր արիութեամբն այս կռիւներուն մէջ մեծ անուն առաւ և թագաւորը նորա ծառայութիւնները վարձատրելու համար՝ նախարարներուն խորհրդով՝ գունդ մը զօրք տուաւ Սմբատին որպէս զի Հայաստան երթայ և Արտաշէս պատանին իր հայրենական դահը նստեցնէ։ Սմբատ ճամբայ ելաւ դէպ 'ի Ռոմի գաւառն։ Հայք խնդութեամբ իմացան որ իրենց օրինաւոր դահաժառանգը Հայաստան կ'դառնար, մինչդեռ Երուանդ անմիջապէս ամեն պատրաստութիւնները տեսաւ դիմադրելու համար։ Մի շատ նախարարներ Ուտէացոց երկիրը զրկեց որ Սըմբատայ անցքն արդիլեն, և ինքն Ախուրեան գետին մօտ իր բանակը կազմելու փութաց։ Այլ և այլ կողմէ զօրք ժողվեց. իր զօրաց մէկ մասը Վիրք և Գամիրք էին, հայ զինուորներն ակամայ կ'ծառայէին նմա։ Իր բոլոր յոյսը Միջագետքի հռոմէական լէգէոններու վրայ էր, որ պատերազմի գաշտը գալու կ'ուշանային։ Ուստի Երուանդ բոլոր ճիգը թափեց որ հայ նախարարներն պարզեներով իր կողմը պահէ, ինչպէս որ շահեր էր Մուրացանաց նախարար Արգամն, տալով նմա երկրորդ դահն, զոր Տիգրան իր ձեռքէն առնլով՝ արդէն Միհրդատին

շնորհներ էր : Սակայն այս ամեն ջանքն ընդունայն էին . վասն զի երբ Սմբատ Ուտի գաւառը հասաւ և դէպ 'ի Գեղամայ ծովակը գիմնց՝ բողբոջ հայ նախարարներն Արտաշէսի կողմն անցան և շիտակ Երուանդի բանակին վրայ քալեցին : Սմբատ միայն Արգամին զօրքէն կ'վախնար : Ուստի նմա մարդ զրկեց Արտաշէսի կողմէ և առաջարկեց որ Երուանդէն բաժնուի , խոստանալով միշտ նոյն պատուոյն մէջ պահելու զինք : Ի վերջէ երկու բանակները կ'ճակատին և կ'ըսկսին կռուիլ . Արգամ իր տիղաւոր զօրքով Արտաշէսի կողմն անցաւ , իրեն հետեւեցան և ուրիշ նախարարներ , այնպէս որ Երուանդ միայն վարձկան զինուորներովը մնաց : Բուռն եղաւ պատերազմը , երկու կողմէ կատաղութեամբ կռուեցան , և քանի մը տաւրացի զինուորներ՝ որ մեծ պարզեւներ ընդունելով՝ Երուանդի խօսք աուեր էին Արտաշէսը սպաննել , նորա վրայ յարձակեցան որ զարնեն , բայց պարապ տեղը . վասն զի՝ Արտաշէսի ստնտուի որդին՝ Գեօպի՝ վստիկ նոցա դէմ և մեծ վտանգէ աղատեց զահաժառանգ պատանին : Սակայն ինքն ալ սուրի հարուած մ'ընդունելով՝ զէմքին կէսը կորսնցուց և մեռաւ :

Երուանդ՝ տեսնելով որ իր զօրքը յաղթուելով կ'ցրուի , դէպ 'ի Երուանդաշատ գնաց ապաւեն մը փնտռելու : Նորա ետեւէն հասաւ Սմբատ իր զօրքովն և քաղաքը պաշարեց : Հետեւեալ աւտուն՝ Արտաշէս ալ հասաւ նոյն տեղն և նորէն կռուելու սկսան : Աերջապէս քաղաքացիք անձնատուր եղան և Արտաշէսի զօրքը

քաղաքը մտնելուն՝ պալատը վաղեց, ուր Երուանդ պահուեր էր : Զինուոր մը զանի գտնելով՝ իր վաղրով զարկաւ սպաննեց :

Այսպէս վերջացաւ Երուանդին իշխանութիւնն որ 20 տարի տևեց : Արտաշէսի հրամանաւ փառաւոր շիրիմ մը կանգնեցին Երուանդին, մօրը կողմէ Արշակունի լինելուն համար :

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Արտաշէս — Բնիկ խորով փշ :

(95—210)

Արտաշէս . — Սմբատ՝ այս փառաւոր յաղթութենէ ետք՝ Արտաշէսին գլուխը թագ կապեց, զոր Սանատրուկին գանձատունէն գտեր էր, և զանի հայրենի գահը նստեցուց : Արտաշէս՝ որ տարագրութեան և հալածանաց մէջ փորձառու և ուշիմ պատանի մ'եղեր էր, մեծ թագաւորի վայել բարեմասնութիւններ ցցուց : Արշակունի թագաւորներու մէջ գրեթէ ամենէն երևելին եղաւ : Մեծանձն, հայրենասէր ու աշխարհաշէն էր, և իր բոլոր իշխանութիւնը գործածեց որպէս զի Հայաստանը ծաղկեցընէ և ժողովուրդն երջանիկ ընէ :

Այն ինչ աթոռն ելաւ՝ որ նախ վարձատրեց

իրեն օղնական և աջակից գանձողները : Առատ պարզենք տուաւ մար ու պարթև զօրաց և իրենց տեղը դարձուց : Արդամն , ինչպէս որ արգէն խոստացեր էր , իրեն երկրորդն ըրաւ . նոյնպէս արտօնութիւն տուաւ նմա յակնթակապ պսակ , դինդ , կարմիր կօշիկ , ոսկի դզալ ու պատառաքաղ գործածել , որ պատուոյ նշաններ էին : Սմբատն՝ որու պարտաւոր էր իր զահը , բարձր պաշտօններու հասուց : Ոչ միայն նորա թագադրութեան իրաւունքը հաստատեց այլ և բոլոր հայկական զօրաց սպարապետ կարգեց : Գիսակայ որդի՝ Ներսէսը՝ նախարարներու կարգն անցուց՝ Գիմառեան անուամբ :

Յետոյ Ամբաստին հրամայեց որ Երուանդին Երուազ եղբայրն՝ որ Բագարան քրմապետ էր՝ սպաննէ և նորա տեղն իրեն սիրելի Մոգուշտեանուն մարդը դնէ : Սմբատ այս հրամանը կատարեց և Երուազին բոլոր ինչքը գրաւելով թագաւորին բերաւ : Արաաշէս այս ամեն գանձն Պարթևաց թագաւորին ուղարկեց , որ իրեն այնքան բարիք ըրած էր : Արաաշէս Արտաշատ քաղաքը նորոգելով իր աթոռն անդ փոխադրեց , նոյնպէս Բագարանի բոլոր կուռքերը :

Այնուհետև Արաաշէս սկսեր էր Հայաստանը բարեկարգել՝ երբ Ալանաց ազգն՝ ուրիշ կովկասեան լեռնաբնակ բնակիչներու հետ միանալով՝ Վուր գետէն անցաւ և Հայաստան արշաւեց : Արաաշէս զօրքը ժողվելով՝ վանեց այս ասօյառակներն , Ալանաց թագաւորին որդին գերի բռնեց և թշնամիները Վուր գետէն տեղին քշեց : Ալանք ուզեցին հաշտութիւն ընել Արաաշէսին

հետ որ յանձն չառաւ : Այն ատեն Սօթիէի՝ Ալանաց թագաւորին աղջիկն՝ բլրի մը վրայ ելաւ և աղաչեց՝ թարգմանի միջոցաւ՝ որ իր եղբայրն ազատ թողու : Հայոց թագաւորն Սաթինկան համեստ ու վայելուչ ընթացքին հաւնելով՝ ուզեց զանի կնութեան առնուլ, և միտքը Սմբատին յայտնեց : Սմբատ իսկոյն պատգամաւոր ղրկեց Ալանաց թագաւորին, և հաշտութիւն հաստատելով՝ Արտաշէս Սաթինկան հետ ամուսնացաւ :

Արտաշէս ուրիշ հոգ չունէր այլ միայն Հայաստանը զարգացընել : Այս նպատակին հասնելու համար՝ երկրագործութիւնն ու վաճառականութիւնը քաջալերեց . անշէն տեղեր գաղթականներ հաստատեց, հաղորդակցութեան միջոցներն աւելցուց, ճամբաներ բանալ, զետերու վրայ կամուրջներ ձգել տուաւ, ծովակներու մէջ նաւակներն սկսան երթեկել : Օրէ օր յաջողութիւն, առատութիւն սկսան տարածուիլ ամեն տեղ : Հայաստանի մէջ ասի մը տեղ չկար որ մշակուած չլինէր, մինչև անգամ լեռներու վրայ : Ամեն տեղ սահմանաքարեր հաստատեց, կ'ըսէ Խորենացին : Արտաշէս արուեստներն և ուսմունքն առաջ տանելու համար այլ և այլ հիմնարկութիւններ ու վարժարաններ հաստատեց, նոր նոր քաղաքներ հիմնեց ու զարգարեց, ուսումնական մարդիկը քաջալերեց :

Այս կարգադրութիւններն իրենց արդիւնքն ունեցան : Ժողովուրդն անդորբութեան և բարօրութեան մէջ կ'ապրէր և թէպէտ Արտաշէս երջանիկ էր ժողովրդեան սիրովն այլ դժբաղդ՝

առանին գործոց մէջ : Այս դժբաղդութեան պատճառն իր Արդարադատ, Արոյր, Մաժան, Տիրան, Ջարեհ և Տիգրան որդիքն էին, որ իրարու և այլոց գէմ նախանձով վառուած՝ միշտ խռովութիւն կ'հանէին : Ամենէն գոռոզ, ինքնահաճ և նախանձոտն էր Արտաւազդ՝ Սաթինկան առաջին որդին : Արզամն ամբաստանեց նա յանիրաւի իր հօրն առջև՝ որպէս թէ թագաւոր լինելու կ'դաւադրէ, և զանի սպաննել առաւ, որ մի միայն նորա վայելած իշխանութիւնն ինքն առնու : Այս բաւական չհամարելով ուզեց Սըմբատն ալ սպաննել տալ որպէս զի սպարապետութիւնը ձեռք ձգէ : Սմբատ՝ վեհանձնութեամբ հրաժարեցաւ իր պաշտօնէն և գնաց Տճրէի (Կորդուաց երկիր) գաւառը բնակեցաւ : Այն ատեն Արտաւազդ Սմբատին տեղն անցաւ : Միւս եղբայրներն սկսան նորա վրայ նախանձիլ ու խռովիլ : Արտաշէս այս շփոթութեանց վերջ տալու համար ամեն մէկ որդւոյն զատ զատ պաշտօն յանձնեց : Մածանը քրմապետ կարգեց և Անի ամրոցն ուղարկեց որ Արամազդայ մեհեանը պաշտօն վարէ . Արոյրն՝ որ զգօն մարդ էր՝ արքունի պալատին հազարապետ ըրաւ : Իսկ բանակը չորս մաս բաժնեց . արևելեանն Արտաւազդին յանձնեց, արևմտեանը Տիրանին, հիւսիսայինը Ջարեհին և հարաւայինը Սմբատին : Այսպէս իր տէրութեան և տան մէջ կարգ կանոն հաստատելէն ետև՝ Արտաշէս միտքը դրաւ Հռոմայեցւոց սովորական հարկը չվճարել : Այս որ իմացաւ Հռոմի կայսրը Տրայիանոս՝ զօրքն առած՝ Փոքր Հայաստան մտաւ և

Տիրանի յաղթելով մինչև Բասեան գաւառը հասաւ : Այն ատեն Հայոց արևելեան և հիւսիսային զօրքը միանալով՝ Արտաւազդի և Զարեհի առաջնորդութեամբ հռոմէական բանակին գէմ քալեցին և շկրցան դիմադրել մինչև որ ալևոր Սմբատ իր հարաւային դնդով օգնութեան եկաւ և Հռոմայեցիքն Հայաստանէն դուրս վանեց, մինչև կապադովկիա : Թէպէտ Հայք այս յաղթութեան վրայ Հռոմի հարկ տալէն ատեն մը գաղթեցան, բայց վերջէն բոլորը մեկէն վճարեցին : Ասան զի Տրայիանոս կայսրը նոր բանակով Ասիա անցաւ, և ոչ միայն Հայոց օրինակին հետևելով նշկահող եգիպտացի ու հրէայ ժողովուրդը զսպեց այլ և Պարթևաց վերայ քալեց : Արտաշէս ընծաներով Հռոմի կայսեր սիրտն առաւ և հետը հաշտուեցաւ, ան վճար հարկերը վճարելով :

Արտաշէս Բախուրիէրոյ աւանին (Մարանդ գաւառ) մէջ հիւանդանալով մեռաւ : Փառաւոր եղաւ իր թաղման հանդէսը : Բոլոր Հայաստան՝ որ իր ձեռօք կերպ մ'ազգային միութիւն հաստատեր էր, լացաւ այս իմաստուն և մեծաշէն թաղաւորին վրայ : Անբաւ բազմութիւն մը կ'ողեկցէր իր դադաղին որ ոսկիէ էր : Ա՛րսն թէ իր գերդաստանէն շատ մարդիկ անհնարին վիշտ դգալով կամովին ինքզինքնին սպաննեցին :

Արտաւազդ . — Արտաշէսին յաջորդեց Արտաւազդ անդրանիկ օրդին, որ կահն ելնելուն՝ Տիրան եղբօրմէն զաս՝ բոլոր միւս եղբայրներն ու քոյրերն Արարատեան նահանգէն հանեց և

Աղիովիս ու Առքերանի գաւառներն ուղարկեց՝ նշանակութեան արժանի գործ մը չըրաւ նա և իր իշխանութիւնը շատ կարճ տևեց : Օր մը ձիով որսի ելած լինելով Մասիս լեռը՝ յանկարծ վտսի մը մէջ ընկաւ ու անյայտ եղաւ : Գողթան երգիչներն և հայ պառտ կիներն այլ և այլ առասպելներ կ'պատմէին այս արկածին վրայ, զոր իբր թէ Արտաշէսի տուած անէծքին հետևանքը կ'համարէին (131) : *

Տէրան . — Արտաւազդ որդի չունէր, ուստի իրեն յաջորդեց Տէրան եղբայրն, որ զբօսանք սիրող թագաւոր մ'եղաւ և թոյլ կեանք մը վարեց Զրէս աւանը, (Եկեղիք) : Երբ ձիւնոտ օր մը կ'ճամբորդէր ձիովը հիւսի մը տակը մնաց և մեռաւ :

Տէրբան . — Տիրանին եղբայրը Տէրբան Հայոց դահն ելնելով՝ Հռոմայեցւոց հնազանդիլ չուզեց իր նախորդներուն պէս, և Պարսից Պերոշ

* Արտաշէսի թագման տունն՝ երբ Արտաւազդ դիտեր է որ շատ մարդիկ կ'ապաննուին կամովին իր հօրը դադարին մօտ, ըսեր է . «Դու գացիր և բոլոր մարդիկը հեռոյ տարիր, միթէ ես աւերակներու վրայ թագաւորեմ» : Այս գանդառին վրայ՝ զանի անխճած լինի պարպէս .

Եթէ դու յորս հեծցիս
Յազաւ 'ի վեր 'ի Մարիս,
Զքեզ կալցին քալք (ողիները)
Տարցին յազաւ 'ի վեր 'ի Մասիս,
Անդ կացցես, և զլոյս մի՛ տեսցես :

Թագաւորին հետ՝ Փոքր Ասիա արշաւեց : Բայց այն տեղ տիրող Թագաւորաց մը ծուղակն ընկաւ և երբ Հռոմի Մարկոս Աւրելիոս կայսեր գահակից՝ Լուկիոս Ալեքսանդրոսը՝ բազմաթիւ զօրքով եկաւ Փոքր Ասիա որ Հայոց դէմ պատերազմի, իմացաւ որ Տիգրան գերի բռնուեր է. նորա վրայ գլխաց ու աղատեց : Այնուհետև այնպիսի սերտ բարեկամութեամբ կապուեցաւ նորա հետ որ իր ազգականներէն Ռոմի աղջիկը նմա կնուութեան տուաւ :

Յետոյ Տիգրան Հայաստան դարձաւ և ջանաց տէրութիւնը բարեկարգելու : Իր քրմապետ Մոթան եղբօրը յիշատակին՝ բազին մը շինել տուաւ նորա գերեզմանին վրայ՝ և հրամայեց որ նորա մէջ եղած զոհերով անցաւորներն ու օտարները կերակրուին (195) :

Վաղարշ. — Տիգրանի որդին Վաղարշ ժիր, արիատիրտ ու աշխարհաշէն Թագաւոր մ'եղաւ : Այլ և այլ քաղաքներ շինեց, ինչպէս Վաղարշաւան քաղաքը՝ որ իր ծնած տեղն էր, Բասենու գաւառին Մարց գետին երեսիսի հետ խառնուելու վայրը, Վաղարշապատ՝ որ նախ Վարդգէսի աւանն էր, Վաղարշափերս քաղաքը՝ Ծաղկոսն գաւառի, որ հիմակ Աւազիբո կ'կոչուի : Իր ակումբը Վաղարշապատ փոխադրեց :

Վաղարշ աւելի ևս պիտի շէնցընէր Հայաստանն եթէ թշնամիները զինք հանդարտ թողուին : Արեւմտեան կողմէ Հռոմի Սեվերոս կայսեր լէգէոններն Հայոց երկիրն արշաւելու կ'ընկաւնային, հիւսիսային կողմէ Խաչքաց ու Բաս-

լայ ազգերն Ճորայ կապանէն անցնելով՝ Հայաստանի վրայ կ'քալէին : Այս դժուարին վիճակին մէջ՝ Վաղարշ յարմար դատեց Սեվերոսի հետ հաշտուիլ և նմա շատ ընծաներ ուղարկեց : Յետոյ իր բոլոր զօրութիւնը ժողովելով՝ հիւսիսային ազգերուն դէմ դնաց՝ որ արդէն Կուր գետէն անցնելով՝ Հայոց սահմաններն ասպատակելու սկսեր էին : Վաղարշ սոսկալի ջարդ մը սալով թշնամիները հալածեց Ճորայ կապանէն անդին, բայց ինքն ալ այս պատերազմին մէջ նետահար սպաննուեցաւ :

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Խորո՛ւ մէ — Բնւ Խորո՛ւ Բ.

(210—343)

Խորո՛ւ. — Վաղարշ իրեն արժանի որդի մը յաջորդ թողուց, Խորո՛ւը, որ ոչ միայն Հայաստանը հիւսիսային ժողովրդոց արշաւանքէն ազատելու՝ այլ և իր հօրը մահուան վրէժը լուծելու համար Կովկասու լեռներու հիւսիսային կողմէն Ճորայ դռնէն անցաւ և Սկիւթացի ցեղերուն յաղթեց : Այն տեղ յոյն գրով արձան մը կանդնեց իր տէրութեան իբրև սահմանի նշան, և այն թշնամիներէն հարիւրին մէկ պատանդ առնելով Հայաստան գարձաւ :

Նոյն միջոցին Հռոմի Պարսկալա կայսրը կ'ուզէր բոլոր Հայաստանը նուաճել և այս նպատակաւ հռոմայեցի Թեօկրիոս զօրավարը Հայոց դէմ ուղարկեց շատ զօրքով որոց Վաղարշ մեծ ջարդ մը տալով յաղթեց և այնուհետև Հայաստանի ներքին բարեկարգութեան հոգ տարաւ : Այն ատենները Պարթևաց վրայ կ'տիրէր Արթուր, որ Արշակունի էր և Խոսրովին չերմ բարեկամը : Սասանեան Արթուրի Պարսից իշխանն ապստամբելով Արտաւանը սպաննեց և նորա տեղ գահն ելաւ : Այս լսելով Խոսրով սաստիկ բարկացաւ և իր զօրքը գումարելով Արտաշրի վրայ քալեց և զանի մինչև Հնդկաստան վանեց : Արտաշիր դիտելով որ անկարող է զօրութեամբ դիմադրել Խոսրովին՝ մտածեց նենդութեամբ սպաննել տալ զանի : Ուստի իր նախարարներուն հետ Խորհուրդ ըրաւ և առաջարկեց որ Խոսրովը ջնջելու հնար մը գտնեն, և ըսաւ որ եթէ վերստին Պարթևաստանի տիրէ Խոսրովը սպաննողին թագաւորական պատիւ պիտի տայ :

Այն ատեն Պարթևաց Սուրէնեան ցեղէն Անայ նախարարն այս առաջարկութիւնն ընդունեց և Հայաստան եկաւ՝ այնպէս ձեացընելով որ Արտաշրի ձեռքէն կ'փախչի : Խոսրով որ այն միջոցին իր ձմերանոցը՝ Խաղթաղ քաղաքը կը դտնուէր, շատ պատուով ընդունեց Անայն իր արքունիքն : Գարնան Վաղարշապատ դարձան միասին և այն տեղ ծնաւ Անակին որդին Գրիգոր, որ Լուսաւորէն եղաւ : Խոսրով նորէն կը պատրաստուէր Պարսկաստան երթալ և Պար-

Թեև այն ցեղէն թաղաւոր մը կարգել, երբ օր մը որսի գացած լինելով՝ Անակ իր սե խորհուրդը կատարել ուզեց : Ուստի Անակ առանձին կանչեց Խօսրովք՝ կարեօր բան մ'ըսելու պատրուակաւ : զանի սպաննեց, և իսկոյն ձին դարձուց ու սկսաւ վախշիլ : Բայց հայոց նախարարները նորա ետեւէն ընկան և Արտաշատ քաղքի մօտ հասան բռնեցին զանի և Երասխ գետին մէջ նետելով խզեցին :

Խօսրով մեռնելու ատեն՝ հրաման տուաւ որ Անակին ցեղը սրէ անցնեն : Այս կտորածէն միայն Գրիգոր (Լուսաւորիչ) ազատեցաւ զոր Կեսարիա տարին : Իսկ Արտաշէր իր նպատակին հասաւ : Ա. Երասխն Պարսկաստան մտնելով Հայաստանը նուաձեւելու եկաւ : Բաւազիան թառն հայ նախարարներն Արտաշէրի զօրութեան դէմ դնելէն ետեւ՝ հնազանդեցաւ տախպուեցան (280) : Այսպէս Հայաստան Սասանեանց իշխանութեան ներքե ընկաւ :

Տրդատ Հռոմի մէջ. — Երբոր Արտաշէր Հայաստանի տիրեց, Անակին արդին Գրիգոր Կեսարիա քաղաքը կ'ստնուէր և քրիստոնէական կրօնին մէջ կ'վարժուէր. իսկ Արքաւոր Մանգուկանին Տրդատը Հռոմ տանելով Լիլիանոս կոմսին մօտ գրեւ էր :

Տրդատ Հռոմի մէջ միտքն ու մարմինը կը կրթէր ու կ'մարդէր : Արդէն անտանի եղեր էր իր մարմնական ցոփն կողմէ և Ուլիմպիական խաղերուն մէջ մրցանակներ առեր էր : Չի հեծնել ու դէնք շարժել սովորական խաղերն էին :

Անգամ մ'երկու վայրենի ցուլերու եղջիւրները բռնեց խորտակեց : Արիչ անգամ մ'ալ Հռոմի մէջ երբ կառարչաւի ժամանակ իր աստիը զինք ճարպիկութեամբ մը կտրքէն վար նետեց՝ Տրոգաս՝ առանց շփոթելու՝ վաղեց հակառակորդին կտրքն այնպէս ուժղին բռնեց որ կեցուց : Իսպառնակ՝ Կարոս կայսրն Արտաշէի դէմ պատերազմ մղելու ասեն՝ Տրոգաս նորա բանակին մէջ զինուոր էր : Հռոմայեցիք յազմուելով խոյս կ'տային : Տրոգասին ձին վերուորուեր էր և չէր կրնար քաշել : Աւտի նա ձիւն ասպագէնը կռնակն առաւ և լողալով Եփրատ գետէն անցնելով Լիկիանոսի բանակը հասաւ :

Այս պատերազմին մէջ Կարոս որսննուեր և նորա տեղը Գիոկլետիանոս նստեր էր : Աորա օրով Գոթացուց Հուլի թագաւորն Հռոմայեցուց երկիրներն արշաւեց և Գիոկլետիանոսը մնամարտի հրաւիրեց : Այն ասեն Տրոգաս՝ կայսեր տեղը Գոթացուց թագաւորին դէմ կոււելով յազմեց և զանի գերի բռնեց : Գիոկլետիանոս ուղեց վարձատրել Տրոգասն և երբ իմացաւ որ նա հայոց թագաւորին որդին է զօրքով Հայաստան ուղարկեց որ իր հայրենի գահն առկանգէ :

Տրոգասին քահակալութիւնը . — Տրոգաս ճամբայ ելաւ հռոմայեցի լէզէոններով և Կեստրիա հասնելուն՝ բոլոր նախարարները զինք դիմաւորելու եկան : Ամբաս Բագրատունին նարա գլուխը թագ կապեց : Յետոյ Հայաստան մտաւ : Աւարտածեաց Օրայ նախարարն՝ որ բոլոր արքունի դանձը Անի բերդին մէջ պահեր էր՝ Տրոգասին

բերաւ : և Տրդատ՝ այս հաւատարմութեան փոխարէն՝ զանի հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց : Սարգսապետ ըրաւ Արփառապետ Մանդակունն, որ իրեն դայեակն էր : Տրդատ Երիզայի մէջ Անահիտ դիցուհւոյն շնորհակալութեան զոհեր մատուցանելէն ետե՛ յառաջ անցաւ և Արտաշրի յաջորդ՝ Շապուհ Պարսից թագաւորը բոլորովին փռնացեց Հայաստանէն : Ապա Պարսից Իրկիրն ալ արշաւեց և մինչև Տիգրան զնաց : Երբ Հայաստան գարձաւ՝ Ալանաց Աշխարհ թագաւորին Աշիէն աղջկան հետ ամուսնացաւ : Հեթանոսութեան ջերմ պաշտպան էր Տրդատ և հրաման տուեր էր ամենուն որ կռոց պաշտօնն միշտ կատարեն և քրիստոնեաները հալածեն ու չարչարեն : Սակայն դէպքերն այնպէս բերին որ ոչ միայն Տրդատ քրիստոնեայ եղաւ այլ և իր օրովը Հայաստանի մէջ բոլորովին արմատ բռնեց քրիստոնէութիւնն : և այս հրաշքը գործողն եղաւ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒԾԵԼՈՐԻՉ :

Ս. Գրիգոր լուսաւորել. — Ինչպէս արդէն գիտենք՝ Անակին որդին էր Ս. Գրիգոր լուսաւորել : Իրբոր Խոսրովին հրամանով Անակին ընտանիքը կոտորեցին՝ Եւթաղ անուն մարդ մը՝ Անակին մէկ եռամեայ որդին գաղանփ պահեց և առաւ նորա սանտուին հետ (Սոփիա) Կեսարիա տարաւ : ուր քրիստոնէութիւնն այն ատեն կ'ծարկէր : Փախստական մանուկը Քրիստոսի կրօնին մէջ մեծցաւ, Գրիգոր անուամբ, և իր կրթութիւնն աւարտելէն ետե՛ Մաքիմ անուն աղջկն իրեն կին առաւ : Այս ամուսնութենէ ծնաւ

Արիանէս և Արիստակէս : Սակայն Գրիգորի ազնիւ ու առաքինի հոգին հանգիստ չէր : Իմացեր էր իր հօրն՝ Անակին գործած ոճիրն և այն ազան անձնական ծառայութեամբ սրբելու կը փափաքէր : Ուստի իր կողակցին հաւանութեամբ քակեց ամուսնական կապը : Մարիամ կուսանոցը մտաւ, իսկ Գրիգոր Հռոմ գնաց ու Տրրդատին քովը մտաւ : Նախախնամութիւնը անծագգ մը լուսաւորելու զինք սահմանած էր :

Երբոր՝ Տրդատ Հայաստան դառնալով տարած յաղթութեանց վրայ Անահիա դիցուհւոյն զոհ կ'մատուցանէր՝ ամենուն պատուիրեց որ նոյն պաշտօնը կատարեն : Գրիգոր անբժեց . Տրդատ՝ բարկանալով զանի չարչարել տուաւ, և երբ ըսին իրեն թէ նա Անակի որդին է, հրամայեց որ Գրիգորը Արտաշատ բերդը տանին և մահապարտներու սահմանուած խոր վիրապը նետեն . իսկ Քրիստոսը դաւանողներու դէմ մահ սպառնաց : Ս. Գրիգոր շատ տարի մնաց նոյն վիրապին մէջ, և բարեպաշտ կին մ'ամեն օր հաց կ'տանէր կ'նետէր որ նահատակը կերակրի :

Հռիփսիմէան կուսանդ. — Այն ատենները (300) մի շատ կուսանք, որոց գլուխն էին Հռիփսիմէ և Գայեանէ, Հռոմէն խոյս տալով՝ Հայաստան եկեր և Աղաղարչագատի մօտ, այգիի մը հնձանին մէջ բնակեր էին : Երբոր Գիսկլեաթանոս կայսրն որ Հռիփսիմէի հետ կարգուիլ կ'ուզէր, իմացաւ որ նա Հայաստան փախեր է, իսկոյն գրեց Տրդատին որ զանի իրեն դարձնէ : Բայց Տրրդատ՝ Հռիփսիմէի գեղեցկութեան զարնուելով՝

ուզեց զանի կին ընել : Հռիփսիմէ դէմ կեցաւ և սորա վրայ թագաւորը հրամայեց որ զանի տանջեն , նահատակեն իր ընկերներովն , ինչպէս որ հրամանը կատարեցին : Բայց թագաւորը մեծ տրտմութեան և սուղի մէջ ընկաւ և վրան տեսակ մը խելացնորութիւն զալով՝ սկսաւ անտառները թափառիլ՝ վայրի կենդանիներու պէս : Նոյն պատիժը կրեցին և ուրիշ նախարարներ :

Այն ատեններն Տրդատին Խորովէրոսի քոյրն երազ մը տեսաւ : Այս երազին մէջ հրեշտակ մը կ'հրամայէր որ Գրիգորը խոր վիրապէն հանեն որպէս զի խելացար թագաւորը բժշկէ : Այս երազը մի քանի անգամ կրկնուելուն՝ Օտա Ամատունի նախարարը գնաց Գրիգորը խոր վիրապէն հանեց : Երբ Աղարշապատ կ'գային , Տրդատ ուրիշ նախարարներու հետ՝ նորա գիմացն ելաւ : Ս. Գրիգոր Աստուծմէ բժշկութիւն խնդրեց նորա համար և իրօք Տրդատ զգանտացաւ : Յետոյ գնաց նահատակ կուսանաց մասունքը ժողովեց ու վկայարան մը շինել տալով նորա մէջ ամփոփեց :

Այնուհետև Տրդատ ու նախարարներն քրիստոնեայ եղան : Ս. Գրիգոր սկսաւ Աւետարանը քարոզել՝ Տրդատ թագաւորին հետ շատ տեղեր պարտելով , և կուստունները կործանեց : Եկեղեցիներ (Էջմիածնայ տաճարը) վանքեր ու դրպրոյներ հաստատեց որպէս զի սղայք քրիստոնէական ոգւով դաստիարակուին , և կոչում ունեցողներն եկեղեցոյ պաշտօնեայ կ'ձեռնադրէր և այլ և այլ կողմեր կ'ղրկէր որ ժողովուրդը հովուեն :

Այսպէս քրիստոնէական լոյսը տարածելով Հայաստանի մէջ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կոչուեցաւ, և բոլոր Հայոց կաթողիկոս եղաւ : Այն միջոցները Նիկիոյ տիեզերական ժողովը լինելով՝ որպէս զի Արիոս անուն եպիսկոպոսի մէկ նոր վարդապետութիւնը դատեն, Ս. Գրիգոր ալ հրաւիրուեցաւ որ նոյն ժողովին երթայ ներկայ գտնուի : Բայց ինք յանձն չառաւ, և իր տեղն ուղարկեց իր որդին Արիստակէսը, որ ժողովին կանոններն առաւ Հայաստան վերադարձաւ : Ս. Գրիգոր Արիստակէսին դառնալէն ետեւ՝ իր հոգևոր իշխանութենէ հրաժարեցաւ և Մաննայ այրը քաշուեցաւ ճգնելու համար : Նոյն տեղը մեռաւ, և հովիւներ նորա մարմինը թաղեցին : Վերջը նորա ոսկորտիքը Թուրքան տարին :

Տրդատին պատերազմները. — Պարսից Շապուհ թագաւորը Տրդատէն վրէժ լուծելու և նորէն Հայաստանի տիրելու համար՝ պատերազմ հրատարակեց : Հիւսիսային Սկիւթացի ժողովուրդները գրգռեց որ Հայաստան արշաւեն, նոյնպէս Սելուկեայ նախարարութեան Սղուկ նահապետը յորդորեց որ Տրդատին դէմ ապստամբի : Հայոց թագաւորը շուտ մը զօրքը ժողովեց և նախ հիւսիսային ասպատակներու դէմ քալեց : Յաղթեց Բասլաց Գեդուեհոն թագաւորին. սակայն այս պատերազմին մէջ քանի մ'երևելի հայ նախարարներ ընկան, ինչպէս նաև Արտաւազդ Մանդակունին, որ հայոց աշխարհի ընդհանուր սպարապետն էր : Տրդատ թշնամի Սկիւթացիքը մինչև Հանայ երկիրը վանելով Հայաստան կ'վերա-

գառնար, երբոր ապստամբ Սղուկ նահապետին մահուան լուրն իմացաւ :

Մամբուռ . — Այս նահապետը՝ Ամատունեաց Օտա նախարարը սպաննելով զացեր Տարոն գաւառին Ողիւն ամրոցն ամրացեր՝ և Սիմ լեռին բնակիչներն թագաւորին դէմ ոտք հաներ էր, չթողլով որ նոյն կողմի մարդիկ ուրիշ գործի պարսպին : Այն միջոցին Տրդատ հիւսիսային ժողովրդոց հետ կռուի բռնուած լինելով բոլոր նախարարներուն իմաց կ'այ թէ՛ ով որ Սլկունեաց նահապետը բռնէ իրեն բերէ, նուրա պիտի տայ ապստամբին բոլոր զիւղերն ու զաստակերաններն : Մամբուռ ձենացին՝ այգ զօրծն իր վրայ կ'առնու և թագաւորին ձեռքէն փախածի պէս կ'երթայ Սղուկը կ'գտնէ և նորա մօտ բաւական ատեն մնալէն ետե՛ յարմար առիթ մը գտնելով զինքն ու բոլոր ընտանիքը կ'սպաննէ և Ողիւն ամրոցին կ'տիրէ : Տրդատ՝ Տարոն գաւառը Մամիզունին կ'ընծայէ և նորա ընտանիքը նախարարութեանց կարգը կ'անցընէ, և այս կ'լինի Մամիզունեանց նախարարութիւնը :

* Խորենացին կ'պատմէ թէ՛ Ճենաց թագաւորին ձկն ձէն նախարարն էր Մամբուռ, որ յաներաւի մահուան զատապարտուած լինելուն՝ Պարսկաստան Արտաշէր թագաւորին կ'ապաւինի ընտանեօք : Ճենաց թագաւորն Արտաշէն ինչպէս որ Մամիզունն իր ձեռքը տայ . սակայն Արտաշէր մահուան վրայ՝ Հապուհ Մամիզունը Հայաստան կ'զրկէ որ իր զօրաց ձկն ծառայէ : Երբոր Տրդատ Պարսիկները Հայաստանէն զանանց, Մամիզուն չուզէր Պարսկաստան երթալ և իր արիւթեան համար նախարարաց կարգն անցաւ :

Տրդատի հանդ. — Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ մեռնելէ ետք՝ Տրդատ քրիստոնէութիւնը տարածելու համար ամեն ճիգ ըրաւ և գործով ու խօսքով կ'յորդորէր նախարարներն որ նորա մէջ յարատեան: Սակայն տեսնելով որ մեծամեծներն ու ժողովուրդն իր յորդորները մտիկ չեն ըններ, գահէն կ'հրածարի և Մանեայ այրը կը քաշուի: Նախարարները կ'աղաչեն որ իր իշխանութիւնը նորէն շարունակէ և երբ Տրդատ յանձն շառնար՝ զանի կ'Թուսաւորեն:

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

Խոսքով Բ — Գնի Ապրիլից:

(343—391)

Քաղաքային պատերազմ. — Որչափ պատեն որ Տրդատ Թագաւորեց՝ իր հզօր ձեռքը անզուսպ նախարարներ հնազանգութեան մէջ պահեց, սակայն երբ մեռաւ նա՝ սոսկալի խառնակութիւն մը, տեսիկ մը քաղաքային պատերազմ պատահեցաւ, այնպէս որ մէկ կողմէ անհաշտ նախարարական ցեղեր (Բզնանիք, Մանաւաղեանք, Որդուանիք) անհարին կատաղութեամբ իրարու դէմ կռուելով բնաջինջ եղան, միւս կողմէ՝ Փայտակարանի ու Ալուանից կողմնակալ արշա-

հետև այս երկու անգներն՝ որ զիսթէ միշտ գանձ
նակից էին, իրարու հետ թշնամացան: Խոս-
րով Բ ինն ասորի թաղաւորնց և թաղուեցաւ
Անիի մէջ՝ իր հարցը գերեզմանը, աթոռը Տի-
րանսն սրբուոյն թողլով:

Մասալ գտներուդը. — Երբոր Խոսրով մե-
ռաւ՝ Մեծն Արթանէս նախարարները յողովց
և նոցա խորհրդով Արշալէր Կամարական* Հայ-
աստանի ընդհանուր անդակալ կարգելով՝ ինք
Տիրանն առաւ և Կ. Պոլիս գնաց սրպէս զի կայ-
սեր հաւանութիւնը խնդրէ զանի հօրն աթոռը
հանելու համար:

* Արդէն յիշեցինք որ Արշալէր Կարսկաստան գացեր
էր որ՝ Արաւշի մահուանէ ետք՝ (երես 348) նորա յա-
ջորդներուն մէջ ծագած գտաութիւնը կարգեցընէ: Ար-
աւշի յաջորդեր էր Արտաշէս որդին, որու փաւ երկու
եղբայրները Կարտի և Մարտի անանաթներ էին և Կ'ու-
զէն որ իրենք ալ ախրեն: Արշալէր հաշտութիւն հաս-
տատեց այս պայմանաւ որ եթէ Արաւշէտի ցեղին մէջ արու-
ժառանգ չմնայ, աթոռը փաւ եղբայրներուն անցնի, որ
Կարտիի Պահլաւ և Մարտիի Պահլաւ կոչուեցան: Սու-
րենեան Պահլաւէն ելաւ Ս. Գրիգոր լուսաւորիչ, իսկ
Կամարականաց ցեղը Կարենեան Պահլաւէն իկաւ: Այս
ցեղը Հայաստան գաղթեց Խանքով Մեծին օրովը: Ար-
աւշի Մատենեան զօրքով վրայ հասաւ և բոլոր ցեղը կո-
տորեց. փնակ Պիրուզմար աղտակելով Կամարական ցե-
ղին հիմնադիրն եղաւ: Սորա որդին Կամար իր ընա-
նեօք Հայաստան բնակեցաւ Տրդատին ժամանակը և պա-
տերազմի մը մէջ իր գանկին կէսը կորսաւ, որով ըսուե-
ցաւ Կամար, այսինքն իր էլնախ: Կամարականք կ'կո-
չուէին նաև Արշալէրի գամ Պահլաւանիէ:

Այս որ իմացաւ Պարսից Շաղոսէ թագաւորը՝ սաստիկ նեղացաւ որ Հայերն օրէ օր Գրիգոր արքունեաց հետ կ'միանան, և կարծելով թէ մեր հայրենիքն անխշտան ու անպաշտպան վիճակի մէջ կ'գտնուի, յարմար առիթ սեպեց իր Ներսէս եղբայրը զօրքով Հայաստան ղրկելու որ զայն նուաճէ ու թագաւորէ: Բայց Ասմաթաւկան Արշաւիր արթուն կ'հսկէր, և հայ նախարարներ իրենց բանակն արդէն կազմեր էին Մասաղ դաշտին վրայ, երբ Ներսէս նորա դէմ ճակատելով՝ շարաչար կ'յաղթուի և Պարսկաստան կ'գառնայ: Թէև շատ մեծ նախարարներն կան այս պատերազմին մէջ, բայց Հայոց զօրքը հայրենիքը պաշտպանեց մինչև Տիրանին գալը և այսպէս նորէն փորձով տեսնուեցաւ որ երբ ժողովուրդ ու նախարար մարտնոթեամբ շարժէին արտաքին թշնամիներու դէմ՝ անպարտելի կ'անային:

Տիրան Բ. — Ա երջանակն Ս. Արթուրէի հետ Տիրան Հայաստան գառնալուն իր հօրը դահմ ելաւ, դրացի ժողովրդոց հետ հաշտութիւն հաստատեց, նաև Պարսից հետ քիչ մը հարկ խոտանալով ինչպէս որ արդէն Յունաց ալ կ'վճարէր: Սակայն Տիրան ի բնէ թոյլ ու մտլիէր և միայն Ս. Արթուրէի պատկառելուն իր յօռի բնութիւնը կ'զսպէր: Աստի երբ նա մեռնելով Յասիկ կամ թողիկոսական տիտան ելաւ, Տիրան իր ընթացքը փոխեց և վաս ու անխորհուրդ գործերով թէ Հայոց և թէ գաղտակից աղցերու ասելի եղաւ:

Տիրան Եռլիանոսին չ'օգնէ . — Այն ատենները Շապուհ Բ Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմի պիտի ելնէր . ուստի Տիրանին հետ պինդ պահեց բարեկամութիւնը և մինչև անգամ նմա օգնեց՝ որպէս զի վանէ Կովկասու ասպատակներն՝ որ Ճորայ կապանէն անցնելով՝ եկեր Աղուանից սահմանները հաստատուեր էին : Թէև Տիրան՝ թէ՛ Պարսից և թէ՛ Հռոմայեցւոց դաշնակից լինելով՝ դժուարին վիճակի մէջ պիտի գտնուէր՝ եթէ նոցա մէջ պատերազմ բացուէր , սակայն կրնար չէզոք դիրք մը պահել և ոչ մէկուն թշնամութիւնն իր վրայ գրդռել : Բայց այսպէս չբրաւ . երբ Եռլիանոս որոշող՝ Կոստանդ կայսեր յաջորդը , Պարսկաստանի վրայ կ'քալէր . Տիրան նորա զօրաց օգնեց որ Եփրատ գետէն անդին անցնին : Եռլիանոս կ'ուզէր որ Տիրան զօրքով իրեն միանայ , բայց նա մերժեց և միայն գունդ մը տուաւ նմա Ռշտոանեաց Զօրա նախարարին հրամանին տակ , նոյնպէս իր երրորդ որդին Տրդատն և Տիրէլ թուն իբրև պատանդ յանձնեց :

Եռլի կայսրապետին նահապետութիւնը . — Եռլիանոս պատանդները Բիւզանդիոն ուղարկեց և իր պատկերը Տիրանին տուաւ որ եկեղեցիներուն մէջ կախէ : Տիրան Ծոփաց գաւառը հասնելով՝ պատկերն արքունի եկեղեցին կանգնել ուզեց : Ս. Եռլիկ այս տեսնելով՝ պատկերը թազաւորին ձեռքէն կորզեց և ուղին տակ կտոր կտոր բրաւ : Տիրան Եռլիանոսէն վախնալով՝ հրամայեց որ ծեծեն մահաւ չափ Ս. Եռլիկն՝

արտ. խրատներէն ու յանդիմանութիւններէն արգէն տաղակացեր էր : Ս. Հայրապետին մարմինը Թորդան գեղը տարին և իր հօրը՝ Ս. Վրթմանէսին՝ գերեզմանին մէջ թաղեցին :

Ռշտունի Ջօրան . Տիրանի կրօն պարիժը . — Էրբոր նախարարներն ու Ռշտունի Ջօրան Ս. Յուսիկի մահն իմացան , Տիրանին դէմ զայրացան : Ջօրա՛ որ Յուլիանոսի օգնական զօրաց հրամանատարն էր , մերժեց անօրէն թագաւորին հրամանը կատարել և իր գունդն առնելով՝ Տմորիք քաջուեցաւ , մինչև որ միւս նախարարաց ընելիքն իմանայ : Այն ատեն Յուլիանոս գիր գրեց Տիրանին պատուիրելով որ Ջօրան իր բաւոր ցեղովը ջնջէ : Տիրան այս հրամանը կատարեց և Ջօրայի տեղ Սաղմոսի Անժտայ իշխանը հարաւային գունդին զօրապետ կարգեց , և Փանոսեհը՝ կաթողիկոս :

Շապուհ յաղթեց Յուլիանոսին , որ օպաննուեցաւ , և նորա զօրքը մինչև Հայաստան հաւաքեց : Յետոյ նամակ գրեց Տիրանին և խաբէութեամբ հրաւիրեց իր մօտ , որպէս զի նորա անհաւատարմութիւնը պատժէ : Շապուհ կշտամբեց զանի իր զօրաց առջև և նորա աչքերը փորել տուաւ : Այսպէս կ'ըսէ Խորենացին . Խաւարեցաւ Տիրան , որ Հայաստանի լոյսը խաւարեցուցեր էր , Յուսիկին արևը մարեր էր (364) :

Արշակ Բ. — Նոյն միջոցին Շապուհ հռոմէական զօրութիւնը կտարելով՝ ուղեց Հայաստանի

մբայ իշխել. և որպէս զի Հայոց սիրտը շահի Տիրանին որպին Արշակը թագաւոր կարգեց, իր մէկ մտերիմը՝ Ապղնայ Միանին, արևելեան զօրաց հրամանատար դնելով՝ Աւհանին տեղ, և կերպով մը Հայաստանի կառավարութիւնը նմա յանձնեց։

Արշակունի թագաւորներուն մէջ Արշակ ամենէն մտադաւրաւ, շարասէր և մոլի թագաւորն էր. և այնպիսի արգաւէր ընթացք մը բռնեց որ դրեմէ հայրենեաց կարծանման պատճառ եղաւ։ Իր անխոհեմութեամբ և Պարսից ու Հռոմեացեաց մէջ տիրած ոխակալութենէ Հայք սոսկալի տառապանք կրեցին։ Եւ իրոք՝ երբ նորա նորէն փառքը հետ զարնակեցան, Աւլենախանոս կայսրն իմնալով որ Հայուն Հայաստանի տիրաւորակալու միայն ունի, դիտարն զրկեց Արշակին և յիշեցուց իր նախորդներուն դաշինքը և Պահանջեց որ սովորական հարկը վճարէ և իբրև հետ միանայ Պարսից դէմ։ Արշակ գետաբաններ նախատելով եւս դարձուց և կայսեր զայրոյթը շարժեց, այնպէս որ Աւլենախանոս իր քովը գանդուղ պատանդներէն Տրդատը գործնել տուաւ և թէպէտ զօրավարը զօրքով Հայոց մբայ արձակեց։ Արշակ վախէն շփոթեցաւ և Ս. Գուրիկի թառն, Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի գիմեց որ զինք կայսեր հետ հաշտեցրնէ։ Մեծն Ներսէս կայսեր երթալով կ'յաջողի նորա սիրտը շահիլ և պատանդներն առնուլ, որք էին Գծել Տրդատին որպին և Տիրիթ. նոյնպէս Աւլենախանոս իր արգաւէաններէն Ուլիպարոս աւրան աղջիկն Արշակին ուղարկեց կնութեան։ Եւ

արտո՛հանե՛ք Յրդասոյ յանկրանի՝ սպաններ ձեր նոցա արդօտն Գնէ՛ լին՝ հաստացու՛մ մ՛ ղնելու մտօք՝ աստե՛տութեան պատիւ ու շատ զանա՛ պարզեց ՚ Գնէ՛ լ իր կոչք հասուն՝ Տիրանին՝ մտա եկաւ ընա- փերու Առաջ աւանն, նորա քորքը վաշտաւոց տէր եղաւ : Սիւնեաց ցեղէն Փառանջ,՝ կնկան Տնաւան մնացաւ : Ե իր ատատաւանն թեամբը ցորքը նախաբարնե՛րուն սիրելի՛ եղաւ :

Գնէ՛ լ մահը . . . Մակայն Տիրիթ կ'նախանձէր Գնէ՛ լի վրայ և իրեն վաւանկից մը գտնէ՛ լով այս է Աւարդան Թափկտեան զինակիրը : Գնէ՛ լն առ- քատաւանեց Արշակին առջև, որպէս թէ նորա քիմ՝ կ'ըստապրէ և օրհնուն յափշտակելու միտք անի : Այս ամբաստանութիւնը հաստատելու համար՝ Տիրիթ ըստ թէ Գնէ՛ լ թագաւորական կալուածոց մէջ Արարատ՝ կ'ընակի և թէ բո- շոր նախաբարնեցը ստակով իր կողմը շահած էր, որպէս զի ապտամբի : Արշակ հաւատաց այս ամբաստանութեան և Աւարդանը Գնէ՛ լի զրկե- լով՝ հրամայեց ար Արարատէն հեռանայ և Ա- ղթափեա կամ Առնեքանի երթայ բնակի : Ինչ պէ՛ս որ սովոր էին բնակելու արշակունի ար- քայազանք : Գնէ՛ լ թագաւորին հրամանն իտեղիս հատարեց, բայց Տիրան բարկացաւ այս անի- ղաւութեան դէմ և ծանր յանդիմանութիւններ ուղղեց իր որդւոյն, որ աստիկ զայրանալով իր հայրը գազանի խեղդել տուաւ :

Բայց Տիրիթ ու Աւարդան այսչափով գոհ չե- ղան : Երբ օր մ՛ Արշակ որսի ելեր էր Աողայօ- վիտ՝ և շատ երէ որսալուն կ'աղործնար, նոքա

ըսին թագաւորին թէ այն օրերը Գնէլ աւելի շատ երէ որացեր էր Շահապիվանի կալուածոց մէջ : Արշակ սասաիկ նեղանալով հրաման ղրկեց Գնէլին որ իրեն որսի տեղ պատրաստէ , և ինքն ալ շուտ մը ճամբայ ելաւ որ՝ եթէ ամեն բան պատրաստ չգտնէ՝ Գնէլը պատժէ : Սակայն երբ հասաւ Արշակ առատ որս գտաւ և՛ նախանձէ շարժեալ՝ իր զինուկիր Վարդանին ձեռօք Գնէլը նետով սպաննել տուաւ : Արշակ այս սպանութիւնը դիպուածի տալով՝ Գնէլի մահուան վրայ շատ վիշտ ցցուց , թէև ամեն մարդ զիտէր թէ նորա նենգութեամբ Գնէլը զարնուեր էր : Ս. Ներսէս այս բանիս համար անիծեց Արշակն , որ զղջալու տեղ , Փառանձեմն՝ որ անզղամ կին մ'էր , իրեն կին առաւ և անկից Պապ անուն որդի մ'ունեցաւ : Իսկ Փառանձեմ , անօրէն քահանայի մը ձեռօք , հաղորդութեան թոյն խառնել տալով Ուխմպիտդային խմցուց ու սպաննեց :

Ս. Ներսէսի Բարեկարգութիւնները . — Երբոր Ներսէս Բիւզանդիոնէն Հայաստան դարձաւ՝ բոլոր իր նախորդներուն դրած կարգ կանոնները նորոգեց : Եկեղեցականներ ու աշխարհականներ դումարեց և ժողով կազմելով՝ կանոններ հաստատեց և բարեպաշտական գործեր ընելու յորդորեց : Ամեն դատաւներու մէջ հիւանդանոցներ շինել տուաւ , ու ապիկար և բորոտ մարդիկ նոցա մէջ պատասպարեց . նոյնպէս հիւրատուններ հաստատեց , որպէս զի ճամբորդ և պանդուխտ մարդիկ բնակին , և վանքեր՝ որ որբեր ու ծերեր պատասպարին և կրօնաւորներն աւտմ

սորվին : Մերձաւոր խնամութիւններ վերցուց , նոյնպէս ջնջեց մուեքներու համար վարձուր լալկաններ գործածելու հեթանոսական սովորութիւնը :

Տիգրանակերտի առաջը . — Շապուհ հիւսիսային ազգերու դէմ պատերազմն աւարտելէն ետեւ՝ միաքր դրաւ վրէժ հանել Արշակէն որ հարկը դադրեցուցեր ու Հռոմայեցւոց միացեր էր : Բայց Արշակ յաջողեցաւ օգնելով Շապուհին հաշտուիլ նորա հետ որ իր զօրքով Հռոմայեցւոց դէմ քալեց : Երբ Տիգրանակերտ քաղաքը հասաւ , ներս մտնել ուզեց , բայց քաղաքացիք դռները գոցեցին , և պարսիկ դեսպանները վռնտեցին : Ուստի Շապուհ քաղաքը պաշարեց : Հայք մեծ ջարդ մը տուին Պարսից : Այն ատեն Շապուհ իր ճամբան շարունակեց և Յունաց (Հռոմայեցւոց) դէմ պատերազմ՝ ընելէն ետեւ՝ նորէն Տիգրանակերտ դարձաւ և յոյն դերիներու ձեռք զայն առնելով՝ բնակիչներուն մէկ մասը ջարդեց և մէկ մասը գերի տարաւ Պարսկաստան :

Արշակուտան . — Արշակ ոչ միայն իր խաբէական ընթացքով օտար ազգերը Հայաստանի դէմ թշնամացուց այլ և իր ազգուեր գործերով բոլոր նախարարներն իրեն դէմ զայրացուց , մանաւանդ երբ աւան մը շինել տուաւ , Արշակուտան անունով , և հրաման հանեց թէ այն տեղ գացող բնակողը՝ ինչ չարիք որ գործած լինի , պատիժէ ազատ պիտի մնայ : Այս հրաման

ն/ն վրայ՝ մի շատ գագ. ու աւարտի մարդիկ: աւ
 մնն կողմէ այն նորաշին. աւանը թիւփնցան: մն
 ձամեմներուն ինչքը: կողոպտելով ու զանազան
 անօրէնութիւններ գործելով: Նախարարները մի
 քանի անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ մտիկ
 չըրաւ: Այն. աւանն. Հապուհ. թագաւորին դի
 մեցին, որ պարսիկ զօրապետ մը տալով. հայ
 դունդով մը Հայաստանը զարկէց: Արշակը բռնե
 լըս. համար: Արշակ. Կովկասու կողմերը փախա
 ուր Արաց ժողովորէն օքնօթիկն ինդրէ:

Պարսից զօրասանը Հայաստան մտնելով: Հա
 յոց. օգնութեամբ. Անի. բերդն ու միջի գանձն
 առաւ. . տալս նախարարներն. Արշակուանի վրայ
 քաղեցին. և բոլոր բնակիչները, սրէ անցրնելով
 աւանն. ալ. կործանեցին, միայն կաթնիկն որայլը
 ինայելով Ա. Ներսէսի: ինդրանգր:

Արշակի պատերազմը: Կայրիէն ալ դէժ. — Արշակ.
 վրայի զօրքով: Հայաստան. դարձաւ, իր կուսա
 կիցները ժողովց. և Արշակուանը կործանողն ա
 խարարներէն վրէժն տանլու համար երկու տա
 րի շարունակ պատերազմ մղեց նոցա դէմ: ո
 րոց պարազուին էր Ներսէս կամսարական: Այս
 առիտալի: պարազաններէն օգուտ. քաղելով
 Պարսիկները: Հայաստանի: արեւելեան կողմերը
 կ'ասպատակէին, իսկ Գեղոցա զօրապետն ալ
 Ասղէս. կայսեր. հրամանաւ Արշակին վրայ կը
 քալէր որպէս զի պատէ. զանի Պարսից օդն
 լուն. համար: Ածօրէն թագաւորը ները մանու
 լով դեսպաններ կ'աղարկէ Ս. Ներսէսին որ
 զինը նախարարներուն հետ հաշտեցընէ: Սուրբ:

հայրապետը յանձն կ'առնու և կ'յաջողի, միայն Մերո՞ժան Արժրուհին և Վարդան Մոսիկոնեան անհաշտ կ'մնան և Շապուհին քովը կ'երթան :

Ս. Ներսէսի ասորքը. — Այսպէս Ս. Ներսէս խաղաղութիւն հաստատեց և այս հաշտութեան պայմանն էր որ Արշակ արդարութեամբ վարուի նախարարներուն հետ, և սոքա հարատարմութեամբ ծառայեն : Եւ որովհետև Թէոդոս զօրապետը Հայաստան կ'արշաւէր որ Արշակէն վրէժ լուծէ, Ս. Ներսէս նորա մօտ գնաց և աղաչեց որ ետ կենայ այս արշաւանքէն : Հայոց մնաս չհասցընէ, վասն զի Արշակ պատրաստ էր հարկերը վճարել կայսեր և իր որդին Պապն ու նախարարներուն որդիքը պատանգ տալ : Թէոդոս զօրավարը Ներսէսի խնդիրը չմերժեց, բոլոր պատանդներն առաւ, և առաջարկեց սուրբ հայրապետին որ ինքն ալ կայսեր ներկայանայ և նորա սիրտն առնու : Ս. Ներսէս նամակ մ'ալ տարաւ Արշակին կողմէն, որով իր ընթացքն արդարացընել կ'ուզէր : Բայց կայսրն ոչ նամակը կարգաց և ոչ Ս. Ներսէսը տեսաւ, այլ հրամայեց որ զանի աքսորեն և պատանդներն ալ սպաննեն :

Այն ատեն Վ. Պոլսոյ եպիսկոպոսն էր Մակեդոն, որ կայսեր շատ սիրելի էր : Արիստեան քանի մ'աղանդաւորներ գացին Ս. Ներսէսի ըսին որ եթէ իրենց աղանդն ընդունի Մակեդոն կարող է զինք ազատել : Ս. Ներսէս այս պայմանը չընդունեց և աքսոր գնաց : Իսկ Պապ և միւս պատանդներն իրենց կեանքն ազատելու

Համար Հաւանեցան՝ և Մակեդոնի բարեխօսույ թեամբ՝ կայսրն ետ առաւ իրենց դէմ՝ արձակած մահուան վճիռը : Իսկ Ս. Ներսէսն աքսոր տանող նաւն այէկո՛ճութեան Հանդիպելով՝ աւնապատ կղզի մ'ընկաւ խորփակեցաւ : Ս. Ներսէս ութ ամիս մնաց այն ամայի վայրը՝ և ծառերու արմատներ ու ծովեզրն ընկած ձկեր ուտելով կ'ապրէր :

Արշակ էր «-իպը կ'դրժէ. — Մինչդեռ Ս. Ներսէս Հայաստանի և Արշակին Համար կ'աշխատէր ու ամայի կղզիի մը մէջ կ'տառապէր, Հայոց անօրէն թագաւորն սկսեր էր նորէն իր անզգամութիւնները : Չէր մոռցած իր ոին Արշակաւանը կործանողներուն դէմ՝ և շատ նախարարներ կոտորեց, մանաւանդ Ամասրականաց ցեղը բոլորովին ջնջեց : Միայն Արշաւրի որդին՝ Սպանդարապ ազատեցաւ և Յունաստան փախաւ : Այս շարիքը տեսնելով՝ Բագրևանդայ եպիսկոպոսը՝ Խաբ, որ Մեծին Ներսէսի կողմէ վերակացու դրուեր էր, սաստիկ յանդիմանեց թագաւորը, որ անմիջապէս հրաման տուաւ բռնել անվեհեր եպիսկոպոսը քարկոծել : Բայց Խաղին ազգականներն՝ (Ապահունի իշխաններ) որ կորովի ու քաջ մարդիկ էին, եպիսկոպոսն ազատելով՝ իրենց դաւառը տարին :

Արշակն ճահը. — Նախարարները զգուեր էին Արշակին ընթացքէն և նորա բռնութենէ ազատելու համար՝ Պարսից Շապուհ թագաւորին գացին որ դարման մը գտնեն : Շապուհ սիրով

կ'ընդունի այս փախտականները, և գունդ մը զօրք տալով Ալանուզան Պահլաւ զօրավարին, որ Արշակին ազդակից էր, սորա գէմ կ'ուղարկէ նախարարներուն հետ: Հայոց թագաւորին ճարը հատած՝ կ'աղաչէ Պարսից զօրավարն որ իրեն ժամանակ տայ Յունաց երկիրը փախչելու, բայց չյաջողիր և կ'ստիպուի անձնատուր լինիլ և Պարսից դուռը դնալ: Շապուհ՝ Արշակն իր քովը պահեց և հրամայեց որ Փառանձեմ թագուհին և նախարարներուն կիներն ալ Պարսկաստան տանին:

Նախարարներն այս հրամանն իմանալով սաստիկ զայրացան. Հայաստան զսնուող պարսից գունդին վրայ յարձակեցան, և զայն վանելէն ետե՛ կ'իրենց ընտանիքն առին՝ ոմանք ամուր անդեր ապաւէն փնտռեցին, այլք Յունաց երկիրը խոյս տուին: Փառանձեմ թագուհին ալ Աբարգիւնը բերդը քաշուեցաւ և լուր տուաւ իր Պապ որդւոյն, որ Վ. Պօլիս էր, շուտով օգնութեան հասնիլ: Իրաւ է որ արդէն մի շատ նախարարներ Պարսից կրօնն ընդունեցէին որ մեծ փառք ու պատիւ ստանան: Սոցա մէջ էին և Մերուսեան Աբծրուանին ու Վահան Մաթիլոնեան: Շապուհ իր ոխը Արշակէն առաւ և շղթայակապ Անյոյշ բերդն ուղարկեց: մեծ բանակ մ'ալ տուաւ ուրացող նախարարներուն, որ եկան Արտաղերէց բերդը պաշարեցին, որ թէև անատիկ էր, բայց բերդակալները կամովին անձնատուր եղան: Պարսիկ զօրքը բերդը մտան և Փառանձեմին հետ շատ դժրի ու գանձ Ասորեստան տարին և զայնս սպաննեցին: Արշակ լսելով այս ամեն ա-

ղեարք՝ որոց ինքն էր պատճառ, ինքզինքը սպաննեց :

Մերոյան Հայաստան կ'արչաւ . — Երբ Արշակ մեռաւ (382) Շապուհ՝ Մերութանը շատ զօրքով Հայաստան արձակեց : Արդէն իր քոյրը, Որհդրոյան նորա հետ կարգեր էր, և Պարսկաստանի մէջ շատ երկիրներ պարզեւեր էր : Այս անգամ խոստացաւ քաղոր Հայաստանի թագաւոր կարգել զինք եթէ յաջողի նախարարները զսպել և Հայերն արեւապաշտ ընել :

Մերութան Հայաստան գալով՝ բոլոր ճիշդ թափեց որ քրիստոնէութիւնը ջնջէ, և այլ և այլ միջոցներ գործածեց : Եպիսկոպոսներն ու քահանաները Պարսկաստան ուղարկեց, շատ գիւղեր այրեց, արդիւից յունարէն լեզուին ուսուցնել և պատուիրեց որ ստեղծէր պարսկերէն սորվին, և Յունաց հետ հաղորդակցութիւնը դադարեցրնեն : Նոյնպէս հրաման ղրկեց փախուսական նախարարներուն օք Հայաստան դառնան և նոցա կիներն իբրև պատանդ պահեց բերդերու մէջ :

Պեղ . — Երբոր Թէոդոս Բիւզանդիոնի գահն ելաւ, ուրիշներու հետ Ս. Ներսէան ալ տքաւրէն ետ գարձուց և իր քովը պահեց : Հայրենասէր հայրապետը Հայաստանի մէջ պատահած չարքն ու սոսկալի անիշխանութիւնն իմանալով՝ աղաչեց Թէոդոս կայսրն որ Պարսկաստանը դադարեցրնելու համար իրեն օգնէ : Կայսրը նորա աղաչանքը լսեց, և Տերկմարեան զօրապետը

զօրքով Հայաստան ուղարկեց : Անմիջապէս Պապին հետ բոլոր տարագիր նախարարները, և Սպանդարտար Կամարականը Մեծն Ներսէսի միացան : Հասան Հայաստան, ուր ամբարիշտ Մերութան կ'տիրէր, և զանի վճռեցին : Սակայն այս անգամ ուրացողն իր կատղութիւնը նախարարներուն կանանց վրայ թափեց և խոյս տալու ասին հրաման ղրկեց բերդապահներուն որ զայնս կախեն և զիշատիչ թռչուններուն կեր թողուն :

Ձերտի Գալատիարք : — Հասցուհ լսելով որ Պապ Թէոդոս կայսեր օգնութեամբ Հայաստան մտեր է, Պարսից բանակին զօրապետ կարգեց Մերութանն ու Հայաստան ուղարկեց : Թէոդոս ալ Պապին օգնական բանակը զօրացուց և այսպէս երկու կողմէն եկան Ձերտ գաշտին վրայ ճակատեցան : Ս. Ներսէս Նպատ լեռն ելաւ և մինչև պատերազմին վերջն անօթք ըրաւ որ Աստուած Հայաստանը պահպանէ : Առաւօտուն պատերազմը կ'սկսի, արևուն ճառագայթները հայ զինուորներուն աչքին զարնելուն՝ չէին կարող լաւ նշան առնալ : Յանկարծ ամպ մ'եկաւ և արեւը ծածկեց, և սաստիկ հով մը սկսաւ փչել Պարսից բանակին դէմ, այնպէս որ մեծ նեղութիւն կ'պատճառէր թշնամոյն : Այս բարեգուշակ նշաններէ սիրտ առնելով՝ հայ և յոյն զինուորներն առելի արիութեամբ կ'պատերազմին : Սպանդարտար թշնամեաց բանակին կերդունը Ղեկայ Շերէի թաղաւորը տեսնելով որ մեծ կոտորած կ'ընէր, կայծակի սէս նորա վրայ կը

յարձակի և կ'սպաննէ : իսկ Մուշկ Մաթիոնեան Աղուանից (Ուռնայր) իշխանը կ'վերաւորէ : Վերջապէս Պարսից բանակը սոսկալի ջարդ մը կրելէն ետև՝ կ'ցրուին և կ'փախչին : Սակայն Մերուժանին ձին վերաւորուած լինելուն՝ չկրնար շուտով խոյս տալ և Սմբատ սպարապետն ետևէն հասնելով զանի կ'բռնէ Կոզայովիտի Շամբուտին մօտ : Սմբատ չուզեց զանի Մեծն Ներսէսի տանիլ՝ մտածելով որ թերևս նորա ներողամտութեամբ ազատի Մերուժան, այլ նոյն տեղուանքը վրանաբնակ մարդիկ տեսաւ՝ որ երկաթէ շամբուրով միս կ'խորովէին, առաւ հրաշէկ շամփուրը, բոլորեց պսակի ձևով և Մերուժանին գլուխը դնելով՝ ըսաւ. «Վպսակեմքեզ, Մերուժան, քանի որ Հայոց թագին աչքունէիր. և այս ընելով իմ հայրենական պաշտօնս կ'կատարեմ » :

Պապին անկարգ կեանքն ու վախճանը : — Արշակին արժանի որդին եղաւ Պապ, որ իր անօրէն ու ազգաւեր գործերովն մի քանի արշակունի վատ թաղաւորներուն շարքին մէջ ամենէն նշանաւոր տեղը կ'բռնէ : Երբոր իր հօրը գահն ելաւ Պապ, իր շար ողին ծածկեց, կեղծաւորութեամբ քիչ մ'ատեն վարուեցաւ, խոստանալով Ս. Ներսէս հայրապետին արդարութեամբ կառավարել Հայաստանն, որ արդէն քայքայուելու սկսեր էր : Ս. Ներսէս հաւտաց Պապի խոստումներուն, նախարարները ժողվեց և յորդորեց որ թագաւորին հետ կապուին և հաւատարմութեամբ հայրենեաց ծառայեն : Պապ իր հօրը գրաւած կա-

լուծածները նախարարներուն դարձուց, և Սպան-
դարատ Կամսարակներ վարձատրեց : Այսպէս
ժամանակ մը խաղաղութիւնը տիրեց Հայաստա-
նի մէջ, բայց Պապ ամեն ուխտ ու խոստում
շուտով մոռցաւ և ծածուկ անկարդ կեանք մը
վարելու սկսաւ, այնպէս որ Ս. Ներսէս զինք
ստէպ կ'յանդիմանէր : Անզգամ թագաւորը նորա
խրատներէն ձանձրացած՝ գաղտնի թոյն խնցոց
նմա և այնուհետև արձակ համարձակ իր մո-
լութեանց մէջ ընկաւ : Ըռհէ անուն մարդը
կաթողիկոս ըրաւ առանց Կեսարիոյ եպիսկոպո-
սէն ձեռնադրել տալու, և երբ լսեց թէ թեո-
դոս կայսեր տէրութեան մէջ խռովութիւն ծա-
կեր է, յարմար առիթ սեպեց զլուխ քաշել,
առանց իր ոյժը չափելու : Նախ Տերենտիոս զօ-
րավարին զօրքը Հայաստանէն հալածեց և ա-
պա պատերազմի մեծ պատրաստութիւն տեսաւ :
Սակայն Տերենտ նոր զօրք ստանալով Թէոպոս
կայսեր կողմէ՝ վերստին Հայաստան դարձաւ,
և յարձակելով հայոց բանակին վրայ՝ որու կը
հրամայէր Գնէլ Անյեւոյեաց նախարար մեծ ջարդ
տուաւ, և Պապն ալ գերի բռնեց : Պապ աղա-
չեց որ Տերենտ զինք չսպաննէ այլ կայսեր ներ-
կայացընէ : Ուստի շղթայակապ ելաւ նա թեո-
դոս կայսեր առջևն, որ հրամայեց սակրով
զլխատել հայոց թագաւորը :

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

Վարազդատ — փնէ Աբշուանեաց իշխանութեան խոյս-
նահը :

(391—433)

Վարազդատ . — Թէ ողոս կոյսրը Պապին տեղ
արշակունի երիտասարդ մը՝ Վարազդատ անուն ,
Հայոց վրայ թագաւոր կարգեց : Այս Վարազ-
դատ մարմնեղ , սրտոտ էր ու նշանաւոր նետա-
ձիգ : Շապուհին երեսէն փախչող նախարար-
ներուն հետ Բիւզանդիոն գացած և անդ շատ
քաջութեան գործեր ըրած էր :

Խորենացին կ'պատմէ թէ՛ երբ Վարազդատ
Հայաստան կ'երթար՝ թագաւորութեան աթոռը
նստելու՝ Դարանոյեաց գաւառին մէջ ասորի ա-
ւազակներու հանդիպելով նոցա յաղթեց և Եփ-
րատ դետէն անդին վանեց : Աւազակները գե-
տին կամուրջը կ'կոտրեն ու ջուրը կ'նետեն :
Վարազդատ վրայ կ'հասնի և այնպէս ուժով
կ'ցատկէ որ քսան երկու կանգուն լայն գետէն
անդին կ'անցնի : Աւազակները կ'զարհուրին և ի-
րենց զէնքը թողլով Վարազդատին անձնատուր
կ'լինին :

Վարազդատ կոյսրէն կ'ապստամբի . — Վարազ-
դատ ՚ի բնէ խրոխտ և ամբարտաւան լինելով
չէր ուզեր ուրիշին լուծը կրել և հետեւապէս

յոյն զօրապետներուն հրամանին տակը գանուիլ : Ուստի միտքը դրա Պարսից Շապուհ թագաւորին հետ գաշնակցիլ և Թէոդոս կայսրէն ապստամբիլ : Այս նպատակաւ խնդրեց որ Պարսից թագաւորն իր մէկ դուստրն իրեն կնութեան տայ : Այս բանս իմանալով Թէոդոս՝ հրաման ուղարկեց Վարազդատին որ կ. Պօլիս դառնայ : Վարազդատ յուսաց որ ինքզինքը կրնայ արդարացընել և ելաւ կայսեր դնաց . բայց Թէոդոս չուզեց տեսնել զանի և անմիջապէս Թուրքս կղզին աքսորել տուաւ :

Արշալի Գ. Վաղարշալի Բ. — Պապին երկու որդիքը՝ Արշալի Գ և Վաղարշալի Բ պատանդ կ'մնային Բիւզանդիոն : Թէոդոս կայսրը տեսնելով որ դժուարին է զսպել Հայերն որ միշտ կ'ապստամբէին, և երբեմն Պարսից հետ կ'միանային իրեն դէմ, մտածեց Հայաստանի թագաւորութիւնն երկու մաս բաժնել, որպէս զի աւելի գիւրաւ տիրէ և քիչ քիչ մեր հայրենիքը կործանէ : Այս նպատակաւ Պապին երկու որդիքը թագաւոր կարգեց . Արշալին Հայաստանի արևելեան մասին մէջ բնակեցուց և նորա աթոռը Դուին քաղաքը (Արարատ) հաստատեց . իսկ Վաղարշալին արևմտեան մասին մէջ, և նորա աթոռն Երիզա (Եկեղիք) քաղաքը դրաւ : Հայաստան, որ արդէն ներքին և արտաքին կռիւներով սաստիկ տկարացեր էր, այս բաժանմամբ իր կործանման դիմեց : Սակայն Շապուհ Բ, Պարսից թագաւորն այս կարգադրութենէ զոհ չէր և միայն Թէոդոսի զօրութենէ վախ-

նալուն՝ յարմար առթի մը կ'օպասէր որ Հայաստանէն կտոր մ'ալ ինք գրաւէ : Գրեթէ նոյն միջոցին հռոմէական պետութիւնն ալ երկու մաս կ'բաժնուէր : Մեծն Թէոդոսի մահուանէ ետք , արեւմտեան և արեւելեան կայսրութիւն , որու վրայ տիրեց Արկադէոս և որ քիչ քիչ յուսական տէրութիւն մ'եղաւ :

Վաղարշակ՝ Հայաստանի արեւմտեան մասին թագաւորը՝ հազիւ թէ տարի մը թագաւորեց ու մեռաւ : Այս պարագաներէն օգուտ քաղելով՝ Շապուհ՝ Արկադէոսի հետ հաշտութիւն քրաւ , և պահանջեց որ Հայաստանի արեւելեան մասին վրայ ինք իշխէ և իր կողմէ թագաւոր դնէ : Երբ Արկադէոս այս պայմանն ընդունեց , Արշակ աւելի լաւ սեպեց Գուին քաղքէն ելնել և իր աթուր Երթզա փոխադրել , յուսալով որ քրիստոնէայ տէրութեան մը պաշտպանութեան տակ աւելի հանդիստ կրնայ թագաւորել : Շատ նախարարներ Արշակին հետեւեցան , իրենց կալուածները թողլով :

Խոսրով Գ. — Շապուհ Հայերը շահելու համար Արարատայ մէջ Խոսրով անուն արշակունի մարդ մը թագաւոր դրաւ և թուղթ գրեց Արշակայ հետ զացող նախարարներուն որ իրենց տեղը դառնան , սպառնալով որ իրենց ինչքը պիտի գրաւէ , եթէ մերժեն : Շատերն այս հրաւերն ընդունեցին և իրենց երկիրները վերադարձան , վասն զի Արշակէն զժգոհեցր էին , ինչպէս նաև Սահակ Բարբաբոսանին . իսկ ոմանք , Սաքին Խոսրոսունի , Վահան Առաւելղեան և Աշխար

քոր Գիմարեան, թէև Յունաց, մասին մէջ կալուած ունէին, գազանի փախան և Սմբատին ժառէն գացին, իրենց հետն առնլով և Արշակին գանձերն, զոր Խոսրովին տարին: Արշակ պահանջեց գանձերն և երբ Խոսրով մերծեց տալու, երկու համազդի թագաւորներու մէջ կռիւն սկսաւ:

Երեւի ճակատամարտը. — Այս պարագայիս մէջ ոչ Շապուհ Խոսրովին օգնեց և ոչ Արկադէոս՝ Արշակին, այլ թողուցին կամաւ որ Հայերն զերար կոտորեն և կործանին: Երկու հայ թագաւորներ օգնութենէ անյոյս՝ զօրք կը ժողվեն և իրարու կ'հանդիպին Վանանդ գաւառին, Երեւել գաշտին մէջ: Արիւնահեղ կ'լինի պատերազմը: Արշակին բանակը կ'յաղթուի, իր սպարապետը Գաբ Սիւնին կ'մեռնի և ինք թագաւորը դնդով մը հազիւ կարող կ'լինի խոյս տալ և ինքզինք Եկեղեաց դաւառը նետել, իր զօրապետ՝ Գաղառն Ամինարականին շնորհին, որ նորա փախուստը դիւրացուց՝ երկար ատեն Խոսրովի զօրաց սպարապետ՝ Սահակ Բագրատունին դէմ դնելով: Արշակ հիւանդանալով քիչ ատենէն մեռաւ (399):

Խոսրով Գ առանձին կ'ըստաորէ. — Երբ Արշակ մեռաւ, Յունաց Արկադէոս կայսրն արեւմտեան Հայաստանի վրայ յատուկ հայ թագաւոր չըրաւ, այլ յոյն կոմսերու ձեռք կառավարեց: Այս բանիս վրայ նախարարները նեղացան, և ուզեցին Արարատի թագաւորին քովն երթալ: Ուս-

տի թուղթ գրեցին Խոսրովին, և Գաղաւոնն Կամսարականին ձեռք իրենց փափաքը յայանեցին, պայման դնելով որ անցեալ կոիւները մոռցուին, թագաւորն անյիշաչար լինի, իրենց հայրենի կալուածներն ետ տայ և յունաց բաժնին մէջ զըռնուող նախարարներուն իրաւունքը պաշտպանէ։ Արարասի թագաւորն այս պայմաններն ընդունեց և հետեապէս Գաղաւոն՝ իր հեան առնլով բոլոր նախարարները՝ նորա կողմն անցաւ։ Այն ատեն Խոսրով Յունաց մանին հարկն ալ ստալու խոստանալով՝ բոլոր Հայաստանն իր իշխանութեան տակը միացուց, Արկադ կայսեր հաւանութեամբը։

• Խոսրով երկու ասորի մէջ. — Նոյն միջոցին Հայոց Առողաբակէս կաթողիկոսը մեռաւ, և Խոսրով՝ Ա. Ներսէսի որդին, Սահակ Գաբթիւը նորա տեղը դրաւ։ Երբոր Շապուհ իմացաւ որ Խոսրով Արկադ կայսեր հետ բարեկամութեան դաշն դրեր և ստանց իր հաւանութեան Ս. Սահակը կաթողիկոսական աթոռը հաներ է, կասկած առաւ, քանի մը քառ նախարարներու դրուամբ՝ որպէս թէ Հայերն ապստամբելու միտք ունին, և դեսպան զրկեց հայ թագաւորէն բացաւրութիւն խնդրելու և յանդիմանելու։ Խոսրով իր դժուարին և փափուկ վիճակը չկշռելով Շապուհին դեսպաններն անարգանօք ետ դարձուց և Արկադ կայսրէն օղնութիւն խնդրեց բայց չտացաւ։ Իսկ Շապուհ լսելով որ Խոսրով իր հրամանն ստի տակ առեր է, իսկոյն իր Աբու-ձէր որդին Հայաստան ուղարկեց որպէս

ցի արդեցոյ հետ հաշտ մնալով քիչ մը խաղաղութիւն վայելեց և կարող եղաւ ուսմանց մէջ զարդանալ ու յառաջադիմել, սակայն իր արքայական ակնոն այնքան քայքայեր էր որ չէ թէ մէկ այլ շատ Առամշապուհներու կարգաւ էր որպէս զի մտալուս կործանումէ ազատ մնար :

Առամշապուհին առաջին հոգն եղաւ նախաբարներն իրարու կապել և ամենուի հաւաքարմու թիւնն ապահովել. նոյնպէս ջանաց Պարսից Արտաշէի թագաւորին յաջորդող Առամ թագաւորին հետ բարեկամութիւնն հաստատ պահել և իւր հրամանին համեմատ վարուիլ : Այնպէս որ Առամ ոչ միայն Խոսրովը Անյոյ ճերդէն հանելով իբր արքունիքը պահեց ու պահուեց, այլ և Առամշապուհին յանձնեց որ Միջագետաց յոյս և պարսիկ զօրաց մէջ ծագած կռիւք դադարեցնէ, ինչպէս որ հայ թագաւորն իր ինստութեամբ ամեն բան խաղաղացոյց, և կերպով մ'երկու հին թշնամին տեսութեանց մէջ իրաւարար եղաւ :

Երբոր խաղաղութիւնն ամեն րեզ տիրից, Առամշապուհ սկսաւ Հայաստանի ժողովուրդը կրթելու միջոցները մտածել, քաջ գիտնալով որ հայրենեաց կրած բոլոր աղէտքն ու տառապանքը տգիտութեան ու նախապաշարու մներու արդիւնք էին : Եւ արդարև Հայաստանի բարոյական և մտաւորական կենաց վերանորոգիչն եղաւ Առամշապուհ և նիւթապէս օգնեց Ս. Ասհակին և Մեսրոպին պէս վսեմախոհ, արթուն և ինստուն վարդապետներուն՝ որպէս զի ազգային վերաշինութեան դործը գլուխ հանեն :

Ս. Սահակ և Մկրտիչ, Հայկական նշանաբերք, և Առամշապուհ Պարսկաց թագաւորին պիտու թեամբք ծորէն կաթողիկոսութեան ակնուր հասնեց Սահակ Պարթեն: որ իրեն մեծ խորհուրդներուն արժանի աջակից մը գտեր էր, այս է՝ Ս. Մեսրոպ: Սահակ, Մեծն Ներսէսի որդին, իր կրթութիւնն Բիզանդիոն առած էր և հմուտ էր Ս. Գրոց ու հելլենական գրքութեան: Իսկ Մեսրոպ՝ Յարոնի Հացեղաց պիւղը ծնած էր արքունիքն գրագրի պաշտօն կ'վարէր: վախ՛ն պէշտա քաջ գիտէր յունարէն, ասորերէն և պարսիկ լեզուները: Եթէր տարի այս արշաւօնը վարելէն ետև՝ կ'հրաժարի վարդապետ կ'լինի ու Գողթն ու Սիւնեաց դաստնէրը դնալով՝ կը ջանայ ժողովուրդը կրթել: Աջակերտներ կը ժողլէ և Ս. Գրոց մէջ վարժելու հող կ'տանի: Բայց որովհետև Ս. Գողթն ասորի ու յոյս լեզուով գրուած էր և հայերէն տաւեր չկային արգէս զի թարգմանուին, Մեսրոպ շատ դժուարութիւններ կ'քաշէր մինեւրու հակար և սաստիկ կ'արտմէր: Ուստի, միտքը կ'գտէ՝ հայերէն գրեր գտնել: Ատլարշարգատ կ'երթայ և Ս. Սահակին հաղորդելով իր միտքը, կ'տեսնէ որ նա ևս նոյն խորհուրդն ու փափայն ունի: Ուստի Ս. հայրապետն եկեղեցականներ և աշխարհականներ ՚ի ժողով կ'գումարէ, ար ներկայ կ'գտնուի և Առամշապուհ թաղաւորն, քաղաքաշէն խորհուրդը նոցա կ'յայտնէ: Այն ատեն թաղաւորը կ'պատմէ թէ Միջագետք գտնուած ատենը՝ Հաբէլ անուն քահանայ մ'իյրեն ըներէ թէ ասորի Գանձէլ եպիսկոպոսին ըտ հայերէն

նշանագրեր կ'դանուին : Ժողովին խնդրանք՝ թա-
 գաւորը Վահրէն անուն իշխանը կ'ուղարկէ Մի-
 ջագետք, ուսկից Հարէլ քահանան առնելով
 Վահրիճ՝ Գանիէլը գտնելու կ'երթայ : Իրօք՝
 Գանիէլ կ'տայ նոցա քսան երկու հայ նշանա-
 գրերն, որ փիւնիկեան լեզուի այբուբենէ քա-
 ղուած էին, և Վահրիճ Հայաստան կ'գառնայ :
 Անմիջապէս Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ աշա-
 կերտներ կ'ժողվեն որ նոյն գրերը սորվեցնեն .
 բայց տեսնելով որ հայերէն լեզուի հնչումնե-
 րուն չեն յարմարիր, Մեսրոպ կ'երնէ անձամբ
 կ'երթայ Գանիէլի մօտ, քանի մ'աշակերտներ
 միասին առնելով : Սակայն անօգուտ տեղը կ'աշ-
 խատի, չյաջողիր : Եդեսիա կ'անցնի, ուր Պա-
 րոս անուն ճարտարամիտ դիտուն մը կ'գտնուէր,
 որպէս զի նորա խորհուրդն առնու : Մեսրոպի
 ջանքը նորէն ապարդիւն կ'մնայ, Պլատոսէն
 լոյս մը չկրնար ստանալ, և ուրիշ մի քանի
 տեղ երթալէն ետե՛ կ'գառնայ հայրենիքն, յոյսը
 բոլորովին Աստուծոյ օգնութեան վրայ դնելով :
 Եւ իրօք՝ կ'պատմուի թէ՛ Մեսրոպ տեսիլքի մը
 մէջ տեսաւ ուզած տառերն, և ապա գրի առ-
 նելով Հոս-Քանոս անուն գայրին հետ նոցա ձեւերն
 որոշեց և այսպէս հայերէն նշանագրերը դըտ-
 նուեցան : Ս. Մեսրոպ այս նոր գիրերով Սս-
 ղումինի Ասակայ գիրքն առաջին անգամ թարգ-
 մանեց :

Այնուհետեւ թագաւորն հրամայեց Ս. Սահա-
 կին ու Մեսրոպին խորհրդով որ վարժարաններ
 հաստատեն ամեն տեղ և հայ մանկտիւն հայե-
 րէն նորապիւս գիրերու վարժեցընեն, նոյնպէս

յունարէն և ասորերէն դրուած գիրքերը հայերէնի թարգմանեն : Միայն յոյները չթողուցին որ իրենց մասին մէջ Ս. Մեսրոպ վարժատուններ բանայ , վասն զի կ'ուզէին որ Հայերը միայն յունարէն լեզուն ունին : Ս. Մեսրոպ Վրացու Աղուանից համար ալ գիրեր հնարեց : Քիչ ատենի մէջ Հայաստան ուսման ու գրականութեան մէջ ծաղկելով իր «Կեդրոսը ունեցաւ» շնորհիւ Ս. Սահակին ու Մեսրոպին՝ որ իրենց աշակերտներով Հայաստանի բարոյական ու մտաւոր յառաջագիմութեան անդուլ աշխատեցան :

Խոսքով Գ. Շաղուհ գարսիկ . — Երբոր վրամշակութիւն մեռաւ՝ իր որդին անչափահաս լինելուն՝ Ս. Սահակ Պարսից Յաշիբթ թագաւորին գնաց և աղաչեց որ կալանաւոր Խոսրովը Հայոց վրայ թագաւոր կարգէ : Յազկերտ Ս. Սահակին խնդիրը կատարեց , բայց Խոսրով հազիւ թէ տարի մը թագաւորելէն ետե՛ մեռաւ , և վերստին սկսան անիշխանութիւն և խառնակութիւն (421) :

Այն ատեն Յազկերտ իր որդին Շաղուհը Հայոց վրայ թագաւոր կարգեց՝ փոխանակ արշակունի իշխանի մը , որպէս զի կարող լինի Հայերն արևապաշտութեան որսալ : Երբ նախարարներն այս բանս իմացան , ուզեցին Շաղուհի դէմ դնել , բայց որովհետև Հաճապուհ Մաթիոնեան սպարապետը մեռած էր և ազգու առաջնորդ մը չունէին՝ Յազկերտի որդին Հայաստան մտաւ անարգել և սկսաւ պարսկական հանդէսներ ու տօներ կատարել որպէս զի քիչ քիչ

Պարսից աղանդը մտցրնէ Հայոց մէջ : Սակայն նախարարները դժգոհ էին և Հապուհին հետ արհամարհանքով կ'վարուէին :

Հապուհ Պարսկաստան կ'դառնայ . — Նախարարներն ամեն պարագայի մէջ Հապուհը վիբաւորելու կ'ջանային : Օր մը Հապուհ նոցա հետ որսի կ'երթայ : Հեռուէն վայրի էշերու երամակ մը կ'տեսնեն և կ'սկսին նորա ետեւէն իյնալ : Վայրի կենդանիներն իրենց որջերը կը քաշուին քարուտ ու ժայռուտ տեղերէ ելնելով : Նախարարները կ'վազեն անվահեր ժայռերէն վեր , երբ Արո՛՛ Մոկոյի քաջ նախարարն՝ դիտելով որ Հապուհ վախէն մէկդի կ'քաշուի , նախաձեռնօք կ'ըսէ թագաւորին . «Գու Պարսից աստուածորդի , ինչո՛ւ համար կ'վախնաս , եթէ սիրտ ունիս՝ դու ալ մեզի հետ արշաւէ՛ » : Հապուհ կ'պատասխանէ . «Ստանաները միայն այդ քարոտ տեղերէն վեր կրնան ելնել և ոչ թէ մարդիկ՛ » : Այսպէս Հապուհ նախարարները սաւանայ անուանելուն՝ Ատոմ կ'բարկանայ և յարմար առթի մը կ'սպասէ որ ոխն աւնու : Ուստի երբ աւրիշ անգամ կինձ որսալու կ'ելնեն՝ եղէգնուտին կրակ կ'տան : Հապուհ չկրնալով անկից դուրս ելնել՝ կրակը չորս դին պատեց : Այն ատեն Ատոմ Հապուհին կ'մօտենայ՝ և ծաղր ընելով կ'ըսէ . «Ահա քու հայրդ ու աստուածդ , ինչո՛ւ համար կ'վախնաս » : Հապուհ կ'պատասխանէ . «Կատակ ընելու ժամանակ չէ . ազատէ՛ զիս այս դժոխքէն՛ » : Ատոմ ըսաւ . «Չափդ գիտցի՛ր և մի հպարտանար . եթէ դու մոկացիները

առտանայի որդի կ'անուանես, ես ալ Պարսիկները կնամարդի ու վատ կ'կոչեմ : Այս ըսելով Ատոմ կրակէն անցաւ և Շապուհն ազատեց :

Շապուհ տեսնելով որ նախարարներն իրեն հետ հաշտ չեն և իր հայրն ալ հիւանդ է, Տիգրան կ'զառնայ : Ճամբայ ելնելու ատեն կը հրամայէ իր տեղակալին որ Հայոց նախարարները բռնէ և իր ետեւէն Պարսկաստան ուղարկէ : Սակայն Շապուհ իր փափաքին չհասնիր . իր հօրը մահուանէ ետք՝ ինքն ալ կ'սպաննուի և Առամ Ե Պարսից գահը կ'ելնէ :

Երբոր նախարարները Շապուհին անիրող հրամանը կ'ըսեն, Ներսէս Ճիւրիպոյի իշխանն զօրապետ կարգելով պարսիկ զօրաց զէմ կ'յարձակին և սաստիկ ջարդ մը տալով Հայաստանէն կ'վռնտեն : Սակայն վերջէն Առամին բարկութենէ վախնալով իրենց ամուր բերդերը քաշուեցան և ժողովուրդն անպաշտպան թողուցին :

Իրաք՝ Առամ վրէժը լուծելու համար զօրք զըկեց Հայաստան և ամեն կողմն ատերեց : Ս. Սահակ այս ազէտից գարման չկրնալով տանիլ մտածեց որ Եռնաց մասն երթայ ընակի և այն կողմի Հայերը Ս. Մեսրոպին հետ կըթէ : Բայց երբոր այն տեղ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ Եռնաց կողմէ, յաջողեցաւ Ս. Մեսրոպը կայսեր ուղարկելով՝ հրովարտակ մը բերել տալ, որով կայսրը կ'հրամայէր իր կուսակալներուն որ թոյլ տան Ս. Սահակին գպրոցներ բանալու և հայերէն ուսումը տարածելու :

Արդարեւ Գ իմ Արդարիք : առ Թէպէտ Հայաստ

առանձիններու անպաշտօնական՝ պատերազմի դաշն մը դարձեր էր : սակայն քանի որ նախարարներն իրենց անառիկ բերդերուն մէջ ամրացած ատեն ատեն Պարսից դէմ կ'յարձակէին, Առամ ատեսաւ որ պիտի չկրնայ բոլորովին տիրել մեր հայրենեաց և ոչ սովորական հարկերը հաւաքել տալ : Աստի մարդ զրկեց Սմբատ Բարատունիին և հաշտութիւն առաջարկեց : Այն ատեն նախարարները Ս. Սահակին գիմեցին որպէս զի նախ իրենց մէջ միութիւն հաստատէ և Պարսից դրան հետ խաղաղութիւն խօսի : Ս. Սահակ նորէն Արարատ դարձաւ, բոլոր նախարարները գումարեց և Սմբատին հետ իր թունը՝ Արբառ սպարապետը՝ Տիգրան ուղարկեց որ Պարսից թագաւորին հետ հաշտութեան պայմաններուն վրայ խօսին : Ի վերջէ Առամ յանձն առաւ՝ Առամշապուհին 18 տարեկան որդին՝ Արբառը Հայոց թագաւոր դնել և անունն ալ փոխելով՝ Արբառը անուանեց :

Այս խաղաղութեան վրայ Հայաստան նորէն հոգի առաւ . Ս. Մեսրոպ Յունաց մասին այլ և այլ գաւառներուն մէջ իր աշակերտներէն ու սուցիչներ թողլով Ս. Սահակին մօտ դարձաւ, և նորա հետ դարձեալ Հայաստանը ծաղիկեցրնելու ձեռք զարկաւ : Մի շատ աշակերտներ Բիւզանդիոն, Աղեքսանդրիա, Աթենք, Եդեսիա ուղարկեցին որպէս զի իրենց ուսմունքը կատարելագործեն և գան մեր հայրենիքը լուսաւորեն :

Բայց դժբաղդաբար այս խաղաղութիւնը երկար չտևեց : Հայաստան իր քաղաքական իշխանութիւնն ու անկախութիւնը պիտի կորսնցընէր

և բարոյական արիութիւնը պիտի ցուցնէր : Վասն զի նորէն սկսաւ երկպառակութիւնն նախարարներու ու թագաւորին մէջ : Արտաշիր՝ անկարգ , մոլի կեանք մը վարելով՝ աէրութեան գործերուն հոգ չէր տաներ և բոլոր նախարարներուն առելի եղեր էր : Պարապ տեղը Ս. Սահակ ու Ս. Մեսրոպ կ'խրատէին անխոհեմ թագաւորն որ իր ընթացքը շտկէ և զգաստանայ , պարապ տեղը կ'յորդորէին նախարարներն որ թագաւորին դէմ չչարժին և զանի պաշտպանեն : Թագաւոր ու նախարար անսաստ մնացին ու թէ՛ իրենց և թէ՛ Հայաստանի կործանման պատճառ եղան :

Նախարարները կ'աջապանէն Ռաֆայէլը . — Նախարարները մոլորեր էին : Գացին Ս. Սահակին և առաջարկեցին որ երթան Պարսից թագաւորին առաջարկեն որ Արտաշիրը աթոռէն ձգէ և նորա տեղ պարսիկ իշխան մը դնէ : Սահակ Պարթև բնաւ չհաւանիր այս ազդակործան առաջարկութեան և բոլոր ճիգը կ' թափէ այս ընթացքին աղետալի հետևանքը ցոյց տալու համար : Նախարարներն անհամոզելի կ'մնան : Ս. Սահակ կ'ըսէ . « Երբէք չեմ հաճիր իմ մոլորեալ ոչխարս գայլերուն մատնել , հիւանդը գահավէժ նետել , փոխանակ դարմանելու : Կարելի՛ է իմ ախտաւոր ոչխարս տալ և առողջ դադան մը նորա տեղն առնուլ , որու առողջութիւնը մեզի համար մեծ պատուհաս մ'է՛ծ :

Բայց նախարարներն այս իմաստուն խօսքը բանի տեղ չդրին , մանաւանդ այնպէս կարծե-

ցին որ Ս. Սահակ կամովին կ'երկարաձգէ գործը որպէս զի թագաւորին ժամանակ տայ զօրք ժողովելու և իրենցմէ վրէժ լուծելու : Ուստի խորհուրդ կ'ընեն կ'միաբանին չէ թէ արտաքին թշնամւոյ՝ այլ Հայաստանի քաղաքական ու հոգևոր աթոռներու դէմ և կ'որոշեն թագաւորութեան հետ Լուսաւորչի տան հայրապետութեան վերջ տալ : Կ'առնեն իրենց հետ Արծկէցի Սուրբակ անուն քահանայն և Վուսմին երթալով՝ նորա առջև կ'ամբաստանեն թէ Ս. Սահակը և թէ թագաւորն, որպէս թէ սա միացեր է Յունաց հետ և միտք ունի Արեաց թագաւորէն ապստամբիլ :

Այն ատեն՝ Վուսմ՝ նախարարներուն ամբաստանութեան յօժարակամ հաւտաց . Արտաշիւր թաղաւորն ու Ս. Սահակ հայրապետը Տիգրան կանչեց դատաստանի, սակայն առանց ամբաստանեալները մտիկ ընելու, դատապարտեց : Վուսմ ջնջեց Հայոց թագաւորութիւնը, ինչպէս որ կ'փափաքէր, առաւ կաթողիկոսութիւնը Ս. Սահակին ձեռքէն, և Հայաստան մարդպանութիւն դարձուց : Թագաւորին տեղ՝ Վլենդիլապոսն անուն պարսիկ մը Հայաստանի վրայ մարդցան կարգեց, Սուրմակին կաթողիկոսութիւնը տուաւ և նախարարներուն շատ պարզեաներ շնորհելով՝ ամենքը Հայաստան ուղարկեց, արդիլելով Երանելի Ս. Սահակն աւագընկեց Արտաշէսն, որ վեց տարի իշխանութիւն վարեց : Այսօրէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը 580 տարիի չափ տեւելէն ետք :

ՀԱՅՈՑ ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

ԻՆՉՊԻՍ ամեն ազգ՝ Հայերն ալ 'ի սկզբան՝ որսորդութեամբ, հողագործութեամբ և խաշնարածութեամբ կ'ըբաղէին: Խաղաղատէր էին 'ի բնէ և վայրագ: Հայկազուն ցեղերն՝ ահագին լեռներով անջատ բլուրներու ու ձորերու մէջ քաշուած՝ հազիւ իրարու հետ կ'հաղորդակցէին. և որովհետեւ շատ քիչ պիտոյք ունէին խաքանչիւր ցեղ իր ներքին բերքով գոհ կ'լինէր: Հայաստանի ցուրտ, բուռն ու ձիւնոտ կլիմային, տեղ տեղ ժայռուտ ու խոպան հողին բնութեան Հայերը տակուն, կորովի, չարքաշ մարդիկ դարձեր էին և պնխոնջ աշխատողներ, մանաւանդ լեռնցիներն, որ զէնք շարժելու, կրակոտ ու սրարշաւ նժոյգներ վարելու և սապատակներ հալածելու մասին շատ քաջավալժ ու ճարտար էին: Սովորաբար անջնաս ու հանդարտ՝ Հայերն կատաղի առիւծներ կ'դառնային երբ իրենց ընտանեկան ու տանտիրան կատուոյն և ստացուածոց դէմ թշնամիներ տեսնէին և իրենց այս բնական առոյգութիւնն ու արիութիւնը ճարակ կ'գտնէին այն երկրին մէջ ուր բնական դժուարութեանց և վայրէ կենդանիներու դէմ մարտելու պարտաւոր էին՝ որպէս զի իրենց օրապահակը ճարեն, միայն թէ այս աշխատութեան պայքարը մղելու համար իրենց ունեցած գործիները կոչու էին և անոպայ, վասն զի սկզբնական արուեստներու ու ճարտարութեան անհմուտ էին:

Արամին և առաջին Տիգրանին ժամանակ՝ Հայերն այս կէս վայրենի վիճակէն ելան և սկսան օտար երկիրներու հետ առուտուր բնել, մանաւանդ Աղուանից, Մարաց, Ասորեստանցոց և Փիւնիկեցոց հետ, և արուեստներ սորվել: Արշակունեաց տիրապետութիւնը գլխովին փոխեց առջի նահապետական պարզ ու անլուք վիճակը և Հայոց գործունէութիւնն ու պատերազմական եռանդը գրգռեց, որով ոչ միայն Հայաստանի հին սահմաններն ընդարձակեցին այլ և ուրիշ աւելի բարեկիրթ ազգերու

հետ հաղորդակցելով՝ նոցա ընտանեկան և ընկերական սովորութիւններն առին, նոյնպէս քիչ մ'ալ ուսման և արուեստներու ճաշակը: Հեռակապէս Հայաստանի մէջ ալ նոր նոր պիտոյքներ ծնան, մանաւանդ երբոր օտար երկիրներէ եկող գաղթականներ քաղաքակրթութեան և երբեմն երկպառակութեան ու օտարասիրութեան նոր տարերք բերին իրենց հետ: Փոքր առ փոքր հողերն աւելի լաւ մշակուեցան, բնական բերքերն աւատացան և օտար փոխանակութեան առիթ եղան. գիւղեր, աւաններ ու քաղաքներ շատցան, հաղորդակցութեան միջոցներն աւելցան ու այլ և այլ հեռաւոր գաւառներու հայ բնակիչներն իրարու և օտարներու հետ հաղորդակցելու գիւրութիւններ ստանալով՝ զիրար ճանչնալու և շատ պարագաներու մէջ միարտն և միակամ շարժելու կարող եղան. մէկ խօսքով հայաստանցին աւելի բարեկեցիկ, անգորբ ու անկախ վիճակ մը վայելեց. հայ վիպասաններ սկսան երգել հին գիւցազանց և թազաւարներու արարքը, տաճարներ ու մահիկներ շինուեցան՝ ուր բուրմբը քաղզէական գիտութեանց հմտանալու ջանացին: Այսպէս թէև երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը, ճարտարապետութիւնը, կարևոր արուեստները, բանաստեղծութիւնն ու երաժշտութիւնը նոր քայլեր առին Հայաստանի մէջ, սակայն այս յառաջագիմութիւնն ընդհանրապէս նիւթական էր: Ժողովրդեան սիրտն ու մտքը գեռ անմշակ էին, մանաւանդ շինականները տգիտութեան և ստրկութեան մէջ կ'տառապէին: Մտաբար ու ազնուական, որ նոյն թանձր խաւարին մէջ էին, սակայ իրենց իշխանութեան ներքև գտնուող հայ ցեղերը կը հարստահարէին և տան տան արքունի հրամաններուն կ'անստատէին: Արտաշէս Բ, այս մեծաշէն ու ժողովրդասէր թագաւորը՝ ջանաց Հայաստանի այլ և այլ կողմից ցեղերն իրարու կապել լուստարութեամբ և առաւելով և ազնուական դատուն զօրութիւնը կոտրելով իրեն հպատակեցընել: Ուստի հաղորդակցութեան միջոցներն աւելցուց, վարժատուններ, արուեստանոցներ ու գործարաններ բացաւ և՝ հայ պատմագիրներուն նայելով՝

մեր հայրենիքը ծաղկաւէաւ և պաղպղից պարտէզ մը դարձուց, ուր մեծ ու պզտիկ առատութեան և բարօրութեան մէջ կ'ապրէին: Սակայն իր գործը շարունակող չգտնուեցաւ: Բարոյական ու մտաւոր յառաջադիմութեան համար թափած սերմերն արմատ չբռնեցին ժողովրդեան մէջ և իր յաջորդներուն թոյլ, անկարգ ու խռովայոյզ ընթացքը չնշեցին իր լաւ կարգադրութիւններն և Հայաստանը ներքին ու արտաքին պատերազմներու ասպարէզ մը դարձուցին, ուր կարելի չէր որ լուսաւորութիւնը մտաւ գտնէ, մինչև որ քրիստոնէութիւնը գաւով՝ Հայոց ընկերական կենաց նոր լուսաւոր ուղղութիւն մը տուաւ, քաղաքական իշխանութիւնը դժուարին զինակի մը մէջ թողլով:

Կոտաւորութիւն. — Արշակունեաց ժամանակը կառավարութեան մէջ փոփոխական էր: Թագաւորը յատուկ խորհուրդ կամ ժողով մը չունէր, փոյն ծանրակշիւ պարագաներու մէջ աւագ նախարարներուն հետ կ'խորհրդակցէր և տէրութեան ընդհանուր գործերը կ'անօրինէր: Սակայն Տրդատ Թագաւորին ժամանակէն սկսելով՝ երբ քրիստոնէութիւնը վճռապէս Հայաստան մտաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի շնորհիւ, կաթողիկոսական իշխանութիւնն ալ սկսաւ ներգործել ոչ փոյն հոգևոր այլ քաղաքական գործերու վրայ, այնպէս որ շատ անգամ կաթողիկոսներն իրաւարարի պաշտօն կ'վարէին թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին թշնամիներու մէջ և Տիգրանի ու Բիւզանդիանի արքունեաց հետ կ'բանակցէին: Այս իրաւ է որ Արտաշէսի, Մեծն Խոսրովի և Տրդատի օրով փոյն Հայաստան ներքին կատարեալ անկախութիւն վայելեց և տէրութիւնը նախարարներու ու օտար ազգերու վրայ մեծ իշխանութիւն բռնեցուց, սակայն Տրդատին մահուանէ ետք՝ երբ Աւետարանը մտաւ Հայաստան՝ Հայոց քաղաքականութիւնն ալ փոխուեցաւ և երկզիւմ, անկրօն և շփոթ ճամբայ մը բռնեց: Արշակունի Թագաւորներն երկար ժամանակ Պարթևաց գաղնակից ու բարեկամ Քաջին, Իբրև պզտիկից և գրացի իշխանութիւններ և կարող ե-

զան մինչև անգամ հասնականին պէս հզօր պետութեան սարսափ ազդեւ, բայց երբ անկարգ, անքաղաքագէտ քրիստոնէայ թագաւորներ գահն ելան, իրենց աչքը Բիւզանդիոն գարնուցին՝ կարծելով թէ քրիստոնէայ կայսերաց կողմէ աւելի բարեկամութիւն ու պաշտպանութիւն պիտի կրնան գտնել քան թէ արեւապշա Պարսից կողմէ, որ թէև սաստիկ զայրացեր էին Հայոց կրօնափոխութեան վրայ և զայն նորէն որսալու փորձեր կ'ընէին, բայց կարելի էր միաբան գործելով՝ նոցա հետ հաշտ ապրիլ:

Այս անխոհեմ և անքաղաքագէտ ընթացքը շատ սուղի նստաւ Հայոց: Ասան զի ոչ միայն Պարսից տէրութիւնն աւելի ևս զայրացուցին իրենց գէտ, այլ և յունական կայսրութենէ ակնկալուած մեռնաուութիւնը չգտան: Պարսից թշնամութիւնը կրկին շարժառիթ ունէր. կրօնական ու քաղաքական: Յունաց ներքին նպատակը Հայաստանի տիրապետել ու յունացընել էր: Տիրքոն՝ Բիւզանդիոնի վազէմի թշնամին՝ չէր կրնար հանդուրժել որ Հայք կրօնապէս իր թշնամուցն հետ միաձուլեն ետև՝ քաղաքականապէս ալ նորա հետ գաշնակցին և ձայուն վտանգ մը գաւնան իրեն գէտ: Այն ատեն սկսան այն մեծ պայքարներն որ Արշակունեաց տէրութեան կործանում բերին: Հայք երկու կրակի մէջ մնացին. երբեմն պարսկական մոլեռանդ սուրին ճարակ ընկան, երբեմն յունական խորամանկութեան թակարդը գլորեցան: Տիրքոն օրէն սկսեալ ալ ազատ և բուն հայկական իշխանութիւն չմնաց, Հայաստանի բազըր խաղալիկ էր դարձեր երկու հզօր տէրութեանց մէջ, այս է Յունաց և Պարսից, որ անգաղաք երկպառակութիւն կ'հանէին Հայոց մէջ՝ որպէս զի խառնուին նոցա թագաւորական գործերուն, երբեմն նախաբարներու և երբեմն կաթողիկոսներու խնդրանք, և այս վերջիններն թագաւորներէն աւելի մեծ և անկախ իշխանութիւն մը վարելու շտի զօրացան ատեն մը:

Եթէ մէկ կողմէ Ս. Հայրապետներ Հայոց հոգեւոր և քաղաքական վերաշինութեան համար կ'ճգնէին և նոցա բարոյական արիւթիւն կ'ազդէին Աւետարանի զօրութեամբ, միւս կողմէ նախաբարներն՝ անսաստ և անզուսպ՝

Հայրենեաց մէջ զատ զատ տիրապետներ դարձեր էին, այնպէս որ երբեմն իրարու դէմ, երբեմն թաղաւորին դէմ կ'իջնէին: Եթէ այս խռովութեան ատեն՝ օտար թշնամին երևէր, նորա հետ կ'միանային կամ ամեն մէկն իրեն ամբողջ կ'ըաշուէր և՛ անպաշտպան թողլով հոգևոր ու արջայական ամբողջներն՝ անդէտս իրեն և Հայաստանի իշխանութեան կործանումը կ'պատրաստէր:

Նախարարութիւն. — Հայոց աշխարհին մէջ՝ մանաւանդ արշակունի թաղաւորներու օրով՝ նախարարութիւնը մեծ դեր խաղաց: Եթէ երբեմն միաբանութեամբ զօրացած՝ թումբ մ'էր հիւսիսային ասպատակներու դէմ և տէրութեան համար ազգու նեցուկ մը, երկպառակութեամբ բաժնուելով՝ սոսկալի անկարգութեան և անիշխանութեան դրդիւ կ'դառնար և հայրենի թշնամեաց ձեռքը զէնք մը: Պրեթէ 400 նախարարութիւն կար՝ որ Հայաստանի նահանգներն ու դաւառներն իրենց մէջ բաժնէր էին, ինքնօրէն իշխանութիւն մը կ'վարէին նախարարներն իրենց յատուկ սահմանին մէջ, իբրև առաջին նախարար ճանչելով թաղաւորն, որու հարկատու, դաշնակից, վտանգի ժամանակ զօրավիգ, հանդէսներու ժամանակ սպասարկու էին, և պատերազմի ատեն զօրապետ լինելու պարտաւոր էին:

Այլ և այլ նախարարութիւններէ դիւցազուններ, նշա նաւոր սպարապետներ և աշխարհաշէն մարդիկ էլան: Վլաւորներն էին, Սիւնեաց (Սիսակէն) նախարարութիւնն, որ մեծ պատիւ կ'վայելէր և որ վերջէն զատ թաղաւորութիւն մը կազմեց. Մարաշան՝ որ երկրորդական դահճն ունէր. Արճրանեաց, որոց պաշտօնն էր արծուէ-գրօշը տանիլ թաղաւորին առջևէն, Բաշրաբանեաց, որ թաղադիր էին, Մաթիոնեան, որ սպարապետութեան պաշտօնն կ'վարէին. Ատնարախանայ և այլն:

Արծն. — Արդար եղաւ առաջինն որ քրիստոնէական կրօնը մտցուց Հայաստան, Թաղէոս ու Բարթողիմէոս օսադիւաններուն ձեռքը: Բայց վերջէն Հայք կոստապաշ-

առթեան ձկ ընկան, մինչև որ Գրիգոր լուսաւորիչ իր նահապետութեամբը վերահաստատեց Քրիստոսի սուրբ կրօնը, մեհեանները կործանեց, չորրորդ դարուն սկիզբը, և գրեթէ ամեն տեղ Աւետարանը քարոզեց. Տրդատ Թագաւորն իրեն հզօր գործակիցն էր. Եկեղեցիներ ու ժամբեր շինեց և նոր բարոյական կեանք մը առաւ Հայաստանի ժողովրդեան, Ս. Լուսաւորչի գործը շարունակեց Մեծն Ներսէս, Պապ Թագաւորին օրովը, ապա Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, որ նաև հայ նոր գրականութեան հիմնադիրն եղան:

Գրականութեան. — Մեր գրականութիւնն երկու դիտար չբնան ունի. մին հեթանոսական, միւսը քրիստոնէական: Առաջին շրջանին գրականութիւնն օր. հայկազանց ժամանակն սկսելով՝ կ'համարի մինչև Քրիստոսի չորրորդ դարն, անգիր և և անյայտ: Տարակոյս չկայ որ Հայաստանի ձկ կ'ծագէր մանաւանդ քերթողութիւնն, ինչպէս կ'վկայեն հին պատմաբաններ և քանի մը բանասերգծական հասուածներ ու երգեր կ'յիշատակեն, սակայն գեղազարար ինքնագիր վրդեր, պոյսներ, առաջնիք և այլն մտքի հասած չեն լիովին: Ասան զի անդրաւերնահայդեաներ և թագաւորներ հոգ չեն տարած պահպանել այդ հին աւանդական դաններն և պահուածներն ալ այլ և այլ քաղաքական ու կրօնական յեղափոխութիւններու ժամանակ կորուեր են:

Մեր հին երգիչները Վեդասան կ'կոչուէին, որ գիւցազաններու և թագաւորներու գործերը կ'երգէին և երբեմն դրով կ'աւանդէին: Ա'կարծուի թէ Հայերն 'ի սկզբան սեպոյն կամ Քեհեպոյն ըստան տաւերը կ'գործածէին, ինչպէս որ Շամբրամին Պանայ բերդին վրայ գրել տուած արձանագիրներէն կ'հետեւի: Ա'երբէն Չենո կամ Մարա—Պարսից, ասորի և յոյն տաւերն սկսան գործածել մահնական և քրիստոնէական գրուածոց համար՝ մինչև Մեսրոպի ժամանակը:

Ինչպէս արդէն տեսանք, Ս. Մեսրոպ հայերէն տաւերն հնարելով՝ նոր գրականութեան մը ծնունդ տուաւ:

արով քրիստոնէութեան լոյսը սփռեց ըստը Հայաստանի վրայ և մինչև Արաց ու Աղուանից մէջ :

Առ հասարակ մեր գրականութեան նիւթերը կրօնական, պատմական և աշխարհագրական են : Ս. Լուսաւորելի եղաւ ոչ միայն քրիստոնէական հաւատքի նահատակ ուլ և եկեղեցական պատմութեան հայրն, ինչպէս կ'ըսէ Գեոր. Մ. Վ. Մուրատեանց* : Իր գլխաւոր երկն է, Յանապետութիւն, որ հոգեշունչ ճառեր կ'ապրունակէ : Նշանաւոր են նաև Առաքելական պատմիչն, որ Տրդատի օրով Հայոց քրիստոնէական վերագարձի վրայ գրեց. Ջիւնի Գլխի ասորին, որ նամական և պատմութիւն մը ունի կրօնական անցից վրայ : Փոստոս Բիւլան, որ երկրորդ ու երրորդ Խոսրով թագաւորներու միջոցին պատահած եկեղեցական գեղարքերը կ'պատմարէ : Այս մատենագիրներն յունարէն կամ յայն տառերով հայերէն գրած էին հայկական նշանագիրներուն զիւտէն առաջ :

Սակայն երբ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ եկան՝ հայ մատենագրութեան ակադեմիան բերին, իրենց աշակերտներովն, որ առաջին թարգմանիչներ կ'կոչուին, վասն զի գլխաւորապէս Ս. Գրոց թարգմանութեամբ պարագեցան : Անուանի է մանաւանդ Եղիէի Կաթնիցի՝ իր Եղի Աղանիցի երկով. Կորէն, որ Ս. Մեսրոպի պատմութիւնը գրած է. Գառնի, որ էմստութիւն, անշուք մականունն առաւ իր իմաստասիրական և աստուածաբանական հմտութեանը համար, և գրած է Խաչի ներքեւը. Գիւտ, որ Ժամագիրքը կարգադրելու օգնեց. Յովան Մանգոյանի, որ զանազան աղօթքներ ու քարոզներ յօրինեց. Մելեոս Խորենացի, որ հայ պատմագիրներու հայրը կ'կոչուի իր պատմութեամբը, զոր Հայկէն մինչև Արշակունեաց կրթմանումը կ'հասցընէ. Մարտիրոս Էրզնանց, խորեանցիին կրտսեր եղբայրն, որ Ճորտի գրած է :

* Պատ. Հայաստանից Առաքելութեան Ս. Եղիցիացի :

Վ Ե Ր Զ

ԵՐԳՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՃԱԼԿ ԳԼԽՈՑ

ԳԼՈՒԽ

ԿԱՐՔԵՐՈՆԱՑԻՔ

Ա. Կարբեղանի Սիկիլեան պատերազմուք	Ֆինչե	3
Բ. Սիկիլեան նիկեան պատերազմուք	Փիլի	9
Գ. Փիլիկեան քեզոնի կործանումը	Կար	19
Ծրագիր աշխարհադրական կանութիւն — Կրօն — Աւանտա		28
Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԱՑ		
Դ. Պեղատանք — Գրքի Գործարար		33
Նաւեր		40
Ե. Գործարար արշաւանքն	Ֆինչե Լե-	49
Կուրդու		60
Զ. Լիկուրոսէն Գրական		67
Է. Գրականէն Գրական		67
Ը. Պատմութիւն Կատարումը		76
Թ. Մարտի պատերազմն	Ֆինչե Կար	76
Ժ. Կարտի արշաւանքն		82
ԺԱ. Վիեննի վերականգնումը		82
ԺԲ. Վիեննի վերաշինութիւն — Գրքի Գր		93
ԺԳ. Եկիլէի դարը		101
ԺԴ. Գերիլէի դարը — Գրքի Գրքեր		106
ԺԵ. Գերիլէի պատերազմն	Ֆինչե Ա-	106
ԺԶ. Գերիլէի անկումը		116
ԺԷ. Վիեննի անկումն	Ֆինչե Իսթան	116

ՅԼՈՒԻ

Երես

- ԼԱ. Գրականութեանը — մինչև Կամբոջայի
արշարանը 252
- ԼԲ. Բաղարարական պատերազմ — մինչև Պոս-
պէոս 263
- ԼԳ. Պոսպէոս — մինչև առաջին եռապե-
տութիւնը 272
- ԼԴ. Առաջին եռապետութիւն — մինչև Կե-
սարայ մահը 283
- ԼԵ. Կեսարայ մահը — մինչև Օգոստոս . 295
- ԼԶ. Օգոստոս — մինչև Տիրեղրիոս 303
- ԼԷ. Տիրեղրիոս — մինչև Վեսպասիանոս . 309
- ԼԸ. Վեսպասիանոս — մինչև զինուորական
անկշիւանութիւնը 315
- ԼԹ. Զինուորական անկշիւանութիւն — մին-
չև Գիոկլեափանոս 322
- Խ. Գիոկլեափանոս — մինչև Կայսերու-
թեան վերջնական բաժանումը 329
- Ծրագիր աշխարհադրական կն 236

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

- ԽԱ. Արզար — մինչև Արտաշէս Բ 341
- ԽԲ. Արտաշէս Բ — մինչև Խոսրով մեծ . 349
- ԽԳ. Խոսրով մեծ — մինչև Խոսրով Բ . . . 356
- ԽԴ. Խոսրով Բ — մինչև Վարազդատ . . . 365
- ԽԵ. Վարազդատ — մինչև Արշակունեաց
իշխանութեան կործանումը 384

ՎՐԻՊԱԿ

Երես	Տող	Սիւլ	Ուղեղ
92	25	Բանակին օգնելու .	Մարտունիութեան բանակին օգ- նելու .

